

РЕСПУБЛИКАЛЫҚ ОНЛАЙН ҒЫЛЫМИ-ПРАКТИКАЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯСЫ

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНОВТЫҢ ҒЫЛЫМИ-ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ МҰРАСЫ

ЖИНАҚ

Ахмет Байтұрсынов – дәуірдің сөнбес жұлдызы

Аблаева Акмарал Еламанқызы,
Түркістан облысының «Білім беруді дамыту орталығының» қазақ тілі мен
әдебиеті пәні әдіскері

Дәулеткелдіқызы Фатима – Түркістан облысы, Созақ ауданы Т.Әлімқұлов атындағы №14 мектеп-интернат лицейінің қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі А.Байтұрсынұлы – ұлт жанащыры, алты Алаштың ардақтысы, қазақтың рухты ақыны, мысалшы, әдебиет зерттеуші ғалым, түркітанушы, публицист, педагог, аудармашы, қоғам қайраткері, домбыра, скрипка тартқан, пианинода ойнаған, күреске де түсіп палуан атанған, бір сөзбен айтқанда, сегіз қырлы, бір сырлы ұлттық мәдениетіміздің мақтанышы. Ол қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысы жетекшілерінің бірі әрі көсемі, қазақ тіл білімі мен әдебиеттану ғылымдарының негізін қалаушы ғалым, ұлттық жазудың реформаторы, ағартушы, «Қазақ» газетінің ұйымдастырушысы әрі бас редакторы, Алматы, Ташкент жоғары оқу орындарының профессоры, Алаш-Орда өкіметінің мүшесі. Осы айтылған барлық ерен еңбек иелерін танытатын, шығармашылық пен табандылықты, ізденімпаздықты қажет ететін адам бойындағы асыл қасиеттер – Ахмет Байтұрсыновтың халқымыздың біртуар азаматы, дәуірдің сөнбес жұлдызы екендігінің анық айғағы.

А.Байтұрсынұлының ұлт жанащыры ретінде атқарған қызметін бағалап жүрміз бе? Ол мұғалім бола жүріп қоғамдағы болып жатқан құбылыстарға, әлеуметтік өмірге үңіліп, бостандық аңсаған, күреске үндеген өлеңдер жаза бастайды. Қазақ балаларының ана тілінде сауатын ашып, оқуын жалғастыруға күш жұмсаған ағартушы. Ол – қазақ ғылымы тарихында ұлттық әліпби жасап, жаңа үлгі ұсынған реформатор. Ахметтің әліпбиі қазақ тілінің табиғатына бейімделген араб жазуы негізінде жасалды. Қазақ мектептерінің мұқтаждығын өтеу мақсатында қазақ тілін пән ретінде үйрететін тұңғыш оқулықтар жазды. «Мектептің жаны – мұғалім. Мұғалім қандай болса, мектебі һәм сондай болмақшы» деп айтқаны мектептің адам өмірінде алатын зор міндеті барын, оны дұрыс қолға тапсыруды көрсеткені деп ойлаймын. Сондықтан да ұлт ұстазын ұлықтау – біздей тіл мамандарының басты міндеті.

Ахмет – бас редактор. Сол кездегі «Қазақ» атты газетке редактор болып тағайындалады. Бес жыл бойы осы басылымды өз қаражатынашығарады. Бұндай адамдар бүгінде жоқтың қасы. Ахмет редакторлық жасаған «Қазақ» газеті қоғамдық ойға ірі қозғалыс, рухани санаға сілкініс әкелді. Ол әлеуметтік мәселелерге, қоғамдық ой-пікірге ықпал жасаған жалынды публицист. Оның мақалалары ғылыми байыптауымен, өткір ойларымен сол кезеңнің шындығынан хабар береді. 1913 жылы ұлы Абайға арнап «Қазақтың бас ақыны» мақаласын жазады. «Сөз жазатын адам әрі жазушы, әрі сыншы боларға керек. Сөздің шырайлы, ажарлы болуына ойдың шеберлігі керек. Ұнамды, орынды, дәмді болуына сыншылдық керек. Мағыналы, маңызды болуына білім керек. Абайда осы үшеуі де болған» деген керемет ой тұжырым

жасайды. Ақиқатында тура осы пікір иесіне де арналып айтылғандай ой тудырады.

Ахмет – қоғам қайраткері. Ел басына күн туған, елдің рухы езіліп, намысы тапталған кезеңде халық қамын ойлап, түнде ұйқыдан, күндіз күлкіден айырылған ерлер тарих сахнасына шығады. Сондай ауырлықты жан-тәнімен сезінген, «ұйқы беріп, қайғы алған», «Маса» болып ызындаған, халық санасын оятқан, ұлттық намысты қайраған арда азаматтардың бірі де осы – Ахмет Байтұрсынұлы. Ол 1917 жылы «Алаш» партиясының жұмысына араласады. Әр түрлі мемлекеттік басқару істеріне, қоғамдық жұмыстарға араласа жүріп, ұстаздық қызметін тоқтатпаған. Меніңше, Ахмет еліне адал қызмет етіп, халқының болашағы үшін бар өмірін сарп еткен ұлы тұлға. Ахмет Байтұрсынұлын М.Әуезов «қазақтың «рухани көсемі» деп атағаны, менің ойымша, бекер емес. Халықтың рухани өміріне жанашырлық танытып, әрдайым елмен бірлікте болған рухани ұстаз Ахмет Байтұрсынұлының өмірі мен шығармашылық қызметі ізгілікке толы болған. Ол – атқарушылық қызметтіде атқара жүріп, оқу-ағарту ісінен ешбір қол үзбеген қайраткер. Өзі үшін емес, халық үшін өмір сүрген рухани көшбасшы, өйткені Ахмет Байтұрсынұлы өз өмірін халық үшін құрбан еткен абзал азамат. Өз халқының өмірінің сан-саласына араласып, өз көзқарасын ашық ортаға салған қоғам қайраткері.

Ахмет – халықшыл ақын. М.Әуезов пен Ж.Аймауытовтың «Абайдан соңғы ақындар» мақаласында: «Ойына сөзі дәл, тілге жайлы, көркем, халықтың керегіне, кемшілігіне ғана арналған өлеңдер А.Байтұрсынұлынікі. Ахмет өлеңдерін ақындық еркі билеп, қиял ермегі айдап шығармайды. Ойды оятуға, миды сергітуге, мұңлы, мұқтаж, терең мақсат түртіп шығарады» деп ақындығына жоғары баға беріп, тілі кестелі, ақылға азығы бар екендігін ұғындыра түседі.

Ахмет Байтұрсынұлының оның өмірі мен қызметі, рухани мұралары ұрпаққа баға жетпес үлгі. «Ел бүгіншіл, менікі – ертеңгі үшін» деген ұлт Ұстазы бүгінде бізді болашаққа шақырып тұр. Сәкен Сейфуллин кезінде былай деген болатын: «...Ахмет халықтың арын іздеп, өзінің ойға алған ісі үшін бір басын бәйгеге тіккен, Ахмет Байтұрсынұлы ұлтын шын сүйетін шын ұлтшыл». Ол шын мәнінде Ұлт ұстазы, халқымыздың рухани көсемі, дәуірдің сөнбесжұлдызы бола білді. Қоғам қайраткерінің ойы, сөзі, ісі әрдайым бірлікте болған. Мен үшін сонысымен де ізгі Педагог.

Педагогический взгляд А. Байтурсынова

Жаныс А.Б.,
PhD, ВНС, НАО имени Ы. Алтынсарна

«У образованных народов обучением детей занимаются люди, специально обученные педагогической науке. Это и правильно, потому что если судья обучается своим судебским делам, а доктор - медицине, то педагог тем более должен быть обучен педагогике».

А. Байтурсынов

В своем послании Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана, Единство народа и системные реформы – прочная основа процветания страны

Его нынешнее Послание народу Казахстана посвящено в особенности на качественное образование.

Развитие школы на основе народной педагогики, социально-этических идеалах народа – один из главных путей ее обновления

Казахский народ имеет богатое духовное наследие, уходящее корнями вглубь веков, древних письменных памятников VI—VIII вв. до наших дней.

Философское осмысление роли и значения образования, перспектив развития в условиях экономического, социального и культурного прогресса общества как системы, формирующей основной его ресурс-человеческий капитал, актуализирует проблему понимания педагогами Казахстана категории качество образования в новом контексте адекватности организационно-содержательной основы образовательного процесса состоянию и потребностям отдельной личности. Современное понимание качества образования означает также перестройку ее в соответствии с нуждами рыночной экономики и открытого общества. Сформулированная позиция становится первичной целью развития образовательных систем.

Один из представителей казахской алашской интеллигенции, Ахмет Байтурсынов, оставил нам огромнейшее и необъятное наследие в педагогике. Многие труды А. Байтурсынова были посвящены вопросам обучения, воспитания и подъему культурного состояния казахского народа. Он был уверен в том, что для благополучия и процветания казахов необходимо улучшить учебную и воспитательную работу молодежи. «Жастардың оқу- тәрбие жұмысы түзелмей, жұрт ісі түзелмейді» [1, с. 335]. Ахмету Байтурсынову принадлежат также статьи: «Оқу жайы», «Орысша оқушылар», «Қазақша оқу жайынын», «Мектеп керектері», «Қазақ арасында оқужұмыстарын қалай жүргізу керек» и др. Главной идеей данных работ великим учителем, скорее всего было: «Балам» деген жұрт болмаса, «Жұртым» дейтін бала қайдан шықсын? «Балам» деп бағып оқытып, адам қылғаннан кейін «Жұртым» деп танымаса, сонда өкпелеу жөн ғой». Далее, он продолжает:

«Баланы ұлша тәрбиелесен, ұл болмақшы, құлша тәрбиелесен, құл болмақшы» [2, с. 60]. Будущее за молодежью, поэтому А. Байтурсынов считал, что учение молодого поколения учителей и их целью стать интеллектуальными личностями и одаренных способностью трудиться на благо своего народа, необходимо всячески поддерживать страну. Это касалось всех, и тех, кто обучал, и кого обучали [3].

В первой половине 20 века просвещение и наука Казахстана вступают в новую фазу своего развития того времени. Их особенностью была не только в возрождении и пропаганде теоретического наследия просветителей прошлых лет, но и научной мысли Казахстана новыми прогрессивными идеями. Образованные и одаренные представители казахской интеллигенции были глубоко заинтересованы в социальном и культурном прогрессе казахского народа и стремились внести серьёзный вклад в изучение этнографии, истории, образования и педагогики, литературы и языкознания и других направлений отечественной науки, просвещения и культуры казахского наследия. Среди них особо следует отметить А.Байтурсунова, М.Жумабаева, Ш.Кудайбердиева, М.Дулатова, Ж.Аймаутова, С.Кубеева, С.Аманжолова и многих других.

Ахмет Байтурсынов - один из первых просветителей Казахстана, который осознал, что просвещение, образование принесут ощутимую пользу народу лишь в условиях свободы. Различных общественных перемен и взглядов на образование. Инновационные педагогические идеи А. Байтурсынова являются актуальными для современного образования и нынешнее поколение:

- модернизация системы образования – главный вектор качественного роста человеческого капитала казахского народа,
- качественное образование является основой индустриально-инновационного развития Казахстана.

С именем А. Байтурсынова связано развитие инновационных педагогических идей в Казахстане в 20-е годы. Роль педагогической прессы, проблемы начальной школы, системы высшего образования, совершенствование содержания, форм и методов обучения, духовно-эстетическое воспитание подрастающего поколения-это не полный перечень проблем, рассматриваемых А. Байтурсыновым [1].

К.Д. Ушинский считал, что каждый народ крепок своей многовековой культурой, в которой сосредоточена народная мудрость, передаваемая из уст в уста, из поколения в поколение [4].

На протяжении длительной истории жители степных просторов накопили богатый опыт воспитания подрастающих поколений, создали обычаи и традиции, в которых соединяются творческий опыт народных масс, правила, нормы и принципы поведения человека. В соответствии со своеобразными особенностями социально-экономических, культурно-исторических, природно-климатических условий у казахов-кочевников сложились свои требования к обучению и воспитанию детей и молодежи.

Список использованной литературы

1. Библер В.С. Целостная концепция школы диалога культур. Теоретические основы программы // Психологическая наука и образование. 1996. №4.
2. Асфендияров С.Д. История Казахстана (с древнейших времен). – 2-ое изд. Под ред. А.С.Такенова. – Алматы, 1993.
3. Сарсенбаев Н.С. Обычаи, традиции и общественная жизнь. – Алма-Ата, 1974.
4. Ушинский К.Д. Избранные педагогические произведения. – М.: Просвещение, 1968.

Ахмет Байтұрсынұлы – қазақ тілі әдістемесінің негізін салушы

Қапасова Б. Қ.

Торайғыров университеті профессоры, ф.ғ.к. (Павлодар қ.)

Қазақ қоғамының рухани әлеміне қатысты тұста еске түсетін бірнеше тұлғалар бар. Ұлт ұстазы атанып, «рухани көсем» деген құрметке ие болған Ахмет Байтұрсынұлының келесі бір еңбектерінің қатарын әдістеме толықтырады. Ахмет Байтұрсынұлы қазақ тіл білімі мен әдебиеттану саласының көптеген мәселелерін көтеріп, оқулықтар жазған.

Ахмет Байтұрсынұлы – ХХ ғасыр басындағы ұлт руханиятындағы жаңғыру кезеңінің ірі тұлғасы. Ұлттың еркін дамуы мен өркендеуіне саяси өзгерістер, ғылым мен білім, оқу-ағарту саласы, қоғамдық-әлеуметтік қызмет, баспа ісі керек екені анық. Қоғам қайраткері, ақын, Алаш көсемдерінің бірі А. Байтұрсынұлы ұлттың өркендеуіне қажет тұтас кешенді қызметтердің негізгі идеяларын жүйелеп қана қоймай, бар ғұмырын теңсіздік, еркіндік жолындағы күреске арнады. «Ел - бүгіншіл, менікі ертең үшін», - деген А. Байтұрсынұлының күрескерлік идеясы бір күндік, бір мезгілдік емес, тұтас ұлттың бар ғұмырын толық қамтитындай. Ахмет Байтұрсынұлының жұрт бостандығы жолындағы күрескер бейнесі өзгеге ұқсас бөлек бітімімен ерекше. Ақынның ұлт бостандығы үшін күрескер азаматының бейнесі терең ақылымен, биік тұлғасымен, өзгеге үлгі болар парасатымен артық.

Рухани бостандық пен азаттық үшін ұлттың өз әліпбиі, дамыған ғылымы, тәуелсіз еркін ойын айғақтайтын баспасы мен әдебиеті, болашақ ұрпақты тәрбиелейтін ана тіліндегі мектебі болуы керек деген қағиданы ұстанған А. Байтұрсынұлы осы салаларда еңбек етті.

Ахмет Байтұрсынұлы араб әліпбиіне ыңғайлай отырып, жаңаша қазақ жазуының әліппесін жасайды. 1912 жылы ұлы ағартушы Ахмет Байтұрсынұлы 24 әріптен тұратын жаңа әліпбиді «қазақ жазуы» деп атады. Халық арасында «Байтұрсыновтың әліпбиі», «төте жазу» деген атпен танылды. Араб әріптеріне негізделіп жасалған және заман талабын ескере отырып жетілдірілген қазақ жазуы Қазақстан өміріндегі ірі мәдени құбылыс болды. «Әліппе деген асылына адам ақылы жетпейтін нәрсе емес. Әліппеде бірден мәдениет түрінің төбе басына шығарып жіберетін адам білместей айрықша қасиет те, жасырын сыр да болмасқа тиіс» [1, 325].

А. Байтұрсыновты ұлт тілін оқыту әдістемесінің іргетасын қалаушы, негізін салушы. Ғалымның қазақ тілін оқыту, оның әдіс-тәсілдерін меңгеру, оқу жүйесінде әдістеменің алатын орны туралы жазған мақалалары, өз тәжірибесі арқылы нақты көрсеткен оқулықтары да мол.

А. Байтұрсынұлының «Оқу құралы», «Сауат ашқыш», «Тіл құрал» еңбектері ұлт ұстазының оқытудың шебері екенін көрсетеді. «Қай әдіс жақсы», «Нұсқаушы», «Баяншы», «Әліппе астары» тәрізді еңбектер қалай оқыту

қажеттігін, әдістемелері мен тәсілдерін баяндайды. Ғалым ұсынған әліпби мен оны үйрету әдіс-тәсілдері өз мәнін жоғалтқан жоқ.

«Үйрену һәм үйрету басында қиын» деп бастаған ғалым оқытудағы баланы қызықтыру әдістерін де еске алады, оны баланың тауының шағылмауы, көңілінің мұқалмауы, берілетін матерниалдың қызықтылығы мен қажеттілігі ықыласын оятуын еске салады.

«...Оқу басында қиын болса, балалар миға(ұйыққа) түскен мал сықылды, малтығып жылжи алмай қиналады, үйретуші сүйреп шығара алмай қиналады» дей келіп, оқушының ықыласының болмауы ұстаздың да қызметін ауырлата түсетінін талдайды [2, 325] деген пікірлері бала ерекшеліктерін тұтас педагогикалық қағидаларды қамтиды.

«Бала білімді тәжірибе арқылы өздігінен алу керек. Мұғалімнің қызметі оның білімінің, шеберлігінің керек орны өздігінен алатын тәжірибелі білімінің, шеберлігінің керек орны өздігінен алатын тәжірибелі білімінің ұзақ жолын қысқарту үшін, ол жолдан балалар қиналмай оңай оқу үшін, керек білімін кешікпей кезінде алып отыру үшін, балаға жұмысты әліне шағындап берумен бетін белгілеген мақсатқа қарай түзеп отыру», деген пікірлері бүгінгі жаңартылған білім мазмұнының оқушы игеруі қажет дағдыларын еске түсіреді. [2, 325].

«Әуелі біз елді түзетуді бала оқыту ісін түзетуден бастау керек» деген тұжырымды баса айтады. Ғалым баланы оқытудың сапалы ісі – іздену дейді. Сонымен бірге тиімді әдістерді таба алуда деген ойды айтады.

Ғалымның әдістемелік еңбектерін келесі топтарға жіктеуге болады.

1. Оқулықпен қатар жазылған, оқытудың әдістемесін көрсететін еңбектер.

2. Қазақша әліпбидің, дыбыстың негізінде сауат ашу әдісі іске асыратын еңбектер.

3. Қазақ тілін, ана тілді оқыту әдістерін баяндайтын еңбектер.

4. Тіл ұстартуды көрнекілік әдіс арқылы баяндайтын еңбектер.

5. Қазақша сауатты сөйлеудің, оқудың, жазудың әдістерін қарастыратын еңбектер.

6. Әдістің түрлерін жіктеп көрсететін еңбектер.

А. Байтұрсынов 1912 ж. мектеп балаларына арнап қазақша «Оқуқұралын», осы оқулықты қалай оқытудың әдістемесін көрсететін «Баяншы» атты әдістемелік еңбегін жарыққа шығарды. Оқулықтарға қосымша әдістемелік құрал болып табылатын «Нұсқаушы» атты кітабы да осындай мақсаты көздеген еңбек.

Ғалым мүмкіндігінше өзі жазған оқулықтармен бірге, әдістемені қатар жазып, шығарып отыруды мақсат еткен. Оқу құралдары болғанымен, енді сол оқу құралдарын пайдалануды көрсететін әдістемелік еңбектер болмаса, бұл оқу құралдарының тигізер пайдасы шамалы деп есептеген.

«Оқу құралы» мен «Баяншы» мектеп оқушыларына қазақша әліппені үйреткен қажетті басылымдар болды. Бұл оқу құралы бірнеше рет басылып шықты. А. Байтұрсынұлының 1910-1928 жылдар қазақша дыбыстың, әліпби

әліпбидің негізінде оқыту әдісін іске асыратын бірнеше еңбектері жарыққа шықты. «Оқу құралы» мен «Баяншыдан» басқа «Әліппе» және «Әліп-би астары» атты кітапшаларында ең тиімді де керек жолы қазақша «қарыптарды» (әріптерді) дұрыс үйрету дыбыстарды сауатты жазу, оқу дейді. Ғалым тілдің өзгеруі мен дамуына да мән береді.

«Тілдің ғұмыры ұзақ. Оның жолы жылдап емес, мың жылдап саналады. Сондай ұзын ғұмырының ішінде түрлі нәрселер себеп болып, өзгертілмеген тіл жоқ»... - дей отырып, 1916 жылы әліппенің жаңа түрін жазады.

«Жаңа әліп-би» (Қызыл Орда, 1926) деп атала келіп, қазақ тіліндегі басылған кітаптардың көрсеткішінде: «Жаңа құрал. Емлесі жаңа. Қазақстан Білім ордасы мектептерде қолдануға ұйғырды», деп жазады.

А. Байтұрсынұлының «Әліппесінен» соң қазақ тілін арнаулы пән ретінде оқуға мүмкіндік беретін жаңа оқулық жазады. ойлайды. Бұның нәтижесі 3 бөлімнен тұратын «Тіл-құрал» болып шықты. I-тіл танытқыш, II-тіл танытқыш, III-тіл танытқыш деп бөліп, қазақ тілінің фонетикасын, морфологиясын, синтаксисін талдайды, жүйеге түсірді. жүйелеп көрсетті. Бірінші бөлімі алғаш рет 1915 жылы жарыққа шығып, содан кейін бірнеше рет қайта басылған.

Әдіскер ғалым қазақ тілін оқытуда көрнекілік әдіске ерекше мән берген. Оқулықтарында да, үлкендерге арналған оқулықтарында да, үлкендерге арналған кітаптарында да сөйлеуге үйретудің, тіл ұстартудың бірден-бір жолы ретінде суреттерге көп көңіл бөлінеді. Ол көрнекілік қолдануды оқытумен бірге

тәрбиелік және тіл дамытушылық дағдылар қатарында алады. 1926 жылы шыққан «Әліппенің» жаңа түрі көптеген суреттермен безендірілген.

Көрнекілік әдіс туралы «Зерттеу мен сүгіретшілік әдісі туралы» деген мақаласы бар. А. Байтұрсыновтың қазақша дұрыс сөйлеп, дұрыс оқып, дұрыс жазудың, сауатты болудың амалдарын баяндайтын көрнекті еңбектері – «Тіл жұмсар» мен «Сауат ашқыш». «Тіл жұмсар» - тіл үйретуге байланысты жазылған жаңаша еңбек. Ол «Тіл-құралдағы» білімді үйрету жолы басқа» деп, «Тіл жұмсардың» өзгешелігін арнайы атап өтеді.

«Сауат ашқыш» - әдістемелік жағынан дидактикалық материалдарымен көзге түсетін еңбек. Автордың нақтылы көздеген мақсаты сөз жүйесінен, тапсырмалардың берілу амал-тәсілдерінен байқалады. Ғалымның әдістің түрлерін баяндайтын еңбектеріне «Қай әдіс жақсы?», «Жалқылау (айырыңқы) әдіс», «Жалқылаулы – жалпылау әдіс» атты мақалалары жатады. А.Байтұрсыновтың ұсынған тиімді тәсілдеріне келесі топтарды алуға болады.

1. Тілдік материалды жеңілден ауырға, оңайдаң қиынға, жайдан күрделіге, қарай оқытудың дұрыстығы.

2. Тілді үйретуді «қарыптан», әріптен, әліпбиден бастау қажет.

3. Тілді үйрету ана тілінің сөз, сөйлем жүйесін білгізумен қатар жүріу тиіс.

4. Тілді оқытуда мақал-мәтелдер, нақал сөздер, мысалдар, өлең, қызық әңгілемер маңызды орын алуы қажет.

5. Тіл арқылы сауат ашу мен суреттерге көп мен берілу керек.

6. Оқушыларға арналған материалдар аса түсінікті болуы шарт.

7. Мәтіндер, көрнекілік материалдар білім алушының ұғымына таныс, жақын болуы тиімді.
8. Тілді оқытуда тіл ұстартуға, көркем сөзге ден қойған дұрыс.
9. Тілді үйрету үшін мұғалім бірнеше әдісті меңгеріп қана қоймай, өзі қажет әдісті тауып, пайдалана білу керек.
10. Мұғалім балаға білімді өз тәжірибесі арқылы жинақтауға жағдай жасап, тілді тез үйренуге қарай үнемі бағыт бағдар сілтеп отыруы қажет.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

- 1 Байтұрсынов А. Ақ жол. – Алматы: Жалын, 1991. – 464 б.
- 2 Ахмет Байтұрсынұлы Бес томдық шығармалар жинағы. 3-том. - Алматы: Алаш, 2005. – 352 б.

А.Байтұрсынұлының педагогикалық еңбектерінің құндылықтары және қазіргі білім жүйесіндегі маңызы

Кантаева Айзада Жумакановна,

Шығыс Қазақстан облысы, білім басқармасының «Шығыс» өңірлік орталығының оқыту мазмұны мен білім беру сапасы мониторингісі кабинетінің меңгерушісі

Аңдатпа

Бұл мақалада Ахмет Байтұрсыновтың ағартушылық идеяларын оқу процесін ұйымдастыру кезінде пайдалану мүмкіндіктері қарастырылған. А.Байтұрсынұлы халыққа ғылым-білімнің қажеттілігін түсіндірумен ғана шектелмей, білім беру ісін жолға қоюға күш салғаны және педагогикаға қосқан үлестері туралы, идеяларын пайдалану мүмкіндіктері, педагогикалық идеялары бүгінгі таңдағы білім саласындағы өзекті мәселелерімен ұштасқаны және Байтұрсынұлының еңбектерінің жаңартылған білім мазмұны аспектісі тұрғысынан маңыздылығы көрсетілген.

Тірек сөздер: тәжірибе, педагогикалық шеберлік, жаңартылған білім беру мазмұны, сындарлы оқыту теориясы, метатаным, ғибрат, мұра, тәрбиелік құндылықтар және т.с.с.

Алаш зиялыларының көсемі, тұңғыш қазақ тілтанушы ғалымы Ахмет Байтұрсынұлы - ақын, жазушы, аудармашы, публицист, қоғам қайраткері, ағартушы, түркітанушы, әдебиетші, тілші, ғалым... Оның бүкіл еңбегінің мәнін бір ауыз сөзге сыйғызып айтар болсақ, ол ұстаз, халықтың ұстазы, қазақтың ұстазы. Ахмет Байтұрсынұлы - қыры мен сыры мейлінше мол адам. Қазақтілінің тұңғыш әліппесі мен оқулықтарының авторы, соңына өшпес із салған жаңашыл ағартушы. Ол жазған мектеп оқулықтары 1914 жылдан 1928 жылға дейін пайдаланылып келді. Қазақ баласының бірнеше буыны сауатын Ахмет Байтұрсынұлының «Әліпбиімен» ашып, ана тілін А.Байтұрсынұлының «Тіл құралы» арқылы оқып үйренді. Оның үш бөлімнен тұратын «Тіл - құрал» атты оқулығының фонетикаға арналған бөлімі 1915 жылы, морфологияға арналған бөлімі 1914 жылы, синтаксис бөлімі 1916 жылдан бастап жарық көрген екен. «Тіл - құрал» - қазақ тілінің тұңғыш оқулығы [1]. Оқулық қазіргі қазақ тілі оқулықтарының негізі болып қаланды. Оның тілдік ұғымдарға берген анықтамаларының ғылыми тереңдігі, дәлдігі қазіргі ғылым үшін өте маңызды. Ол қазақ тіліне қатысты тұңғыш төл терминдерді қалыптастырды. Айта кететін болсақ, зат есім, сын есім, етістік, есімдік, одағай, үстеу, бастауыш, баяндауыш, пысықтауыш, шылау, сөз таптары, сөйлем, құрмалас сөйлем, қаратпа сөз сияқты т.б. жүздеген ұлттық терминдерді қамтыған.

М.Әуезов Ахмет Байтұрсынов туралы: «Ақаңның елу жылдық тойы» деген мақаласында «...Кешегі күндерге дейін бәріміз жетегінде келгенбіз. Қаламынан туған өсиеті, үлгісі әлі есімізден кеткен жоқ. Патша заманындағы үкіметтік өр зорлыққа қарсы салған ұраны, ойымызға салған пікірі ... әлі күнге

дейін үйреніп қалған бесігіміздей көзімізге жылы ұшырайды, құлағымызға жайлы тиеді» деп жазды [2]. Оның қазақ ғылымында қазақ әліппесінің авторы екендігі, қазақ тілінің фонетикасы, синтаксисі, этимологиясы, әдебиет теориясы мен мәдениет тарихы оқулықтарын жазғандығы көрсетілді.

Бізді қуантатын дүние Ахмет Байтұрсынұлының тіл туралы тағылымды ойлары ХХІ ғасырдың өзінде өзінің мәнін, мағынасын, мазмұнын, құндылығын жоймағаны... Ақаңның өз сөзімен айтқанда «ХХ ғасырға шейін түріктің тілін аздырмай асыл қалпында алып келген, тіл турасындағы абырой мен алғыс қазаққа тиісті».

Қазақ халқы үшін Ұлы ұстаздың сіңірген бірден бір ерен еңбегі қазақша әліппе жасауы, араб жазуына кіргізген реформасы, қазақ тіл білімінің негізгі терминдерін жұртымыздың образды ойлау мүмкіндігімен сабақтастырып өз топырағымыздан тауып, оларға тұңғыш анықтама бергені, дыбыс жүйесін «фонетика», қалыптастырып шығарған ұлы еңбегі педогогикаға қосқан үлесі екенін көруімізге болады. 1929 жылы Ахмет Байтұрсынұлының өз қолымен жасап берген «Тіл – жұмсар» деген еңбегінде оқушыларға грамматиканы үйрете отырып, қазақ тілінің болашағын айқындап көрсетеді.

«Тіл жұмсар» әдістемелік нұсқауы екі кітаптан тұрады. Кітап 1928 жылы Қызылорда қаласындағы Қазақстан баспасынан жарық көрген. Әдістемелік алғашқы парағында: «сөйлеу, оқу, жазу тілін жұмыс тәжірибесі арқылы танытатын1-кітап. Білім ордасы бірінші басқыш мектепте ұстауға ұйғарған», - деп жазылған. Еңбектің «Дәйектеме» деп аталған бөлігінде Ахмет Байтұрсынұлы жетекші құралдың ерекшеліктеріне жан-жақты сипаттама береді. Автор «Тіл - жұмсар» деп ат қойып отырған кітап ана тілін жаңа жолмен(тәжірибе арқылы білім алу) үйретуге ыңғайланып шығарылған. Мұндағы білім – «Тіл құралдағы» білім, бірақ сол білімді үйрету жолы басқа. «Тіл құрал» қазақ тілі қандай құрал екендігін тұтас түрінде таныту үшін түрлі бөлшектерін, тетіктерін ұсағын ұсағынша, ірісін ірісінше жүйелі тұрған орында алып көрсетіп танытады. «Тіл жұмсар» сол үлкен құралдың бөлшектерін, тетіктерін балаға шағындап, бөлек-бөлек ойыншық сияқты құрал жасап, соларды танытып жұмсату арқылы барып үлкен құралды танытады. «Тіл жұмсардың» бірінші бөлімінде жүргізілетін жұмыстарға мына тақырыптарды қосады:

1/ Әріптер мен әріп белгілерін, түрлі орында көбірек жұмсалатын сөз бөлшектері мен сөйлем бөлшектерін жаза білу.

2/ Дәйекті керек қылмайтын дыбыстардың әріптерін білу.

3/ Сөздердің жекелік, көптік түрлерін тану.

4/ Көбінесе, айтылатын сұрау сөздермен танысу.

5/ Жеңіл сұрақтарға жауап жаза білу.

6/ Сөзге үйлесетін сөз теріп ала білу.

7/ Оңай туатын сөздерді туғыза білу.

8/ Тасымалдаумен танысу

9/ Сөздерді санға, сандарды сөзге айналдыра білу.

Ахмет Байтұрсынұлы бұл бөлімде бақылау мен мәнісін білу жағынан тура тұтыну тәжірибе жағы басым болып отырады. «Тіл жұмсардың» екінші

бөлімінде бұрынғы бөлімдерді тереңдетіп, аудандарын кеңейтіп білдіру ретінде ұсынылаты ескертіледі. Енгізілген жаңа жұмыс түрлері ретінде мысалдарды атайды.

1/ Сөйлемдердің түрлерін тану.

2/ Сөздердің, дыбыстардың негізгі түрлерін тану.

3/ Орын талғайтын дыбыстармен танысу.

4/ Сыбайлас дыбыстардың бір-біріне енетін жерлерімен танысу.

5/ Дыбыс екпінін табу.

Ахмет Байтұрсынұлы бұл бөлімде тәжірибе арқылы байқау мен жұмсау екеуі де теңбе-тең бірдей екендігін айтады. «Тіл жұмсар» ана тілін дұрыс қолданып, дұрыс тұтыну жолдарын үйрететін әдістемелік құрал. Осы еңбегінде өз ойын былай білдіреді: «Тіл адамның адамдық белгісінің зоры, жұмсайтын қаруының бірі. Осы дүниедегі адамдар тілінен айырылып, сөйлеуден қалса, қандай қиындық күйге түсер еді, осы күнгі адамдар жазудан айырылып, жаза алмайтын күйге ұшыраса, ондағы күйі де тілінен айырылғаннан жеңіл болмас еді. Біздің заманымыз – жазу заманы, жазумен сөйлесу ауызбен сөйлесуден артық дәрежеге жеткен заман...». Бұдан кейін жазуға үйрету, хат таныту мәселелері сөз болады. Сондай-ақ, А.Байтұрсынұлының бойындағы адамгершілік сыйпатын, тіліне және халқына деген риясыз сүйіспеншілігін осы еңбегінен байқауға болады. Сөзі, ісі, ойы бір ізді болғанын педагогтың тілқамын ойлауы, тілге деген жанашырлығынан байқауға болады. «Тіл жұмсар» еңбегін жазу барысында кездескен қиындықтарға төзе білу рухани – адамгершілігі мен ізгіліктің белгісі. Ізгі деуімнің себебі, қазақ балаларына тіліміздің кереметін сезінуді, образды ойлауға, өз табиғатымыз бен айналамыздағы кереметті сипаттауға шақырғаны еді.

А. Байтұрсынұлының «Тіл жұмсар» еңбегі қазіргі таңда филология ғылымының бетке ұстар педагогикалық еңбектердің бірі.

А.Байтұрсынұлының өмірлік ұстанымдары халықтың сауатын ашу, еліне пайдалы дүниелерді мұра етіп қалдыру. Бұл ұстанымдары толығымен орындалды деуге толықтай негіз бар. Ел арасынан суырылып шығып, қазақтың өз әліппесін жасап, әдістемелік оқулықтарын шығарып, қарапайым халықтың сауатын ашуы ең үлкен ерлік. Ойы мен сөзінің және іс әрекетінің бір ізділікте болғандығын байқатады. Қазіргі біз қолданып жүрген ғылыми атаулар мен әдістемелік құралдар осы Ахмет Байтұрсынұлының бізге тастап кеткен педагогикалық мұрасы. Әрбір қазақ үшін Ахмет атамыздың атқарған еңбегі өлшеусіз.

А.Байтұрсынұлының қазақ балаларының ана тілінде сауат ашуына көп күш жұмсаған тұлға болғандығын оның қаламынан шыққан қыруар еңбектері дәлел. Мәселен, «Оқу құралы» (Қазақша әліппе), бұл еңбегі 1912-1925 жылы 9 рет қайта басылып, қазақ қоғамында ұзақ қолданыста болды. Сондай-ақ «Оқу құралының» (Әліппеге жалғасы) 2 кітабы 1913 жылы жарық көріп, 1924 жылға дейін 4 рет басылып шығады. Одан кейінгі «Оқу құралының» (Әліппеге баяншы) 3 кітабы 1913-1921 жылдар аралығында 2 рет жарық көреді. Ал ғалымның тек оқушыларға ғана емес, ересектердің сауатын ашуға арналған

«Оқу құралы» 1921 жылы, «Сауаташқыш» 1924 басылып шықты. Методикалық құрал «Баяншы» 1920 жылы жарыққа шыққан. Сонымен қатар «Әліппе астары» 1924 жылы, «Жаңа әліп-би» атты жаңа оқулықты 1926 жылы ұсынады. «Тіл жұмсардың» бірінші бөлімі 1928 жылы, екінші бөлімі 1929 жылы жарық көрді. Ал ғалымның «Тіл – құрал» атты үш кітаптан тұратын еңбегі қазақ мәдениетінде бұрын болмаған тың дүние болды. Себебі, бұл кітап – қазақ тілінің фонетикалық және грамматикалық құрылымын талдап, жүйелеп, танытып берген, қазақ тіліндегі тұңғыш ғылыми еңбектің басы еді. Қазақ халқы үшін осыншама қыруар еңбек еткен ұлы тұлға есімін артында қалған ұрпақтарымаңгілікке ұмытпайтыны хақ.

Надандықтан құтылудың жолы оқу-ағарту ісі деп қарады. Мектептерге білімді мұғалім кадрларын даярлауды көтерді. Қазақ алфавитін жаңартып араб әрпіне жаңа әліппе жасады.

Оқыту әдістерін жетілдіруді, оқытудың әдіс-тәсілдерін жаңартуды көздеді. «Оқыту жайында» атты мақаласында «Оқу жұмысының үш жағы үш нәрсеге тіреледі. Бірі ақшаға, бірі құралға, бірі мұғалімге. Осы үш тіреуі бірдей тең болса, оқу қисаймайды, ауытқымайды, түзу жүреді... дейді.

Оқу ісін дұрыс жолға қою үшін ғылыми жүйелі жасалған оқу бағдарламасы болуы керек. Сол бағдарламаға негіздей жазылған оқулық болуы тиіс. Оқулықтағы білімді оқушы бойына дарыта білетін әдіскер мұғалім керек деген мәселелерді көтерді. Сондай-ақ А.Байтұрсынұлы білім негізі бастауыш сыныпта қаланатынын баса айтты. Бастауыш мектептерде қандай пәндер оқытылуы керек дегенге арнайы тоқталып, ол пәндерді: оқу, жазу, дін, ұлт тілі, тарихы, есеп, шаруа-кәсіп, қолөнері, жағрафия, жаратылыс деп саралап көрсетіп берді. А. Байтұрсынұлы осы пәндердің оқулықтарын шығаруды қолға алды.

А. Байтұрсынұлы пәндерді оқытудың әдістемесімен барынша айналысып, 1928 ж. «Жаңа мектеп» журналының 8-санында жарияланған «Қай әдіс жақсы?» деген көлемді мақаласын жазды. Онда ұлы педагог Л.Н.Толстойдың «Үйрету әдістері туралы» деген еңбегіне талдау жасай отырып, «әдіс деген қатып-семіп қалған догма емес... Жақсы дерлікте, жаман дерлік те бір әдіс жоқ. Олқылықтың белгісі – бір ғана әдіспен болу. Шеберліктің белгісі – түрлі әдісті болу» деп ойын тұжырымдайды.

Ол сауаттылықты негізгі жазуға жаттықтыру деп қарады. Жазу дегеніміз – әріптердің суретін салу, ал оқу дегеніміз – суреті салынған әріптердің дыбысын дұрыс айту. Балалар дыбысты ажыратып үйренген соң, сол дыбыстың таңбасы – кәріпті көрсету керек. Оны меңгергеннен кейін оқу, жазу жұмыстарының бәріне сол тіреу болады деп балаларды оқуға, жазуға үйретудің әдіс-тәсілдерін сөз етті.

1920 ж. Қазанда «Баяншы» деген атпен тілді оқытудың методикасына арналған әдістемелік құрал шығарды. Бұл әдістемелік құралда өзінің тұңғыш әліппесі «Оқу құралын» қалай, қайтып оқыту керек деген мәселелерге тоқталды. Көлемі 15 беттік қана болғанымен, бастауыш мұғалімі үшін өте маңызды құрал болды. А.Байтұрсынұлының сауат ашу әдістерінің түрлеріне

«Әліп-би астары» атты еңбегінде де тоқталды. Мұндай құралдар сол кездерде өте тапшы, тіпті жоқтың қасы болғандықтан мұғалімдер үшін үлкен көмекші құрал болды. Ғалым бұл құралды оқытушылықпен айналысқан 14 жылда жинақтаған тәжірибесінен жазғандығын «Баяншыда» ескертеді [1].

Ахмет Байтұрсынов – қазақ тілін оқыту әдістемесінің іргетасын қалаған ғалым-ағартушы. Байтұрсынұлы оқулығындағы тілдік категорияларды ұғындыру мақсатында енгізген «сынау», «дағдыландыру» деген арнайы бөлімдер қазіргі заманғы әдістеме ғылымы үшін де өз маңызын жойған жоқ.

Оған қазақ тілі емлесінің реформаторы және қазақ әдебиеті теориясының негізін салушы» деген ғылыми әділ баға берілді.

А.Байтұрсынұлы оқытудың білімділік-танымдық жағымен бірге тәлімгерлік қызметіне де баса көңіл бөлді. Әрбір оқылатын тақырыптардың білім бере отырып, тәрбие де беруін қарастыруды талап етті.

Қорыта келгенде, А.Байтұрсынов қалыптастырған жаттығу үлгілері мен оқыту әдістері кейінгі оқулықтар мен әдістемелік еңбектерде одан әрі тереңдетіліп, күні бүгінге дейін қолданылуда. Ғалымның оқулықтарындағы оқушылардың сөздік қорын байытып, сөз мағыналарын дұрыс қолдануға баулу бағытындағы үлгілер кейін басқа оқулықтар мен оқу бағдарламаларын жасау кезінде де маңызды рөл атқарды.

А.Байтұрсынов: «Мұғалім әдісті көп білуге тырысуы керек. Оларды өзіне сүйеніш, қолғабыс нәрсе есебінде қолдану керек», - деген [5]. Тілді оқытуда да, дамытуда да әдіс түрлерін жан - жақты қамтып, түрлендіріп отырған абзал.

Тіл білімін игертудің мақсатын оқу бағдарламасында «...тіл ұстарту, тіл дамыту, тіл ширату, логикалық ойды кеңейту, тіл дамыту, тіл ұстарту...» жұмыстарында тілден алған теориялық материалды дұрыс пайдаланады», - деп атап көрсетеді. Тіл - кез келген танымдық іс - әрекеттің құралы, ойлау формасы және оны дамытудың негізі болып саналады.

Қазір ХХІ ғасыр ... «Өзі өлсе де, артында қалған хаты өлмейді»-, деген осы...

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. - Алматы: «Аруна Ltd.» ЖШС.
 2. «Қазақстан»: Ұлттық энциклопедия - Алматы «Қазақ энциклопедиясы», 1998 ж.
 3. https://kk.wikipedia.org/wiki/Ахмет_Байтұрсынұлы
 4. https://massaget.kz/mangilik_el/tup_tamyir/asyil_soz/
 5. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. - Алматы: Ана тілі, 1992. - 448 б.
- «Егеменді Қазақстан» газеті. 2003ж.28 қаңтар. Д.Ысқақұлы «Ел — бүгіншіл, менікі - ертеңгі үшін»

6. Тарихи тұлғалар. Танымдық – көпшілік басылым. Мектеп жасындағы оқушылар мен көпшілікке арналған. Құрастырушы: Тоғысбаев Б. Сужикова А.–Алматы. «Алматыкітап баспасы», 2009 ISBN: 978-601-01-0268-2
7. Қазақ тілі. Энциклопедия. Алматы: Қазақстан Республикасы Білім, мәдениет және денсаулық сақтау министрлігі, Қазақстан даму институты, 1998 ж., 509 бет. ISBN 5-7667-2616-3
8. Қазақстан жазушылары: Анықтамалық/Құрастырушы: Қамшыгер Саят, Жұмашева Қайырниса – Алматы: «Аң арыс» баспасы, 2009
9. «Қазақстан»: Ұлттық энциклопедия/Бас редактор Ә. Нысанбаев – Алматы «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998 ISBN 5-89800-123-9.
10. Байтұрсынұлы А. Әліб-бій. – Қызылорда: Казиздат, 1928. -118 б.
11. Досанова А.Ж. Қазақ әліпбиінің тарихы. – Астана: Тұран-Астана, 2011. – 220 б.
12. Досанова А.Ж. Қазақ әліпбиі латын графикасында: тарихы, бүгіні, болашағы. – Астана: Өрнек, 2015. - 236 б.
13. Дулатов М. Жазу тәртібі. - Алматы, 1991. - 223 б.
14. Аманжолов С. Орыс алфавитіне негізделген қазақ алфавиті мен орфографиясы. – Алматы, 1940. -21 б.

Ахмет Байтұрсынұлы және Алаш қозғалысы

Надира Туяковна Сулейменова,
Павлодар облысы білім беру басқармасы
«Білім беруді дамытудың инновациялық орталығы» КММ әдіскері

Бұл сөзді біреу алмас, біреу алар,
Құлағын біреу салмас, біреу салар.
Теп-тегіс көпке ұнау оңай емес,
Кейіне жарамаса, кейіне жарар.
Ахмет Байтұрсынов

1917 жылдың 13 желтоқсаны – қазақтың алғашқы заманауи үкіметінің - Алашорданың дүниеге келген күні. Алашорда үкіметінің құрылып, XX ғасырдың басында қазақ даласында автономиялық биліктің болуы ұлт-азаттық қозғалыс тарихында елеулі кезең болып саналады. Ғұмыры ұзақ болмаса да қазақтың тұңғыш үкіметі құрылып, қазақ халқының мемлекеттікке лайықты ел екені паш етілді. Алаш арыстарының ең басты еңбегі – олар сол қиын уақытта толыққанды саяси партия мен үкімет құрып, өз халқының мүдделерін батыл қорғау жағына шыға алуында. Алаш қозғалысы заманалық маңызы бар құбылыс, оның идеялары мен бағдарламалары ұлттық мемлекеттікті қалыптастыруды мақсат етті.

Қазақ интеллигенциясының Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынұлы, М.Дулатов, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов т.б. дара тұлғаларының саяси өмір сахнасына шығуы Қазақстанда қоғамдық-саяси, мәдени ойдың дамып, нығаюына елеулі үлес қосты. Олар қазақ даласында тұңғыш дербес саяси партия «Алаш» партиясын құрды. Бұл партия халықтың алдыңғы қатарлы бөлігінің көзқарасын білдірді. Негізінен ағартушылық, саяси оқиғаларды және олардың халық өміріне әсерін түсіндіру жұмыстарына баса көңіл бөлді.

«Алаш» туының астында
Куә болсын Арымыз!
Көркейтуге Алашты
Құрбандық біздің жанымыз!

Жасасын, Алаш, жасасын! – деп С.Торайғыров өткен ғасырдың басында «Алаш» қозғалысы жайлы тебірене жырлап, тек жеке басының пікірін ғана емес, сол кездегі қазақ қоғамының көңіл-күйін білдірді. Тарих бетін парақтасақ, ұлт тағдырын, халық қамын жете ойлаған Алаш арыстары қызыл империяға қарсы қаймықпай күресіп, тәуелсіздік үшін жандарын құрбан еткен болатын.

А. Байтұрсынұлы осы «Алаш» партиясы басшыларының әрі көсемінің бірі болды, Қазақ АКСР-ін құруға елеулі үлес қосты. Қазақ АКСР-і құрылған соң үкімет құрамына кіріп, оқу-ағарту халық комиссары болып жұмыс істеді. А. Байтұрсынұлы тілтану мен әдебиет зерттеу жөнінде бірқатар еңбектер жазды. Қазақ жазуына реформа жүргізудің қағидаларын белгілеп, бірінші қазақ әліппесінің авторы атанды. Қазақ жазуына реформа жасаудың ол ұсынған жобасы прогресшіл зиялылардың арасында қолдау тауып, 1924 жылы ресми

түрде қабылданды. 1929 жылы ешбір негізсіз тұтқындалып, түрмеде отырды, соңынан Архангельскіге жер аударылды. 1934 жылы М. Горький мен оның әйелі Е. П. Пешковалардың араласуымен, Халықаралық Қызыл Крест ұйымының көмегімен босатылды. Алаш қозғалысының көсемі ретінде “халық жауы” деп атылған А.Байтұрсынұлының есімі де, шығармалары да көпке дейін жұртшылық үшін жабық болды. Тек тәуелсіз Қазақстан жағдайында ғана ақынның шығармалары жарық көрді, мұралары зерттеле бастады. 1937 жылы тұтқындалып, ату жазасына бұйырылды. 1988 жылы ақталды.

«Алаш арыстары бізге мемлекеттік идеясын ту етіп көтеруді табыстап кетті. 1991 жылы құрылған Қазақстан Республикасы атты мемлекет – сол арыстардың асыл арманының жүзеге асуы. Біз осы мемлекетті көздің қарашығындай сақтауымыз керек» деп Елбасы айтып кеткендей, Ахмет Байтұрсынұлы абақтыға жабылып, атылғанымен, оның артына қалдырған асыл сөздері мен арман арқалаған ойлары ел жадында, халық жүрегінде мәңгі сақталады. Кейінгі ұрпақ оның істерін жалғастыруда, оның армандаған тілектері жүзеге асырылуда. Себебі, Қазақ елі қазірде өркениетті елдерқатарына қосылып, мәдениеті жоғары дәрежеде дамуда.

Ата-бабаларымыз аңсаған азаттық пен тәуелсіздікті алдық. Ендігі мәселе – соны ертеңге жеткізу, келесі ұрпаққа, болашаққа Қазақстанның осы тәуелсіздігін аманаттау, қазіргі біздің осындай бейбітшілікте өмір сүріп, өзіміздің тілімізде сөйлеп, дінімізді ұстануымыз, басқа елге тәуелді болмай, еркін өмір сүруіміз, «ұлтым-арым, халқым-жаным» деп өткен осындай арыстарымыздың арқасында. Сондықтан әрқашан да ұлы тұлғаларымыздың аруағына тағзым етуіміз керек.

Ахмет Байтұрсынұлының Қазақстан білімі мен ғылымына қосқан үлесі

Толеубаева Кунимжан Бестаубаевна

Қостанай облысы, «Жангелдин ауданын білім беру бөлімі Қаратүбек жалпы білім беретін мектебі» КММ-нің қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі

Түйін сөз: Ахаң салған сара жол – мәңгі асыл қазына.

Ахмет Байтұрсынұлының Қазақстан білімі мен ғылымына қосқан үлесі

Сонау ықылым заманнан бері Торғай даласы ақындық, шешендік өнердің және батырлар өлкесі ретінде атақ-даңқы ертеден-ақ мәлім болған. Торғай даласы қазақ халқының азаттық жолындағы күресінің айбынды қақпасы болған. Алаш рухын аспандата көтерген, білім мен рухани күштің қайнар бұлағынтасытқан Торғай бүгінгі таңда өзінің тарихымен ел жадында сақталары хақ.

Тарихы тереңде жатқан Торғай жері төсінде адуынды ақындар мен батырларды, рухы биік тұлғаларды тудырған жер.

Осы киелі топырақта туған, қазақ тілі мен әдебиетіміздің тарихында орны ойсырап тұрған ақын-жазушыларымызды еске алатын болсақ, ең алдымен Ахметті атауымыз орынды деп білемін.

Ахмет Байтұрсынұлы халқымыздың тарихында үлкен орны бар мемлекет қайраткері, ақын, публицист, ағартушы, лингвист ғалым, қазақ әліппіінің тұңғыш реформаторы.

Байтұрсынов өз халқының тағдыры үшін әрекет дүниеге бел шешіп енгені рас болса, ол алдымен қайраткер, ұлттың ақыл-ой иесі болған. Сондықтан ұлты оны ұстаз тұтты. Айтұрсынов тумасынан ерекше дарынды жаратылғандықтан, бойындағы барлық қабілетін: талантын, көкірек зеректігін, бәрін, бәрін осы бір ғана жолға – адамзат баласын құлдықтан құтқару ісіне бағыштады. Ол халқының мұқтажы үшін ақын да болды, оқулықтар жазды.

Телегей-теңіз білімді көкірегі ояу зерделі, зейінді Ахмет өз бетімен меңгерген. Ахмет Байтұрсынұлының өздігінен іздену тәжірибелері, Шығыс пен Батыстың рухани мәдениетін жетік игеру, тек өз халқының ғана емес, өзге жұрттардың да тілі мен әдебиетін терең білу, осылардың арқасында «Мәдениет тарихы» атты кітап жазуы бүгінгі жастарымыз үшін де үлкен ғибрат, өнеге болса керек.

Ұлттың ұстазы Ахмет Байтұрсынов! Аристотельден кейін дүние жүзіне екінші ұстаз атанған Әл-Фараби бабамыз!

Әл-Фараби және Ахмет Байтұрсынов!

Қазақтың екі ұлы! Теңдеусіз қос перзент!

Байтұрсынов ашқан «Қазақ» газеті бостандықтың не екенін санаға жеткізді, тәуелсіз болуға шақырды, халыққа сөзі құранның сөзіндей ақиқат болып, алты миллион алашты аузына қаратты. Бұл газетті шын мәнінде бостандық күресінің штабы деуге болады.

Қазақ халқының қоғамдық өмірінде, даму тарихында ерекше рөл атқарған «Қазақ» газеті 1913 жылдың ақпанында Орынбор қаласында «Каримов, Хусаиновтар» баспаханасынан шықты. Оянған сана үніне айналған газет өз

тұсында ең көп таралған басылым болды. Мұның басты себебі – қазақ тарихының қилы-қилы кезеңдерінде замана ағымын, саясат аңғарын айнытпай тануында. Танып қана қоймай, ұлтына азаттық жолдың сілемін тауып, сүрлеуін нұсқады.

«Қазақ» - ұл азаттығы мен мәдени-ағару жолында салиқалы қызмет атқарған, тұшымды ой, татымды пікірлерге жолбасшы, саяси үні батыл басылым. «Қазақ» жетісіне бір рет апталық газет ретінде басылып шығып тұрды.

Басылымның «Қазақ» деп аталуында екі түрлі мағына барлығы аңғарылады. Біріншіден, газет жалпыұлттық газет болғандықтан, мақсаты – жері бөлшектеніп, елі бытырап жүрген қазақ халқын топтастырып, бір ортаға біріктіру болғандықтан да ұлт атын иемденіп «Қазақ» аталды. Екіншіден, кітаби, әдеби, ғылыми айналымда қазақ атының өзі айтылмай қырғыз аталып келгендігі белгілі, сондықтан, туған халқының төл атын қайта оралту мақсатында қазақ зиялылары өз баспасөздерін осылай атауды мақұл көрген. Ахаңның өзі атау жөнінде: «аталы жұртымыздың, ауданды ұлтымыздың аруақты аты деп газетіміздің атын «Қазақ» қойдық», - дейді. «Қазақтың» бірінші бетінің оң жақ шекесінде.

1917 жылдың төңкерісіне шейін Ахаңның уақыты «Қазақ» газетімен бірге өтті. Бірнеше рет «Қазақты» жаппақ болған, штраф төлеткен, Ахаңды абақтыға салмақ болған. Бірақ Ахаңның денсаулығын, халін ұққан жолдастары абақтыға жатқызған жоқ, Үкіметтің тілеген штрафын беріп босатып алды.

Жалпы, қазақ баспасөзінің өзіндік бағыт-бағдары «Қазақ» газетінен басталады десек, артық айтқандық емес. Мұның өзінде себептер бар. Біріншіден, таза қазақ тілінде шыққан, қазақ әдеби тілінің қалыптасуын ұлаңғайыр үлес қосқан осы басылым. Екіншіден, ұл тәуелсіздігінің саяси платформасын қалыптастырған – «Қазақ». Үшіншіден, қазақ мәдениетінің жан-жақты өркен жаюының кең көлемдегі жүйелі жоспарын болашаққа аман еткен – «Қазақ». Осы үш таған бірлік «Қазақ» газетінің болмыс бітімін айқындайды. Ендеше, таихы тереңде жатқан, басынан неше түрлі дүрбалаеңді өткізсе де жұмысын жасап, бүгінгі таңда бір ғасырды артта қалдырған «Қазақ» газеті қазақ баспасөзінің мәңгілік көшбасшысы болып қала бермек.

Ұлы жазушы Мұхтар Әуезов Ахмет Байтұрсынұлына «Ана тілін түрлеген Ахаң» деп ауыз толтырып баға бергенде, оның ғалымдығын, қазақ тілі мен сөз өнерін ғылыми тергеп, тексерудегі ерен еңбектерін ескеріп барып айтып еді. Бүгінде түп қазығы бір «Қазақ филологиясы» атты тарау-тарау арналы ғылым салалары болса, оның бұлақ көзін ашқан, шарасын толтыра жан-жаққа бас ала қашқан арналарын оң бағытқа салып, жүлгелеп, жылғалап адамымыз Ахмет Байтұрсынов болатын.

1985-1909 жылдар ішінде ел ішінде әр сатылы мектептерде бала оқыта жүріп, Ахаң «Әліпби» құралдарының кемшіліктерін көзімен көреді. Қарапайым ұстаздықтан күрескер ағартушылыққа қол созған Ахаң алдына қазақ алфавитін жетілдіру мақсатын қояды. Күні бүгінге дейін «ноғайша», «татарша» атанып жүрген сол бір жылдардағы араб әліпті қазақ жазуының ең осал тұсы – жазу,

емле жүйесінің бір ізге түспегендігі еді. Ал емледегі ала-құлалық жазу мәдениетіне, сауат ашуға үлкен нұқсан келтіретін.

Қазақ жазуын жетілдіру үшін алдымен қазақ тілінің ішкі табиғатын танып, жүйесін түсініп алу қажеттілігі туды. Бұл қазақ тілін ғылыми зерттеу, яғни фонетикалық жүйесі мен грамматикалық құрлысын танып-білу деген сөз еді. Осылайша Омбыдағы жүрген кезінде тұңғыш қазақ журналы «Айқапта» алғашқы зерттеулерінің қорытындысы ретінде «Жазу тәртібі» атты мақаласын (1312, №4-5) жариялайды.

Осылайша Ахмет араб әрпі қазақ жазуының жаңа реформаланған үлгісін жасады. Қазақ өзінің дыбыс жүйесіне лайықталған, сауат ашу ісіне өте қолайлы жетілген осы емленің нұсқасын араб жазулы барлық түркі халықтар, тіпті жазба дәстүрі мол татар, өзбектердің өздері қабылдады.

Ахаң өзі түлеген жазу үлгісі негізінде жүйелі түрде қалың қазақтың, ауыл балаларының сауатын ашу үшін 1912 жылы Орынборда «Әліппе» бастырып шығарды. Сонымен бірге, оның қаламынан туған «Үлкендерге арналған әліппе» (Орынбор 1926) «Қызыл әскерге арналған әліппе» (Семей, 1926), қазақ тілінің практикалық курсы «Тіл жұмсар» (бірнеше басылымы бар), «Хрестоматия» секілді көптеген еңбектері қазақ тіл білімінің негізін салып кеткен десек артық емес.

Ахмет Байтұрсынұлына өзі көшбасшы болған қазақ тіл білімінде ғана емес күллі тюркологиялық әлемде атақ-абырой әперген - ондаған рет басылған «Тіл - құрал» атты кітабы болды.

«Тіл – құрал» деген аты қандай жат көрінсе, ішкі мазмұны да әуелгі кезде сондай жат көрінер, өйткені бұл қазақта бұрын болмаған жаңа зат», - өзі жазғандай, «Дыбыс жүйесі» (Фонетика), «Сөз жүйесі» (Морфология), «Сөйлем жүйесі» (Синтаксис) атты үш кітаптан құралған осы тұңғыш грамматикасында қазақ тілін ана тілінде алғаш рет ғылыми түсінік түсіріп, әсіресе төл грамматикалық терминдерді қалыптастырғанын баса айтқан жөн. Басқасын былай қойғанда, тек зат есім, сын есім, сан есім, бастауыш, баяндауыш, анықтауыш, пысықтауыш, сөз таптары, сөйлем мүшелері, дыбыс, әріп, дауысты, дауыссыз тағыда басқа андаған тіпті жүздеген өміршең терминдерді тіліміз бен ғылымымызға әкеліп, орнықтарғаны үшін ғана Ахмет Байтұрсынұлы есімі қазақ мәдениеті мен ғылымының тарихында алтын әріппен жазылуы тиісті.

Сол кезде-ақ өз бағасын алған бұл еңбектің қазақ қауымы үшін мәні зор, бағасы қымбат. Мұны замандастары айтқан ашық пікірден-ақ айқын көреміз: «Қазақ тілін сақтаймыз, бабаларымызды қазақша шыққан кітаптармен оқытамыз, һәм әдебиетіміз шын қазақша болсын дегенде, бұлардың бәрінің негізі «Тіл-құрал» екенін ұмытпасқа керек.

Ахаң ашқан қазақ мектебі, Ахаң түлеген ана тілі, Ахаң салған әдебиеттегі елшілдік ұраны – «Қырық мысал», «Маса», бүгінгі таңда Ахаң салған сара ізден тынбай жұмыс жасап жатқан «Қазақ» газетінің 1916 жылдағы қан жылаған қазақ баласына істеген еңбегі, өнер-білімі, саясат жолындағы қажымаған қайратын біз ұмытсақ та, тарих ұмытпайтын істер болатын.

Ахаң халқын ешкімге телмірмейтін, мәдениетті, білімді, егеменді етуге өмірін сарп етті. Қазақыша айтсақ, халқының бар махнат-азабын жеңілдетуді өз басына құдайдан тілеп алды. Тағыда қазақыша айтсақ, Алла-тағала бізге оны көз жасымызды тыюға әдейі жіберген. Мұндай адам бір ғасырға сыймайды, ол бізге дейін өткен екі мың жылда бір-ақ рет туып отырған перзент! Ахмет Байтұрсынұлының 150 жасқа толуында, бүгінгі қуанышты күнде түйіндер ойым, Ахаң еңбегі жанған жанның бірі. Істеген ісінің жемісі – артында келе жатқан білімді де білікті, бәсекеге қабілетті қазақ жұрты. Ахаң мектебіне тізіліп, кіріп жатқан жас буын, күн сайын жаңарып жатқан Қазақстан білім мен ғылымы, әдебиеті Ахаңды өзінің басшысы деп санайды.

Қаламынан тамған бал ем болудан айнымайды, оның өміршең еңбегін оқып, көкейіне тоқудан қазақ баласы қайтпайды деп білемін.

Ахмет Байтұрсынов – тіл білімінің атасы

Кайрлиева Сауле Бактығалиевна,
Атырау облысы, Индер ауданы, Құрылыс ауылы, М.Мөңкеұлы атындағы орта
мектебінің қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі

Адамдық диханшысы

Жанын сала ұмтылды.
Болашақтың таңына
Қиялдап қана қойған жоқ.
Май тамызап, от берді.
Ой-сананың шамына.

Иә, қиялдап қана қоймай, жанын салып ұмытылған болашақтың таңы мен ой-сананың шамына май тамызып от берген Торғай қырандарының бірі —Ахмет Байтұрсынұлы.

Ахмет-қазақ әдебиетінде өзіндік орны бар дарынды ақын, өз бетін танытқан мысалшыл,қазақ тілінің әліппесі мен оқулықтарының авторы, жаңашыл ағартушы. Ол шын мәніндегі нағыз күрескер-демократтық поэзияның негізін қалап, азаттыққа ұмтылған, азаматтық жыр үлгісін жасаған халқының қалаулы азаматы.

"Қазағым, елім!",-деп,өз ұлтының бостандығы мен тәуелсіздігі жолындағы күресте бұқараның жүрегіне қозғау салып,ұйқысынан оятты. Қазақ халқының тағдыры, бүгіні мен ертеңгісі Ахмет поэзиясының өзегі болды. Ол өзінің ағартушылық, демократтық, гуманистік идеяларын халқына поэзия тілімен жеткізуді қалады.

Ахметтің өз өлеңдер жинағын «Маса» деп атауы да тегін емес еді. Ол ұйқыда, саясаттан тыс жатқан надан халқының құлағына маса боп ызыңдап оятуды ойлады.

Ақын арманы-"адамдық диханшысы" болып халқына қызмет ету. Ахмет бұл арманын орындады. Ол туған халқы үшін қасықтай қаны қалғанша қалтықсыз қызмет етті. Халқының, елінің қалаулы сәулелі жұлдызына айналды. Шын мәнінде «адамдық диханшысы» атанды.

1.1 Ахмет-Ыбырай ізбасары

Ахмет Байтұрсынов - қыры мен сыры мейлінше көп адам. Ол қоғам қайраткері, өз заманындағы саяси басшы, дарынды ғалым-түрколог, ол - әдебиетті. Ол Абайдың кесек тұлғасын алғаш таныған, оның әдеби мұрасын алғаш жоғары бағалаған сыншы. Ол -әдіскер педагог.

Халық ағарту ісіне білек сыбанып, тікелей кіріскен, мектептер ашып, оқу құралдарын жазып,ұстаздықпен айналысқан Ы. Алтынсарин екені белгілі. Ол: «Мектеп- қазақтарға білім берудің басты құралы. Біздің үмітіміз, қазақ халқының келешегі осы тек мектептерде», -деп жазды. Ұлы ағартушы бастаған осы ойды, ұстазлық жұмыстарды дамыта жалғастырушы А. Байтұрсынұлы болды. Ол 1905 жылы педогогикалық училищені бітірісімен Қазақстанның әр түрлі облыстарынан мектептер ашып,ұстаздықпен айналысты.

Кел балалар, оқылық,
Оқығанды көңілге
Ықыласпен тоқылық!-деп балаларды оқуға шақырған Ыбырайдың ізімен
Ахмет те:

Балалар оқуға бар, жатпа қарап,
Жуынып киінін дер шапшаңырақ.
Шақырды тауық мана әлдеқашан,
Қарап тұр терезеден күн сығалап,- деген өлең шумағынан балаларды мектепке, оқуға шақырады.

Ахмет «Айқап» журналының 1912 жылы төртінші санында жарияланған мақаласында балалардың тез өсіп жетілуінің бір кілті- оларды ана тілінде оқыту, ол үшін ана тілінде оқу құралдарын жазу, оны жазу үшін қазіргі қолданылып жүрген жазуымызды (араб жазуы) өз тіліміздің дыбыстық жүйесіне сәйкестендіру деп жазды және айтқандарын бірінші болып өзі орындап шықты. Араб Әліппесін қазақ Әліппесі етіп өзгертті Төмендегі сурет Ахмет "Әліппесінің" суреті.

Қазақ тілінің дыбыстық, грамматикалық жүйелерін зерттеп, одан мектептерге арнап оқу құралдарын жазды. Бұл істердің қай-қайсылары болса да ана тілімізде жарық көрген тұңғыш туындылар болатын.

Ғалымның ғылыми -әдістемелік дидактикалық көзқарастары «Баяншы», «Тіл-құрал», "Әліппе астары", Әліпби сияқты оқулық, оқу-әдістемелік құралдарда да кең орын алған.

Ахмет 1926 жылы өзінің әйгілі "Әдебиет танытқыш" кітабын бастырып шықты. Бұл кітапты біз Аристотелдің «Поэтикасымен» қатар қойып салыстыруымызға болады.

А. Байтұрсыновтың "әдебиет " еңбегінің ең басты бағалылығы-әдеби терминдерді қазақша қалыптастыруы.

Әдеби терминдердің басым көпшілігінің аудармасын ойлап тапқанда Ахмет Байтұрсынұлы; көріктеу, айшықтау, алмастыру, түйіндеу, т.б.

Осылардың бәрі М.Әуезовтің «Ахаң түрлеген ана тілі дейтін еңбегінде айқын көрсетілген.

Ахмет қазақтың тұңғыш Әліппесі мен ана тілі ,әдебиет оқулықтарының авторы екенін, қазақ тілі грамматикасындағы сан алуан лингвистикалық терминдрдің авторы екенін білгеніміз жөн.

Кеменгер ғалымның оқу-әдістемелік еңбектері, мектеп жұмысына қосымша ой-пікірлері осы күні де өз құнын жоя қойған жоқ.

Ыбырай мен Ахмет-»Қараңғы қазақ көгіне өрмелеп шығып күн болған" алғашқы ұстаздар. Олардың халық үшін, өнер-білім үшін, тәуелсіз, мәдениетті ел ету үшін күрескен қажырлы еңбектерін халық ешқасан ұмытпайды.

1.2 Ахмет Байтұрсынов — тіл білімінің атасы

Қазақтың ұлы ғұламасы Ахмет Байтұрсынұлының халық үшін істеген игі істерінің ішіндегі ең шоқтығы биік қызметінің бірі-араб жазуына өзгерістер енгізіп қазақ әліпбиін құрастыруы. Осы арқылы ғылым халқының тез сауаттанып хат тануына оқу білімге деген құштарлықтарының оянуына ерекше

ықпал етті. Ахмет Байтұрсынұлы қазақ әліппесі мен қазақ тілі оқулықтарын жазуды 1910 жылдардан бастап қолға алады да, оны 1912 жылдардан бастап қолданысқа енгізді. Қазақ графикасының негізіне қазақтың мәдени дүниесінде көп ғасырлық дәстүрі бар, өзге түркі халықтарды да пайдаланып отырғандықтан, туыстық, жақындық сипаты бар араб таңбаларын алады. Оны қазақ фонетикасына икемдейді, ол үшін қазақ дыбыстары жоқ таңбаларды алфавиттен шығарады, арабша таңбасы жоқ дыбыстарына таңба қосады, қазақ тілінің жуанды-жіңішкелі үндестік заңына сай жазуға ыңғайлы дәйекші белгі жасайды. Сөйтіп, 24 таңбадан тұратын өзі «қазақ жазуы» деп, өзгелер «Байтұрсынов жазуы» деп атаған қазақтың ұлттық графикасын түзеді. Одан осы жазуды үйрететін әліппе жазады. Сөйтіп, оқу-ағарту идеясына сол кезіндегі интеллегенциясы жаппай мойын бұрды. Әрбір зиялы азамат халқына қаратанып, сауатын ашуды, ол әрекетті «Әліппе» құралдарын жазудан бастауды мақсат етті. Сол 1911-1912 жылдары жасалып, Уфа, Орынбор қалаларының баспаханаларында жарық көрген. Ахмет Байтұрсынұлының [7]әліппесі «Оқу құралы» деген атпен 1912-1925 жылдары арасында 7 рет қайта басылып, оқыту ісінде ұзақ әрі кең пайдаланылды. 1926 жылы ғалым «Әліп-бидің» жаңа түрін жазды. Ахмет Байтұрсынұлының қазақ тілінің табиғатын, құрылымын танып-танытудағы қызметі енді мектепте қазақ тілін пән ретінде үйрететін оқулықтар жазумен ұласады. Осы тұста оның атақты «Тіл – құрал» атты үш бөлімнен тұратын, үш шағын кітап болып жарияланған оқулықтар жазылды. «Тіл-құрал» тек мектеп оқулықтарының басы емес, қазақ тілін ана тілімізде танудың басы болды, қазіргі қазақ тілі атты ғылым саласының, іргетасы болып қаланды. Жалпы қазақ тіл білімін қалыптастырып, зерттеп, танып-білу тарихымызда Ахмет Байтұрсынұлының «Оқу құралы» мен «Тіл құралдарының» орны айрықша. Қазақ тіл білімінің ана тіліміздегі іргетас қалаудағы Ахметтің тағы бір зор еңбегі — ғылымының осы саласының терминдерін жасауы. Ғалым қазақ тілі грамматикасына қатысты категориялардың әрқайсысына қазақша атау ұсынды. Осы күні қолданылып жүрген зат есім, сын есім, етістік, есімдік, одағай, үстеу, шылау, бастауыш, баяндауыш, жай сөйлем, құрмалас сөйлем, қаратпа сөз деген сияқты сан алуан лингвистикалық атаулардың баршасы Ахмет Байтұрсынұлынікі. Бұлар не бұрынғы қарапайым сөздің мағынасын жанғырту арқылы, не жаңа тұлғадағы сөз жасау арқылы дүниеге келген соны сөздер, сәтті шыққан атаулар екенің олардың күні бүгінге дейін қолданылып келе жатқандығы.

А. Байтұрсыновтың өзі «Қазақ жазуы» деп, кейінгі зерттеушілер «Қазақтың тұңғыш ұлттық жазуы» деп аталған араб таңбалы жазуды ХХ ғасырдың алғашқы жартысынан бастап латынға ауыстыру науқаны басталды. Бұл қарекет, әрине, жеке-дара қазақ мәдениетінде емес, түріктер мен әзірбайжандарда басталып, Ресей қол астындағы түркі халықтарының (татар, қазақ, өзбек, қырғыз, ноғай т. т.) барлығының саяси-мәдени өмірінде белсенді түрде орын алғаны белгілі. Бұл құбылыстың алдыңғы кезеңдердегі алфавит, соған сәйкес жазу тәртібі – орфография мәселелерінің қойылуынан өзгешелігі сол – бұл кезеңде (1924 – 1929 жылдары) графика мен орфография үлкен саяси-

әлеуметтік үн алды. Конференция, жиындар өткізілді. Бұл проблемаларға арналған ғылыми-практикалық негіздерге сүйенген баяндамалар жасалып, үлкен пікірталастар орын алды, қазақ ағартушылары мен ғалымдары арабшылар – латыншылар болып айқын екі жікті құрады. А.Байтұрсынов, М.Дулатовтар бастаған «арабшылар» (реформаланған араб жазуын ұсынушылар) азшылық болды. Сол кезеңнің саясатына қарай өзге түркі халықтары өкілдерінің көпшілігі латын жазуын жақтап, Кеңес Одағына қараған түркі халықтары үшін латын жазуына көшу ұйғарылды.

Кейін 1929 жылы қазақ халқы сан ғасыр қолданып келген араб жазуынан жаңа жазу – латынға көшті. Оның қолданылу тәртібі – орфографиясы 1929 жылы жеке талқыланып (Қызылордада өткен конференцияда), осы кезден бастап іс жүзінде қолға алынды: мектептер мен баспасөз және баспа орындары енді латынша жазуға көшті.

Қазақ мәдениеті үлкен таластармен қабылданған латын жазуының да «қызығын» көп көре алмады. Тағы да коммунистік империялық саясаттың тегеурінімен латын жазуы аласталып, кириллица – «орыс жазуы» қабылданды. Бұл тұстағы «орыс жазуын» қостайтын ғылыми-теориялық негіздеме әлсіз болды, араб жазуындай (сан ғасырлық) қолданыстағы тарихи дәстүрі болған жоқ, не қазақ тілінің дыбыс құрылымына сәйкестену мүмкіндігі де (қазақ жазбасына қажет дыбыс әріптерінің болу-болмауы) өзге жазулардан (айталық, алдыңғы латын әліпбиінен) артықшылығы көрінбеді, не сауатты жазуға ұсынылатын емле ережелерінде үлкен өзгерістер болмады. Тек орыс тілінен және орыс тілі арқылы келіп жатқан интерсөздер орыс тіліндегі қалпында жазылатын ереже бел алды. Бұл ереже тіпті шет тілдік, әсіресе қазақ тіліне

«орыс тілдік» сөздердің қалың нөпірін қазақ фонетикалық жүйесіне келтірем деп қиналмай- Орыс жазуына (кириллицаға) көшу процесі негізінен латынға көшкендегідей бүкілодақтық үлкен жиын-конференцияларсыз, ғылыми негізді пікірталастарсыз, көп дайындықсыз өтті, ССРО-ны мекендеген түркі халықтарының жазуы латыннан кириллицаға көшсін деген үкімет қаулысы алынды да, 1940 жылы күзде қауырт жаңа әліпбиді қолдануға жарлық шықты. Әрине, оған көшудің алдында да кейбір жиын-жиналыстар мен баспасөзде жаңа жазуға қатысты пікір айтылып жатты. Ол пікірлер негізінен жаңа жазудың емлесі жайында болды, өйткені графика түрін таңдау ғалымдар мен ағартушылардың (тіпті халықтың) құзырында болмай қалды: оны Ресейлік (империялық) мүдде мен коммунистік идеология өздері шешті, қабылдады. Он-он бес жыл бұрынғы латынға көшу қарекетінен бұл іс- әрекеттің айырмасы – тоқпақ күштірек соғылды, ғылым мен ағарту мүдделеріне жол бермеді, оның үстіне ұлттық мүдде үшін жандарын сала күресетін, өздеріне замандас орыс және өзге ұлт білімпаздарымен сауатты түрде айтыса алатын А.Байтұрсынов, Ә.Бөкейханов,

М.Дулатов, Т.Шонанов, Қ.Кеменгеров, С.Омаров, Н.Төреқұлов, Б.Сүлеев

сияқты ғалымдар «халық жауы» болып атылып-айдалып кеткен-ді. Қазақ тілі мен жазуы үшін күресетін одан кейінгі ғалымдар легі өсіп, жетіліп, қайтпас қайсар рух дәрежесіне енді келе жатқан болатын. «Орыс жазуы» мен оның

емлесіне қатысты пікірлерді С. Жиенбаев, М. Балақаев, Ш. Сарыбаев, С. Аманжолов, І. Кеңесбаев сияқты тіл мамандары айтты. Жаңа жазудың орфографиясына қатысты шешімі қиын тұстары баршылық болатын. Бұл қиын тұстар (ережелер) тек кірме сөздерге ғана емес, төл сөздерді дұрыс жазуға да қатысты болды. Жаңа жазуда қолданылатын емленің қиын тұстары жайында кейінгі тарауларда жеке-жеке талданады. Емлені талқылауда үлкен пікір таласы болмағанмен, жеке ережелеріне келгенде айтарлықтай екі-үш ұдайылық (қарама-қарсылық) сипат алған ұсыныстар мен дәлелдеулер орын алып отырды.

Ал қазақ ұлты ұзақ тарих көшінде сан алуан жазуды қолданып келгені белгілі.

Бүгінгі таңда елімізде латын әліпбиіне көшу әлі де екі жақты тартыс пен талас тудырып отырған мәселе болып табылады. Латын әліпбиіне көшуді жақтаушылар бұл мемлекеттік тілдің өзінің күшіне енуіне оң әсерін тигізеді десе, латынға қарсылық білдірушілер халық арасында сауатсыздық бел алады деп шошуда. Кейбіреулер Ахмет Байтұрсынов бастаған қазақтың ардақтылары латын әліпбиіне қарсы болған деген пікірлерін де алға тартады. Ахмет Байтұрсынұлының латын жазуына қарсы шыққандығы негізгі ойлағаны-елдің мәдениеті мен экономикалық жағдайы еді. Ахаң латынға көшу арқылы бүкіл қазақ халқы біріншіден, рухани-мәдени дүниесінен айырылатындығын, екіншіден, оқулық шығару, баспа ісі, т.б. латындандыру үшін орасан көп қаржы керек болатындығын, қатты ескертумен болған. («Еңбекші қазақ», 1926, №282. 19 желтоқсан) Сол кездегі жазуға қатысты пікірталастар "Әліппе айтысы" деген атпен 1927 жылы Қызылорда қаласында кітап болып басылып шыққан. Бұнда А.Байтұрсынұлының пікірін М.Дулатұлы, Е.Омарұлы, а. Байтасұлы, І.Ахметұлы қолдап, сөз сөйлейді. - Қазіргі ғалымдар пікіріне қарасақ Қазақ әліпбиін латын графикасына көшіру елімізге саяси жағынан да, ғылым-білім тұрғысынан да, заман талабына сай даму үшін де өте маңызды. Сондай-ақ, бұл шараның қазақ тілінің дамуына, қолданысының кеңеюіне қосар үлесі де қомақты. Себебі бүгінге дейін өзіміз әбден үйренісіп, қолданып келе жатқан кирилл жазуы да аса жетілген, кемел емес екені белгілі. Мұны түсіндірме сөздікпен жұмыс істеуде, әсіресе сөздердің орфографиясы, орфоэпиясына келгенде анық байқадық. Жазуымызда қазақ тілінің дыбыс жүйесіне бағынбайтын кемістіктер, көпшілік үйреніп кеткенімен, кірме сөздердің орыс тіліндегі заңдылықтар бойынша сақталып жазылуы, басы артық, ь белгілері, в, ф, ц, ч, щ, ю, я әріптері, т.б. қиындықтар кездеседі. Латынға көшуде өзге себептермен қатар, тілдік тұрғыдан осы бір қиындықтарды шешуге, қазақ тілінің дыбыс жүйесін сақтайтын, табиғатына сай жүйелі, жетілген әліпбиді түзу мүмкіндігі туып тұр.

1.3 «Байтұрсынов жазуы»

Ұлағатты ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлы туған тіл туралы өзекті мақалаларында: «Тіл - адамның адамдық белгісінің зоры, жұмсайтын қаруының бірі. ...Біздің заманымыз - жазу заманы, жазу мен сөйлесу ауызбен сөйлесуден артық дәрежеге жеткен заман» деп жазған екен. Шындығында, ол қазақ әліпбиін түзеп, түрлеудің, ана тілінде оқулықтарды жазудың мәні зор екенін ,

ұлт тілінің келешегі үшін күрескен кемеңгер. Кемеңгерлігі сол, әркімнің тіліне еріп, адасып жүрген жұртына «Қазақ әліпбиін» тайға таңба басқандай жасап берді. Ахмет түрлеген әліпбиді күллі түркі жұрты, сонымен бірге орыс ғалымдарының «...енді түзетуді қажет етпейтін, тарихи тұрғыдан алғанда кемелденген, жетілген ұлттық графика» деп бағалағаны тарихи шындық.

Ахмет Байтұрсынұлы өз заманының ағысына қарсы тұра білген қайраткер. Қазақ халқының рухани көсемі болып, болашақтың жарық, тыныш, көк аспан астында өмір сүруіне өзінің ақылын арқау еткен. Өз достарының алды бола білген Ахмет өткір, алмас қылыштай адамның ойын осып өтетін сөздерімен өлең арқылы ой-сезімін білдірген. Қазақтың қазақ бола білуіне кеудесіндегі жанын да аямаған. Қарусыз-ақ сөзбен адам өлтіретін Ахмет қазақ елінің келешегін тәуелсіздікке жетелеген халықтың рухани жетекшісі. Халық үшін, халықтың мәдени-әлеуметтік болмысын көтеру үшін қызмет еткен.

Қазақ әліпбиінің атасы – Ахмет Байтұрсынұлы ұлт әліпбиін негіздегенде алдымен оның дыбыс өлшемін, яғни қазақтың сөйлеу мақамындағы дыбыс санын анықтаған. Әлбетте, ол сол кезгі қазақ тіліндегі ұғым-танымдар өресіндегі сөз қолданылысына, яғни тұтынудағы сөз қорына байланысты болатын. Белгілі бір атауларды атап, танымдарды түсіндіре алатын сөз қолданыстарының жиынтығындағы дыбыстар түзілімі – мағына құрайды. Қажет болған жағдайда, бұл дыбыстарды морземен де, эсперантомен де, тіпті сан түрінде де бейнелеуге болады. Алайда, бұлар әліпби болып шықпайды, орайға қарай шартты қолданыс түрлері ғана. Бұлар ұлттық ерекшеліктері жоқ, бұқаралық емес, шектеулі қолданыстағы жазу түрлері.

Ахмет Байтұрсынұлы қазақ тілінің өзіне дейінгі хат тілін де, халық әдебиетін де, сөйлеспелі сөз қолданылысын да зерделей келе, Қазақ тілінде 24 түрлі дыбыс бар. Оның бесеуі дауысты, он жетісі дауыссыз, екеуі жарты дауысты... Бұл дыбыстардың ішінде қ һәм ғ ылғи жуан айтылады. К мен г һәм е ылғи жіңішке айтылады. Өзге 19 дыбыстардың әр қайсысы бірде жуан, бірде жіңішке айтылады. Егерде бұл 19 дыбыстың жуан айтылуы үшін бір белгі, жіңішке айтылуы үшін бір белгі керек десек, .. онда 19 дыбысқа 38 белгі керек болар еді. Бұған дайым жуан айтылатын қ мен ғ-ны қосқанда, дайым жіңішке айтылатын к мен г, е-лерді қосқанда, бәріне 43 белгі (харіп) керек, - деп анықтай келе, араб таңбасының қазақ дыбыстарына жеткіліксіздігіне байланысты 38 белгі қажет ететін жуанды-жіңішкелі 19 дыбысқа айырымдық дәйекші белгісін қолдана отырып, 19 таңба үнемдейді. Сөйтіп, жіңішкелік үшін жалғыз ғана белгі алып, 43 түрлі дыбысты 25 белгімен дұрыстап жазуға болады, - деген қорытындыға келіп, осы негізде тұңғыш қазақ әліпбиін жасайды.

Қазақ тілін ана тілімізде тұңғыш зерттеуші Ахмет Байтұрсынұлы өзінің алдына жүйелі бағдарлама қойғанға ұқсайды: ол әуелі қазақтың ұлттық жазуын графикасын жасауды мақсат еткен, бұл үшін араб алфавиті негізіндегі «Байтұрсынов жазуы» (Төте жазу) дүниеге келген, екінші – сол жазумен сауат аштыруды ойлаған, бұл үшін «Оқу құралы» атты әліппе оқулығын жазған, одан соң қазақ тілінің грамматикалық құрылымын ана тілінде талдап беру мақсатын қойған бұл үшін «Тіл құралды» жазған.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, А.Байтұрсынұлының қазақ балаларының ана тілінде сауат ашуына көп күш жұмсаған тұлға болғандығын оның қаламынан шыққан қыруар еңбектері дәлел болады. Мәселен, «Оқу құралы» (Қазақша әліппе) атты кітабы алғаш рет 1912 жылы Орынборда жарыққа шықты. Бұл еңбегі 1912-1925 жылдар аралығында 9 рет қайта басылып, қазақ қоғамында ұзақ қолданыста болды. Сондай-ақ «Оқу құралының» (Әліппеге жалғасы) 2 кітабы 1913 жылы жарық көріп, 1924 жылға дейін 4 рет басылып шығады. Одан кейінгі «Оқу құралының» (Әліппеге баяншы) 3 кітабы 1913-1921 жылдар аралығында 2 рет жарық көреді. Ал ғалымның тек оқушыларға ғана емес, ересектердің сауатын ашуға арналған «Оқу құралы» 1921 жылы, «Сауаташқыш» 1924 басылып шықты. Ал методикалық құрал «Баяншы» 1920 жылы жарыққа шыққан. Сонымен қатар «Әліппе астары» 1924 жылы, ал «Жаңа әліп-би» атты жаңа оқулықты 1926 жылы ұсынады. «Тіл жұмсардың» бірінші бөлімі 1928 жылы, екінші бөлімі 1929 жылы жарық көрді. Ал ғалымның «Тіл – құрал» атты үш кітаптан тұратын еңбегі қазақ мәдениетінде бұрын болмаған тың дүние болды. Себебі бұл кітап – қазақ тілінің фонетикалық және грамматикалық құрылымын талдап, жүйелеп, танытып берген, қазақ тіліндегі тұңғыш ғылыми еңбектің басы еді. «Тіл – құралдың» фонетикаға арналған I бөлімі алғаш рет 1914 жылы жарық көріп, 1927 жылға дейін 7 рет басылып шығады. Бұл кітаптың морфология саласына арналған II бөлімі 1914 жылы баспадан шыққан. Ол да 1927 жылға дейін 8 рет басылып шығады. Синтаксиске арналған III бөлімі де 1923 жылы жарыққа шығып, 1928 жылға дейін 6 рет қайтадан басылады. Қазақ халқы үшін осыншама қыруар еңбек еткен ұлы тұлға есімін артында қалған ұрпақтары мәңгілікке ұмытпайтыны хақ.

Наследие А. Байтурсынова на уроках русского языка: поиск и опыт.

Исаева Гульмира Джарылкасыновна
КГУ «Общая средняя школа имени С.Бреусова»

Тюлькубасского районного отдела развития человеческого потенциала
Isaeva_gulmira220@mail.ru

Развитие инновационных педагогических идей Казахстана связано с именем Ахмета Байтурсынова, который поднимал и рассматривал проблемы начальной школы, совершенствование содержания, методов и форм обучения, духовно – эстетического воспитания подрастающего поколения. Эти проблемы являются актуальными, так как система образования Казахстана сегодня ориентирована на мировое образовательное пространство.

В статье «Обучение по-казахски» А.Байтурсынов, мечтавший видеть свой народ образованным, пишет: «Каким бы богатством не обладал народ, не стремящийся к образованию, через некоторое время его богатство перейдет в руки более цивилизованных народов» [1]. И в то же время, понимая, что время не стоит на месте, что грядут интеграционные процессы в различных сферах общественно – политической, социально – культурной, экономической жизни страны, призывал приобщаться к культурным ценностям европейских народов, брать пример с них, вкладывать деньги в образование, науку, издавать книги. Слова «Народ, впитавший в себя основы науки и практических знаний, будет умным, богатым и сильным», писал А.Байтурсынов в начале 20 века, не потеряли актуальности в настоящее время.

А.Байтурсынов, глубоко проникаясь в сущность и специфику педагогической профессии, писал, что «самое важное для школы – профессиональная педагогика, методические приемы, учитель, умеющий обучать детей». Эти слова великого просветителя казахского народа приобретают особую значимость сегодня, когда школы переходят на обновление содержания образования в республике, что предполагает реализацию главной цели школьного образования - совершенствование педагогического мастерства учителей и внедрение системы критериального оценивания.

Высокие требования к профессии учителя, выдвинутые А.Байтурсыновым и на сегодняшний день, не утратили своей актуальности. Сегодня также остро поднимается вопрос подготовки высоко-интеллектуального, разностороннего, готового к любым вызовам современного мира, конкурентноспособного, владеющего глубокими теоретическими и практическими знаниями обучения и воспитания педагога, о котором мечтал великий казахский Учитель.

А.Байтурсынов горячо любил свой народ и верил в его необыкновенные природные способности, мечтал увидеть свою страну в числе цивилизованных государств в мире. Планы и надежды Великого Учителя казахской степи претворяются в независимом Казахстане.

Обращаем Ваше внимание на следующий факт: во всем мире обучение государственному языку и языку межкультурной коммуникации является первостепенной по важности задачей.

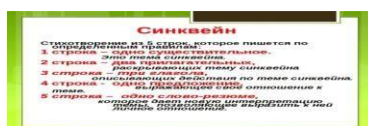
Ведущие лингвисты и дидактики, исследуя современную языковую личность, отмечают, что для современной казахской молодежи казахский язык является один из символов государства, язык культурного наследия, объединяющий казахский этнос. Русский язык выполняет функцию межнационального общения.

В организациях образования русский язык выполняет двойную функцию: представляет не только предмет обучения, но и средство межнационального общения вследствие того, что он является одним из шести мировых языков. В связи с этим учебный предмет «Русский язык и литература» в нынешней школе становится метапредметом, позволяющим достигать различные результаты обучения.

На уроках русского языка мною используются материалы из биографии и творчества А.Байтурсынова. Представляем фрагменты уроков с применением различных интерактивных методов и коллективных форм работы: игра «Горячий стул», словесная игра, занимательные игры, синквейн, верные и неверные утверждения и др.

Приведенные виды работ с одной стороны, позволяют освоить учебный предмет на русском языке, с другой, способствуют мультикультурному освоению картины мира, а именно посредством русского языка учащиеся знакомятся с известным деятелем Великой степи Ахметом Байтурсыновым.

Задание №1. Составьте синквейн к имени Ахмет Байтурсынов.

Задание №2. Составьте ассоциограмму: «Ахмет Байтурсынов»

Задание №3. Игра «Горячий стул» - по 1 ученику с каждой группы.

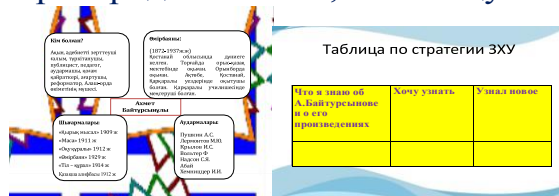
1. Закончив Оренбургское училище, он стал (**педагогом**, муллой, ветеринаром).
2. Когда Байтурсынов работал в Каркаралинском русско- казахском училище, одним из его учеников был (Букейханов А., **Дулатов М.**, Жансугуров И.).
3. В 1911 году Ахмет Байтурсынов выпустил поэтический сборник, который назывался («Беркут в вышине», «**Комар**», «Белый конь»).
4. В 1913 году в трех номерах газеты «Казах» выходит объемная статья Ахмета Байтурсынова «Қазақтың бас ақыны» («Главный поэт казахов»). В ней он пишет о (Дулатове, Шакариме, **Абае**).

5. Алфавит Байтурсынова до сих пор применяется казахами, живущими в Китае, Пакистане, Афганистане, Иране и других странах Ближнего Востока. Он был создан на основе алфавита (латинского, **арабского**, турецкого).

6. Байтурсынов был одним из основателей и бессменным редактором газеты («Серке», **«Казах»**, «Айкап»).

7. 8 декабря 1938 Ахмет Байтурсынов был расстрелян. Имя его было реабилитировано в (1956, 1961, **1988** году).

Задание №4. Даю кластер на родном языке, а таблицу заполняют на русском.

Выполнение данного вида работы позволяет провести сопоставительную работу на двух языках: казахском и русском, что ведет к осуществлению инновационной коммуникации в рамках языковых контактов, расширить речевое общение в контексте межкультурной коммуникации. Все это демонстрирует поиски различных форм работы по мультикультурному образованию.

Задание №5. Опишите картинку, используя ключевые слова из текста:

Задание №6. Составьте тонкие и толстые вопросы к тексту:

«Тонкие» вопросы	«Толстые» вопросы
Требуют лишь знания текста.	Требуют размышления и анализа. Включают голову.
«Кто...» «Когда...» «В каком году...» «Как назывался...» «Что говорили...» «Какой...» «О чем думал...» «Что делал...» и т.п.	«Объясните, почему...» «Как мог бы иначе поступить...» «Что было бы, если...» «Мог ли...» «В чем сходство и различие между...» «Если бы вы оказались в ситуации...» «Можно ли согласиться, что...» и т.п.

Задание №7. Напишите мини-эссе (150-200слов) на тему: « Я люблю тебя, жизнь» по содержанию басни И.С.Крылова «Крестьянин и смерть».

Крестьянин и смерть

Набрав валичку горой холмою,
Земной,
Старик, иссохший вью от нужды и трудов,
Тапался медленно к своей лужке дынной.
Крестик окая под тенью кочий дров,
Нес, нес он их и утомился,
Остановился.
На землю с плеч спустил дрова долой,
Перед на них, валичку и дрова сав с собой:
«Вдаль и беда, беда ж мой!
Мундас во всем, к тому ж жена и дети,
А ты подорож, подорож, обон...
И выдаси ль когда на свете
Хотю один мне радостный денек?»
В таком унынии, на свой поны рою,
Завел он смерть, она ж нас не за горам,
А за плечами:
Видела мать
И говорит: «Зачем ты ажал мени, старик?»
Ужаснее не скажешь ослы,
Егда промолвить мог бедня, оторопел:
«В ажал тебе, коль не по твое,
Чтоб помогла ты мне поднять мою валичку».
Он басни сей
Нам видеть можно,
Что как бывает жить на тошню,
А умирай еще тошней!

Шал мен ажал

Орманнан бір шал қайты отан алып,
Бұшақпен көтере алмай, аял-талып.
Отпаны жерге қойып, біразырақ
Қысайып жатты байғұс ойға қалып:
«Мен соңғы ері қар, әрі жарлы,
Асару оқай емес үйлі жаңды.
Қартайдым, жадандарға қайратым жоқ,
Бермеді түпнұралым Құдай мады.
Бұл маған не қылғаны, Жаратқаным,
Бір шалға үйлі жаңды қаратқаным?
Теперім салып аша қайдан тауып,
Қартайтп бірін сай еім жаратпадың?
Не мазадым күткірмастай бұл
бейнеттен,
Күнкі жоқ тілегімді қобыл еткен.
Біреу мені, біреу ерте өліп жатыр,
Келмей ме маған Ажал, қайда кеткен?»
Мұны естіп, Ажал шалға жетіп келді:
«Шардаң жан неге, дегі, – мені?»
Ажалды керең шақта зарсы ұшып,
Шал байғұс сасқаннан былай деді:
«Жардай, барменді, жоң келдің сен,
Өзім аш әрі қар, қуатым кем.
Отпаны отылымды көтере алмай,
Ақдалатым нөбер деп шақырып емі».

Шал болсын жасы жетіп,
Жеңген қартың,
Я жүрген жоқшылықтың
зарын тартып,
Сау жер жоқ ағзасында
ауру да
Өлімнен тірілікті керең
артық,
Кейбіреу көтере алмай
жүрсе кенін,
Кейген сағатында
тілейді өлім.
Болады надандықпен
зор мұнарар,
Ісінің Күдіреттің білмей
жөнін.

Активно применяю многообразные виды карточек, как для групповой работы, так и для индивидуальной; раздаточный материал, блок-схемы, алгоритмы.

Найдите русский эквивалент слов в параллельном столбце. Обсудите с участниками группы значения слов.

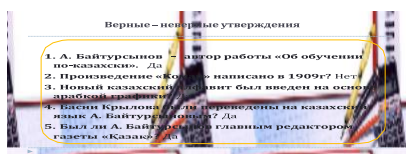
1 группа:

1)	1) сауатты
2)	2) немере
3)	3) зерттеуші
4)	4) ағартушы
5)	5) гибрат

*Словесные игры – одно из наиболее эффективных средств контроля за процессом формирования устной речи учащихся. Например: группирование предметов по сходству и различию, заменой одного слова синонимичным ему названием предмета или действия.

*Коллективные формы работы (как занимательные игры, синквейны, верные и неверные утверждения) являются интересными, активизируют деятельность, как каждого ребенка, так и всего коллектива.

Выполнение данного задания позволяет не только проверить знание учащихся биографических фактов из жизни А.Байтурсынова, но на их основе провести работу по развитию речи.

Молодое поколение, воспитанное в духе идей А.Байтурсынова, пропитанное идеей духовности и нравственности, самоуважения и самореализации, опираясь на методику, его учения в области казахского языка, литературы, психологии и искусства непременно будет тем поколением прогрессивной молодежи, которому предстоит осуществить глобальные перемены в системе образования страны в современном мире.

Ұлт ұстазы А.Байтұрсынов - ұлттық-танымдық және тәрбиелік феномен.

Г.А.Токсанбиева,

Нұр-Сұлтан қаласы, Ж.Тәшенев ат. №10МГ қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімі

«Адамдық диқаншысы қырға шықтым»-деп, өзіне-өзі баға берген ұлт ұстазы А.Байтұрсынов шығармалары ұлттық танымдық, тәлімдік белгілі бір мәселелердің шешу жолы болып табылуы тиіс. Ұлттық тәлім-тәрбие өскелең ұрпаққа қажет. Сондықтан қоғамның қозғаушы күші -жастардың мәселелерін төмендегі SWOT әдісін нысаны ретінде алдым

Қазіргі жастардың ұлттық-рухани бейнесі

Күшті жақтары ✓ Жастардың бір үлесі қоғамдық жұмыстарға қатысады, түрлі сайыстардың (облыстық, республикалық, халықаралық) жеңімпаздары болуда; ✓ Жастар заманауи демографиялық топ; ✓ Қазақ жастарының имандылыққа бет бұруы; ✓ Бәсекеге қабілетті; ✓ Ғылымға бейім, көп тілдерді білуге құштар.	Әлсіз жақтары ○ Кітапханалардан аулақ (көркем әдебиетке деген қызығушылықтың күрт төмендеуі); ○ Нашакорлық, маскүнемдік, темекі тартушылық, қылмыс, суицид әрекеттерінде сандары басым; ○ Ұлттық дәстүрлерден хабарсыз; ○ Этикадан алыстауда; ○ Оқудағы, жұмыстағы белсенділік аз; ○ Нигилизмнің етек жаюы ○ Құндылықтар жүйесінде – ақша, материалдық сәттілік бірінші орында ; ○ Батыс мәдениетіне еліктеушілік;
Төнетін қауіп • Елдердің рухани қауіпсіздігі төмендейді; • Әрбір ұлт жойылу алдында тұрады; • Мемлекеттер арасындағы байланыстар бұзылады; • Ғылымдағы тоқыраушылық кезеңнің басталуы; • Қоғамдық бірлестіктер жойылады; • Ұлттық құндылықтар ұмытылады; • Патриоттылықтың жойылуы; • Әлеуметтік теңсіздіктің шиеленісуі.	Шешу жолдары ✚ Ахмет Байтұрсынов – біздер үшін идеал тұлға! ✚ Ахмет Байтұрсынов – ұлттың ұстазы, халық жанашыры. Ахметтің артында қалдырған еңбектері, келешек ұрпақтың аманаты, жемісі. ✚ Бүгінгі ұрпақ А.Байтұрсынов бастаған Алаш азаматтарына қарап бой түзейді. ✚ Ахмет Байтұрсынов өлеңдерін талдау, білу арқылы жастар қоғамның проблемаларын шешіп, оның рухани өзгеруіне әкеледі.

Осы талдаудың қорытындысы: Жастар- кемел болашақтың кепілі. Ал, болашақ бүгіннен басталатындықтан, бүгін олар қоғамда қалыптасқан мәселелерді өздері шешкен күнде ғана жастардың ұлттық рухани бейнелері ашылады,

Ахмет қазақта жалғыз. Оның жазған бір мысал өлеңінің өзі бір ұрпаққа қырық жыл азық боларлық үлгі, қайталанбас өнеге. Асыл мен жасықтың, саф алтын мен сары жездің айырымын ажырата білетін ұрпақ Ахметтің жасаған көзсіз ерліктеріне, ғылыми ізденістеріне, ғаламат аудармаларына, отты көсемсөздеріне ғылыми тұрғыдан лайықты бағасын береді деп сенеміз.

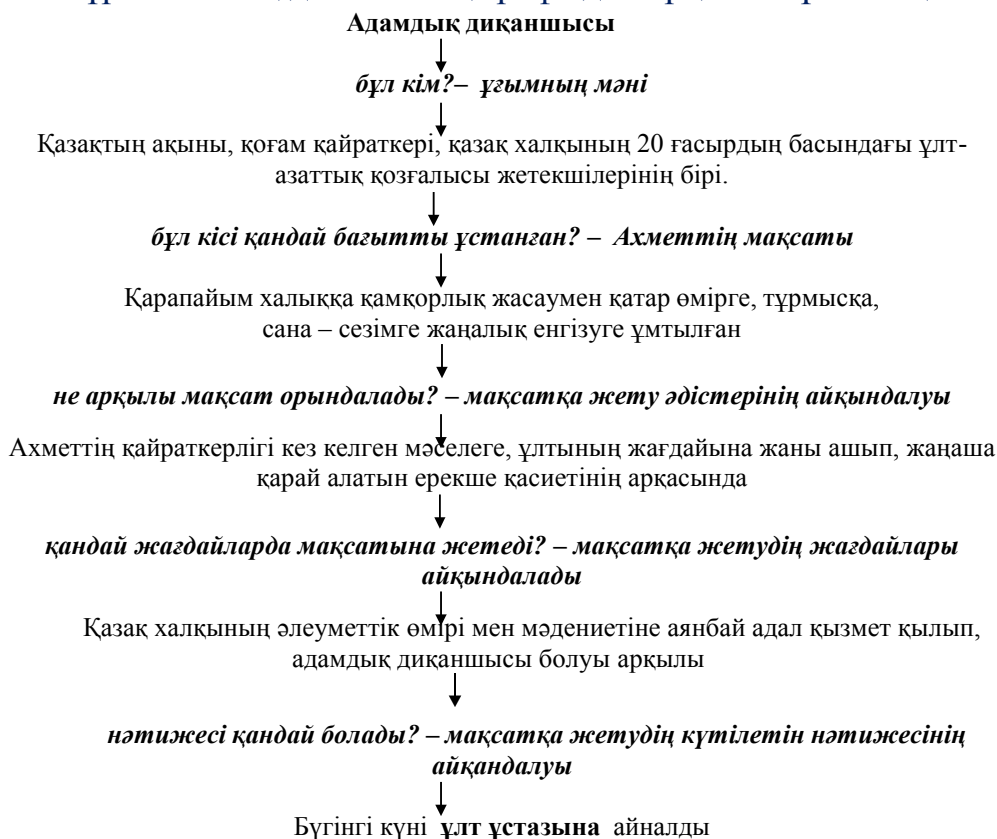
Ендеше, ұстаз ретінде өлеңдерін алдымдағы оқушылар санасына қалай жеткіземін?

Біріншіден, 5-сынып әдебиет оқулығындағы «Адамгершілік-асыл қасиет» бөліміндегі «Адамдық диқаншысы» өлеңін алайық.

Тиімді деп бірнеше әдістерді таңдап алдым.

1. Еркін жазу стратегиясы. Оқушылар 2 минут ішінде «Мен үшін өмірде не маңызды?» тақырыбында ойларына келгенді тоқтамастан жазып шығады. Бұдан кейін оқушылар жазғандарын жұптарына оқиды.

2. Балалар жазған құндылықтардың ішінен «Адамдық диқаншысы» өлеңінің идеясымен үндестігін анықтау өлеңнің авторы, адамдықтың диқаншысы - Ахмет Байтұрсыновтың денотаттық граф әдісі арқылы тұлғалық бейнесін ашамыз.

3. Адамдық диқаншысы Ахмет Байтұрсыновтың әрекеттерін қазіргі заманғы оқушылық позициядан «1 тезис, 3 аргумент» әдісі арқылы бүгінгі өмірмен байланыстыру.

4. «Попс» формуласы арқылы ойларын қысқаша қорытындылайды.

Менің ойымша...	
Себебі, мен оны былай түсіндіремін...	
Оны мен мына фактілермен,	

мысалдармен дәлелдей аламын...	
Осыған байланысты мен мынадай қорытынды шешімге келдім	

Ахмет Байтұрсыновтың өлеңдерін оқытуда алған тиімді әдістеріме талдау.

№	НЕ?	НЕ ҮШІН?	ҚАЛАЙ?	КҮТІЛЕТІН НӘТИЖЕ
1	Еркін жазу стратегиясы	Қызығушылықты тудыру үшін	«Мен үшін өмірде не маңызды?» тақырыбында ой арқылы	Сабактың тақырыбымен байланысын табады.
2	Денотаттық граф жазу	Адамдық диқаншысы, ұлт ұстазы А.Байтұрсыновтың тұлғалық бейнесін ашу.	Балалар жазған құндылықтардың ішінен «Адамдық диқаншысы» өлеңінің идеясымен үндестігін анықтау үшін	Ахмет Байтұрсыновтың тұлғалық бейнесі ашылады, өлең, автор, оқушы құндылығымен үндестігін табады.
3	«1 тезис, 3 аргумент» әдісі арқылы бүгінгі өмірмен байланыстыру.	Ақынның позициясын синтездеу үшін.	Ахмет Байтұрсыновтың позициясын қазіргі заманғы оқушылық позициядан бүгінгі өмірмен байланыстыру арқылы.	Бүгінгі күннің өзекті мәселелері туралы өзіндік пікір қалыптастырады.
4	«Попс» формуласы арқылы ойларын қысқаша қорытындылайды.	Өлең арқылы авторды тану деңгейін анықтау	«Попс» формуласы	Эссе, хат ретінде жазбаша жұмыста маңыздыны көрсетеді, түсінікті түрде өзіне баға береді.

А.Байтұрсыновтың жеке тұлғалық бойында өлеңдерінің негізгі болып табылатын жалпыадамзаттық рухани құндылықтардың маңыздылығын көтеретін феномендік сипатын осы әдістер арқылы оқушы бойына сіңіруге болады. Ұлт ұстазы, адамдық диқаншысы А.Байтұрсыновты мемлекет тәуелсіздігінің кепілі болып табылатын қазақстандық патриотизмді тәрбиелеуші орта қалыптастырудың қуатты құралы ретінде тануға болады деп ойлаймын.

А.Байтұрсыновтың қоғам қайраткерлігі өлеңдерінің идеялық-көркемдік қуатымен оқушылардың патриоттық сезімдеріне ерекше әсер ете алатын тұлға деп қорытындылаймын.

Ахмет Байтұрсынұлы еңбектеріндегі – ұлттық мүдде

Жылқыбаев Нұрсұлтан Иматайұлы
«Ахмет Байтұрсынұлы атындағы мектеп-гимназиясы» КММ
тарих пәні мұғалімі, пед.ғыл.магистрі

XIX ғ. аяғы мен XX ғ. басында Ресей империясының саясаты құрамындағы халықтардың мәдениетін тоқырауға, әлеуметтік жағдайының төмендеуіне алып келді. Ахмет Байтұрсынұлы өмірінің басы мен соңына дейін қазақ елінің рухани жаңаруына арнап, XX ғасырдың 30 жылдарындағы жаппай қуғын-сүргін құрбаны болды. Ғалымдар Ахмет Байтұрсынұлының осы күнге дейін еңбектерін зерттеумен келсе, өскелең ұрпақ үлкен құрметпен шығармаларынан білім алып жүр. Мақалада Ахмет Байтұрсынұлының еңбектеріндегі ұлт мүддесіне арналған шығармаларының кейбір үзінділерін көрсетуге тырысамыз. «Алаш» сөзі қазіргі тәуелсіз Қазақ елінің әр азаматының түсінігінде өз орны бар тарих. Ал XX ғ. басындағы бұл ел болу идеясы алдыңғыпрогрессивті ойлайтын интеллигенция өкілдерінің үлкен мақсаты, болашақтағыарманы болды.

Ахмет Байтұрсынұлы 1895 жылдан ағартушылық қызметпен айналысып, көптеген еңбектер жазады. Саяси өмірге белсене араласуын 1905 жылғы «Қарқаралы петициясының» авторларының бірі болу арқылы танытады. Ел қамын ойлау мақсатында жазылған петицияда тіл еркіндігі, қазақ тіліндегі газеттің болуы, баспаханаға рұқсат, жер мәселесі, шаруаларды көшіруді тоқтату, сот және т.б. өзекті мәселелерді шешу талап етілді. Осы істен соң бақылауға алынып, нәтижесінде 1909 жылы Семей түрмесіне тұтқынға алынады. Сегіз ай абақтыдан соң Ерекше кеңестің шешімімен 1910 жылы Орынборға жер аударылады.

«Қырық мысал» атты алғашқы жинағын Ахмет Байтұрсынұлы 1909 жылы Петербург қаласында баспадан шықты. Бұл жинақ Эзоп, Крылов және Абай еңбектерінің түпнұсқаларына бейімделіп жазылған еді. Ақын бұл еңбекарқылы патша үкіметінің отарлық саясатын, жүйесіз шаруашылығын сынады. Жұртты білімге, дамуға, бірлікке, елге қызмет жасауға шақырды. «Аққу, шортан һәм шаян» мысалында Ахмет Байтұрсынұлы өзінің ойын жеткізу үшін қарапайым қазақ танымына түсінікті етіп жазған.

Жүк алды Шаян, Шортан, Аққу бір күн,

Жегіліп тартты үшеуі дүркін-дүркін.

Тартады Аққу көкке, Шаян кейін,

Жұлқиды суға қарай Шортан шіркін, -

деген жолдармен басталатын бұл мысал қоғамдағы үлкен мәселені қозғап отыр. Әркім өз пайдасына тартып, ауызбірліктің болмауы, бастаған істің соңына дейін аяқталмауы, қарапайым дүниені күрделендіру, берекенің қашуы және өзге де мәселелерді осы мысалмен көрсетеді. Соңғы шумағында алдыңғы үш шумақтағы мәселелер шешімін тауып, ынтымақ-бірлік арқылы үлкен нәтижеге қол жеткізу мүмкін екенін көрсетеді. Бұл мәселелер қазіргі таңда өзекті болып

табылады. Аудармаларында адамдардың кейіптерін аңдардан тауып, кейді жұмбақтап, кейде тура жеткізеді. Әсіресе империялық зорлық-зомбылықты, ауқатты байлардың көрсеткен қысымын сынайды.

Қасқырдың зорлық болды еткен ісі,
Ойлаймын: оны мақтар шықпас кісі.

Нашарды талай адам талап жеп жүр,

Бөріден артық дейміз оның несі.

деп қоғамның әлеуметтік мәселесін көрсететін оқиғаларды, адамдардың мінез-күлкын бейнелейді. 1911 жылы Ахмет Байтұрсынұлының маңызды шығармаларының бірі «Маса» еңбегі жарық көрді. Бұл жинақ қоғамның мәдениеті мен жоғары білімін құруды поэзия түрінде жеткізеді. Адам қасиетінен надандықты, немқұрайлықты, бейжайлықты жоюға шақырды.

«Маса» еңбегі қазақ әдебиетін жаңа деңгейге көтереді.

Ахмет Байтұрсынұлы өзінің алғашқы әдеби зерттеу жұмысын Орынборда жүргізді. Оның нәтижесі «Қазақ» басылымында жарияланды. Ғалым Абайдың рухани мұрасының қазақ мәдениетіне әсерін қарастырды, ұлы ақын шығармаларының орасан зор маңызын ашты. Ақынның қоғамның демократиялық құрылымы туралы ойларын дамыта отырып, Ахмет Байтұрсынұлы оларды Қазақстандағы кәсіби журналистиканың негізіне қойды. 1926 жылы Ахмет Байтұрсынұлы «Әдебиет танытқыш» ғылыми -теориялық еңбегін жариялады. Онда ол әдебиет теориясы мен сынына, тарих пен әдістемеге нақты анықтамалар берді. Бұл қазақ әдебиетінің алғашқы іргелі зерттеу жұмысы болып табылады.

«Аталы жұртымыздың, ауданды ұлтымыздың аруақты аты деп, газетіміздің атын «қазақ» қойдық» - деп, Ахмет Байтұрсынұлы 1913 жылдың 2 ақпанынан бастап ұйымдастырушысы және редакторы болған «Қазақ» газеті туралы жазады. Халықтың тіршілігіндегі көз, құлақ және тіліне айналған бұл газет үлкен еңбектің нәтижесі. Газет мақсаты – бытыраңқы қазақты біріктіру, халықты ағартушылыққа үндеу, жерді сақтау, еңбекке шақыру және т.б. еді. Ахмет Байтұрсынұлы, Әлихан Бөкейхан, Міржақып Дулатұлы және т.б. ұлт зиялылары бастаған бұл газетте бостандық идеяларын насихаттайтын, қазақ халқының тарихы мен мәдениетін зерттейтін, әдеби туындылар, білім, оқыту және тәрбие, елдің әлеуметтік деңгейін, денсаулық мәселелерін ашатын мақалаларды жариялады. Оған дәлел: «Жазу мәселесі», «Тіл құрал», жоғарыда қарастырылған «Қырық мысал», «Білім жарысы», «Бас қосу», «Егін егу», «Ауру жайынан» - Ахмет Байтұрсынұлы; «Рухани мәдениет қарауылынан», «Без ауруы», «Ашық хат», «Қара қыпшақ Қобыланды» - Әлихан Бөкейхан; «Оян, қазақ», «Жазу жөндеу», «Елімай», «Шәкірт», «Оқушыларға жәрдем» - Міржақып Дулатов, «Тамыр дәрі қақында», «Жүкпалы ауру» - Халел Досмұхамедов және өзге де зиялылардың еңбектері. Алаш зиялылары халықты ағарту мен жалпы мәдениетке ұмтылуға шақырды, осы кезекте алдымен ана тілінде әдебиеттің дамуын көздеді.

1917 жылғы 21 қарашада «Қазақ» газетінде № 251 басылымында шыққан «Алаш партиясының бағдарламасы жобасының» авторларының бірі Ахмет

Байтұрсынұлы болды. Тоғызыншы бөлімге ерекше назар аударылады: «білім беру ордаларының есігі барлығына ашық және тегін; барлық адамдарға міндетті білім алу талап етіледі. Бастауыш мектептерінде оқыту тек ана тілінде жүреді, қазақтар орта мектептер мен университеттерді өзінің тілінде құрады. Білім беру жүйесі дербес түрде тәуелсіз: билік білім беру жұмысына араласпайды, профессорлар мен оқытушылар белгілі конкурс негізімен тағайындалады, жаңадан кітапханалар ашылады».

Ұлт мүддесі үшін бар өмірін арнаған Ахмет Байтұрсынұлы өзінің серіктерімен қандай уақыт болмасын қазаққа үлгі болады. Себебі, бұл тұлғаларды зерттей отыра сіз жақсылық пен әділеттілікті, адалдық және парыз, намыс пен ар-ождан, оқу мен еңбектің не екенін түсініп, осы асыл қасиеттерді бойыңызға сіңіре аласыз. Олардың өмірлік ұстанымы – халқының болашағын жақсарту үшін үлкен жоспарлар құру және оны жүзеге асыру мақсат етілді. Тіл – халықтың негізі болып табылады. Қазақ зиялылары XIX ғ. аяғы мен XX ғ. басында Ресей және т.б. елдердің белді университеттерінде білім алды. Онда олар өзге тілде оқып, білгенін сол тілде жазып қалдырды. Ахмет Байтұрсынұлының бастауымен қазақтың бір топ зиялысы қазақ тіліне ден қойдырып есін жидырды. Оған дейін орыс, татар және т.б. тілдерін өз еңбектерінде пайдаланды. Бұл әрекет Ахмет Байтұрсынұлының ұлт мүддесін ойлап, ел болашағына деген жанашырлығын, алыстан болжайтын көрегендігін байқаймыз. Мұхтар Әуезов: «Ахаң ашқан қазақ мектебі, Ахаң түрлеген ана тілі, Ахаң салған әдебиеттегі елшілдік ұраны – «Қырық мысал», «Маса», «Қазақ» газеті, жалпы қазақ баласына жасаған еңбегі, өнер-білім, саясат жолындағы қажымаған қайратын біз ұмытсақ та, тарих ұмытпайтын істер болатын. Оны жұрттың бәрі біледі. Бұның шындығына ешкім дауласпайды», - деп үлкен баға береді.

Қорыта келгенде Ахмет Байтұрсынұлы ұлы тұлға екеніне көзіміз жетіп отыр. Бала жасынан әділетсіздік пен сұм саясаттың қатігездігін өз отбасынан көріп, бар өмірін осы әділдік жолына арнайды. Қазақ тілінің мәртебесін көтеріп, «Әліпбиін» араб графикасымен жазып, ғылыми түрде латын графикасына қарағанда бізге жақын екенін дәлелдеп берді (Баку, 1926 ж.). Ахмет Байтұрсынұлы «Егерде біз қазақ деген ұлт болып тұруды тілесек, қарнымыз ашпас қамын ойлағанда, тіліміздің де сақталу қамын қатар ойлау керек», -айтқан сөзінен тілге құрмет жоғары мәртебеде болуы тиіс екенін нақты айтады. Бұл сөзі қазіргі күні де өзекті мәселелердің бірі. Жарқын тұлғаның, талантты ақынның, ұлы реформатордың, атақты ғалымның еңбектерін әлемхалықтарының тілдеріне аударса – үлкен іс болады. Ахмет Байтұрсынұлының мұрасы өз халқының ғана емес, әлем халықтарының мұрасының бір бөлігіне жатады. Ғалымның еңбегі барлық адам баласына қол жетімді болуы керек деген ойдамыз. Өзге Алашордалықтар секілді Ахмет Байтұрсынұлы қазақ халқының болашақта үлкен жетістіктерге жетіп, бәсекеге қабілетті болатынына кәміл сенді, және осы жолда өмірлерінің соңына дейін қызмет қылды.

Ахмет Байтурсынов – просветитель, лингвист, литературовед, поэт, переводчик, общественный деятель

Таджикова Ж.А.,
учитель русского языка и литературы СОШ №28 города Павлодара

Введение

Ахмет Байтурсынов – поэт, учёный, тюрколог, переводчик, педагог, публицист, общественный деятель. В своё время он стал жертвой несправедливости, сталинских репрессий, более полувека не удостоивался упоминания, его имя не занимало достойного места в истории Казахстана. Лишь сейчас, в условиях перемен, когда устраняются «белые» пятна в истории, народу возвращены имена таких его деятелей, как Шакарим Кудайбердиев, Ахмет Байтурсынов, Магжан Жумабаев, Жусупбек Аймауытов, Мыржакып Дулатов.

А. Байтурсынов родился 28 января 1873 года в урочище Сартубек Тургайского уезда в семье простого крестьянина. Его отец Байтурсын, считавшийся потомком народного батыра Умбетая, был храбрым, умным человеком, с чувством собственного достоинства, не мирившимся с произволом и бесправием в казахских аулах, часто вступавшим в конфликт с местными феодалами и царскими властями. В 1885 году за избиение начальника уезда Байтурсын и его брат были осуждены на 15 лет и сосланы в Сибирь. Расправа властей над отцом, родственниками и поддержавшими их аульчанами, оставила горькое впечатление у будущего поэта.

Как всякая среда, киргизская степь столетиями рождает своих сынов, но с присущим степной природе особенностями. Если разнообразная и красивая природа Европы рождала великих людей, людей науки и искусства, как Ньютона, Маркса, Толстого, Рафаэла и др., то степная природа Азии рождала своеобразных великих героев, как Темучина, Темирлана, Кенесары, Сырыма и др. Если не к числу великих, то, по крайней мере, сильных людей относится отец Ахмета Байтурсунова.

Просветитель - педагог.

Ахмета Байтурсынова в Казахстане называют «Ұлт ұстазы» - "учителем нации". Он стремился к просвещению народа, так как уровень грамотности среди казахов к началу XX века был крайне низким, а обучение если и имелось, то преимущественно религиозное.

Байтурсынов как и все обучался грамоте у аульного муллы. В 1886 году родственники его отдали в Тургайское двухклассное русско-казахское училище. Байтурсунов с большими трудностями и лишениями, окончив курс Тургайского училища, в 1891 году направляется в Оренбург для продолжения образования. Как Михайло Ломоносов, Ахмет Байтурсунов со случайными попутчиками добирался до Оренбурга и поступает в киргизскую четырехлетнюю учительскую школу. Учеба в Оренбург проходит для него в крайне затруднительных обстоятельствах, сопряженных с большой

материальной нуждой, перебиваясь "с хлеба на воду". В 1895 году Байтурсынов заканчивает учительскую школу.

Свою карьеру ученый начал сельским учителем. В период с 1895 по 1909 годы он учительствует в аульных, волостных и двухклассных училищах в Актюбинском, Кустанайском и Каркаралинском уездах.

Видя тяжелое положение своего народа и царившую неграмотность, он окончательно выбирает свой путь борьбы и призывает обнищавшее казахское общество не к традиционности, а к новой жизни в русле общечеловеческой цивилизации.

Байтурсынов не ограничился чисто преподавательскими обязанностями. Он ездил по аулам, агитировал людей в пользу просвещения и делился с ними тем, о чем мечтал. К тем временам относятся стихи, которым он дал название «Сеятель разума».

Ахмет Байтурсынов был одним из первых просветителей Казахстана, который осознал, что просвещение, образование принесет ощутимую пользу народу лишь в условиях свободы, общественных перемен. Он нередко выступал с разоблачением произвола местных управителей и колониальной политики царского самодержавия.

Байтурсынов – ученый, лингвист, литературовед.

Байтурсынулы был литератором, выдающимся ученым-лингвистом. Он стал профессором филологии первого казахского государственного университета, возглавил Академический центр республики, созданный в 1921 году при Наркомате народного просвещения Казахской АССР. Задачей Центра было организовать и координировать научно-исследовательскую работу, ликвидировать безграмотность, разработать образовательные программы всех уровней. Байтурсынов выполнял эти задачи, сам создавал учебники и методические пособия по изучению казахского языка. Он реформировал казахскую письменность, разработал основы казахского языка и ввел научную терминологию для казахской грамматики. Кроме этого, создал иллюстрированный букварь, несколько пособий для детей по изучению казахского языка, методическое пособие «Баяншы», написал первый научный труд по истории казахской литературы «Литературоведение», вышедшее в 1926 году. Также собирал, записывал и издавал устное народное творчество казахского народа. Новый алфавит «Жаңа Емле», предложенный Байтурсыновым, до сих пор используют казахи, живущие в Иране, Афганистане, Китае. Тюркским языкам было неудобно арабское письмо из-за его не обозначения гласных. В 1912 году ученый изъял из казахского языка неиспользуемые арабские буквы и заменил их родными. Он предложил перед каждым словом ставить знаки для правильной передачи гласных с учетом казахского произношения. Известный лингвист Е. Д. Поливанов назвал такое решение гениальным. Однако в СССР, как отмечал советский востоковед В. М. Алпатов, выбор мог быть сделан только между кириллицей и латиницей. В то время главную роль имели политические и идеологические факторы, а не психологический аспект, упоминает А. Ш. Биккулова в статье «Е.Д. Поливанов

— один из первых теоретиков советской языковой политики». На Всесоюзном тюркологическом съезде в Баку в 1926 году, посвященном проблеме перехода на латинскую графику, Байтурсынов назвал русский язык хаотическим и анархическим, а казахский — самым совершенным, обосновав свою мысль с точки зрения произношения и правописания. Позиция Байтурсынова стала одной из причин, почему его вскоре называли "врагом народа".

Поэт – переводчик, общественный деятель.

Свой вклад в развитие казахской литературы Байтурсынов внес как поэт и переводчик. Какие литературные произведения написал Ахмет Байтурсынов? Известны его сборники басен «Сорок басен» (1909) и «Маса» (1911). Это адаптированные басни Крылова, Эзопа, Абая. Также он писал стихи просветительского направления: «Казахская традиция»; «Казахская натура»; «Письмо другу»; «Счастье» и другие. Какие актуальные вопросы поднимал Ахмет Байтурсынов? В баснях автор высмеивает как отдельные человеческие пороки (лень, невежество, тщеславие), так и выступает в целом против угнетения властью казахского народа.

Сборник стихов «Комар» выходил отдельными изданиями в 1911 и 1914 годах в Оренбурге. Стремясь вызволить народ из оков отсталости, Ахмет Байтурсынов глубоко понимал, что подъём культуры можно осуществить через всеобщее просвещение и усвоение достижений общечеловеческой цивилизации. Ахмет Байтурсунов народный поэт. В своих стихотворениях А.Б. не поет о любви, о женщине, о природе, у него нет ни высокопарных стихов, никрылатых фраз. Он простым и понятным языком поет о свободе, о нации, — об угнетенной и отсталой казахской нации, призывая ее к просвещению, к труду и к освобождению от вековой спячки и пробуждая в каждом казахе чувства гражданства.

Активная политическая деятельность Байтурсынова началась в 1905 году. Он стал одним из авторов Каркаралинской петиции к председателю Совета Министров России. В петиции выдвигался ряд требований: создать народные земства; остановить экспроприацию земли у казахов; свести на нет переселение; предоставить свободу вероисповедания; отменить цензуру на выпуск периодических изданий; дать разрешение на открытие типографии. Вместе с Алиханом Букейхановым и Миржакипом Дулатовым с 1913 по 1918 годы при поддержке казахской интеллигенции издавал первую национальную газету «Казах». Газета стала рупором национальных интересов казахов. После революции 1917 года Байтурсынова избрали членом Военно-революционного комитета Казахского края. В 1917 году на двух Общекиргизских съездах в Оренбурге участвовал в создании казахской партии «Алаш» и был одним из организаторов и руководителей правительства Алаш-Орда. Интеллектуальный «костяк» национального правительства Алаш Орда, история которого напрямую связана с развитием государственной и политической мысли, культуры, науки и образования всего казахского народа начала XX века.

В 1920 году он вступает в ряды РКП (б) в надежде, что советская власть даст казахстанцам право на самостоятельное национальное развитие в составе

СССР. Он с воодушевлением работает наркомом просвещения края (1920– 1921), отдавая все силы на борьбу с безграмотностью населения.

После образования Казахской советской республики, будучи членом правительства, А. Байтурсынов работает наркомом просвещения республики, затем в газете «Ак жол», в академическом центре Казахстана при народном Комиссариате просвещения, пишет ряд трудов по языкознанию и литературоведению.

Заключение.

В тяжёлые дни перегиба в числе трёх десятков государственных и культурных деятелей без всяких оснований в 1929 году А. Байтурсынов был арестован, сидел в тюрьме, затем сослан в Архангельск. В 1934 году благодаря вмешательству М. Горького и его жены Е. П. Пешковой, с помощью Международного Красного Креста его освободили, но свобода длилась недолго, в 1937 году А. Байтурсынова вторично арестовали и вскоре приговорили к расстрелу. Только спустя полвека справедливость восторжествовала, в 1988 году советским судом он посмертно оправдан за отсутствием состава преступления. Такова была тяжёлая судьба одного из ярких представителей культуры казахского народа.

В 1923 в Оренбурге и Ташкенте торжественно отмечалось 50-летие Байтурсынова. Известные деятели С. Садвакасов, С. Сейфуллин, М. Ауэзов, М. Дулатов, Е. Омаров высоко оценили его вклад в развитие науки, культуры и просвещения. М. Ауэзов в статье “50-летний той Ахана” писал: “До недавнего времени он [Байтурсынов] был нашим поводом. Свежи в памяти назидания, рожденные его пером образы. Провозглашенные им в эпоху царизма лозунги против колониального насилия, заложенные в умы высокие идеи, как детские впечатления, навсегда останутся в сердце”. В “Литературной энциклопедии” (М., 1929) Байтурсынов отмечен как “выдающийся казахский поэт, журналист и педагог. Реформатор орфографии казахского языка и основатель теории казахской литературы”. В книге М.П. Баталова и М.С. Сильченко “Очерки по казахскому фольклору и казахской литературе” (1933) подчеркивается социальная значимость деятельности Байтурсынова, его заслуга в пробуждении общественно-культурного сознания казахского народа. Тюрколог академик А.Н. Кононов в “Библиографическом справочнике отечественных тюркологов” (1974), проанализировав общественно-политическую и научную деятельность ученого, приводит полную библиографию трудов Байтурсынова. В СССР имя Байтурсынова длительное время находилось под запретом, о нем высказывались односторонние критические суждения.

В 1988 году Байтурсынов реабилитирован. В честь Ахмета Байтурсынова названы улицы и школы Казахстана, Институт языкознания, университет в городе Костанай. В 1998 году к 125-летию со дня рождения Байтурсынова в Алматы были открыты дом-музей и памятник Байтурсынову.

«Ахметтану» авторлық бағдарламасы

Керейбаева Гульбану Муратбековна,
Шығыс Қазақстан облысы білім басқармасы Шемонаиха ауданы бойынша білім бөлімінің «А.С.Иванов атындағы Выдриха жалпы орта білім беретін мектеп-балабақшасы» кешені» КММ, қазақ тілі және әдебиеті мұғалімі

«Қазақстан 2030» стратегиясында айқындап бергендей, республикалық ғылым мен білім беру жүйесінің алдында тұрған жауапты міндеттердің бірі мемлекет үшін Қазақстанның гүлденуіне, егеменді еліміздің өсіп-өркендеуіне өз үлесін қосар білімді, мәдениетті жастарды тәрбиелеу. Бұл жолдағы жетекші күш адамдар, олардың адамгершілік қасиеттері, ары, рухы, білімі. Бұл күндерде қоғамымыздың тіршілік тынысы душар болып отырған таршылықтың зары адамгершілік, ізгілік қасиеттердің, ұлттық мәдениеттің жоғалып бара жатқандығы.

Бұл жаһандану кезіндегі заңды құбылыс. Әр ұлт тарих сахнасында өз ұлтын сақтап қалу қамында. Сол мақсатта әр халық өзінің тегін, тамырын, асылын іздеуде.

Бағдарламаның бағыты. Қазақ халқы да осы мақсатта барымызды жоғалтпай жас ұрпақ санысына ұлттық тәрбиені, болмысымызды сіңірту үшін осы жолдағы барлық құралды, барша мүмкіндікті іздеуіміз қажет. Сонау ХХ ғасырдағы қазақ рухани мәдениетінде туған әдебиетке деген жаңа бір қуатты толқын басталып, өнер мұхитының көкжиегі кеңейіп сала берген еді.

Сол дарынды иелерінің бірі қазақтың ақыны, әдебиет зерттеуші ғалым, түркітанушы, публицист, педагог, аудармашы, қоғам қайраткері Ахмет Байтұрсынұлы. Оның шығармалары жаңа тақырыптар, тың кейіпкерлер әкелді. Бұл туындылар адам психологиясын дұрыс тануға зор ықпалын тигізді және тәрбиелік, танымдық, эстетикалық қуатымен ерекшеленді. Ахмет Байтұрсынұлының ашқан қазақ мектебі, түрлеген ана тілі, елшілдік ұраны, өнер – білім, саясат жолындағы қажымаған қайратын қазіргі өскелең ұрпаққа жеткізу.

Бағдарламаның негізгі бағыты да ақын еңбектеріндегі ақынның жүрек дірілін, сезімін дәл түсініп оны ұғына білуге бағытталған. Әсіресе, «Қырық мысал», «Маса» еңбегі ақын өзі айтып кеткендей елін сүйетін ұрпақ тәрбиесіне ерекше көңіл бөлу.

Осы туындылары арқылы қалың ұйқыда жатқан қараңғы елге жар салып, олардың ой-санасын оятуға бар жігер-қайратын, білімін жұмсайды. Ақын әрбір аудармасының соңына өзінің негізгі ойын, айтайын деген түйінді мәселесін халқымыздың сол кездегі тұрмыс-тіршілігіне, мінезіне, психологиясына сәйкес қосып отырған.

Бағдарламаның жаңалығы.

Ахмет Байтұрсынұлы қазақ әдебиетінің даму кезеңдерін ғылыми негізде топтап берген еді. «Әдебиеттанытқыш» – сан-салалы әдебиет табиғатын жан-жақты ашып, талдап-түсіндірген ғылыми жұмыс. Сондай-ақ ол – әдебиет

тарихының мұрасын, ауыз әдебиеті үлгілерін жинаған зерттеуші ғалым. Көркемдігі айрықша «ЕрСайын» жыры (1923) мен қаза қтарихының төрт жүз жылын қамтитын «23 жоқтау» жинағын (1926) кітап етіп шығарды. Ақын шығармаларының өміршеңдігі сол жас ұрпақ күнделікті өмірде пайдалана алатын қазақтың даналық ой, қорытынды пікіріне айналған афоризмдері, аудармалары, өлеңдері осының нақты дәлелі бола алады.

Ақын мұраларын мектеп бағдарламасында тереңдетіп оқыту мақсаты ақын өлеңдерін, көптеген көрікті аудармаларын, өзек болған жырларын жатқа білу, афоризмдерін күнделікті өмірде пайдалана білу. Қазақтың Ахметінің қадір қасиетін арттыратын ұрпағы ақын жырларын жаттап, ақынның сырын, сыйын түсіне біліп, жүрегімен қосыла сыр шертуі қажет. Ахмет қазақтың ақын теңіз, сарқылмас дариясы, сол дариядан сусындай алдық па, әлде тамшысын қанағат етіп жүрміз бе? Ахметтануды жаңа көзқарас тұрғысында қарастырып, қоғамда болып жатқан түбегейлі өзгерістер мен жариялықты басшылыққа алып, ақын өмірі, шығармалары туралы бұрын айтылмай келген шындықты жаңаша көзқараспен оқушыға, тыңдаушыларға таныту. Сондай -ақ ұлттық ерекшеліктерді, әдет дәстүр, салт санымызды дәріптейтін өлеңдерге назар аудару, Ахметтану мәселелеріндегі соңғы зерттеулер мен жаңалықтарды жинақтау, ұсыну.

Бағдарламаның өзектілігі. Бүгінде еліміздің рухани жағынан толысып, даму жолында ойшыл Ахмет мұрасының алар орны және келер ұрпақтың рухани азығы болмақ таусылмас қазына көзіне айналуы келер ұрпақ үшін зор мақтаныш сезімін тудырады. Ахмет мұрасын ұрпақ тәрбиесінде танып -білу , ғалыми тұрғыдан зерттей отырып таныту немесе көркем өнердің барлық жанрыарқылы насихаттау, бүгінгі әдебиет сүйер қауымның өзекті мәселесі, парызы. Тіл білімінің саласында дидактикалық сарынның ірі өкілі Ахмет Байтұрсынұлының шығармашылық жолын оқушыларға терең меңгерту.

Педагогикалық мақсатқа лайықтылығы. Бүгінгі таңда мектептің, мұғалімнің ең қасиетті міндеті рухани бай, жан жақты дамыған жеке тұлға қалыптастыру. Оқытуда, білім беруде оқытудың мазмұндылығы талапқа сай болуы бағдарламамен айқындалады. Соңғы кезде еліміздің білім беру ісінде түбірлі өзгерістер болып жатқаны түсінікті. Мақсатымыз оның бәрін тізбектеу емес, әлі де алдымызда тұрған өзекті мәселелер айналасында сөз қозғау. Соның ішінде, ең бастысы әлемдік білім кеңестігіне ену мақсатындағы алғашқы қадамдар.

Ал бағдарламаның көздеген мақсаты осы жолдағы алғы шартты шешу. Рухани байлық ең алдымен әр халықтың ұлттық әдет салты , көзқарасы, шыққан түп тамырында жататыны белгілі. Сол ұлттық байлықты бүкіл адамзаттың өз ұпағын тәрбиелеудегі, білім берудегі озық ұстанымдарымен байланыстыра отырып, әр оқушының қабілетін ашу , өзіне өзінің сенімін нығайту, жол сілтеу бүгінгі «Ахметтану» курсы оқытудағы басты міндет.

«Ахметтану» авторлық бағдарламасы қоғамдық гуманитарлық бағыттағы тереңдетіп оқытын 10-11-сыныптарға және ересектерге арналған. Авторлық бағдарламаның әдеби білім мазмұны мектеп оқулығындағы оқу материалдарын

толықтырады. Мектеп бағдарламасындағы әр сыныптарда шашырап берілген Ахмет шығармаларын жинақтап, жүйелі оқытуға, теориялық талдау жасауға қосымша сағаттар бөлінді. Авторлық бағдарлама белгілі бір мақсатты көздеп жазылған. Педагогикадағы жаңа бағыт бағдарларды басшылыққа ала отырып, әдебиетті тереңдете меңгертуде бұрынғы «Ахметтану» бағдарламаларын, материалдарын жинақтай отырып, талдау мазмұнына көптеген өзгерістер енгіздік. Шығармадағы өрнек айшықтарды тануға, бағдарлама негізінде кеңейте, тереңдете білім беру, оқушылардың танымдық ізденісін логикалық образды ойын дамыту, практикалық дағдыларды, іскерлікті меңгерту жағына баса назар аударылды. Тереңдетіп оқытудың шәкіртке берер білімі қандайдесек, мыналарды атар едік: Ол - оқушы бойына биік эстетикалық талғамды дамытады, өнер туындысындағы, табиғаттағы, адамдар қарым-қатынасындағы жарасымдылық пен әсемдікті таниды, ұға білуге, дұрыс бағалауға, олардан жан ләззатын тауып әсерленуге, терең пайымдауға, зерделі ойлауға үйретеді.

Сонымен қатар көркем туындыны ғалыми тұрғыдан талдауға, яғни көркем туынды негізінде жатқан ой, автор позициясы, шығарманың көркемформасы, сөз айшықтары, образды кестелі тілі, тұжырымдап айтқанда, «сырты күміс, іші алтын» түр мен мазмұн бірлігін, көркем сөз иесінің стилі, әдісіне барлау жасауға талпындырады.

Бағдарламада оқуға, талдауға ұсынылған әр еңбегі ақын әлемін түсіну, тану, терең меңгеруге, тұжырымды, әдеби талдауға ұсынылды. Әсіресе, қандай мәселені тереңдетіп беруге болады дегенге көңіл бөлінді.

Әдебиетті тереңдете оқытудың өнімді жолдарының бірі – оқушылардың білім, білік дағдыларына қойылатын талапты жетілдіру болғандықтан, ғалыми сипаттағы тапсырмалар, өз беттерімен жүргізілетін әр түрлі мақсат, мазмұндағы жұмыстың кейбір түрлері, әдебиет теориясынан берілетін ұғымдар және пайдаланатын қосымша әдебиеттер тізімі де ұсынылды.

Бағдарламаны жазудағы мақсат – Ахмет мұрасын тереңірек таныту.

В

- Оқушыларға қазақ халқының қоғам қайраткері, қазақ тілінің реформаторы Ахмет Байтұрсынұлының өмірі мен шығармаларын, өскен ортасын, заманын терең, жан-жақты білдіру, шығармалар идеясының өміршеңдігін таныту;

- Ақын мұраларын, қанатты сөздерін жас жеткіншек бойына дарыту, жаңаша көзқарасты қалыптастыру;

- Ахмет Байтұрсынұлы туралы зерттеушілерді, зерттеу материалдарын жинастыру, соңғы басылым материалдарымен таныстыру

- Ахмет шығармаларындағы адамгершілік игі қасиеттерді, ұлттық болмысты дарыта отырып, патриоттық тәрбие беру. Еліміздің ұлыларын сүйе біруге үйрету;

- Оқушылардың негізгі бағдарлама көлемінде алатын білімдерін бір жүйеге келтіре отырып, әрі қарай тереңдету;

- Оқушының қызығушылығы мен қабілетін әрі қарай дамытады;

- Курсты терең оқып үйренуіне, практикалық дағдылар мен іскерліктерге ие болуына, өз бетімен ізденуіне, мамандықты дұрыс таңдауына мүмкіндік береді;
- Өз бетімен жұмыс істеуге, ізденуге үйренеді;
- Теориялық білімдерін жетілдіру арқылы шығармашылық жұмыстарда әр түрлі әдіс-тәсілдерді қолдана білуге үйретеді;
- Шығарманың эстетикалық, идеялық мәнін түсінуге дағдыландырады.

Бағдарламаның мазмұны

«Ахметтану» курсы 10-11-сыныптар және ересектер үшін жазылғандығы, Ахметтің өмірі мен шығармашылығын талдай отырып, жаңаша көзқарас тұрғысында қарастыру, тәуелеіздік жылдарындағы ғылыми көзқарастарды, айтылмай келген шындықтарды таныту.

«Түсінік хат» бөлімінде бағдарламаның бағыты, өзектілігі, жаңалығы, педагогикалық мақсатқа лайықтылығы, мақсаттары, күтілетін нәтижелер нақты көрсетілді. Бағдарлама төрт тараудан тұрады.

«Кіріспеде» курстың мақсаты, міндеттері туралы айтылады.

I бөлім «Өмір өрнектері» деп аталады. Бұл бөлімде ақынның өскен ортасы отбасы, тума-туыс арасындағы қарым-қатынасы сипатталады. Алғашқы еңбек жолы журналистика саласындағы еңбектері туралы айтылады.

II бөлімде Ахметтің өлең-жырларын жинақтай отырып, мазмұнына, шығарма идеясына терең үңілу, өрнек-айшықтарды танытуға бағдарлама негізінде кеңейте терең білім беру, оқушылардың танымдық ізденісін меңгертуге баса назар аударылған. Сондықтан II бөлім «Ахмет аудармалары - Ахмет мұрасының рухани көздері» деп аталды. Сонымен бірге бұл бөлім мектеп оқулығындағы оқу материалдарын толықтырып, әдеби таласта ойындәлелдеуге, оқушылардың шығармашылығына, яғни практикалық тұрғыда талдау, ізденіс жұмыстары қарастырылған.

III бөлімде Халық ауыз әдебиетінің үлгілері, «Қара сөз бен дарынды сөз жүйесі» деп аталады.

IV бөлім Ахметтің тіл мұрасы және ол еңбектерді зерттеген ғалымдар, Ахмет туралы естеліктер, Ахмет туралы өнер адамдарының ойлары қамтылады.

Бағдарламаның соңы «Қазақтың Ахметі» деп аталады. Қорытынды сабақта мұғалім мүмкіндігіне қарай конференция, сұхбаттасу, ой толғау, сынақ, т.б. өткізуіне болады.

Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытуды дамыту моделін іске асыру контекстінде баланың тілін дамытудың педагогикалық шарттары

Сағалиева Жанар Каукербекқызы

Нұр-Сұлтан қаласы, ҚР оқу-ағарту Министрлігі «Баланы ерте дамыту институты» РММ «Ғылыми-педагогикалық зерттеулер және мектепке дейінгі тәрбие мен оқыту сапасының мониторингі» орталығының жетекші ғылыми қызметкері, педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент
eleupaevazhanar@mail.ru

Түйін сөздер: Мектепке дейінгі тәрбие және оқыту, даму моделі, мемлекеттік тіл, ұлттық құндылық, баланың тілін дамыту, заттық-кеңістіктік дамытушы орта, ұлттық құндылық, құзыреттілік орталықтары

Өзектілігі. Қазақстан Республикасының «Білім туралы», «Педагог мәртебесі туралы» Заңдары, Мектепке деңгейінгі тәрбиелеу мен оқыту деңгейінің мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарты, Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытуды дамыту моделі негізінде әзірленген Қазақстан Республикасының мектепке дейінгі ұйымдарында және мектепалды даярлық сыныптарында 2022-2023 оқу жылында тәрбиелеу-білім беру процесін ұйымдастыру туралы әдістемелік нұсқау хатында Отанды, ана тілін сүйе, ұлттық бірегейлік пен азаматтық негіздеріне және патриотизмге баулу бүгінгі күннің өзекті мәселесі екенін атап көрсетеді. [1, 2, 3,4, 5]

Осы бағытта мектепке дейінгі кезеңнен бастап ұрпақ тәрбиесіндегі дәстүрлерімізді түзету, ана тіліміздің мәртебесін көтеру басты міндет екендігін нақтылайды.

Көтеріліп отырған мәселемен отандық, жақын және алыс шетел ғалымдарының айналысқан. Отандық ғалымдар тарапынан мектепке дейінгі баланың тілін дамыту мәселесін зерделеп қарасақ, мектеп дейінгі балаларды (5-6 жас) оқыту мен тәрбиелеу мәселесін: Б.Баймұратова, А.Меңжанова, А.Бакреденова, Б.Наурызбаева, Р.Жұмағожина, Г.Метербаева Ә.Таубаева және т.б. өз еңбектерінде тіл дамыту және көркем шығармаларды балабақшада пайдаланудың жолдары мен әдіс-тәсілдерін жан-жақты қарастырылса, ұлттық құндылықтар және әдістемелік бағытында зерттеу жүргізген ғалымдар: Н.Құлжанова, Б.Баймұратова, М.С.Сәтімбекова, Г.Х.Дүкенбаева, С.Ғ.Бәтібаева, С.Н.Жиенбаева, Ф.Н.Жұмабекова, Қ.М.Меңдіаяхова, А.Е.Мәнкеш, А.К.Меңжанова, К.М.Метербаева, Н.С.Сайлауова, Тұрыскелдина М.Т, Ғ.З.Таубаева, Б.О.Арзанбаева, А.М.Асылбекова, Ә.С.Әмірова, Г.Қ.Белгібаева, А.Бәдел, Х.Т.Шеръязданова, Т.Иманбеков, Р.Ә.Нұрмұхаметова, Р.Б.Маженова, А.Ж. Салиева, Ш.С.Сапарбаева, Ұ.Т.Төленова, т.б., мектепке дейінгі балалық шақтағы сөйлеуді және ауызша қарым-қатынасты дамытудың психологиялық негіздерін және мәселелерін шетелдік ғалымдар Л.С.Выготский, С.Л.Рубинштейн, А.Р.Лурия, А.Н.Леонтьев, Н.Х.Швачкин, Д.Б.Эльконин, М.И.Лисина, Ф.А.Сохина және т.б. еңбектерінде зерттелген [8-14].

Жоғарыда айтылған ғалымдар зерттеулері мен ұсыныстарының бар болғанына қарамастан, мектепке дейінгі білім беру жүйесінде мектепке дейінгі баланың тілін дамыту мәселесі өткір тұр.

Еліміздің егемендік алғанына биыл 31 жыл толса да әлі күнге дейін балабақша тәрбиеленушілеріне арналған «Шалқан», «Бауырсақ», «Қарға мен кірпі», «Күшік пен мысық», «5 ертегі» деп аталатын кішкентай балаларға арналған кітапша, «Шынашақ», «Сәулетті үйшік», «Түлкі, тасбақа және кене», «Ақ тиін мен қасқыр» секілді ертегілер кітаптары толығымен аударма, суреттері де кеңестік білім мазмұнында пайдаланған суреттермен сипатталған түрінде әлі күнге дейін пайдаланылады.

Ал басқа тілдерде оқытылатын топтарда тәрбиеленушілердің 80% қазақ ұлтының өкілі бола тұра, мемлекеттік тілде сөйлеуді дамытудың, қазақ тілін оқытудың базалық мазмұнына өзгерістер ендіру мәселесі әлі ашық тұр, әрі бұл анықталған қоғамдық факт (мәдени-репрезентатив) ретінде күн тәртібінде қала береді.

Көкейкесті мәселелердің шешімін табу үшін мектепке дейінгі балалардың тілін дамытудың құнды шаралары іске асырылып, ұлттық құндылықтарға негізделіп жасалған жаңа мазмұндағы нақты білім көздері жасақталуы қажет. Ол үшін қандай жұмыстар атқарылуда? Мақала тақырыбының арқауы болып отырған мектепке дейінгі тәрбиелеу мен оқытуды дамыту моделінің міндеттерінде оқу жоспарлары мен бағдарламаларының икемділігін қамтамасыз ету арқылы педагогикалық процесті ғылыми негізде жетілдіру, мектепке дейінгі тәрбиелеу мен оқытудың мазмұнын өзгерту болса, ал осы модельдің 21-тармағында оны іске асыру мектепке дейінгі тәрбиелеу мен оқыту саласында ғылыми зерттеулер жүргізіп, білім беру қызметтерінің сапасын жақсарту жұмыстары нақтыланған[3].

Осы мақсатта 2021-23 жылдарға арналған бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру аясында «Білім беру және ғылым жүйесін модернизациялаудың ғылыми негіздері» жобасының 5 міндетіне сай ҚР білім-ағарту Министрлігі «Баланы ерте дамыту институты» Республикалық мемлекеттік мекеменің қызметкерлері ғылыми-зерттеу жұмыстары жүргізілуде [7]. Зерттеушілер мектепке дейінгі білім берудің сапасын бағалаудың өлшемдерін әлемдік тәжірибедегі «Мектепке дейінгі мекемелердегі атқарылатын жұмыстардың сапасын сараптаудың американдық ECERS-3 шкаласын» негізге алып, республикамызда кездейсоқ таңдау әдісімен барлық өңірлерден меншік түрі мен нысанына қарамастан мектепке дейінгі ұйымдарда (жеке және мемлекеттік, қалалық және ауылдық) зерттеу жүргізді [8].

Зерттеу мәліметтерін зерделесек, Мектепке дейінгі мекемелерде баланың тілін дамытуға байланысты, шұғыл шешуді талап ететін мәселелер анықталды:

- «Балалардың сөздік қорын молайту әдістемесі» көрсеткіші бойынша педагогтер балалардың сөздік қорын байытуға тек ұйымдастырылған оқу қызметі барысында ғана көңіл бөлетіндігі немесе онда қолданылатын сөздердің қарапайым, күнделікті өмірде жиі қолданылатын сөздерден тұратындығы;

- «Балаларды қарым-қатынасқа баулу» көрсеткіші бойынша педагогтердің балалардың сөйлеуге деген құштарлығын оятудың және балалардың жеке қарым-қатынас жасау қабілетін арттырудың орнына көбінесе балалардың қажеттілігін елемейтіні, сонымен қатар педагогтер тарапынан балалардың жасына сәйкес келмейтін немесе балаларды қызықтырмайтын сұрақтар жиі қойылатындығы;

- «Мектепке дейінгі ұйымдағы кітаппен жұмыс әдістемесі» көрсеткіші бойынша кітаптарды бақылау кезінде мүлде қолданбауы, ал «Балаларды кітап оқуға баулу» көрсеткіші бойынша балаларға арналған жұмсақ ыңғайлы бұрышы бар болса да, кітап оқу үшін арнайы ұйымдастырылған орынның болмауы немесе кітаптар болған жағдайда кітаптар, музейлік жәдігер істептес, қолжетімді болмауы; немесе кітаптардың қоры кеңестік дәуірдегі бала- бақшаларда қолданылған мазмұнда болуы.

Егер мәселені психолінгвистикалық тұрғыда қарасақ, кітаптағы әңгіме, ертегі идеясы мен мазмұнының ұлттық сана сезімді қалыптасудан түбегейлі алшақ болса, «балаларға қалайша ұлттық тәрбиені, тілді, ділді үйретуге болады?», - сұрақтар еріксіз келеді.

- «Музыка/қозғалыс» көрсеткіші бойынша балалардың музыканы тыңдау және әр түрлі қимылдар жасау мүмкіндігі болғанымен, музыкалық аспаптардың қолжетімсіздігі немесе өз бетінше қолдану тәжірибесінің болмауы анықталды. Егер, «Ән - тіл дамыту құралы» тұрғысынан қарасақ мектепке дейінгі мекемеде үйретілетін ән ұлттық нақышта ма?, - тәрбиеленушілерінің жас ерекшеліктеріне сай әндер базасы құрылды ма? – бұл да шешуді талап ететін мәселе.

- «Рөлдік ойындар» көрсеткіші бойынша мектепке дейінгі ұйымдардың көпшілігінде рөлдік ойындарға арналған материалдар, ауыстыратын киімдер, арнайы ойыншықтардың, күрделі рөлдік ойындарды ойнауға материал мен уақыттың жеткіліксіздігі. Бұл мәселеге де шешімін табуы тиіс. Бұған мектепке дейінгі мекеме тәрбиеленушілерінің жас ерекшеліктеріне ұлттық нақыштағы ойындардың классификациясының құрылмауы;

- «Персонал мен балалардың өзара әрекеті» көрсеткіші бойынша қызметкерлер мен балалар арасында жағымды қарым-қатынас тек ұйымдастырылған әрекет барысында және барлық топпен ғана шектелді, қызметкерлердің балалардың әңгімелерін және олардың қарым-қатынасқатүсуге ұмтылысын қолдауының болмауы;

- «Балалардың бір-бірімен қарым-қатынасы және тәртібі» көрсеткіші бойынша ұйымдастырылған оқу қызметінің санының көп болуына байланысты балалардың күндізгі уақытта бір-бірімен араласу мүмкіндігінің болмауы, бақылау барысында педагогтердің балалар арасындағы кикілжіңде қалай әрекет ету керектігін және туындайтын кикілжіңдерді шешуге балалармен келіссөздер жүргізуге және оны шешуге қалай көмектесу керектігін білмейтіндігі;

- «Әрекеттің ауысуы және күту мерзімі» көрсеткіші бойынша көбінесе балалардың жасы мен мүмкіндіктеріне сәйкес келмейтін үндемей отырып, ұзақ күту сияқты талаптардың қойылуы;

- «Еркін ойын» көрсеткіші бойынша бақылау барысында еркін ойын мектеп жасына дейінгі балаларға жеткіліксіз немесе жоқ екендігі, сондай-ақ педагогтердің балалармен өзара әрекет ету және үйрету үшін еркін ойын мүмкіндіктерін пайдаланбайтыны, еркін ойын болған жағдайда педагогтердің ойынға қосылмауы, өзін алшақ ұстауы;

- «Топтық сабақтар және оқыту» көрсеткіші бойынша топтық іс-әрекеттер мазмұнының балалардың даму деңгейіне тым қарапайым болуы, педагогтің сабақтың тақырыбын балалардың өмірімен және олардың тәжірибесімен сирек байланыстыруы, көбінесе оқыту мен балалардың тәжірибесінің байланыспауы айқындалды. Жүргізілген зерттеу нәтижелері бойынша мектепке дейінгі балаларға қызметтерінің сапасын арттыру мен тілін мемлекеттік тілде дамыту мақсатында түбегейлі ғылыми-педагогикалық зерттеулер жүргізілуі тиіс. Себебі, мектепке дейінгі тәрбие мен оқытуды жүзеге асыратын негізгі құрал - тіл құралы болғандықтан, тәрбиеленуші тек коммуникациялық байланысқатүсу арқылы ғана дамитынын ескеруіміз қажет.

Мемлекет тарапынан 2022-2023 оқу жылында Қазақстан Республикасының мектепке дейінгі ұйым жұмыстарын реттейтін нормативтік құқықтық актілерге өзгерістер мен толықтырулар енгізілді. Ендігі тұрғыда сала мамандары, ғалымдар нормативтік құқықтық актілерге сүйеніп, ұсынылған зерттеу нәтижелеріне сай мектепке дейінгі баланың тілін дамытудың әдістемесін ұсыну тиіс.

Ұсынылатын әдістеме келесі сұрақтарға жүзеге асуы тиіс: «нені үйрету керек?» (тілді үйретудегі оқу мазмұны – балалардың жас ерекшелігіне сай сөздік минимумдар, клишелер (сөз тіркестері, фразалар, сөздік шаблондар)), «қалай дамыту керек?» (оқытудың әдістері, құралдары, ережелері мен формаларына сай), «неге оқыту керек?» (мектепке дейінгі мекеменің мақсатына сәйкес), «нені дамыту керек?» (бала тілін) және «кім үйретеді?» (тілді үйретуге білікті педагог), «қайда дамыту керек?» (бала-бақшада, серуенде, ойын кезінде, мәдени-демалыс шараларында және т. б.) және «қашан дамыту керек?» (балаларға ұйымдастырылатын әрекет түрін таңдағанына байланысты: күні бойы немесе уақыт ұзақтығы - шектеусіз).

Мектепке деңгейінгі тәрбиелеу мен оқыту деңгейінің мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандартына [5] сәйкес әзірленген үлгілік оқу жоспарларында [11] балалардың жас ерекшеліктеріне сәйкес кіріктірілген ұйымдастырылған іс-әрекеттерінде балаларды қазақ халқының ұлттық құндылықтарына, отбасылық құндылықтарға, патриоттық сезімге, Отанға деген сүйіспеншілікке, мәдени-әлеуметтік нормаларға баулу, қауіпсіз мінез-құлық қағидаларын қалыптастыру бойынша міндеттерді іске асыру үшін күні бойы педагогтің түрлі әрекеттері (ойын, қимыл, танымдық, шығармашылық, зерттеу, еңбек, дербес) арқылы тілін дамыту қарастырылуы тиіс.

Коммуникативтік дағдыларды дамыту балалардың жеке ерекшеліктері мен қажеттіліктерін ескере отырып, ауызекі сөйлеуді, сөздік қорды қалыптастыруды, өмірде әртүрлі жағдайлардағы қарым-қатынас дағдыларын

меңгертуді, қолдың ұсақ моторикасын және командада жұмыс істеудағдыларын дамытуды қарастырады.

Сөйлеуді дамыту және көркем әдебиет, қазақ тілі (мектепке дейінгі ұйым кестесіне сәйкес аптасына ортаңғы және ересек топта бір рет, мектепалды топта 2 рет) ұйымдастырған іс-әрекеттік қарым-қатынаста: заттық әрекет, ойын әрекеті, еңбек әрекеті, бейнелеу, шығармашылық әрекет (балаларға кітап оқып беру, кітаптарды, иллюстрацияларды қарау) театрландырылған, дербес және басқа да әрекет түрлері арқылы күнделікті күн тәртібіне сәйкес ұйымдастырылады.

Бұл жерде ең басты шарт – балалар тілін тек ұйымдастырылған іс-әрекеттерде ғана емес, күні бойы режимдік сәттерде, еркін ойын кезінде оларға түрлі сұрақтар қою (сұрақтарды қойғанда «иә» немесе «жоқ» деп жауап беретін жалпы сұрақтар немесе барлығы қосылып жауабын бірге айтуға арналған сұрақтар емес, әрбір бала жеке жауап бере алатындай сұрақтар) арқылы, балаларды көбірек сөйлестіруге, бір-бірімен тілдік қарым-қатынас жасауға, олармен кез-келген мәселе бойынша әңгімелесіп, олардың пікірін тыңдау және т.б. әрекеттер арқылы дамыту қарастырылады.

- Баланың тілін дамытудың бірінші шарты – мектепке дейінгі ұйымда әрекеттер барысында бала тілін дамыту технологиялары арқылы мемлекеттік тілді жаранамалаудың үлгісі/моделі әзірленуі тиіс;

Баланың тілін дамытуды қамтамасыз етуші – білікті маман, екінші шарт-мектепке дейінгі сала мамандарын даярлауда ұлттық құндылықтар мен кәсіби қабілеттер жиынтығын жетілдіру қажет.

Зерттеушілер «Мектеп жасына дейінгі балалардың тілін дамыту теориясы мен әдістемесі /Мектепке дейінгі педагогика» оқу құралы; қазіргі теорияларды ұлттық құндылықтармен ұштастыруды ғылыми-педагогикалық тұрғыда негіздеп, баланың тілін дамытудың әдістемесін оқу орындарына ұсынуы шарт.

Баланың тілін дамытуда ескерілуі тиіс шарт: «Ұлттың сақталуына да, жоғалуына да себеп болатын нәрсенің ең қуаттысы – тіл» деген Ахмет Байтұрсынұлының қасиетті қағидасына сүйеніп, унилингвизм қағидасын, яғни, біртілділік мәселесін ерекше назарға алуымыз қажет[6]. Сондықтан мектепке дейінгі ұйымдардағы оқу-тәрбие процесінде біртілділікті ұстанған жөн. Әлемді жаңадан тани бастаған балаға көптілді үйрету оның санасына ауыртпалық түсіреді. Тілді меңгеру – көптеген когнитивтік, мінез-құлық және әлеуметтік аспектілерді қамтитын өте күрделі процесс. Тілді меңгеру кезіндегі баланың ми қызметін зерттеген нейроғалымдардың зерттеуіне сүйенсек (Р. К. Kuhl, Н. Brown Douglas) мектеп жасына дейінгі бала 5 жасына дейін бір тілді ғана меңгеруі тиіс, егер бала миына аса күрделі процестерді игеруді жүктесе, басқа да таным процестері (қарапайым математикалық ұғымдарды игеру, дүниетану мен жаратылыстану ғылымын меңгеру) тежелуі әбден мүмкін (Н. Brown Douglas, Principles of Language Learning and Teaching. White Plains, NY – Longman – 2000)[10]. Ойлау процесін жетілдіре бастаған жас балғын ойын нақты, дәл жеткізуде қиындықтарға тап болмау үшін ана тілін ойлау тіліне айналдыруға жағдай жасау қажет.

Баланың тілін дамыту құралдарын цифровизациялау шарты - орталықтанған арнайы платформа құрылып, электрондық энциклопедия (сурет, аудио, видеороликтер, гиперссылкалар), электронды сөздіктер, клишелер, тұрақты қолданыстар (сурет, аудио, видеороликтер, гиперссылкалар), ұлттық танымдық негіздегі электронды кітапшалар ұсынылуы керек. Мысалы: 2, 3, 4, 5 жас «Бал бала» (тақпақтар) сериясы; 2, 3, 4, 5 жас «Ерте, ерте, ертеде.....» (ертегілер) сериясы, 2, 3, 4, 5 жас «Ақылды балақай» (әңгімелер) сериясы, 2, 3, 4, 5 жас Ойнайық !!! (ойындар) сериясы, 2, 3, 4, 5 жас «Зерек бала» (жаңылтпаштар) сериясы, 2, 3, 4, 5 жас Санамақ сериясы; 2-5 жасқа арналған Ұлттық құндылықтар бойынша: «Менің отбасы», «Отаным», «Туған тілім», «Туған табиғат», «Достық» макеті арқылы мазмұны бейнеленген 5 дана «Әнші кітап» (ҚК арқылы смартфоннан, түймесін басса әуені естілетін, мәтіні, нотасы, әуені әндер жинағы), «Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың мазмұнын ұлттық құндылықтармен ұштастырдың теориясы мен практикасы» монографиясы, педагогтерге арналған әдістемелік құралдар мен әдістемелік нұсқаулықтар, ата-аналарға арналған нұсқаулар мен кеңестер дайындаумен және дайындалған ғылыми өнімдер цифрлендіріліп, қоғамға жарнамалануымен ерекшеленуі керек.

Шарттарды жүзеге асыру механизмдерін ұсыну керек!!!

Егер, мектепке дейінгі кезеңде баланың тілін дамытудың жаңа мазмұны мен механизмдері психо-физиологиялық жас ерекшеліктері мен психолингвистикалық зерттеулермен мәндессе, сондай-ақ, қоғамдық ортаның тілді үйренудегі қажеттіліктеріне ұсынылатын ғылыми өнімдер мен тілді жарнамалау өзара сабақтастықта кешенді жүргізілсе; мектепке дейінгі мекеме тәрбиеленушілеріне ұсынылатын тілдік минимумдар, клишелер өз мәнінде үйретіліп, тілін дамытуға әсер етуші психологиялық, әлеуметтік және педагогикалық факторлар айқындалып, моделі жасалса; тілді игерту мазмұны мен оны ұлттық құндылықтар негізінде жетілдірудің механизмдері заманауи сабақтастықта жүйеленсе; қоғамды ақпараттандыру және жарнама жасау үшін психикалық жас ерекшеліктері мен психолингвистикадағы балалардың мектепке дейінгі тілдік дамуын зерттеу процесі мақалалар мен сұхбаттар ретінде, мультимедиялық материалдар әзірлеу бұқаралық ақпарат құралдарында – республикалық газет-журналдарда (Egemen Qazaqstan, Ана тілі, National Geographic және т.б.) телеарналар (Qazaqstan, Хабар) мен радиоларда (Шалқар, Қазақ радиосы), ақпарат агенттіктері (Казинформ, БАҚ) мен сайттарда орналастыру/жариялау жұмыстарын жүргізудің кешенді мазмұны мен оны іске асырудың тиімді жолдары, әдіс-тәсілдері айқындалып, жарнамалау моделі үнемі жарнамаланып; бала-бақша мен отбасы ынтымақтастығы негізінде тілді үйрену шараларын ұйымдастыру бағытында мектепке дейінгі мекеме педагогтері, балалар физиологі мен ата-аналарға арналған оқу құралдары мен әдістемелік нұсқаулықтар, кеңестер берілсе және бала жасына сай (2,3,4,5 жас), ұлттық құндылықтарға негізделген, этнопсихолингвистикалық ерекшелік есепке алынып даярланған балалар кітапшалары күнделікті бала-бақшаның оқу-тәрбие үдерісіне ендірілсе, онда

баланың сөйлеуі қазақ тілінде қарым-қатынас құралы ретінде тиімділігі артады, балалардың өзара қарым-қатынасында қазақ тілінде еркін сөйлеуіне, түсінуіне, дамуына оң ықпал етеді.

Өйткені, бүкіл әлемде кез келген мемлекет үшін әлеуметтік саясаттың басты міндеттерінің бірі оның тұтастығы, ұлттық болмысы: тілі, ділі, мәдениеті мен құндылықтары болып табылады. Осы орайда ұсынылып отырған жоба өз функциясын толық атқарады.

Сонымен, осы мақала барысында көтерілген мәселелер бұған дейінгі зерттеушілердің тақырып аясында қолға алынбаған жаңа зерттеулерін толықтыратын ұлттық бағыттағы нысаны болып табылады.

Сондықтан да көтеріліп отырған мәселе инновациялық және бәсекелестік тұрғыдан алғанда сүбелі зерттеу бағыты болып саналады.

Нәтижесінде жарық көрген еңбектер педагогика ғалымдарының потенциалдық деңгейін көтерумен қатар, тұлғаны ұлттық бағытта кемелдендіруге, мектепке дейінгі баланың тілін дамытуға септігін тигізетін болады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. «Білім туралы» Қазақстан Республикасының Заңы
https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z070000319_
2. «Педагог мәртебесі туралы» Қазақстан Республикасының Заңы
<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1900000293>
3. Мектепке дейінгі тәрбиелеу мен оқытуды дамыту моделі
<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2100000137>
4. Қазақстан Республикасының мектепке дейінгі ұйымдарында және мектепалды даярлық сыныптарында 2022-2023 оқу жылында тәрбиелеу-білім беру процесін ұйымдастыру туралы әдістемелік нұсқау хатында
5. «Білім берудің барлық деңгейінің мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарттары <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1800017669>
6. Мейірман Лес. Баланың көркем әдебиет оқу дағдысын қалай қалыптастырамыз. 2001. <https://baribar.kz/157602/balanynh-koerkem-adebiet-oqu-daghdysyn-qalaj-qalyptastyramyz/>
7. «Научные основы модернизация системы образования и науки» (мерзімі-3жыл, өз бастамасы негізінде, мемлекеттік тіркеу нөмірі № OR11465474)
8. «Мектепке дейінгі мекемелердегі атқарылатын жұмыстардың сапасын сараптаудың американдық ECERS-3 шкаласы.
9. Ұлттың ұлы ұстазы. /Құрастырған В.Қ.Күзембаева. -Алматы: Орталық ғылыми кітапхана, 2001. -267 б. <http://nbllib.library.kz/elib/Sait/NauBibUKAZ/>
10. Н. Brown Douglas, Principles of Language Learning and Teaching. White Plains, NY – Longman – 2000.
11. Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың үлгілік оқу бағдарламалары <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1600014235>

**Бастауыш сынып білім алушыларына Ахмет Байтұрсынұлының
шығармашылығын оқытудың әдістері
(А.Байтұрсынұлының «Өгіз бен бақа» мысалы негізінде)**

Ескалиева Торгин Марлановна,
Мағжан Жұмабаев атындағы ІТ мектеп-лицейінің бастауыш сынып мұғалімі.
Петропавл қаласы, Солтүстік Қазақстан облысы.
E-mail: torgin.eskalieva.77@mail.ru

Түйін сөз: Ұстаз білім алушыларды оқу сабақтарында түрлі әдістерді ойлап табу арқылы өздігінен тапсырманы орындауға қызықтыру қажет.

Ахмет Байтұрсынов - ХХ ғасырдың басында қазақ елінің егемендігі жолында аянбай тер төккен Алаш азаматы, мемлекет қайраткері, қазақ ғылымы мен білімінің қалыптасуы мен дамуына өлшеусіз үлес қосқан ақын, қазақ тілі мен әдебиеттану ғылымдарының негізін салушы, ағартушы, ғалым.

Күреске толы ғұмыры қазақ халқының мүддесіне арналған. Халық ағарту ісіне ерен еңбек еткен тұлға – Ахмет Байтұрсынов, халық санасын ояту мақсатында жан-жақты ізденіп, өлең-жыр жазған, оқу құралдарын жасаған, халық ауыз әдебиетінің үлгілерін жинап, аудармамен шұғылданған.

Қазіргі кезде білім мен техниканың даму деңгейі әрбір оқушыға сапалы және терең білім беруіне жағдай жасап отыр. Жаңартылған білім беру жағдайында білім беру үрдісіне әдебиеттік оқу пәні бойынша түрлі әдіс-тәсілдерді енгізе отыра жұмыс жасау міндетіміз болып отыр. Сондықтан әр ұстаз алдында отырған білім алушыны білім нәрімен сусындату үшін, азамат, тұлға болып қалыптасуы үшін аянбай еңбек етуі тиіс. Әдебиеттік оқу сабағында мәтін, өлең, мысалдарды өздігінен түсіну үшін ұсынылып отырған әдіс таптырмайтын көмек деп сенемін. Бұл әдістің мені қызықтырғаны, баланың өзі ізденіп, дәлелдеуі. Ол бұрын тыңдаушы болса, енді ізденуші, ойлаушы, ал мұғалім осы әрекетке бағыттаушы және ұйымдастырушы.

Оқытудың жаңа әдістері – оқу материалын игеру үдерісінде оқушыларды белсенді ойлау және практикалық әрекетке итермелейтін әдістер. Белсенді оқыту мұғалімнің дайын білімдерді баяндауына, оларды есте сақтауы мен қайта жаңғыртуына емес, оқушылардың белсенді ойлау және практикалық әрекет үдерісіне өз бетінше білімдер мен біліктерді меңгеруіне бағытталған әдістер жүйесін пайдалануды білдіреді. Мәтінді есте сақтай отыра оқыту әдістерінің ерекшеліктері олардың негізінде практикалық және ойлау әрекетін ояту. Онсыз білімді игеруде алға жылжушылық болмайды.

Мәтінді есте сақтай отырып, топпен жұмыс жасау әдісі оқушыларға білім ғана беріп қоймай, танымдық, қызығушылықтар мен қабілеттердің, шығармашыл, ойлаудың, өз бетінше ақыл-ой еңбегінің қалыптасуы мен дамуын қамтамасыз ету т.б жаңа міндеттер қойылуымен байланысты. Мұндай белсенді оқу әдістерін барынша тиімді қолдану оқушылардың жаңартылған білім беру жүйесінің бағдарламасына сәйкес кез-келген тақырыпты түсінуіне жағдай тудырады. Ол үшін мұғалімнің берер

бағыты айқын, нұсқауы анық болуы керек. Бұл әдісті қолдану арқылы оқушының білім алуға деген қызығушылығы артады. Біздің білім алушыларымыз үшін негізгі мақсат – сабақтағы іс-әрекеті негізінде белгілі бір нәтижеге жету болса, мұғалімнің көздеген мақсаты сол нәтижеге жетуге ықпал ету.

Бастауыш сынып білім алушыларына ауқымды өлең жолдарын, мысал өлеңдерді жаттау қиынға соғады.

Неліктен? Балалар өлеңдерді біз ересектер сияқты қабылдамайды. Егер онда ұйқас болса, біз кез-келген дүниені есте сақтай аламыз. Біз ұйқасты немесе ырғақты немесе дыбыстық логиканы таба аламыз. Ал балаларға бұл қиынға түседі. Баланың өлеңді жаттай алмауының себептері сіз үшін таңқаларлық болып көрінуі мүмкін....

Бұл себептер, мысалы, өлеңнің өзімен немесе жатқа оқу дағдысының болмауымен байланысты болуы мүмкін.

Бірінші себеп: бала өлеңнің мағынасын түсінбейді. Өлеңдер әдеттегі "адам" сөйлеуінен ерекшеленеді кәдімгі өмірде кездеспейтін бейтаныс сөздер, ерекше сөз тәртібі.

Ол үшін мұғалім алдындағы білім алушыны әртүрлі өлеңдер мен мысал өлеңдерді талдап, түсіне отырып оқыту арқылы, білім алушының өзінің түсінуіне жол көрсетуі тиіс. Мен өз сабағымда осы орайда бірнеше әдісті қолданамын. Соның бірі «Есте сақтау әдістері» деп аталады. Яғни өлеңнің мазмұнын есте сақтап алған оқушы, ол өлеңді де, мысал өлеңді де тез жаттап немесе нақышына келтіріп мәнерлеп оқып беруге мүмкіншілігі мол болады.

Мақсаты: Оқушыларды сауатты оқырман болуға қалыптастыру.

Оқушының оқу жылдамдығын жоғалтпай, сонымен қатар мәтіндегі ақпаратты ұғып отыруын дамыту.

Міндеті:

1. мәтінді оқи отыра, талдау жасап, отыру; сонымен қатар шапшаң оқуға деген ынтасын арттыру;

2. естігені мен оқығанын толық жазуға қалыптастыру;

3. ауызша және жазбаша тілдерін дамыту (сөздік қорының молаюына ықпал жасау), тіл байлығын дамыта отыра, мәдени сөйлеуге баулу; балалардың шығармашылық қабілеттерінің ашылуына ықпал ету;

Күн сайын адам бір нәрсені есінде сақтайды: ақпарат, оқиға, құбылыс, бейнелер, есімдер... Кейде есінде сақтағың келген дүниелерді сақтай алмай, керісінші сақтағың келмеген дүниелерді сақтап қаласың. Кейбіреулері есінде тез сақталады, кейде бар күшінді жаттап алуға жұмсасаң да жаттай алмайсың. Ондай жағдайлардың болуына жол бермес үшін бүгінгі сабағымыздан алған білім-біліктеріңді өмірде іске асырып, пайдалану керексіңдер.

Ендеше бүгінгі сабағымыздың тақырыбы: «Есте сақтау әдістері»деп аталады.

Ес дегеніміз – бұрын қабылдаған заттар мен құбылыстарды есте сақтап , есте қалдырып, еске түсіріп және қайта жаңғыртуды айтамыз. Ес жүйке жүйесінің негізгі қызметтерінің бірі. Адамның есте сақтау қабілеті үнемі

дамып, жетіліп отырады. Онсыз біз өткенді есте сақтап, келешекті елестете алмас едік.

Біздің негізгі жұмысымызға көшеміз.

Жаттығу (яғни әр мұғалім күнделікті сабағында үнемі білім алушыларының есте сақтауымен жаттығу жасап отыруы қажет.

- Сабағымызды бүгінгі сабақтың мәселесін анықтауға көмектесетін жаттығумен бастайық.

А) «ЕСКЕ ТҮСІРУ»

- Бұл заттармен бұрын біз қашан кездесіп едік? Киіз үй, бөрік, жеңімпаз кубогы (Асханаға барар жолда қабырғадағы жазу), құймақ,....., (..... «.....»), дәптер салатын папка (Е.Ф. Бұл заттарды 2 апта бұрын көрсетемін).

Б) «АССОЦИАЦИИ»

«Бейнелі ілмешектер» ойыны– бейнеленген сөздерді есте сақтау..

Бейнелер - суреттер: қысқыш, апан, айна, бөрік, демалыс, мамыр.

- Мен суреттерді көрсетіп, сол сөздерге ассоциацияланған сөздерді айтамын, көрсетіп болған соң қайтадан сол суреттерді көрсеткенде манағы ассоциацияланған сөздерді сендер маған қайталап айтып бересіңдер. Ал сендер сол суретті ішінен тауып алу керексіңдер.

В) «ШЫНЖЫР ТІЗБЕК»

Тас, ауа, көпіршіктер, телефон, машина, кактус, сағат, қоян, қарындаш, қар.

1) Мен баяуоқимын.

2) Балалар есте қалған сөздерді жазады.

3) Бірін-бірі тексеру. (Дұрыс жауапқа + қойып, нәтижесін санайды)

4) Ұжымдық тексеру: кімде 10 сөз? 9? 8? Т.с.с

ҚОРЫТЫНДЫ: нәтижелері әртүрлі. НЕГЕ? (назардың болмауы, есте сақтай алмады)

СОНДЫҚТАН: назар мен жадыны жаттықтыру керек.

НАЗАР аударуға арналаған ЖАТТЫҒУЛАР жұмысты жақсы істеуге бағыттап отырады. жақсы жұмыс үнемі өнімді жұмысқа бағыттайды).

1 жаттығу.

2 жаттығу.

Назар аударуға арналған жаттығуды өздіктеріңнен жалғастыруға болады. Ал қазір бүгінгі сабақта білім біліктеріңді көрсетіңдер.

3. ББ: жадыда сақтау әдістері.

1. – Біздің сабағымыз сендер ақпаратты тез және дәл қабылдауды үйренуге арналған.

2. – Қысқа ауытқу: баяғы замандағы адамдардың ес туралы не ойлағандары сендеге қызық па?

- Ес дегеніміз не және ол адам денесінің қай жерінде орналасқан неліктен кей адамда ол ұзақ, ал кейбіреуінде қысқа болады деген сұрақтарезжелгі ойшылдарға маза бермеген?

“Ес – бұл жарық пен қараңғының, жылы мен суықтың қоспасы, егер бұл қоспаны араластырмаса, онда есте сақтау тамаша болады».

Парменид (ежелгі грек философы, 6-5 в. б.э.д)

“Есте сақтау адам организміндегі қанның қозғалысына байланысты, ал ұмытшақтық осы қозғалыстың баяулауынан болады».

(Аристотель, ежелгі грек философы)

“Ес – өзендегі толқынға қарсы жүзген қайық сияқты. Ол қайықты ескенде ғана алға жылжиды, (яғни өзің есте сақтау жаттығуларын жасап, өзіңді-өзің дамытсаң). Ал сен есуді тоқтатсаң ол, бірден сені артқа әкетеді.

Қытай даналығы

- Әрине, олардың ойы қазір аңғалдық боп көрінеді.

3. –Барлық адамда ес болады. Адам ақпараттарды түрлі арналар арқылы алады, содай ақ естің түрлері де әр түрлі болады:

- қозғаушы
- бейнелік
- эмоционалды
- қысқамерзімді
- ұзақмерзімді

- Әр адам өзінің есте сақтауының мүмкіндігін біліп, анағұрлым көп ақпарат жинау үшін онымен жұмыс істегені жөн.

Өгіз бен бақа

I. Бір Өгіз айдын шалқар көлге келді,

Жағалап суаты бар жерге келді.

Шілденің сарша тамыз ыстық кезі,

Бек қатты қаны қашып шөлдеп еді.

Су ішіп, көлдің шықты жағасына,

Мал еді көз тоятын қарасына.

II. Артықша бір көлбақа күншіл екен

Сол көлдің бақасының арасында.

Өгізді суға тойған Бақа көрді,

Секіріп көршісіне жетіп келді.

«Боламын мен де сонау Өгіздей», - деп,

Жел тартып, ісіп-кеуіп, қарнын керді.

Сұрады жолдасынан: «Толдым ба? - деп,

-Өгіздей анау тұрған болдым ба?» - деп.

Өгіз бен екеуіне қарап тұрып,

Жолдасы жауап берді сондай бұй деп:

III. «Өгіздей болу саған қайда, шырақ,

Араңыз екеуіңіздің тым-ақ жырақ.

Онымен бірдей болып толмақ түгіл,

Қалпыңнан асқан жоқсың артығырақ».

«Қарашы, енді қандай болдым?» - деді, -

Міне, мен жаңа әбден толдым», - деді.

Жолдасы тағы қарап денесіне:

«Қалпында қараң менен формың», - деді.

Дүниеде мұнан күншіл кем-ді Бақа,

Зорланды қарнын керіп енді Бақа.

Шыдамай жұқа қарын керуіне,

Жарылып сол арада өлді Бақа.

IV. Күнәсі күндегеннің жаман қатты,

Күндеме біреуге Алла берген бақты.

Өгізді күндеп, сондай боламын деп,

Көлбақа онан қанша пайда тапты?!

Әуелде Құдай өлшеп берген дене,

Қаншама зорлағанмен артылмапты.

Нақыл сөз «Әлін білмес әлек» деген

Осындай әуре болған жаннан қапты.

Әр оқушының алдында А.Байтұрсынұлының «Өгіз бен бақа» мысал өлеңі жатыр. Тек ол бірнеше бөлікке бөлінген. Әр оқушы сол бөлінген бөліктер бойынша жұмыс жасайды.

Алдымен білі алушылар аудио бойынша «Өгіз бен бақа» мысалын тыңдайды.

Топта жұмыс.

Ортада 4 түсті жазулар тұр, сол жазуларды оқып, астындағы нөмірді, сандарды татуып алындар. Әрқайсысы түрлі-түсті таңбалаушы алады. Кеспенің нөмірі берілген. Оны есте сақтап қалу керек.

Олар: жалғыз, бір; қос, екі; $9 : 3 = 3$; 2^2 дген жазулар. Осы берліген тапсырманы ойланып, әр оқушы өзінің мысал өлеңдегі қай бөлікті оқитынын тауып алады.

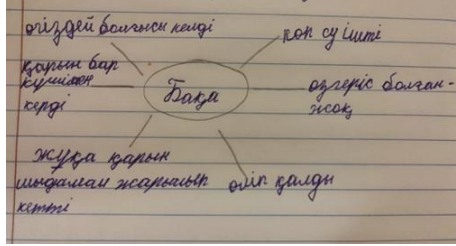
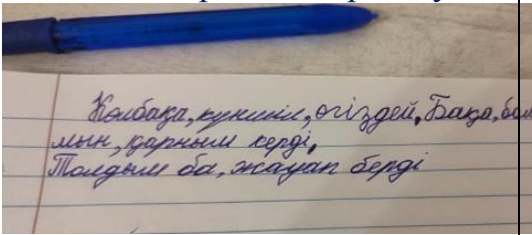
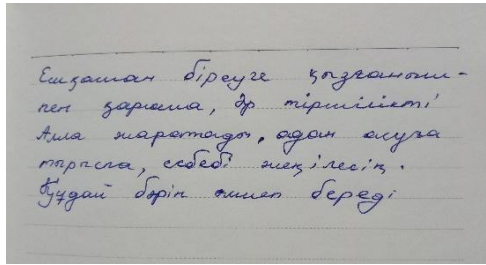
Мысалы: жалғыз – I бөлік; қос – II бөлік; $9 : 3$ – III бөлік; 2^2 – IV бөлікті оқиды. Бұл жерде әр оқушы тек өзіне тиесілі жерді оқу керек екендігі ескеріледі. Себебі уақыт аз.

Сендердің мақсаттарың – неғұрлық осы берілген бөлікті тез және егжей-тегжейлі есте сақтап, оны көршілеріңе түсіндіріп, ойларыңды айту.

Сендердің міндеттерің–осы мәтінді анағұрлым шапшаң және нақты айтып беру.

Тапсырма: (1 – сурет салу (яғни өзінің бөлігін мұқият оқып, оның мазмұнына сурет салады). (2- кластер жасау (яғни өзінің бөлігін мұқият оқып, бақа сөзіне кластер жасайды). , 3 – тірек сөздер жазу (яғни өзінің бөлігін мұқият оқып, барлық тірек сөздерді жазуы тиіс). 4 – түсінгенін жазу (яғни өзінің бөлігін мұқият оқып, оны барынша түсініп алу және жазу). Мәтін мұғалімжинап алады.

!!!(Жұмыс ережелері: 7 минут – өздік жұмысы (яғни жоғарыда берілген жұмыспен айналысу уақыты), 4 минут – ақпарат айырбастау (яғни топтағы

I бөлік – сурет салу: 	II бөлік – кластер құру:
III бөлік – тірек сөздер жазу: 	IV бөлік – түсінгенін жазу, айту:

білім алушылар № I – ден бастап өздерінің жазған, салған, түртіп алған ақпараттарын кезек-кезек топтарына түсіндіріп шығады, артынша сынақ тесті болады 5 минут, яғни әр оқушы берілген тест жұмысын орындайды.

Нәтиже мынадай болуы мүмкін.

Тест және өзара тексеру. (В, А, Б, А, В, В, Б, Б)

Ұжымдық тексеру: кімде 8 дұрыс жауап бар? 7? 6? Т.с.с.

Мысал өлеңнен ТАҒЫ не естеріңде қалды?

Рефлексия «Сөйлемді аяқта»

Мен.....сезгенмін

- ✓ Меніқызықтырған
- ✓ Менітаңқалдырғаны
- ✓ Мен де солай ...
- ✓ Мендежақсышыққаны
- ✓ Бүгінбілгенім
- ✓ Қиынболғаны ..., өйткені ...
- ✓ Тапсырмамағантым ..., өйткені ...
- ✓ Енді мен мынаныістейаламын ...
- ✓ Меніойландырғаны ...

Сөздік:

МНЕМО – лат тілінен аударғанда. «ес»; сондықтан Мнемозина - ес құдайы; мнемотехника – арнайы әдістердің жүйесі, есте сақтауды оңайлатудың (2000-нан астам жыл бұрын танысу, ежелгі тамыры бар

«Балаға білім бергенде, жақыннан алысқа, таныстан жатқа көшіп, жаңа білімді ескі білімге байлап беру керек» деп Мағжан Жұмабаев айтқандай, оқыту үрдісіне жаңа көзқараспен қарауымыз керек. Сонда ғана оқу үрдісінің деңгейі көтеріліп, қазіргі заман талабына сай дамыған тұлға тәрбиеленеді және ХХІ – ғасыр көшбасшысын дайындай аламыз.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Байтұрсынұлы А. Бастауыш мектеп.
2. Кекілбайұлы Ә. Ұстаз ұлағаты / Ә. Кекілбайұлы. Ұлттық рухтың ұлы тіні. Ғылыми мақалалар жинағы.
3. Қазақ әдебиеті оқулығы /А.Ақтанова, А.Жундибаева/ «Атамұра»

Ахмет Байтұрсынұлы шығармаларын **vark** стилі негізінде оқыту

Ермаганбетова Акбота Жаналыковна,
Қостанай облысы әкімдігі білім бөлімі «Қостанай қаласындағы № 17 жалпы
білім беретін мектебі» КММ-нің қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі,
гуманитарлық ғылымдар магистрі

Түйінсөз: Ахмет Байтұрсынов, көркем шығарма, VARK стилі,
психология

Қазақ әдебиеті – сан жылдар бойғы бай тарихы бар, күллі ғалам әдебиетінде өзіндік ерекшелігі бар құнды әдебиет. Әлемдік әдебиетке қосар үлесін көрсете отырып, мектеп бағдарламасында бұл пән оқушылардың танымдық, шығармашалық әлеуеті мен мәдениетін, білімін дамытады. Орта мектептерде қазақ тілі мен әдебиеті пәнін оқытуда мәтіндердің мәнін түсіну, көркем шығарманың мазмұнын, шығарманың стилін, идеяларын және жанрын, табиғатын тану, көркем шығармаға жаңаша көзқараспен баға беру, талдау жасау, сыни ойлау дағдыларын дамытуға баса назар аударылады.

Мектепте қазақ тілі мен әдебиеті пәні бойынша оқу бағдарламасының мақсаты – оқушыларды сыни ойлауға жетелеу, өз пікірлерін дәлелдей отырып, ауызша және жазбаша ойларын еркін жеткізуіне бағдар беру, функционалды сауатты, мәтінмен жұмыс жасай алу дағдыларын жетілдіру, дәлелдеу, салыстыру және бағалау, талдау дағдыларын қалыптастыру болып табылады. Қазақ әдебиеті пәні алынған білім деңгейі негізінде шығармашылық ойлау қабілеті дамыған, көркем шығарма түсініп оқитын, өз ойын еркін жеткізе алатын, проблемалық сұрақтарды шеше білетін, оқыған шығармадағы түйген ойын өз өмірінде жаңаша қоғамдық көзқараспен көре алатын ұрпақ тәрбиелейді. Қазақ тілі мен әдебиеті пәніндегі шығармалар мен мәтіндер қалың оқырманды рухани байытумен қатар, берілген танымдық мәтіндер тыңдалып, оқылым, айтылым, жазылым дағдыларын қалыптастыруға құрылған.

Ахмет Байтұрсынұлының орта мектеп бағдарламасында «Өгіз бен бақа», «Егіннің бастары», «Қара бұлт», «Оқуға шақыру» және т.б. шығармалары қазақ тілі мен әдебиеті пәні бойынша жаңартылған мазмұндағы оқу бағдарламасы негізінде оқытылады. Өз шығармаларында өскелең ұрпақты мейірімділік пен әдептілікке, еңбексүйгіштікке, оқуға, білімге, адамгершілікке тәрбиелейтін өнегелі тәрбие беру көздері.

Жалпы қазақ тілі мен әдебиеті пәндерін оқытуда көркем шығарма мен шығарма үзінділерін оқытуда әдіс - тәсілдерді пайдалану тиімді болып саналады. Бір жағынан уақыт үнемделсе, екінші жағынан берілетін кең көлемді мәтін мазмұнын сақтай отырып, аз уақыт аралығында оқушылар бойына сіңдіру болып табылады. Осы орайда әлемдік білім

саласы қолданып келе жатқан модельдер, техникалар мен технологиялар

қажеттілігі байқалады. Бүгінгі күнгі сабақтың талаптарына сәйкес мұғалім белсенділігіне қарағанда, оқушы белсенділігі маңызды. Себебі, қытай даналығы: «Маған айтсаң ұмытып қаламын, көрсетсең есте сақтаймын, егер өзіме жасауға мүмкіндік берсең мәңгі есімде қалады» деген болатын. Соның бірі өз тәжірибемде қолданып жүрген VARK моделі.

VARK аббревиатурасы ақпаратты үйрену үшін қолданылатын визуалды, есту, оқу/жазу және кинестетикалық сенсорлық әдістерді білдіреді. Флеминг пен Миллс (1992) студенттер мен мұғалімдердің тәжірибесін көрсететін төрт әдісті ұсынды. Олардың арасында біршама сәйкессіздіктер болса да, олар келесідей анықталады. Бұл деп отырғанымыз, қазақ тілі мен әдебиеті пәні мен психологияны ұштастыра отырып, оқушылардың дағдылары мен икемділігіне қарай аудиалдар, визуалдар, дигиталдар, кинестилалдар деп бөле отырып, соған сай тапсырма құрастырылады.

VISUAL – қатарындағы адамдар сөзбен берілуі мүмкін нәрсені бейнелеу үшін пайдаланатын карталарда, құрылған диаграммаларда, графиктерде, ағындық диаграммаларда, таңбаланған диаграммаларда және барлық символдық иерархияларда және басқа құрылғыларда ақпаратты бейнелеу кіреді. Бұл режимді Graphic (G) деп атауға болар еді, себебі қамтитын ақпаратты графикалық органайзерлер түрінде жақсы түсіндіреді. Ол дизайнды, бос кеңістікті, өрнектерді, пішіндерді және ақпаратты бөлектеу мен беру үшін қолданылатын әр түрлі форматтарды қамтиды. Ақ тақта визуалды қалауы бар адамдар үшін пайдалы болатын әр түрлі заттардың арасындағы байланыс үшін мағыналы белгілермен диаграмма салу үшін қолданылады.

Ендеше сессияда отырған қатысушыларға берілген графикалық органайзермен жұмыс жасайық. Картаға талдау жұмыстарын жасап көрейік.

AUDITORY – тобындағы адамдар қабылдау режимі «естілетін немесе айтылатын» деңгейді қанағаттандыратын артықшылықтарды сипаттайды. Аудиалдар қатарындағы оқушылар бұл дәрістерден, топтық талқылаудан, радио, электрондық пошта, ұялы телефондарды пайдалану, сөйлеу, веб-чат және нәрселер арқылы сөйлесуден жақсы үйренетінін көрсетеді. Электрондық поштаны осы топқа жатқызамыз. Хабарламалар мәтінге жатады және оқу/жазу санатына қосылуы мүмкін (төменде), ол көбінесе қысқартулармен, ауызекі терминдермен, жаргонмен және бейресми тілмен чат стилінде жазылады. Есту қабілетінің артықшылығы дауысты сөйлеуді және өзімен сөйлесуді қамтиды. Көбінесе аудиалдар тобындағы адамдар өз ойларын реттеп, сосын сөйлеудің орнына, алдымен сөйлеу арқылы мәселені шешкісі келеді. Олар бұрынайтылған нәрсені қайтадан айта алады немесе бұрыннан жауап берілген сұрақты қоя алады.

Сессиядағы қатысушыларға жіберілген хабарлама арқылы өз ойларын ортаға салулары керек.

READING\ WRITING - мәтін түрінде көрсетілетін ақпаратқа арналған. Көптеген мұғалімдер мен оқушылардың бұл қатарды таңдауы таңқаларлық емес. Жақсы жаза білу және көп оқу - бүгінгі күні еңбек нарығында жұмыс берушілер іздейтін қасиеттер. Бұл әдісті ұнататын адамдар

көбінесе PowerPoint -ке, Интернетке, тізімдерге, күнделіктерге, сөздіктерге, цитаталар мен сөздерге тәуелді болады.

Сессия қатысушыларына берілген чек-листтерді толтырады.

KINESTHETIC-анықтама бойынша, бұл әдіс тәжірибені қолдануға байланысты (имитациялық немесе нақты) қабылдауға байланысты артықшылықты білдіреді. Мұндай тәжірибе басқа да әдістерді талап етуі мүмкін болса да, бұл әдіске дағдылы адамдар «нақты жеке тәжірибе, мысалдар, тәжірибе немесе имитация арқылы» шындыққа қосылады. Оған демонстрациялар, модельдеу, «нақты» нәрселердің бейнелері мен фильмдері, сондай-ақ кейс - стади, түрлі тәжірибелер мен қосымшалар кіреді. Адамдар бір нәрсені жасау тәжірибесінен үйренеді және өз тәжірибесін сараптай отырып, басқалардың тәжірибесін бағалайды. Егер тақырып шындыққа негізделген болса, кинестетикалық түрде жазуға немесе сөйлеуге болады. Кімнің не және қашан істейтіні туралы егжей -тегжейлі мәліметтерді талап ететін тапсырма, бұл таңдауға ие адамдарға сәйкес келеді, мысалы, кейс - стади немесе ойластырылған немесе ұсынылған жұмыстарды жатқызуға болады.

Сессия қатысушыларына «Ұлт ұстазы» фильмінен үзінді беріледі, үзінді бойынша кейс материалын құрастырады.

Флеминг үлгісінде визуалды оқытуға (суреттерге, фильмдерге, диаграммаларға), аудиалдар (музыка, пікірталас, лекциялар), оқуға және жазуға (тізім жасауға, оқулықтарды оқып, ескертулерді қабылдау), кинетикалық оқыту (тәжірибе, іс - әрекеттер мен қозғалыс) сынды дағдыларға бағдарланған тапсырмалар үлгісі қолданылады. Бір сыныпта отырған оқушылардың барлығы дерлік визуалдар не аудиалдар болуы мүмкін емес, сол себепті оқушыларды топқа бөліп тапсырма әзірлегенде қиындық тумасы үшін респонденттерге оқуға деген қолайлы тәсілмен сәйкес келетін жауаптарды таңдауға кеңес беріледі, дегенмен, тапсырмалар легін сәйкесінше ауысырып отыру көзделеді.

Ахмет Байтұрсынұлы шығармаларын VARK моделі негізінде оқытуда төмендегідей тапсырмалар топтамасын ұсынуға болады:

Визуалдар қатарындағы оқушыларға Ахмет Байтұрсынұлы шығармалары бойынша сызба толтыру, кейіпкерлерді тану, шығармалары негізінде салынған сурет материалы негізінде тақырыпты болжау және шығарманы өз ойымен жалғастыру сынды тапсырмалар беруге болады. Себебі визуалдар көзбен жақсы қабылдайтын және ұзақ мерзімді жадыны сақтай алатындар. Бұл қатарға төмендегі әдіс тәсілдерді жатқызуға болады: «Т» кестесі, «ББҮ», «Лонгрид» әдісі және т.б. Жалпы аудиалдар мен визуалдар есте сақтау қабілеттері жақсы. Ахмет Байтұрсынұлының мысалдарын оқытуда «Кейіпкер бейнесі», «Тергеуші тақтасы» әдістерін қолдану өте тиімді болып табылады. Себебі, кейіпкерлерді жинақтау, оларды не байланыстырады, «не үшін?», «Не себепті?» сұрақтарына жауап бере отырып тергеу процесін жүзеге асырады. Нәтижесінде, мысалды бүгінгі қоғамға ала келе отырып, салыстырмалы талдау жасап жаңаша көзқараспен баға береді.

Аудиалдар қатарындағы оқушыларға тыңдалым дағдылары негізінде шығармадан үзінді тыңдата отырып тапсырмалар беру немесе мысалдарды рөлге бөліп оқу ұсынылады. Сондай - ақ талқылау, пікірсайыс бойынша шығармадағы кейіпкерлерің іс - әрекетіне баға беру, келісу, келіспеу бойынша шешім қабылдауға, өз көзқарастарын білдіру, тіпті ұйқас негізінде өлең құрастыру тапсырмалары беріледі. Мысалы, Ахмет Байтұрсынұлы өлеңдері негізінде «Рифмус» әдісі берілген өлең ұйқастары негізінде өз жанынан өлең құрастыру тапсырмалары өте тиімді болып саналады.

Логикаға дигиталдар қатарындағы оқушылар нағыз стратег, дәлелмен ғана сөйлейтін адамдар тобы. Көрнекі ресурстармен қоса, кітап материалдары, қосымша БАҚ материалдары, конспект жасау, түртіп алу, презентация жасау, ақпарат жинау, хронологиялық кесте жасау, архив мәліметтерін жинау тапсырмаларын беруге болады. Сонымен қатар, бұл топтағы оқушыларға тәжірибелік (эксперименттік) тапсырма беру өте тиімді бола алады. Бұл дегеніміз, Ахмет Байтұрсынұлы мысалдарын талдай отырып, өз жанынан мысал құрастыру тапсырмасы оқушының ойы мен қиялын, шығармашылығын қалыптастыратыны айқын.

Кинестеттер қозғалысқа бағытталған оқушылар тобы. Бұл дегеніміз, Ахмет Байтұрсынұлы мысалдарынан үзінділері негізінде сахналық қойылым немесе мысал желісі бойынша көрініс көрсетуге, рөлдік ойынға бағытталады. Бұл тапсырманы әрі қарай түрлендіріп, видео материал әзірлеп cinema project түрінде ұсынуға болады. Уақыт тығыздығына байланысты кей жағдайда өзіңізге ұнаған кейіпкерді немесе детальді заттарын шөптен, қағаздан немесе басқа да материалдардан жасау тапсырмасын беруге болады.

Әрине, бұның барлығы оқушыдан ерік - жігерді, күшті, білімді қажет етеді, дегенмен, осы сабаққа мұғалім бағыттаушы қызметін атқарса да, сабақты жоспарлау бойынша мұғалімге қойылатын талап та, уақыт та, күш те, тіпті заттық детальдардың, сабақтың ресурстарын даярлау шеберлікті қажет етеді.

Қазақ әдебиеті сабағы психологиямен тікелей байланысты екені белгілі. Жоғарыдағы біз топтастырып көрсеткен модель арқылы оқыту әрбір оқушыға жеке жұмыс жасаумен қатар, топқа жұмылдыру, өтіліп отырған тақырыпқа қызықтыра отырып, берілуі тиіс білімнің көлемін бала жасына сай лайықтай отырып мүмкіндіктерін бағалау. Жалпы бала психологиясында барлық оқушы бірдей гуманитарлық бағытта жүріп, әдебиетті ғана сүйіп оқуы мүмкін емес. Біздің алдымызда тұрған меже қызықтыра оқытып білім беру, мектеп бағдарламасындағы әрбір тақырыпқа терең бойлап сабақты қызықты да ақпаратқа толы етіп өткізу қажеттілігі айқындалады. Ахмет Байтұрсынұлы шығармаларын оқытуда қандай әдіс- тәсілді қолдансақ та оқуға тілі жеңіл, тәрбиелік мәні зор шығармалар.

Нәтижесінде, оқу мақсатына сәйкес тапсырмаларды орындай отырып, оқушылар әдеби шығарманың тақырыбы мен идеясын анықтай отырып, оны өзіндік көзқарасы білімі арқылы тәрбиелік маңызын түсінуге үйренеді. Көркем шығармадағы кейіпкерлер іс-әрекеті мен портреті, образын өмірмен

байланыстыра отырып аша алады. Осылайша, әр сабақта көркем шығарма оқуға, әдебиетке, кітапқа, поэзия оқуға қызығушылығын арттыру мақсатында ұйымдастырылатын түрлі жұмыстардың жеке тұлғаны рухани дамытып, мәдениетін жетілдіруге, сөздік қорын молайтып, сауатты сөйлеу және жазу дағдыларын қалыптастыруға ықпалы зор.

Мектеп қабырғасында көркем шығармадан білім алған бала құндылықты бағалай білетін, білім мен тәрбиенің, еңбектің қадірін ерте түсінетін, қасиет пен құрметтің мәнін ұғынатын азамат болып қалыптасады деп ойлаймын. Мектеп бағдарламасында берілген Ахмет Байтұрсынұлының мысалдары мен өлеңдері тәрбиелік мәні зор құнды дүние, өнеге мен өсиеттің сарқылмас бұлағы. Оны ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу – сіз бен біздің ортақ межеміз. Ендеше, қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында әлемдік техникалар мен технологияларды, инновациялық әдістерді көптеп қолдана отырып, бала санасын Ахмет Байтұрсынұлының шығармаларымен сусындатайық.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Ахмет Байтұрсынұлы. «Маса» Алматы «Паритет» 2005
2. Электрондық ресурс <https://kk.reoveme.com/vark-learning-styles-%D0%B4%D1%96-%D1%88%D0%BE%D0%BB%D1%83/>
3. Электрондық ресурс <https://vark-learn.com/introduction-to-vark/the-vark-modalities/>

Ахмет Байтұрсынұлы ағартушы-әдіскер

Кулпеисова Сабира Избасаровна,
Тусжанова Жанагул Нурухановна, Қарағанды қаласы.
«Ахмет Байтұрсынұлы атындағы мектеп-гимназиясының»
қазақ тілі мен әдебиет пәні мұғалімдері

Ахмет Байтұрсынұлы – қазақ халқының әлеуметтік өмірі мен мәдениетінде аянбай еңбек еткен ірі қайраткер, үлкен талант иесі, тарихта орнайырықша зор тұлға. Қазақ тілін оқыту методикасының ірге тасын қалаушы, сауаттандыру; яғни дыбыс негізінде тілді оқыту әдісінің негізін салушы. Ол салада 1910 жылдан бастап 1927-1928 жылдарға дейін бірнеше материалдар жариялаған. Ахмет Байтұрсынұлының қазақ тілінің оқулығын жазуы – қазақ тілінде қазақша жазылған оқулықтың алғашқы бастамасы болды. Автор 1912 жылы мектеп балаларына арнап қазақша сауаттандыратын – әліппені «Оқу құралын» жазғаннан кейін, мектепте қазақ тілін пән ретінде оқытатын оқу құралын жазуға кіріседі. «Біздің заманымыз – жазу заманы: жазумен сөйлесу – ауызбен сөйлесуден артық дәрежеге жеткен заман. Алыстан ауызбен сөйлесуге болмайды. Жазумен дүниенің бір шетіндегі адам екінші шетіндегі адаммен сөйлеседі. Сөйлегенде сөздің қисыны келтіріп сөйлеу қандай керек болса, жазғанда да сөздің кестесін келтіріп жаза білуге, қай сөз қандай орында қалай өзгеріліп, қалайша біріне-бірі қиындасып жалғасатын жүйесін білу керек», деп жазады ұлы ғалым (Тіл құрал, 173-бет). «Тіл жұмсар» - қазақ тілін оқыту әдістемесінің басы. Ғалымның өзі көрсетіп бергендей, тіл туралы еңбек жазу бар да, оны балаға оқыту жүйесі бар: «Тіл құрал» қазақ тілі қандай құрал екендігін тұтас түрінде таныту үшін түрлі бөлшектерін, тетіктерін ұсағын ұсағынша, ірісін ірісінше жүйелі тұрған орнында алып көрсетіп танытады. «Тіл жұмсар» сол үлкен құралдың бөлшектерін, тетіктерін балаға шағындап бөлек-бөлек ойыншық сияқты құрал жасап, соларды танытып, соларды жұмсату арқылы барып үлкен құралды танытады» (1992, 336).

Әдіскер-ғалым оқытудың дұрыс жолға қойылуы үшін мынадай әдістемелік қағидаларды ұсынады:

- 1) Жаңа берілетін сабақты баланың білетін мағлұматтарымен ұштастыру;
- 2) Тиісті таныстыру арқылы сабақтың мазмұнына ынталандырып, ілтипат аудару;
- 3) Сабақты алдын-ала даярлайтын сұраулар қою арқылы ынтасын арттыру;
- 4) Қажетсіз мағлұматтардан сақтану, баланың ілтипатын қоздыратын қызықты нәрселерді ғана сөйлеп, үйрету;
- 5) Баланың ішін пыстыртатын біркелкі мағлұматтардан сақтану, лайықты салыстыру, теңестіру, ұқсастыру, түрлі әдісті оңтаймен оқытуға, жандандыруға тырысу;
- 6) Алғашқы кездегі оқыту деректің көрнекі болуы. Оған сай жобаларды дұрыс қолдану;

7) Өзгелерді ынталандыру үшін оқытушы үйрететін нәрсесіне өзі де жақсы көру, оқытушы сүйген нәрселерді оқушы да сүйеді.

Ғалым ұсынып отырған қағиданың қай-қайсысы болса да балаға дәріс беру жүйесінде ешқашан ескірмек емес. Мектеп мұғалімі үшін үнемі есте болатын негізгі ұстанымдар деп бағамдаймыз.

«Тіл жұмсар» кітабында оқытуға қойылатын талапты былай тұжырымдайды: «Бала білімді тәжірибе арқылы өздігінен алу керек. Мұғалімнің қызметі – оның білімнің ұзақ жолын қысқарту, қиналмай оңай оқу, керек білімін кешікпей, дер негізінде алып отыру үшін балаға жұмысты әліне шағындап беру және баланың бетін белгілеген мақсатқа қарай түзеп отыру» - деп есептейді. Қай пәнде болсын баланың алған білімін тәжірибеде қолдануы барлық сабақтарда нақты тапсырмалар, өздігінен байқау, зерттеу жұмыстары арқылы жүзеге асырылады. Сондықтан оқушы ережелерді, теориялық мағлұматтарды тәжірибе жүзінде қолдана алса ғана білім сапалы, тиянақты болып, дағдыға айналады.

1928 жылы “Жаңа мектеп” журналының 8-санында жарияланға “Қай әдіс жақсы?” деген көлемді мақаласында “әдіс деген қатып-семіп қалған догма емес... Жақсы дерлікте, жаман дерлік те бір әдіс жоқ. Олқылықтың белгісі – бірғана әдіспен болу. Шеберліктің белгісі – түрлі әдісті болу” деген пікірі қазіргі білім берудегі әдіс тәсілдерге сай келіп тұр. Сонымен бірге баланы сауаттылыққа үйрету негізгі жазуға жаттықтыру деп қарады. Жазу дегеніміз – әріптердің суретін салу, ал оқу дегеніміз – суреті салынған әріптердің дыбысын дұрыс айту. Балалар дыбысты ажыратып үйренген соң, сол дыбыстың таңбасы

– кәріпті көрсету керек. Оны меңгергеннен кейін оқу, жазу жұмыстарының бәріне сол тіреу болады деп балаларды оқуға, жазуға үйретудің әдіс-тәсілдерін сөз етті. Ағартушы ғалымның әдіс тәсілдерін оқып үйрену қазіргі таңда да мұғалімдер үшін қажет. Ахмет Байтұрсынұлы алғашқы әліппе оқулық, тіл құралдарды дүниеге келтірумен бірге осы оқу құралдарын практикада қалай пайдалануға болады, әліппе, тіл құралдарындағы материалдарды шәкірттерге қалай ғылыми тұрғыда меңгертуге тиіспіз деген мәселе жөнінде ойланған. Ол - әдістемелік теорияларын өте жақсы меңгерген ғалым. Озық елдердің тіл оқыту әдістемелік ілімін жетік білуі қазақ тілін оқытуға арналған төл әдістемелік еңбектер жазуға әсер еткен. Өйткені жазбаларынан «Баяншы», «Әліппе астары», «Нұсқаушы» (қай жылы жазылғаны белгісіз), «Тіл жұмсар» секілді әдістемелік еңбектерін және «Баулу мектеп», «Жалқылау» (айырыңқы әдіс),

«Қай әдіс жақсы?», «Дыбыстарды жіктеу» туралы мақалаларын атауға болады. Бұлардың ішіндегі автордың «Әліппе астары», «Нұсқаушы» деген екі кітабы әзірге қолға түспеуде. Бүгінгі білім беру кеңістігінде шетелдік және отандық әдіскерлер «Сын тұрғысынан ойлау» технологиясы, «Инсерт» стратегиясы сияқты тағы басқа оқытудың түрлі әдістерінің ерекшеліктері мен ұстанымдарын айқындап, талқыға салып жүр. Өткенге көз жүгіртсек, бүгінгі жаңашыл деп табылған оқыту технологияларының Ахмет Байтұрсынұлының жоғарыда аталған еңбектерінен бастау алатынын айтып кетуіміз қажет. Бұны біз ғалымның өз заманындағы балалар мен ересектердің сауатын ашуға

арналған оқу құралдарынан да, шағын мақаларынан да аңғарамыз. Мәселен, Ахмет Байтұрсынұлының бастауыш мектептеріне арналған «Әліпбиі» (Жаңа құрал) оқулығын жазуда көрнекілік, түсініктілік, жүйелілік, өмірмен байланыстылық, дидактикалық ұстанымдарды, дамыта оқыту идеясын басшылыққа алғанын анық аңғаруға болады. Себебі, автор бұл еңбекте білім белгілі бір жүйемен, ретпен берілуін ескеріп, балаға әлі келетін білімді ғана ұсынған. Баланың ойлау қабілетін дамытумен қатар, оларды іс-әрекетке жаттықтыру қажеттігін де ескерген. Қазіргі таңда мектеп мұғалімдері жалпы білім берудің ең ұтымды тәсілі ретінде «Блум таксомониясын» басшылыққа алады. Блум таксомониясының алты түрлі ережесі кез келген ақпаратты үйретудің ең ұтымды тәсілдері ретінде қолданылып жүр. Себебі Блум таксомониясының:

- білу – мағлұматтар мен ақпараттарды еске түсіру;
- түсіну – жаңа идеяны түсіну, ондағы негізгі идеяларды салыстыру, сипаттау;
- қолдану – жаңа білімді түрлі нұсқада пайдалану;
- талдау – дәйектер мен себептерге байланысты ақпаратты тексеру және жіктеу;
- жинақтау – ақпараттарды жүйелеу;
- бағалау – ақпарат бойынша қорытынды жасау және жұмыс сапасын бағалау сияқты алты ережесі ойлау дағдыларын қылыптастыруда және жетілдіруде үлкен рөл атқарады [2, 27]. Осы Блум таксономиясындағы танымдық үдерісінің ең қарапайымнан бастап күрделіге біртіндеп өту барысы жайында өткен ғасырда А. Байтұрсынұлының еңбегінде айтылып кеткен. Ағартушы әдіскер «Ана тілінің әдісі» атты мақаласында ана тілін үйрету әдістерін былайша бөледі:

1) Кей әдістердің негізі қосу, жинау болады, барша ол негізді әдістер жалпылау (синтез) немесе жиылыңқы әдіс теп аталады;

2) Кей әдістердің негізі талдау, айыру болады. Ол негізді әдістердің бірі жалқылау (анализ) немесе айырыңқы әдіс деп аталады;

3) Кей әдістің негізінде қосу да, талдау да болады. Ондай әдістер жалқылаулы жалпылаулы немесе айырыңқы-жиылыңқы деп аталады [3, 105].

Ғалым үйренушіге дайын ақпаратты бергеннен гөрі, алдына қойылған мәселені зерттеуіне, талдауына және салыстыруына, ой толғауына және бағалауына мүмкіндік беру аса маңызды деп көрсетеді. Бұл категориялар қазақ тілін оқулықтарын құрастыруда да, сабақ жоспарын жасауда да басшылыққа алған жөн. Сондай-ақ, Ахмет Байтұрсынұлының бұл еңбегінде қазіргі әдістемеде білім алушының функционалдық сауаттылығын қалыптастыру, дамыту мақсатында сөйлеу әрекеттерінің төрт түрі яғни, жазылым, оқылым, айтылым, тыңдалым арқылы тілді меңгертудің әдістері жайында ой-пікірлерін де табуға болады.

Бұған қоса ағартушының «Баулу мектеп» (Трудовая школа) атты проблемалы мақаласы журнал бетінде 1925 жылы (1 тамыз) басылған болатын. Мектептің міндеті – берген баланы ата-анасының үміті мен

мемлекеттің мақсатындағы көздеген түрде адам қылып шығару. Бұл міндетін дұрыстап атқару үшін көздеген мақсатқа керек істерді дұрыстап істеу тиіс. Қалай үйреткенде бала көздеген түрдегі адам болып шықпақ? Мәселенің қисыны – осы жерінде. «Өлі оқу» – дүниедегі іске үйретпеген, сондықтан түрлі оқу тіршілік мақсатындағы іске үйлеспейтіні көрініп тұр.

«Төте оқу» нәрсенің, істің затын алмай, атын ғана алып, құр сөз түрінде үйреткен. Сөзбен үйреніп, сөз жүзіндегі іске шебер болуға болады, бірақ тіршілік ісі жалғыз сөз жүзінде емес. Сөзге қарамайтын тіршілік істері толып жатыр. Ол істерге істеп, үйреніп, шебер болмаса, сөзбен үйреніп шебер бола алмайды. «Көрнекі оқу» нәрсенің затын, ісін көрсетіп үйретеді. Көріп үйрету баланың табиғатына жақын дейді. Бала мектепке барғанша 5-6 жылдың ішінде бір талай білім білетіні рас. Бірақ ол білімді жалғыз көрумен ғана емес, көргенін еліктеп істеумен үйренеді. Солай болған соң тек көрсетумен болып, істетпей үйрететін «көрнекі оқу» да көздеген мақсат түрдегі тіршілікке лайық адамдар жасап шығара алмайды. Өйткені нәрсені көріп білу, білу мен істеп білудің арасы – көш жер. «Өлі оқудан» көрі «төте оқу» беретін білім жандырақ

«Баулу мектеп» – нәрседен нәрсе жасап, тауар қылып шығаратын пабірік, зауыт сияқты да орын емес, өзінен-өзі өсерлік жағдай жасап, бәрін бәрін даяр күйінде беріп, балапан шығаратын жұмыртқа сықылды да орын емес, ұйым түрінде іс қылып, іс жүзінде білім алып, еңбекті сүйетін шын еңбекші болып, ұшқанда алатын нәрсесіне ұяда баулынған қыран баласы сияқты жастар шығаратын орын.

Қазіргі таңда дәстүрлі оқытудан жаңартылған білім мазмұнына ауысқан білім беру жүйесінде «білім алушылардың алған білімдерін күнделікті өмірде қолдану» қағидасы басшылыққа алынып жүр. Оқытудың бұл жүйесі Ахмет Байтұрсынұлының «Баулу мектебі» мақаласында баяндалады: «Өлі оқудан» көрі «төте оқу» беретін білім жандырақ. «төте оқудан» гөрі «көрнекі оқу» беретін білім жандырақ, «баулу» беретін білім бәрінен де жандырақ. «Баулу» асылында дағдылы шағындағы тіпті «бала оқыту» емес, тіршілік ісіне тігілей түсіру». Ұлы ұстаздың осы пікірінен балаға жалаң білім берілмей, алған білімін өмірде қолдана білу керек деген тұжырымдаманы байқаймыз. Ахмет Байтұрсынұлы «Тіл жұмсар» еңбегінде: «Бала білімді тәжірибе арқылы өздігінен алу керек. Мұғалімнің қызметі оның білімінің, шеберлігінің керек орны өздігінен алатын тәжірибелі, білімінің ұзақ жолы қысқару үшін, олжолдан балалар қиналмай оқу үшін керек білімін кешікпей кезінде алып отыру үшін балаға жұмысты әліне шағындап беру мен бетін белгіленген мақсатқа қарай түзеп отыру» деп атап өткен («Тіл жұмсар» Қызылорда 1928ж.)

Ахмет Байтұрсынұлының 1913 жылы жазған «Білім жарысы» деген мақаласы қазіргі таңда да өзекті. Білімді жұрттарда білім жарысы деген болады. Ол жарыста бәйгеге түсе алатындар білімділер, зейінділер. Осындай жұртқа пайдалы, үлгі аларлық жақсы істі жұрттың құлағына салып, біздің айтайын деп отырғанымыз мынау: білім жарысын істеу әр жұрттың қолынан келетін іс. Істейін десе, қазақтың да қолынан келеді. Жұртқа ғылым үйретумен, көрумен, білумен жайылады. Білімнің бас құралы – кітап. Қазақ

арасына білім жайылуына, әуелі, оқу үйренетін орындар сайлы болу керек, екінші, білім тарататын кітаптар жақсы боларға керек һәм қалық арасына көп жайыларға керек. Осы мақсатқа жетуге зор себепкер болатын істің бірі – білім жарысы. Білім жарысы дегеніміз — бай адам пәлен мың ақшаны бәйгеге тігеді де, мәлім етеді: осы ақшаны пәлендей іс істеген кісі алады деп. Мысалы, пәлен ауруға ем тапқан я пәлен ғылымнан, яки өнерден жаңа жол тапқан, я пәлен турасында жазып, кітап шығарған адамдарға беріледі. «Білім жарысы»мақаласынан түйгеніміз, ұлы ұстаз білімге ,ғылымға деген ықыласты әлемдік жағдаймен салыстырып көрсеткен.

Жаһандану заманында ұлттық бәсекеге қабілетті болудың көрсеткіші – білім деңгейімен өлшенетіні бәрімізге аян. Сондықтан, әлемдік білім кеңістігіне кірігіп, білім беру жүйесін халықаралық биікке көтеру кезек күттірмейтін өзекті мәселе. Бұл мәселені шешудің кілті ұстаздардың қолында. Ахмет Байтұрсынұлының сонау XX ғасырда жазылған еңбектері қазіргі таңда өз мағынасын жойған жоқ. Осы оқулықтарға, мақалаларға сүйене отырып балаларға білім, білік,дағдыны бере отырып, оларды тәрбиелей аламыз. Қазіргі жаңашыл деп танылып жүрген технологиялардың көпшілігі ғұлама ағартушының еңбектерінде көрініс тапқаны дәлелденіп отыр. Бұдан біз сан жылдар бойы жұртшылыққа ұсынылмай, әділ бағаланбай келген Ахмет Байтұрсынұлының оқу ағарту саласындағы әдістерінің өміршеңдігіне көз жеткізуімізге болады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 272 б.
2. Сыздықова Р. Ахмет Байтұрсынов (методикалық көмекші). – Алматы: Ана тілі, 1992. – 272 б.
3. Қыдыршаев А. Байтұрсынұлы А. (А. Байтұрсынұлының әдістемелік еңбектері туралы). – Орал, 1998. –156 б.
4. Жанпейісов Е. Байтұрсынұлы бастаулары //Тілтаным. – №2, 2001.
5. Байтұрсынов А. «Қай әдіс жақсы?» мақаласы

Ахмет Байтұрсыновтың шығармаларының мектепке дейінгі оқу-тәрбие үрдісіндегі маңызы

З.М.Нуркенова,

Павлодар қ, Бейсен Ахметов атындағы жоғары Педагогикалық колледжінің арнайы пәндер оқытушысы.

Бұл баяндамада мектепке дейінгі оқу-тәрбие үрдісіндегі Ахмет Байтұрсыновтың шығармаларының маңызы сөз етіледі.

«Бала тәрбиесі оның дүниеге келген күннен басталуы керек. Баланың дүниені түсінуі жанұяда басталып, мектепте әрі қарай жалғастырылуы шарт»

И.Г.Песталоцци

Өскелең ұрпақ тәрбиесіндегі ең өзекті мәселелердің бірі - салт – дәстүрімізді насихаттау арқылы ұлттық бірегейлікті сақтау. Ұлттық тәрбие жолында мектепке дейінгі ұйым мен ата – ана біртұтас болуы тиіс. Жалпы, ұлттық тәрбиенің бастауы, балабақшадан бұрын, ең алдымен, отбасында қалыптасатынын ерекше ескерген жөн. Ата–анасы өзінің жүріс-тұрысымен, мінез-құлқымен, сөйлеу мәдениетімен баласына тәрбие береді. Сәби үнсіз жүріп-ақ мұндай тәрбиені өзіне айнытпай қабылдап алады. «Ұяда не көрсең, ұшқанда соны ілесің» деген халық даналығы осыны меңзесе керек. Ал мектепкедейінгі ұйымда тәрбие беретін педагогтардың жүріс – тұрысы, сөз мәнері мен мінез – құлқы да әсер етпей қоймайды.

Әсер етудің бес түрі бар: 1) үнсіз әсер ету; 2) көзбен әсер ету; 3) сөзбен әсер ету; 4) қимылмен әсер ету; 5) күшпен әсер ету.

Үнсіз әсер ету әркімге белгілі. Көзбен әсер ету - баланың қияс қылығына алақозбен қарау. Сөзбен әсер етудің маңызы зор, әдеби шығармалар негізінде тәрбиелеу, еліміздің тарихы, өнері, мәдениеті не болмаса атақты адамдар туралы айтып, қызықтырып отыру. Қимылмен әсер беру - кей нәрсені меңзеп түсіндіру. Күшпен тәрбиелеу жақсы нәтиже бермейтін әдіс екендігі түсінікті. Баланы ұрып жүрегіне дақ қалдыру тәрбиенің әлсіздігі, жас ұрпақ қалай тәрбиеленсе, жемісі де сондай болады. Мектепалды даярлықтың негізгі міндеттерінің бірі–болашақ бірінші сынып оқушысының мектепте оқуға қажетті жеке қасиеттерін қалыптастыру болып табылады.

Қазақ әдебиеті тарихында Абайдың орны қандай болса, қазақ тіл білімі мен мәдениеті тарихында Ахмет Байтұрсыновтың орны сондай. Оның өмірбаяны, бар тірлік-тынысы, ой-арманы туған халқына деген қалтқысыз қызметтен тұрады. Сондықтан, Алаш ардақтысының тағдырына жеке адамның, жеке бір маманның өміріндей жеңіл қарауға болмайды. Ол ғылым-білім жолында қанша ғасыр өтсе де өшпейтін мұра қалдырған.

Ахмет Байтұрсынов, сондай-ақ, оқу-ағарту саласында өзіндік қолтаңбасын қалдырған белгілі қоғам қайраткері, жазушы, ағартушы-педагог болған. Ол ауыл мектебінде бала оқытып, тәрбие жұмысын

жолға қоюға ат салысты. Автордың «Әліпби», «Тіл құралы», «Әдебиет танытқыш» атты еңбектері қазақ балаларының ана тілінде сөйлеуінде сауатын ашудан бастап, білім алуға керекті құралдар жөнінде, сонымен бірге, қазақ сөйлеуінде жаңа емле енгізуі, қазақ сөйлеуінің пән ретінде оқытылуына ат салысты. «Әліпби» оқу құралының материалдарын әріптерді өтіп болған соң, тақырыптық жүйеде ұсынылған. Мысалы: «Ойын - ойыншықтар», «Киімдер», «Дене мүшелері», «Туысқан-туған іліктес», «Ыдыс-аяқ», «Малдар аты», «Құстар», «Құрт-құмырсқа», «Жаңылтпаш», «Жұмбақ», «Мақалдар», «Өтірік өлеңдер» т.б. Оқу құралының басты ерекшелігі балалардың жас ерекшелігіне сәйкес, оларға лайықты тілмен жазылуында, тәрбиелік мәні бар жұмбақ, жаңылтпаш, мақал-мәтелдерді, шағын мәтіндерді жүйелеп, саралап берілуінде.

Ахмет Байтұрсыновтың педагогикалық көзқарастары «Қазақ» газетінің 1914 жылғы 62-санында «Мектепке керегі - білімді, педагогика, методикадан хабардар оқыта білетін мұғалім. Екінші - оқыту ісіне керек құралдар қолайлы һәм сайлы болуы. Құралсыз іс істелмейді. Һәм құралдар қандай болса, істеген іс те сондай болмақшы. Үшінші - мектепке керекгі белгіленген бағдарлама...» - деп көрсеткен. Бұдан шығатын тұжырым: оқытудың дидактикалық принциптерін тұңғыш ғылыми тұрғыда нақтылы белгілеп бергенін көреміз.

Тағы бір еңбегінде Ахмет Байтұрсынов мектеп жасына дейінгі балалардың физиологиялық, психологиялық ерекшеліктеріне тоқталған. Мысалы: «Ойын - оның шын тіршілігі... Төңіректегі нәрседен өзіне қызықтысы ғана көзіне түсіп, ықылас тартады. Және бір мінезі сөйлеуге жалықпайды. Тынымсыз қимылының бәрі сөзімен жалғасып жүреді. Көрген нәрсесін айтқанда ұмытқан жерлерін ойдан толықтырады» деп осы жастағы баланың ойлау, сөйлеу, ерік-жігерін жетілдіруге баса назар аударады.

Ұлт ұстазы шығармаларының негізі идеясы балаларды бүгінгі күнде құр сөз, «таусылмайтын» ақыл – кеңеспен тәрбиелегеннен гөрі, жеке бастың өнегесіне, ғибраттылыққа, қоғамда орын алып жатқан әр қилы құбылыстарға сын көзбен қарап, өзіндік баға бере білуге баулу.

А.Байтұрсынов «Бастауыш мектеп» атты мақаласында Ресей үкіметінің орыстандыру саясатының бет-пердесін ашады әрі: «Хүкіметке керегі мемлекеттегі жұрттың бәрі бір тілде, бір дінде, бір жазуда болуы, ал әр халыққа керегі өз діні, тілі, жазуының сақталуы. Солай болған соң бастауыш мектеп, әуелі миссионерлік пікірден, политикадан алыс боларға керек.. Олай болса, мектеп арқылы қазақтың дінін, тілін, жазуын жоғалтып, орысшаға аударамын деген пікірден хукімет безіп, тиісті бастауыш мектеп екі жаққа да зиянсыз, пайдалы болуын көздеу керек. Солай ойлағанда көңілге ұнамды мектептің түрі біздің ойымызша мынау», -деп бастауыш мектептің 5 жылдық болуын, қазақ халқының көшпелі ерекшелігін ескеріп, мектептерді келіп оқитын және жатып оқитындай ғып құруды, қыр мектептері мен қала мектептері ерекшеліктерін ескере ұйымдастырылуын талап етеді. Жалпы 5 жылдық бастауыш сатының 3 жылы ауыл, екі жылы болыс мектебіне берілсін. Ауыл мектебі тек ана тілінде болсын. Онда оқу, жазу, дін, ұлт тілі, ұлт тарихы, жағрафия, шаруа-кәсіп,

жаратылыс жайы пәндері оқытылсын. Болыс мектебі орысша оқылатын соңғы екі жыл. Мұнда берілетін білім гимназияның төменгі сыныбына кірерлік пәндер болуы керек дейді. Демек, бұл салыстырулардан ғалымдардың мақсат-мүдделерінің үндестігін, әрі заманына қарай өзіндік ерекшеліктері болғанын Ахметтің педагогикалық мұраларын зерттеген сайын ешкімге ұқсамайтын дара тұлға екенін көреміз.

Оның ұлттық ерлік дәстүріне байланысты жинаған деректерінің тарихтан алатын орны ерекше. «Ер Сайын» жырын ел аузынан жинақтап, әндеп, ұрпақ тәрбиесіне пайдалануға ұсынды. Жәнібек батырға байланысты тарихи деректерді жинап, өз еңбегіне арқау етті. Балаларды ерлікке тәрбиелеуде, азаматтық борыштылық сезімдерін оятуда бұл еңбектің орны ерекше. Ал, ғалымның «Білім жарысы» атты мақаласында білімді жұрттарда осындай жарыс болады, қазақтың осыған ұқсас бәйге тігуінің пайдасы шамалы, далаға кеткен шығын дейді. Білім жарысы түрі жағынан осындай болғанымен мақсаты басқа әрі бұдан жұртқа келер пайда мол, шыққан шығын орны толады деп түсіндіреді. Еуропа жұртындағы білім жарысы туралы түрлі мысалдар келтіріп, пайдасына халықтың көзін жеткізгісі келеді. Білім жарысын қазақ арасында өткізу қажеттілік, тығырыққа тіреліп тұрған оқу-ағарту ісін жандандырудың бірден-бір көмекші жолы екенін уағыздайды: «Жұртқа ғылым үйретумен, көрумен, білумен жайылады.

Білімнің бас құралы — кітап. Қазақ арасына білім жайылуына, әуелі оқу үйрететін орындар сайлы болу керек екінші, білім тарататын кітаптар жақсы боларға керек һәм халық арасына көп жайыларға керек. Осы мақсатқа жетуге зор себепкер болатын істің бірі — білім жарысы», - дейді. Мұнда автордың мақсаты дұрыс оқулық шығару, оқу-ағарту ісін халықты қатыстыру, кәсіби шебер мамандарды саралау.

«Қазақ арасында оқу жұмыстарын қалай жүргізу керек» атты мақаласында үкіметтің қазақ арасындағы оқу жұмыстарын ұйымдастыруы мардымсыз, себебі қаржыландыру жағы жеткіліксіз, оқу қазақтың өзі үшін керек. Сондықтан, ел болып жұмыла кірісу керек» — дейді. Ол үшін, әр отбасы жағдайына лайық салық салып, жиналған қаржыны мектеп ашу ісіне жұмсауға шақырады. Кедей балаларына бірнеше тегін орын бөлуді ұсынады. Ауылдардың сирек орналасуына қарай кейбір мектептер жанынан интернаттар ашу қажет дейді. Ел болашағы үшін керек жұмысқа жекелеген шығынды киынсынбай, күресуге үндейді.

«Тәні саудың — жаны сау» атты мақаласында ол тән мен жанның мән-мағынасын, ара қатынасын түсіндіреді. Тән тозса, жанның да тозып, адам азғындап, хайуан қатарына жететінін дәлелдеуде, қазақ халқының тәнін де, жанын да тоз-тоз еткен ашаршылық көріністерінен мысал келтіруінің философиялық, психологиялық және тәрбиелік мәні зор. Тән саулығының қажеттілігін, қымбаттығын айта келе, тәнді тоздырмай, оның саулығы үшін Тәннің өзіне керекті нәрселерді (ауа, тамақ, сусын сияқты нәрселерді) мезгілімен тиісті күйінде, керек мөлшерімен алып тұруы;

-Ағзамыз әр түрлі қызметін мезгілімен дұрыс басқарып, дұрыс атқарып тұруы керек, мәселен, тамақтың қарында қайнап пісуі, бойға сіңуі, қан мезгілімен тарап тұруы сияқты қызметтер.

-Тәнге зиян келтіретін ауру құрты, у, суық сияқты нәрселерден тәнді қорғау. Ахмет Байтұрсынов осының өзін оң тәрбиенің басты нысаны еткен.

«Бұл үш шартты орнына келтіру үшін — әуелі демалатын ауа, жейтін тамақ, ішетін сусындардың жәй-мәнісін білу керек». Екінші, тұратын үй, киетін киім, тұтынатын нәрсе, істейтін жұмыс, тән тәрбиесіне керек толып жатқан нәрселер бар — олардың жай-мәнісін білу керек. Үшінші, тәнге зиян келтіретін нәрселердің тәнге кіретін жолдары бар, ауру құрттарының өсетін, көбейетін орындары бар- оларды білу керек», -дейді. Яғни, оның тән саулығының тамыры тазалықта, жан саулығының тамыры тән саулықта деген қағидаларының тәрбиелік мәні өте зор. Әсіресе, мұндай түсініктерді балаға отбасында, балабақшада қалыптастыру қажет.

А.Байтұрсынов көтерген мұндай мәселелер қазіргі қоғамның рухани қажеттіліктерімен тікелей ұштасып жатыр. Жалпы А.Байтұрсынов педагогика ғылымына өзінің қолтаңбасымен ерекшеленетін үлкен мұра қалдырды.

«А.Байтұрсынов пен оның замандас пікірлестері жайындағы қазіргі жүргізіліп жатқан ізденіс-зерттеулерімізді жинақы бір атаумен «Ахметтану» деп атар едім. Ахметтану -тек бір ғана қайраткерді танып— білу мақсатын көздемей, тұтас бір кезеңге қатысты мәселелерге баратын таным тармағы болуға тиіс»-деп белгілі ғалым Р.Сыздықова атап көрсеткендей, XX ғасырдың басындағы ой-пікірлердің өзара сабақтастығын «Ахметтану» деп атау арқылы ұлттық педагогиканың қалыптасуының түп-тамырын байқаймыз.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы
2. «Қазақстан Республикасындағы баланың құқықтары туралы» Қазақстан Республикасының Заңы
3. «Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарттары
- 4.«Тәрбие теориясы мен әдістемесі» А.Дүйсенбаев, Астана, 2015 ж.
5. С.А.Мұсаева, Т.Б.Бегалиев. Жас ерекшелік педагогикасы. «Фолиант» баспасы, Астана, 2006 ж.
6. «Тәрбие құралы» №3, 2020 ж.

Кітап мекені - білім алушы.

Зауреш Камалиденовна Мусабаева
Павлодар қаласының № 24 жалпы орта білім беру мектебі КММ
бастауыш сынып мұғалімі
musabaeva_66@mail.ru

Балалар!
Оқуға бар!
Жатпа қарап!
Жуынып, киініңдер шапшаңырақ!
Ахмет Байтұрсынов

Түйінсөз: ақын, ғалым, әліппе, кітап, педагог, білім, оқу, шығармалар.

А.Байтұрсынұлы 1910 жылдардан бастап араб әліпбиін қазақ тілінің дыбыстық жүйесіне икемдеп, ыңғайластыруды қолға алғаны белгілі және ғалым реформалаған әліпби 1912 жылдардан бастап қолданысқа енді. Сол әліпби негізінде тұңғыш «Әліппе» оқулығы жарыққа шықты. Сонымен қатар, бастауыш сынып оқулықтарының авторы және білім беру ісін жолға қоюға күш салған.

Ахмет Байтұрсынов: «Оқу құралының ең ұлығы - бала оқытатұғын кітап» өз тілімен сөйлескен, өз тілімен жазған жұрттың ұлттығы еш уақытта адамы құрымай жоғалмайды. Ұлттың сақталуына да, жоғалуына да себеп болатын нәрсенің ең қуаттысы - тілі.

Ахмет Байтұрсынов «Білімнің бас құралы – кітап» демекші. Бүгінгі таңда баласын қуана кітап оқиды деп айтатын ата-аналар жоқтың қасы, өйткені балалардың кітапқа деген қызығушылығын жоғалтуы, кітапты қолдарына алып оқымаулары, оған бірқатар себептер бар, күндікке компьютерлік ойындарға телміріп, есілдерттері ұялы телефон оның ішіндегі мағынасыз, кері әсерлі бейнежазбалар немесе кітаптан басқа ақпарат көздерінің көптігі.

Ал кітап- білім алушының дүниетанымын арттырады. Кітап оқу баланың ой - өрісін кеңейтеді, ойлауға үйретеді, сөйлеу қабілетін, есте сақтауын, қиялын дамытады, танымдық және дамытушылық қызметін анықтайды. Баланы жас кезінен кітап оқуға көбірек баулу және пайдалы оқу үшін, ең басты балаларға кітапты сүйеге, құрметтеуге көмектесу және оны күтіп ұстауға баулыған жөн.

Ең алдымен балаға кітапты мәжбүрлеп тыңдатудың керегі жоқ. Мұндай қадам оның білуге, үйренуге құлшынысын жояды. Сондықтан өз жасына сай, суреттері үлкен, мазмұны лайықты кітап оқып берген дұрыс. Жалпы түрлі-түсті суреттермен безендірілген, тақырыптық кітаптың болғаны дұрыс. Оқу дағдысын қалыптастыруда баланың кітап әлемін ашуға деген ықыласы үлкен рөл атқарады.

Ол үшін мәнерлеп оқығанның көп пайдасы бар. Мәнерлеп оқу екпінді дұрыс қоя білу, оқу мәнерін меңгеру, тыныс белгілерін сақтап, дұрыс кідіріс

жасау, дауысты сөйлемдегі ой мазмұнына сай баяу, жігерлі оқу немесе тілек, сұрақ, көңіл-күйді көтеріңкі күйде оқу ескеріледі. Онда да баланың қызығушылығын ояту үшін дауысыңызды бірде жоғары көтеріп, төмендетіп, кейде жылдам, кейде баяу күйге түскеніңіз дұрыс. Бұл баланы жалықтырмайды, қайта қызығушылығын оятады. Мәнерлеп оқуды меңгеріп нәтиже көрсеткен: Республикалық А.Байтұрсынұлының оқуларының 1 орын иегерлері Нұрсайын Амангелді және Алтайбаева Іңкәр.

Балаға дауыстап оқу мидың дамуына ықпал етеді. Мен өз тәжірибемде Заяцевтің 5 минуттық дауыстып, ызылдатып оқыту әдісін және үлкен үзілісте кез келген жерде кітапты ашып оқу үнемі әдетке айналған.

Сонымен қатар, баланың оқу дағдысының қалыптасу деңгейін анықтап отыру маңызды. Оқу қарқыны үнемі өсіп, оқу тәсілі жетілдіріліп отыруы керек. Апта сайын сынып оқушыларының оқу шапшандығын қадағалау үшін «Мен ғарышкермін» тақтасы қолданылады. Шапшаң оқуға дағдыланғанда ғана оқушы төмендегідей жетістіктерге жетеді. 3-ші сынып оқушысы Қуаныш Дана 181 сөз және Мазан Иманғали 180 сөз түсініп оқи алады, қалған оқушылар 75- 90 сөзге дейін түсініп оқиды. Оқығанды көз алдына елестете алу қабілеттері артады. Әр түрлі сезімдерге беріледі. Қиялдау қабілеті дамиды. Өзіндік жұмыстар мен тапсырмаларды орындауда емін – еркін жұмыс жасайды.

Кейбір балалар қысқа әңгімелерді жақсы көреді. Қысқа әңгіме қысқаша баяндауды, ал ұзақ әңгіме есте сақтауды үйретеді.

Кітап оқу - адамзат ойлап тапқан ең ғажайып құбылыстардың бірі. Оқушыны өз бетімен кітап оқуға үйретуде оқушы сауаттанады, сөз қоры ұлғаяды, ойын еркін жеткізе отыра, мазмұндап айта алады. Бұдан, баланы сөйлетіп отыру, оның сөздік қорын дамытатынын ескерген жөн. Көркем әдебиетті үнемі оқитын оқушылар суреттер бойынша сөйлегенде шешендік қабілеттерін де көрсете біледі, сөз таңдай алады. Оқушыны өз бетімен кітап оқуға үйрету, оны қалыптастыру, оқушыны өмірге дайындаудың негізі болып табылады. Мектебімізде «Оқуға құштар мектеп» атты жоба өтті. Шараның мақсаты: балаларды кітаптың, өз кітапханаларының тарихымен таныстыру, оқыған ертегілер туралы білімдерін кеңейту. Осы жоба аясында сыныбымыздың көпшілігі отбасымен кітап оқуды дағдыға айналдырды.

Оқу дегеніміз - өзінді үйрету, өз бетінше білім алу. Бастауыш сынып

оқушыларының оқулық материалымен жұмыс істеу әдеті жоқ, сондықтан кітаппен жұмыс істеуге үйрету керек. Оқулықтағы мәтінмен жұмыс істеу дағдысын төменгі сыныптардан үйреткен абзал. Балалардың дұрыс оқуы үшін мәтінді оқымас бұрын мен оларға жаңа мәтінге енетін ең қиын сөздерден немесе сөйлемдерден тұратын арнайы жаттығуларды ұсынамын.

Өзімнің тәжірибеммен бөлісетін болсам: мен әр кез оқулықтағы мәтіндерді оқығанда,

қолдарына қарандаш ұстата отыра, маңызды, түсініксіз жерлерінің астын сызғызып, кейбір сөз бен сөз тіркестерін белгілетіп отырамын. Кейіннен сөздікпен жұмыс жасатып, оны түсіндіріп беруге тырысамын және оларды өмірінде қолдана білуге үйретемін. Сонда ғана оның сөздік қоры көбейіп, сөйлеу мәдениеті тереңдеп, дүниетанымы артады. Осылайша әдебиетке қызығушылық танытады.

Оқыған кітабының ішінде түсінбеген сөздерді не мақал - мәтелдерді, не дәйек сөздерді теріп жазып алуға арнайы дәптер аштыртамын. Осыдан ол

баланың еңбек етуге құлшынысы туады, зейіні артады, талғамы өседі, көп оқуға тырысады және сөздік қоры молаяды. Сонымен қатар баланың қиялын және композиторлық қабілетін дамыту үшін, бала сүйікті әдеби кейіпкерлеріне хат жазу, сұрақ қою әдісін жиі қолданамын.

Алдымен сыныпқа балалармен бірге оқу үшін кітаптарды өзім әкелемін, кейін балалар өздері сүйікті, қажетті кітаптарды әкеледі.

Балаға өзіне қызықты кітаптарды оқу үшін таңдауға мүмкіндік беру қажет.

Кітаппен жұмыс жасау, оқушының білім сапасын көтерудегі қажетті жағдай. Баланың жалпы дамуы, мектептегі және оның өздігінен оқумен тығыз байланысты.

Тәжірибемде оқушыларға «Оқырман күнделігін» қолдануды әдетке айналдырдым. Күнделік бірнеше беттен тұрады: тақырыбы, авторы, мәтіндегі сөздер саны, оқылған уақыты, оқуға кеткен уақыты, шығарманың негізгі кейіпкері, қысқаша мазмұны, өз пікірі және суреттеу.

Кітап оқуға қызықтыра түсу мақсатында, оқылған ертегілердің мазмұнын түрлі түсті бояумен суреттеу арқылы баяндау, ертегілерді сахналау білім алушыларға ұнайды. Салынған суреттерді іліп, қарап, оның қай ертегіге қатысты екенін табу білім алушылардың ертегі оқуға құмарлығын арттырады және баланың оқығандарын түсінуіне, есте сақтауына көмектеседі. Мұндай тәсілді оқушылардың тоқсан бойы оқығандарына есеп беру ретінде өткіземіз.

Сондай-ақ, «Әжемнің ертегісі», «Отбасымызбен бірге оқимыз» атты шаралар тоқсан соңында, демалыс кездерінде өтеді.

Әрине, біздің мектеп кітапханамызға оқушылар барып, қажетті әдебиеттерін жазғызып алып отырады. Кітапханашы оқушыларды керекті шығармалармен үнемі қамтамасыз етіп, сайыстар жиі өткізеді. Білім алушылар сыныпта да «Кітапхана бұрышын» ұйымдастырып, толықтырып отырамыз. Осы ұйымдастырылған «Кітапхана

бұрышы» арқылы ең үздік оқырман атағын жариялап, мадақтау дағдыға айналуға.

Қортынды: болашаққа жаңа ғана қадам басқан баланың оқуына ата-ана мен мұғалім бірлесе отырып басшылық жасап, бағыт беріп жіберу қажет. Бала кезде оқыған кітап көңілге ұялап қалады, бүкіл өмір бойына өзінің ізін қалдырады.

Оқушылардың кітап оқуға құмарлықтарын арттыру үшін мұғалім алдын ала жоспар құру керек. Мұғалім сынып жоғарылаған сайын жоспарды күрделендіре түседі.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. «Қазақстан». Ұлттық энциклопедия / Бас ред. Ә. Нысанбаев. – Алматы: «Қазақстан энциклопедиясы» Бас редакциясы, 2 т. 1993. 720 б.
2. «Қазақстан». Ұлттық энциклопедия / Бас ред. Ә. Нысанбаев. – Алматы: «Қазақстан энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1 т. 1998. 720 б.
3. Тойшыбекова Ж. Қ. XX ғ. басында Қазақстанда латын алфавитіне көшу идеясының қалыптасуы //ҚазҰУ хабаршысы. Тарих сериясы, № 1 (136). 2005. – 195-197 бб.
4. Әбілқасымов Б. Алфавитті өзгертудің тарихын зерделесек... // «Қайнар» университетінің хабаршысы. 2001. № 1. 15-21 бб.
5. Салқынбай А. Б. Ахмет Байтұрсынов тағлымы //Қазақ әдебиеті. № 5, 2. 11. 2006. – 8 б.
6. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы.- Ұлттық рухтың ұлы тіні / - Ғылыми мақалалар жинағы. Алматы:Ана тілі; 1992 –448 б

Литературно-творческий проект «Қырық мысал» по творчеству Ахмета Байтурсынова

**Рахимжанова Дана Сарсембаевна,
Руководитель сектора детского творчества Областной библиотеки
имени С. Торайгырова**

Республиканская акция «Одна страна - одна книга» проводится в нашей стране с 2007 года по инициативе Национальной академической библиотеки Республики Казахстан.

Цель акции – пропаганда отечественной литературы, сохранение историко-культурного и духовного наследия, нравственно-патриотическое воспитание молодежи, бережное отношение к родному языку.

В этом году республиканская акция «Одна страна – одна книга» посвящена научному и литературоведческому творчеству Ахмета Байтурсынова.

В рамках акции «Одна страна – одна книга» ежегодно в центре детского чтения имени С.Баязитова, которое входит в состав областной библиотеки имени С.Торайгырова проводим интересные мероприятия, познавательные акции и проекты.

В этом году с февраля месяца реализуется новый Литературно- творческий онлайн проект «Қырық мысал». Цель проекта: пропаганда литературы творчества А.Байтурсынова.

Сборник «Қырық мысал» («Сорок басен») – это творческий перевод басен Ивана Крылова, в которых автор связывает сюжет басни с конкретными явлениями из казахской жизни.

Оригинальные стихи в сборниках «Қырық мысал» в основном посвящены вопросам культуры, науки, просвещения, прогресса. В них он выступает как продолжатель просветительских, демократических, гуманистических традиций и взглядов своих предшественников Шокана Уалиханова, Ыбырай Алтынсарина, Абая Кунанбаева.

Впервые сборник «Қырық мысал» был издан в 1909 году в Петербурге. Он принес А. Байтурсынову известность поэта, переводчика и человека, болеющего всей душой за свой народ.

В рамках Литературно-творческого онлайн проекта создаются видеоролики: выразительное чтение по ролям сопровождаются рисунками детей по сюжету прочитанного произведения.

В данном проекте участвуют школьники школы г.Павлодар №39, №22, №10, студенты Павлодарского педагогического колледжа и медицинского колледжа, которые изъявили желанием участвовать в данном проекте. Участники проекта знакомятся книгой «Қырық мысал», выбирают понравившуюся басню, выразительно читают по ролям, делают зарисовки к басне, затем с участием библиотекаря записывают аудиозапись.

В библиотеке в творческой зоне «Балдырған» есть оформленная выставка рисунков участников проекта, рисунки будут эспонироваться до октября. В октябре месяце будут подведены итоги проекта.

Видеоролики публикуются в соцсетях нашей библиотеки [balalar_oqu_ortalyqu](#)

С февраля месяца было опубликовано 10 выпусков, летние месяцы публикации не было. Публиковали 2 раза в месяц по четвергам на русском и казахском языках.

Ахмет Байтұрсынов еңбектеріндегі оқыту әдістері мен тәсілдері

Кабдиева С.Ш.,
Павлодар облысы, Павлодар қаласы, № 35 ЖОББМ КМ

Ахмет Байтұрсынов болашақ білім беру жүйесін болжаған педагог. Қазақ халқына білім мен тәрбие берудің озық үлгі-өнегесін көрсеткен ұлт ұстазы. Ахмет Байтұрсынов – жаңаша мазмұнда білім беру арқылы қоғамды өзгертуді, елінің еркіндігін көздеген ағартушы.

XX ғасырдың басында мектеп пен мұғалім қызметі, оның қоғамда алатын орны мен халқына сауатты білім мен саналы тәрбие берудің, ана тілінде оқытудың маңыздылығын Ахмет Байтұрсынов былай тұжырымдайды:

«Мектептерде білімді ана тілінде оқыту. Мектептің жаны – мұғалім. Мұғалім қандай болса, мектебі һәм сондай болмақшы, яғни мұғалім білімді болса, берілген білімін басқаға үйрете білетін болса, ол мектептен балалар көбірек білім біліп шықпақшы. Ең әуелі, мектепке керегі – білім, педагогика, әдістерден хабардар және оқыта білетін мұғалім. Екінші, оқыту ісіне керек құралдар қолайлы сай болуы. Құралсыз іс істелмейді құрал қандай болса, істеген істе сондай болмақшы. Істің толық жақсы болуына, құралдар сайлы жақсы болуы шарт. Үшінші, мектепке керегі – бекітілген бағдарлама. Әр іс көңілдегідей болып шығу үшін оның үлгісі я мерзімді өлшеуі болуы керек. Мектепте үйрететін нәрселердің кесімі-пішімі болуға тиіс. Сол пішін «бағдарлама» деп аталады – деп оқытудың әдіс-тәсілдерін айқындап, көрсеткен. [1]

Ахмет Байтұрсынов көтерген маңызды үш ауқымды мәселе: мектеп, мұғалім, бағдарлама яғни оқу бағдарламасы.

«Мектеп» сөзі «scholazo» ежелгі грек тілінен шыққан, оның мағынасы «жұмыстан демалу» дегенді білдіреді. [2] Мектеп – жалпы білім алуға арналған оқу орны. Оқу жүйесі жалпы және арнайы кәсіби білім беруден тұрады.

Мектептегі жалпы білім беру үш сатыдан тұрады: бастауыш, негізгі, орта. Оқыту жүйесінің мақсат, міндет, мазмұны қоғам дамуына байланысты өзгереді.

Мектепке керегі білім беру, балалардың негізгі білімі мен дағдыларын қалыптастыру қоғамның дамуы үшін маңызды. Әрбір сыныпта барлық салаларға қатысты оқу құралдарын оқып, білімді меңгереді.

Оқыту жайында Ахмет Байтұрсынов: «Жастардың оқу-тәрбие жұмысы түзелмей, жұрт ісі түзелмейді. Оқу ісін түзетуге көп нәрсе керек. Жұрт жұмысы да, беті түзу болса, аз-аздап ілгері басқызып, оған қозғаушылар болса, көңілдегі жеріне жетеді. Сол жұрт ісінің бірі – оқу. Шеберге аспап серік, мұғалімге құрал серік. Аспапсыз шеберлер ешнәрсе істей алмайды, құралсыз мұғалімдер бала оқыта алмайды. Оқудың тірегі – мұғалім. Тәртіппен жасалған оқу құралдарымен оқытуға тәртіппен оқыта білетін мұғалім керек. Оқыту жайын білетін мұғалімдерге тәртіпті құралдармен оқытқанда өзіне де, балаларға да оқу жұмысы оңай болады, екі жағы да қиналмайды» деген. [3] Ахмет Байтұрсыновтың пікірі бойынша, мектепке керегі – білімді, әрі білген білімін басқаға үйрете алатын, баланы жақсы оқыта білетін мұғалім қажет. Қазақ

баласына біріншіден, ана тілінде білім беру үшін – бағдарлама қажет. Екіншіден, білім беру бағдарламасын игеру үшін оқу құралы – кітап керек. Үшіншіден, оқу кітабын жетік игерту үшін яғни балаларды оқыту үшін ғылымды жан-жақты меңгерген – мұғалім қажет. Ахмет Байтұрсынов ұсынған тұжырымдама қазіргі білім беру үдерісінің негізі.

Мұғалім – педагог сөзінен туындайды. «Педагог» грек тілінен шыққан «paida» - бала, «gogos» - жетекші деген мағынаны білдіреді. [4] Мұғалім немесе педогог дегеніміз, мектепке апаратын адам яғни мұғалім – арнайы дайындығы бар, оқытушы және тәрбиеші міндетін атқаратын адам. Мұғалім – білім берудің мақсатын, міндетін, мазмұнын, қағидаларын, балаларды тәрбиелеу мен жетілдіру жолдарын, оқыту әдістерін іске асыру тәсілдерін жетік меңгерген, шығармашыл, өзін-өзі дамытушы, рухани жағынан бай, зиялы тұлға. Мұғалім мамандығының маңыздылығы қоғамның дамуымен айқындалады. Мұғалімнің негізгі мақсаты мен міндеттері – оқыту сапасын көтеру, оның түрлерін жетілдіретін әдіс-тәсілдерін іздестіріп, балалардың пәнге деген танымдық қызығушылығын, ізденімпаздығын арттыру. Қазіргі уақытта мектепке керек өзекті мәселелердің бірі жаңаша оқытудың әдістері мен тәсілдерін дамыту. Мұғалім бір жерде тұрмауы керек, ол шәкірттері үшін жетекші роль атқарады, үнемі өзін жетілдіріліп, шығармашылық тұрғыда кәсіби шеберлікпен, оқыту әдіс-тәсілдерін іздестірумен шұғылданады. Мұғалім баланы жан-жақты етіп тәрбиелеу үшін үнемі үзденіс үстінде болуы тиіс.

Ахмет Байтұрсыновтың келесі көтерген мәселелердің бірі: мектепке керегі – бағдарлама деп білікті мұғалім мен қатар ана тілінде білім беру үшін оқыту бағдарламасын құрастырудың қажеттілігіне тоқталған. Оқыту бағдарламасы – әрбір жеке оқу пәні бойынша меңгеруге тиіс негізгі білім, дағды, әдіс-тәсілдер шеңберін сипаттайтын нормативтік құжат. Оқу бағдарламасы үш түрге жіктеледі: 1) оқу бағдарламасы, 2) оқу курсына арналған авторлық бағдарлама, 3) жеке оқу пәндеріне арналған жұмысбағдарламасы.

Жеке оқу пәндерінің бағдарламасы: 1) элективті бағдарлама, 2) қосымша білім беру бағдарламасы болып екіге бөлінеді.

Жеке оқу бағдарламасын мұғалім құрастырады. Оқу бағдарламасын құрастру әдістері: 1) концентрлік әдіс – бөлімдері ұқсас пәнді оқыту бағдарламасы. Концентрлік әдіс – оқу материалының мазмұнын ашып, оны бөлімдерге бөлу және балалардың жас ерекшелігі мен білім деңгейін ескере отырып, көлем мазмұны түрліше, әртүрлі сатыда жүргізіледі. Бұл бағдарламаның кемшілігі, бір тақырыпты толық меңгерту үшін оны бірнеше кезеңге бөліп, қайталауды қажет етеді. Сызықтық әдіс – қарастырылған бөлімдер қайталаланбай, ең жақсы, әрі тиімді шешімді іздестіруді қажет ететін бағдарлама. Сызықтық әдісте оқу материалдары біртіндеп күрделеніп, жүйеленіп, нақтыланып беріледі.

Ахмет Байтұрсынов еңбегінде көтерген келесі мәселе: «Мәдениеттің алға басуы тірнектелген істің шеберленуімен, сана-саңылау күшеюімен болады. Тірнек ісінен шыққан шеберлікті өнер дейміз, сана-саңылау күшінен шыққан

білімді ғылым дейміз. Бұл екеуі де іштен адаммен бірге туатын нәрсе емес, үйренуімен табылатын нәрсе. Үйрену дегеніміз – оқу. Сөйтіп, мәдениетті халықтың алға басуы, алдағы жұрт пен арттағы жұрт арасындағы мәдениет жігінің жоғалуы оқуға келіп тіреледі» деп көрсеткен. [5] Әлемде болып жатқан қарқынды өзгерістер: жаһандану, демографиялық, тыныштық пен қауіпсіздік, орнықты даму, технологиялар әлемдік білім беру жүйесін қайтадан қарауға әкелді. Осыған байланысты білім беру саласы, мектеп, мұғалім үшін басты мәселе «XXI ғасырда нені оқыту керек?», ең маңыздысы «Мұғалімдер оқушыларды XXI ғасырға қалай оқытады?» деп оқытуды өзгертудің қажеттілігі туындады. Оқыту мәселесі туралы Ахмет Байтұрсынов: «Дыбыспен балаларды жаттықтыру – оқу мен жазу үйретудің негізі. Оқу мен жазу балаларды қинамай оңай оқытуға керек нәрселер. Қималмай оқыса, оқуға балалар қызықпақшы, балалар тез хат білсе, ата-аналары балаларды оқытуға ықыластанбақшы. Ата-анасы баласын оқытуға ықыластанса, оның оқуына керек қаржыны қиынсынбас еді. Сөйтіп, мұғалім жақсы оқыта білгені қазақ ішіндегі оқушыларды көбейтіп, оқу ісінің шапшаңқырақ ілгері басуына күш берер еді», деп тұжырым жасаған. [6] Мұғалім, оқушының білім мен дағдыларын дамытуға ғана емес, жалпы алғанда қалай оқу керек, оны қалай үйретуді қарастырып, балаларды жеке тұлға ретінде қалыптастыру үшін дамыту бағдарламасын іске асыратын оқу мен оқыту стратегияларын, педагогикалық әдіс-тәсілдерді қалай және қай жағдайда қолдану қажеттілігін білу керек. Ахмет Байтұрсынов өз есімімен аталатын қазақ алфавитін жазған және жазу үлгісін жасаған, оның графиктік жүйелеу әдісі сауатсыздықты жоюға ұйытқы болған, жазба мәдениетінің негізін салған. Қазіргі заман талабына сай функционалдық сауатты тұлғаның дамуына мүмкіндік беретін жаңартылған бағдарламалардың міндеті Ахмет Байтұрсыновша «оқуға үйрету» яғни өмір бойы білім алуға бағыттау.

Ахмет Байтұрсынов ұсынған келесі әдіс түрі: «білім жарысы», онда автор: «Білімді жұрттарда білім жарысы деген болатын. Ол жарыста бәйгеге түсе алатындар білімділер, зейінділер. Неше түрлі ғылым, өнер – бәрі де тіршіліктің ауырлығын азайту үшін, рақатын молайту үшін шығарған нәрселер. Білімнің бас құралы – кітап», деген. [7] Оқу – жеке тұлғаның іс-әрекетінің түрі яғни оқыту. Оқулық – оқу бағдарламасы мен дидактиканың талаптарына, оқыту мақсатына орай оқу пәнінің мазмұны ғылыми негізде, жүйені баяндайтын кітап. Оқулық – белгілі бір саладағы білімді жүйелі түрде баяндайтын және білім беружүйесінде, оның әртүрлі деңгейде, өз бетінше оқу үшін қолданылатын кітап. Оқулық оқу орындарының типіне қарай (бастауыш, орта, кәсіптік, жоғары оқу орындары) жасалады. Оқу сауаттылығы: ойлау дағдыларынан, іс-әрекет дағдылары мен білімділік құзыреттілігінен, өмірлік тәжірибелерден құралады. Оқу сауаттылығына: оқу мен жазу, жаратылыстану, математикалық, компьютерлік, құқықтық, денсаулық сауаттылығы жатады. Оқыту – өзін оқыту, бірін-бірі оқыту арқылы жүзеге асады. Оқыту – оқулық пен әдіс-тәсілдер арқылы меңгеріледі.

Ахмет Байтұрсынов «Қай әдіс жақсы?» деп, әдіс түрлерін жіктеген: «Жалғыз әліпби үйретудің өзінде толып жатқан әдіс бар. Сол әдіс түрлерін

айтып түгелдей алмас едік. Лев Толстой: «жақсы дерлік те, жаман дерлік те бір әдіс жоқ. Мұғалім әдісті көп білуге тырысу керек, оларды өзіне сүйеніш, қолғабыс нәрсе есебінде қолдану керек» дейді. Әдіс – керекшіліктен шығатын нәрсе. Әдістің жақсы-жаманы болмағы жұмсалатын орнының керек қылуына қарай». [8] Олай болса, әдіс дегеніміз, таным мен тәжірибелік амалдар жиынтығы. Әдіс сөзі грек тілінде «methodos» қазақ тілінде «зерттеу», «оқыту», «мазмұндау», «тәсіл» деген мағынаны білдіреді. [9] Әдіс ұғымы – оқу-тәрбие жұмысының алдында тұрған міндеттерді шешу үшін мұғалім мен оқушылардың бірлесіп жұмыс істеуге қолданатын тәсілі. Ал, тәсіл – әдіс элементі, оның құрамды бөлігі. Тәсіл – жалпы немесе жеке педагогикалық іс- әрекет әдісі болып табылады.

Ахмет Байтұрсынов еңбегіндегі оқыту әдіс-тәсілдерін саралап, жіктесек:

- Мұғалім өзі үнемі ізденіп, дамуы қажет;
- Мұғалім өз пәні мен оқу материалын жетік білуі керек;
- Оқу мақсатына сай бағдарлама құрастыра білуі қажет,
- Оқу бағдарламасына қажетті құрал кітаптің сапалы болуы маңызды;
- Білім беру жүйесінде оқытудың тиімді әдіс-тәсілдерін қолдана білу керек;
- Оқыту үдерісінде тілдің сауаттылығына ерекше мән беру қажет.

Қазіргі білім беру саласында қолданыстағы оқыту әдістерінің бірі Блум таксономиясы. Ахмет Байтұрсынов еңбектерін негізге ала отырып, 7 сынып физика пәні бойынша «Физика және астрономия – табиғат туралы ғылымдар» тарауы, «Физикалық шама, шамаларды өлшеу, өлшемдер жүйесі» тақырыптарын Блум таксономия әдісін қолданып, деңгейлек оқыту тапсырмаларын дайындау тәсілдері берілген.

Физикалық ұғымдарды, терминдерді, шамаларды оқыту тапсырмасын дайындау тәсілі		
Білім деңгейі	Білім көрсеткіші	Оқушының іс-әрекет дағдылары
1-деңгей «Білу»	Физикалық ұғымдарды жалпы теорияны толық меңгергенше есте сақтау, оқыған материалдарды еске түсіру.	Терминдарді, фактілерді, түсініктерді, ережелерді, заңдылықтарды, формулаларды, ұғымдарды қайталау, қолдана білу
А.Байтұрсынов еңбектері бойынша	Әріп пен дыбысты таныстыру	Әріп пен дыбысты айыру, танып білу, еске түсіру, қайталап айту
2-деңгей «Түсіну»	Материалдарды түрлендіру, өзгерту, түсіндіру, баяндау, физикалық құбылыс туралы білу, болжам жасау	Фактіні, ережені, заңдарды, формуланы, ұғымдарды түсіндіру, мәтіндегі шартты белгілеп көрстеу, математикалық түрлендіру, есептеу, туындайтын қиындықтарды алдын ала

		болжау, ойды сипаттау
А.Байтұрсынов еңбектері бойынша	Өтілетін дыбыс санына сәйкес сөздер санын арттыру, дайындау	Сөздерді бірнеше рет айтып қайталау, оқу, қайта құру иллюстрациялау, есте сақтау
3-деңгей «Қолдану»	Оқыған материалдарды жаңа мазмұнда, нақты жағдайда қолдану, іскерлігін көрсету.	Заңды, теорияны тәжірибеде, практикада қолдану, түсіну
А.Байтұрсынов еңбектері бойынша	Өмір сүру ортасын бейнелейтін мәтінді қолдану, талдау	Қарапайым тілде жазылған мәтінді оқу, сурет сал, бейнелеу, мәтін мазмұнын жетекшілікке алу, түсінікті, қарапайым тілде мазмұндап айту, түсіну
4-деңгей «Талдау»	Материалдың құрылысын анық байқалатындай, құрылымды бөліктерге бөлу іскерлігі.	Тақырыпты бөліктерге бөлу, өзара байланысты анықтау, пікір айтқанда кемшілік пен қателікті көру, факті мен салдар және нәтиже арасындағы айырмашылықты анықтау, мәліметтің мәнділігін бағалау.
А.Байтұрсынов еңбектері бойынша	Мәтін мазмұн бейнелейтін суреттерді жүйелеу	Әріп пен дыбысты топтастыру, айыра алу, сурет түрінде көрсету, баяндау, орнына қою, мәнділігін бағалау
5-деңгей «Құрастыру» «Синтез»	Жаңа элементтермен, қосымша материалдармен қиыстырып, құрастыру арқылы толықтыра алу іскерлігі.	Баяндама, шығарма, сөз сөйлеу, мақала, реферат жазу, тәжірибе жүргізу, жоспар құру, кесте, график құру.
А.Байтұрсынов еңбектері бойынша	Мәтінді жаңылтпаш, жұмбақ, мақал-мәтелмен толықтыру	Мәтін мазмұнына қарай жаңылтпаш, жұмбақ, мақал-мәтел құрастыру, сызба жасау, өз үлгісін ұсыну
6-деңгей «Бағалау»	Материалдың, тақырыптың мәнділігін бағалау іскерлігі	жазбаша түрдегі мәтіннің құрылу логикасын бағалау, оқылатын, айтылатын мәліметке қорытынды ойдын сәйкестігін бағалау, іс-әрекет нәтижесінің мәнділігін бағалау.
А.Байтұрсынов еңбектері бойынша	Жаңа әріп пен дыбыстан туындаған сөздерді салыстыру, бағалау	Дыбысқа арналған жаңа мәтіндерді қайталау, ойша жазу, астын сызу, сөйлеу, ойлау, тілдік қорын дамыту, тілді ширату, қайталау, белгілеу

		(Ескерту: өтілмеген дыбыстар сөзде болмауын қадағалау)

Қорыта келгенде, Ахмет Байтұрсынов еңбегіндегі оқыту әдістері мен тәсілдері қазіргі білім беруде маңызды. Себебі, заманауи білім беруде жүйелі оқытуға ерекше көңіл бөлінген. Мұғалімдер өз біліктіліктерін үнемі жетілдіре отырып, кәсіби шеберлігін дамытуға тиіс. Ана тілінде білім беру тұлғаның ұлттық сана-сезімнің дамуына әсері айқындалған.

Берілетін білім балалардың жас ерекшелігіне сай болуы, мұғалімнің балалармен қарым-қатынасы қарапайым, жағымды сезімде болуы, балаларды қалай дамытуға емес, алдымен өзін қалай дамыту керектігіне баса назар аударудың маңыздылығы нақтыланған.

Оқыту бағдарламасын құру барысында қазіргі ғылыми-техниканың, өндірістің, қоғамның талаптарын, әлемдегі өзгерістерді назарға алу қажет. Себебі, білім мазмұны елдің өркендеуі үшін өте өзекті. Сондықтан, білім беру жүйесінің уақыт талабына сай өзгеруі заңдылық. Оған қазіргі заманауи білім беру жүйесіндегі игеріліп жатқан оқу жоспарлары, бағдарламалар, оқулықтар, оқытудың түрлі әдістері мен тәсілдері дәлел бола алады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

- 1 Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – Б. 438-440.
- 2 Педагогикалық сөздік [Мәтін] /Қ.Т.Ыбыраимжанов, Г.Р.Қоянбаева, Р.М.Қоянбаев. – Тараз: ТарМПИ, 2010. – 178 б.
- 3 Қазақ прозасы: Хрестоматия. – А.: Ғылым, 2001. – Б. 509-512.
- 4 Педагогическая энциклопедия [Текст]: в 4 Т. /ред. И.А.Каиров, Ф.Н.Петров. – М. : Сов. энциклопедия, 1968. – Т. 4 – 912 с.
- 5 Тіл тағылымы. – Алматы. Ана тілі, 1992. – Б. 435-438.
- 6 Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – Б. 432-434.
- 7 Бастауыш мектеп. – 1998. - №10-11. – Б. 41-43.
- 8 Ұлттың ұлы ұстазы: Халықымыздың көрнекті қоғам қайраткері, ғалым, ағартушы Ахмет Байтұрсыновқа арналған /Құрастырушы В.Қ.Күзембаева. – Алмат: Орталық ғылыми кітапхана, 2001. – 267 б.
- 9 Орысша-қазақша түсіндірме сөздік: Педагогика /Жалпы редакциясын басқарған экономика ғылымдарының докторы, профессор Е. Арын. – Павлодар: ЭКО ҒӨФ. 2006. – 482 б.

Жаратылыстану -математика бағытындағы пәндерді оқытудағы пәндік құзыреттілікті Іс-әрекеттегі зерттеу арқылы қалай дамытуға болады?

Джанылсаева Аида Саяновна

Жетісу облысы, Талдықорған қаласы, № 14 орта мектеп-гимназиясының
химия пәнінің мұғалімі

Білімі көп адам – құралы сай ұста секілді:
не істесе де келістіріп істейді.

Ахмет Байтұрсынов

Ұлттың ұлы ұстазы Ахмет Байтұрсыновтың «Басқадан кем болмау үшін біз білімді, бай һәм күшті болуымыз керек. Білімді болу үшін оқу керек. Бай болуға кәсіп керек. Ал күшті болуға бірлік керек». Бұлай дейтініміз, қазіргі қарыштап дамып жатқан әлем өркениетінің негізі сапалы оқу-біліммен тығыз байланысты екендігі баршамызға аян.

Мемлекет болашағының кілті–қазіргі жаңа технологияларды меңгерген, сонымен бірге түп-тамырынан ажырамаған, салты мен дәстүрін, тарихын білетін нағыз сапалы азаматтарда. Біз үшін, яғни білім саласының мамандары үшін ең маңыздысы алдыда отырған оқушыларды біліммен қаржыландыру, адам капиталын дамыту екені белгілі. Адами капитал деген не? Әдетте, капитал десе біздің ойымызға қаржы, байлық, ақша, құн, мұнай, газ, алтын мағынасында түсінік келеді. Ал, бүгінгі күні адам капиталы дегеніміз адамның бойындағы білімі, қабілеті, тәжірибесі, даналығы, іскерлігі, бүгінгі бәсекелестік замандағы оның адамдық, кәсіби құндылығы. Сол адами капиталды дайындап, болашағына жол сілтейтін, келешегімізді кемел біліммен сусындататын– ұстаздар қауымы. Ендеше осындай бәсекеге қабілетті, рухы биік ұрпақ тәрбиелеу жаңа формация мұғалімінің еншісіне тиері анық.

Ғылыми дүниетанымды қалыптастыру-оқытылатын барлық пәндерді қамтитын күрделі үдеріс. Соның ішінде, әсіресе, жаратылыстану-математикалық бағытындағы пәндердің оқушылардың санасында әлемнің біртұтастығы туралы түсінікті қалыптастырудағы маңызы ерекше. Жаратылыстану-математика бағытындағы пәндерді оқытуда пәндік құзыреттілікті дамыту өзекті мәселеге айналып отыр, сондықтан бүгінгі білім беру жүйесінің ерекшелігі - білім алушының қандай да бір іс-әрекетке құзіреттілігін дамыту, арттыру, қалыптастыру. Пәндік құзыреттілік – білім беру қызметінде белгілі бір пәндер шеңберіне қатысты білім, білік, дағдысы мен іс – әрекетінің сапалық жиынтығы. Оқушылардың білімді игеру деңгейімен, оны практикада қолдану біліктілігі және дағдысымен сипатталады (білім, білік, дағды) яғни оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыруда басты рөл атқаратын, басты орында тұратын ұстаным–теория мен практиканың байланыста болуы ұстанымы. Оның мәні–

оқушыларға теориялық білім беріп қана қоймай, сол білім, білік, дағдыларын күнделікті жаңарып, өзгеріп жатқан өмірде, кез келген жағдаятта емін-еркін қолдана білуін қамтамасыз ету.

Осы орайда өзіміздің мектебіміздің іс-тәжірибесінде Іс әрекеттегі зерттеу белсенді таралуда. Жаратылыстану -математика бағытындағы пәндерді оқытудағы пәндік құзыреттілікті Іс-әрекеттегі зерттеу арқылы қалай дамытуға болады? деген сұраққа жауап берсек. Біріншіден Іс- әрекеттегі зерттеудің мәніне тоқталсақ, ол келесі қадамдардан тұрады: проблеманы айқындау, деректер жинау, жинақталған мәліметтердің талдауы және интерпретациясы, деректер негізінде әрекет ету; нәтижелерді бағалау, болашақтағы әрекеттерді жоспарлау . Екіншіден Іс-әрекеттегі зерттеу мұғалімдерге сыныпта зерттеуді жүргізу мен тәжірибе алмасу, оқушының оқуын жақсартуға ненің көмектесетінін,ненің көмектеспейтінін анықтауына сенімділік береді. Осы сенімділік мұғалімнің кәсіби өсуіне мүмкіндік береді.Оқушылардың өз оқуы үшін жауапкершілігі қалыптасады, сындарлы кері байланыс беруді үйренеді, ұтымды ой ұсыну, тыңдай білу дағдылары қалыптасады және алған білімдерін практикамен ұштастыруды үйренеді.

Өз іс-тәжірибемен бөлісетін болсам, біздің мектебіміздің Жаратылыстану пәндерінің әдістемелік бірлестік пән мұғалімдері жыл бойында «Скаффолдинг тәсілдерін түрлендіру арқылы оқушылардың дербес оқу дағдысын дамыту» тақырыбында жұмыс жүргізді. Алдыға қойған смарт мақсатымыз : Скаффолдинг тәсілдерін түрлендіріп орынды қолдана білу арқылы, оқушылардың дербес оқу дағдысын дамыту. Осыдан жеткен нәтижеміз Скаффол-динг стратегияларының тиімді әдістерін меңгерді;

- Скаффолдинг стратегияларын орынды қолдану маңыздылығын түсінді
- Білім алушылардың оқу жетістіктері нақты бағалады
- Білім алушылар сындарлы кері байланыс беру арқылы өз оқуларын жақсартты
- Алған теориялық білімдерін практикамен ұштастыра білді.

**2021-2022 оқу жылындағы Жаратылыстану ӘБ
мүшелерінің Іс-әрекеттегі зерттеу бойынша
тақырыптары**

№	Мұғалімнің аты-жөні	Зерттеу тақырыбы/сұрағы (мектепте қандай зерттеу мәселелері бойынша жұмыс жасап жүрсіз)	Мерзімі (зерттеу уақытын көрсету)
1.	Джанылсаева Саяновна	«Алгоритм құру арқылы оқушылардың химия пәні бойынша есеп шығару дағдыларын қалай дамытуға болады?»	Қараша-мамыр
2.	Копбаева Муратпековна	«Алгоритм құру арқылы оқушылардың химия пәні бойынша есеп шығару дағдыларын қалай дамытуға болады?»	Қараша-мамыр
3.	Алтынова Нуртановна	«Чек – лист арқылы оқушылардың өздігінен жұмыс жасау қабілетін қалай дамытуға болады?»	Қараша-мамыр
4.	Жуниспаева Бауыржановна	«Мәтіндік тапсырманың бейімделу әдістері арқылы биология пәнінен оқушылардың тілдік дағдыларын қалай дамытуға болады?»	Қараша-мамыр
5.	Топаев Орлан Сабитович	«Графикалық организатор арқылы оқушылардың биология пәнінен тілдік дағдыларын қалай дамытуға болады?»	Қараша-мамыр
6.	Дүкейхан Еркежан	«Ментальдық карта арқылы оқушылардың биология пәнінен логикалық ойлау дағдыларын қалай дамытуға болады?»	Қараша-мамыр
7.	Сейтнұржанова Айжан Алмасқызы	«Биология, «БФЕ» әдісі арқылы оқушылардың биология пәнінен шешім қабылдау дағдыларын қалай дамытуға болады?»	Қараша-мамыр
8.	Ибраев Досымканович	«Скаффолдинг стратегияларын қолдану арқылы оқушылардың географиялық есептерді шығару дағдыларын қалай дамытуға болады?»	Қараша-мамыр

Қорытындылай келгенде Іс-әрекеттегі зерттеу білім алушыларға өз тәжірибелерінің ұтымды және ұтымсыз жақтарын бағалап, рефлексия жасауға жаңа мүмкіндіктер ұсыну үшін:

- жаңа әдістерді, идеяларды зерттеп, сынақтан өткізеді:
- жаңа тәсілдердің тиімділігін бағалайды:
- білім алушылардың өзара кері байланыстарын қамтамасыз етеді.

Зерттеу жүргізіп, оның нәтижелерін пайдаланған кезде оқушылар жаңа білім алып, дағдыларды игереді, құбылыстардың табиғи сипатына және олардың материалдық тұрғыдан шартты екеніне көз жеткізеді, теориялық білімнің дұрыстығын тәжірибеде тексереді, қадағаланатын затты, құбылысты талдап, салыстырып, тәжірибеден қорытынды жасап үйренеді. Оқушылардың функционалдық сауаттылығын табысты ету үшін, тиімді жұмыс жүйесін құру маңызды екеніне көз жеткіздік.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Іс-әрекеттегі зерттеу. «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ, Астана, 2018
2. Мұғалімге арналған нұсқаулық. «Мектептегі мұғалім көшбасшылығы». «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ, 2012
3. Чичибу Т. Сабақты зерттеу бойынша мұғалімдерге арналған нұсқаулық: ағылш.- «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, Астана, 2013
4. «Мұғалім тәжірибесіндегі зерттеу» мектепшілік кәсіби даму курсының білім беру бағдарламасы.
5. Оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту жөніндегі 2012-2016 жылдарға арналған ұлттық іс-қимыл жоспары /Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2012 ж. 25.06 №832 Қаулысымен бекітілген. – Астана, 2012.

Оқушылардың ғылыми-зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру жолдары

Елемесов Ә.Қ.,

Палодар педагогикалық университетінің жаратылыстану жоғары мектебінің аға оқытушысы

Заманауи мектептердегі білім беру міндеттері оқушыларға білім мен тәрбие беріп қана қоймай, оқушыларды жан-жақты дамытуды алға қойған. Яғни оқушыларды шығармашылық тұрғыдан дамыту басты мәселе. Ол үшін оқушылармен сабақтан тыс жұмыстар жүргізіп, оларды өздерінің ізденуі арқылы ғылымға баулу керек. Мысалы, оларға түрлі конференцияларға, семинарларға қатысып, ғылыми жұмыстар жазуды үйретуді қолға алған дұрыс. Ондай жұмыстарды ұйымдастыру үшін мектептерде оқушылардың ғылыми қоғамдарын құру қажет.

Жалпы білім беру мектептерінде ғылыми-зерттеу жұмыстарының маңызы оқу-тәрбие процесінде үздіксіз артып келеді. Бұған бірқатар факторларды атауымызға болады:

Біріншіден, географиялық пәндер бойынша ғылыми-зерттеу әрекеттері тәрбиелік функцияларды атқаруда үлкен маңызға ие. Ғылыми жұмыстарды ұйымдастыру бойынша материалдар негізінде оқытушы мектеп оқушыларын тәрбиелеуде басты міндеттерің шешуге мүмкіндік береді. Қазіргі жағдайда басты назарды оқушылардың ғылыми дүниетанымдарын қалыптастыруға, жекелеген сұрақтар бойынша өз ұсыныс пікірлерін қорғауға үйрету қажет.

Екіншіден, мектептік географиялық білім беруде орасан ақпараттық кеністіктегі ғылыми-техникалық және мәдени прогрестік жаңашылдықтарды қамтуға үлгермейді. Сондықтан тақырыптық кештерде, конференцияларда, үйірмелік және факультативтік сабақтарда оқушыларға ғылымның жаңа жетістіктері немесе шешілмеген проблемалар жөнінде әрдайым ақпараттар беріп отыру қажет. Ғылым жаңалықтарын қабылдап, оқып танысу және олармен жұмыс жасау, келешек үлкен өмірге аттанған уақытта тәжірибе ретінде маңызы жоғары.

Келешек бүгінгі таңда мұғалімнің қолында болу керек деп бекерден-бекер айтылмаған, себебі келешек ұрпақтың жан-жақты дамуына тікелей мұғалімнің беретін бағыт-бағдары үлкен әсер етеді.

Мұғалім өз алдына келесідей міндеттерді қойған жөн:

Оқушының шығармашылық дамуына және қызығушылығын қалыптастыру үшін жағдайлар жасау;

- Ғылыми жұмыс тақырыбына сай әдебиет көздерін жинақтауда (мерізімді басылымдар, оқушылар мен мұғалімдерге арналған. Мұнда ғылыми-зерттеу жұмыстарын қалай ұйымдастыру және қалай өткізу керектігі жайлы айтылған.

Оқу үрдісіндегі ізденушілік бағыт оқушылардың теориялық білімдерін практикалық білік-дағдылар арқылы бекітуге мүмкіндік жасайды. Сонымен қатар, оқушылардың логикалық ойлау қабілеттерін дамытып, алдарына нақты мақсаттар қоюға, оны орындау әдіс-тәсілдерін таңдай білуге үйретеді.

Ғылыми-зерттеушілік әрекеттер оқу процесін оңтайландырумен қатар оқушының өздігінен ойлау қабілетінің артуына, ақпараттарды табу икемділіктеріне, болжауға, дұрыс шешімдер қабылдауға септігін тигізеді.

Ғылыми-зерттеу жұмыстары - бұл ынтасы бар балаларды тәрбиелеудегі технологияларының бірі болып табылады.

Ғылыми-зерттеу жұмысымен айналысатын оқушыны қалыптастыру жолындағы басты мақсат қоғамдық өмірге бейімделген интеллектуалды жеке тұлғаны қалыптастыру болып табылады.

Қазіргі оқытушының басты қызметі - білім беру мен жеке тұлға тәрбиесін сабақтастыру болса, оқушылармен ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізу арқылы олардың өзін-өзі дамытуға септігін тигізеді.

Ғылыми-зерттеу жұмыстары оқушының интеллектуалдық дамуының өсу деңгейін арттырады. Ғылыми сипаттама беруді үйренеді. Ғалымдардың тәжірибесіне негізделген материалдарды іздестіріп, танымдық белсенділігін арттырады. Ғылыми еңбектермен жұмыс жасау әдістерін меңгереді. Ғылыми жұмыстардың теориялық және тәжірибелік аспектілерін шешуде шығармашылық белсенділік көрсетіп, ғылыми пәтижесін алады. Қоғамдық өмірге бейімделген интеллектуалды жеке тұлға қалыптасады. Еліміздің ғылыми дәрежесін жоғары деңгейде көтеретін ұрпақ даярланады.

Ахмет Байтұрсынұлы-ұлт ұстазы

Ашамай Айман Қасықбайқызы
Қарағанды қаласы, «Ахмет Байтұрсынұлы
атындағы мектеп-гимназиясы» КММ математика пәнінің мұғалімі,

Мектептің жаны –мұғалім. Мұғалімі қандай болса,мектебі һәм сондай болмақшы,яғни мұғалім білімді болса,білген білімін басқаға үйрете білетін болса, ол мектептің балалары көбірек білім біліп шықпақшы» .

А.Байтұрсынұлы

Ахмет Байтұрсынұлы- ұлт ұстазы,ұлт көсемі, тұңғыш қазақ тілтанушы ғалымы,ақын, әдебиет зерттеуші ғалым, түркітанушы, публицист, педагог аудармашы, қоғам қайраткері қазақ халқының ХХ ғасырдың басындағы ұлт азаттық қозғалыс жетекшілерінің бірі, мемлекет қайраткері,қазақ тіл білімі мен әдебиеттану ғылымдарының негізін салушы ғалым, ұлттық жазудың реформаторы, ағартушы, Алаш-Орда өкіметінің мүшесі [1].

Ахмет Байтұрсынұлын үстіміздегі ғасырдың алғашқы онжылдықтарындағы қазақ қауымы көшінің рухани басшысы етіп танытқан оның қазақ халқын «іргелі жұрт» қатарына қосу үшін жүргізген күресі және сол күресте ұстанған бір қаруы – ағартушылық идеясы болды. Байтұрсынұлы түрлі мемлекеттік қызметке ат салыса жүріп, сонымен бір мезгілде өзінің жаны сүйген оқытушылық-ұстаздық жұмысынан да қол үзбеген.

Оқу–ағарту идеясы - Ахмет Байтұрсынұлының әлеуметтік қызметінің арқауы, азаматтық борышының негізі, идеологиялық платформасының тіреуі.

«Халықты ағарту мектептен, баладан басталады» - деп, Ахмет Байтұрсынұлықазақ балаларының әйтеуір көзі ашылып, сауатты болуын ,ғана емес, тек ана тілінде сауаттануын, содан соң барып өзге ұлт мәдениетіне,тіліне қол созуды принципті талап етті.

Ағартушы- педагог Ахмет Байтұрсынұлы педагогикалық жағынан да мол мұра қалдырған. Әрбір тақырыптың білім бере отырып, тәрбие беруін қарастырған. Білім негізі бастауыш сыныпта салынады деп қарастырған. Мектептерде оқу ,жазу, дін, есеп, тарих пәндері оқытылуы керек деп айтып кеткен. Қазақ тілінің грамматикасына назар аударған.

Біз тіліміз сақталуын тілесек, өз ана тілімізбен сөйлесіп, тіл байлығын өлеңдер жаттатқызу, мақал -мәтелдер айту арқылы дамытуымыз керек дейді.

«Қалыс қалуға үлкен себеп-қазақ жерінде мектептер аз, сол мектептердің өзінде мұғалімдер жетіспейді, ұлт кадрларын даярлайтын орындар жоқ» дейді. Соған байланысты, Ахмет Байтұрсынұлы қазақ әліппесі мен қазақ тілі оқулықтарын жазуды 1910 жылдардан бастап қолға алды.

Онымен қоса қазақ графикасының негізіне қазақтың мәдени дүниесінде көпғасырлық дәстүрі бар,өзге түркі халықтарды да пайдаланып отырғандықтан,туыстық, жақындық сипаты бар араб таңбаларын алады [2].

Байтұрсынұлы әліпбиі қазақ тілінің табиғатына бейімделген араб жазуы негізінде жасалды. Ол қазақ білімпаздарының тұңғыш съезінде (Орынбор, 1924), құрылтайында (Баку, 1926) араб жазуындағы әліпбидің қажеттілігін, құндылығын жан-жақты тұжырыммен дәлелдеген ғылыми баяндама жасады.

Бұл әліпби ұлттық жазудың қалыптасуындағы ірі мәдени жетістік болып табылады. Ол халыққа ғылым-білімнің қажеттілігін түсіндірумен ғана шектелмей, білім беру ісін жолға қоюға күш салды. Орыс, татар мектептерінен оқып шыққан ұлт мамандарының өз тілін қолданудағы кемшіліктерін көріп: «Әр жұрттың түрінде, тұтынған жолында, мінезінде қандай басқалық болса, тілінде де сондай басқалық болады. Біздің жасынан не орысша, не ноғайша оқыған бауырларымыз сөздің жүйесін, қисынын нағыз қазақша келтіріп жаза алмайды не жазса да қиындықпен жазады, себебі, жасынан қазақша жазып дағдыланбағандық» деп жазды.

Байтұрсынұлының осы тұста атақты «Оқу құралы» үш бөлімнен тұратын, шағын кітап болып жарияланған оқулықтары жазылды. «Тіл құрал» тек мектеп оқулықтарының басы емес, ана тілді танудың басы болды. Қазақ тілі атты ғылым саласының, ірге тасы болып қаланды. Қарапайым сөздің мағынасын жаңғырту арқылы, не жаңа тұлғадағы сөз жасау арқылы дүниеге келген соны сөздер, сәтті шыққан атаулар екенін олардың күні бүгінгіге дейін қолданылып келе жатқандығы, Байтұрсынұлының «Оқу құралы» (1912) қазақша жазылған тұңғыш әліппелердің бірі. Бұл әліппе оқытудың жаңа әдістері тұрғысынан өңделіп, 1925 жылға дейін бірнеше рет қайта басылды.

«Оқу құралы» қазіргі әдістеме тұрғысынан қазіргі таңда маңызды оқулық ретінде бағаланады [3]. Бүгінде аталмыш оқу құралдарын зерделей отырып, олардың әдістемелік тәсілдерінің қарапайымдылығына нәтижелігіне тәнті боласыз. Қазір не көп, оқытудың сан-сапалары көп.

Алаш зиялыларының жазған оқулықтарының басты артықшылығы – олар білім берудің түрлі тәсілдері мен әдіс-амалдары емес, білімнің басты қасиетін ғана беруді ұстанады. Нәрсенің көптеген құрғақ анықтамаларын емес, бала санасына қонымды жалғыз қасиетін айтады. Мысал ретінде 1926 жылы шыққан «Әдебиет танытқышын» айтуға болады. Бүгінде бұл оқулық әдебиетті танытатын бірден-бір классикалық мұраға айналды.

Ахмет Байтұрсынұлы қазақ мектептерінің мұқтаждығын өтеу мақсатында қазақ тілін пән ретінде үйрететін тұңғыш оқулықтар жазды. Оның үш бөлімнен тұратын «Тіл – құрал» атты оқулығының фонетикаға арналған бөлімі 1915 жылы, морфологияға арналған бөлімі 1914 ж., синтаксис бөлімі 1916 жылдан бастап жарық көрді. «Тіл – құрал» – қазақ тілінің тұңғыш оқулығы. Оқулық қазіргі қазақ тілі оқулықтарының негізі болып қаланды.

«Тіл – құрал» қазақ тіл білімінің тарау-тарау салаларының құрылымын жүйелеп, ғылыми негізін салған зерттеу. Оның тілдік ұғымдарға берген анықтамаларының ғылыми тереңдігі, дәлдігі қазіргі ғылым үшін өте маңызды. Ол тұңғыш төл грамматикалық терминдерді қалыптастырды.

Мысалы, зат есім, сын есім, етістік, есімдік, одағай, үстеу, бастауыш, баяндауыш, пысықтауыш, шылау, сөз таптары, сөйлем, құрмалас сөйлем, қаратпа сөз, т.б. жүздеген ұлттық терминдерді түзді.

Сондай-ақ Байтұрсынұлы практикалық құрал ретінде «Тіл жұмсар», кітабын жазды. Ол – қазақ тілін оқыту әдістемесінің іргетасын қалаған ғалым ағартушы.

Байтұрсынұлы оқулығындағы тілдік категорияларды ұғындыру мақсатында енгізген «сынау», «дағдыландыру» деген арнайы бөлімдер қазіргі заманғы әдістеме ғылымы үшін де өз маңызын жойған жоқ. Ахмет Байтұрсынұлының ақын, аудармашы, ғалым-тілші, әдебиеттанушы ретіндегі ұлан-ғайыр еңбегі өз дәуірінде зор бағаға ие болды.

Ол – қазақ ғылымы тарихында ұлттық әліпби жасап, жаңа үлгі ұсынған реформатор.[4] 1910 жылдардан бастап 1927-1928 жылдарға дейін бірнеше материалдар жариялаған. Жазу таңбаларын (әріптерді) түсіндіретін «Баяншы» атты кітапшасы 1912 жылдан бастап жарық көрген. Бұл методикалық құрал тұңғыш әліппемен («Оқу құралымен») қатар дүниеге келгендігін автордың өзі білдіреді. Мұны дәлелдейтін және бір факт – осы «Баяншының» 1920 жылы Қазанда шыққан басылымында автор бұл құралды 14 жыл бойы бала оқытқан тәжірибесінен шығарып жазғандығын айтады, ал оның бала оқытқан кезі 1895-1909 жылдар болатын. Демек, «Баяншыны» ол 1910-1912 жылдары ұсынған. Бұл көлемі жағынан өте шағын, бірақ нағыз методикалық құрал.

Сауат аштыру әдістерінің жөн-жобасын А.Байтұрсынұлы «Әліпби астарың» атты еңбегінде де көрсетеді. 1927-1928 жылдары «Жаңа мектеп» журналында «Ана тілінің әдісі», «Зерттеу мен сүгіретшілік әдісі туралы», «Жалқылаулы жалпылау әдісі», «Қай әдіс жақсы?», «Ана тілінің әдісі» деген методика мәселелерін сөз ететін бірнеше мақала жариялайды.

Мектеп балаларына арналған оқулықтарында А.Байтұрсынұлы иллюстративтік материалдарды қатар ұсынуда үлкен тәрбиелік әрі тіл ұстарту мүддесін көздеген. Автор жалпы оқулыққа тән «жеңілден ауырға, оңайдан қиынға, жайдан күрделіге» принципін ұстаған. 1-басқыш мектеп балаларына арналған материалдарды аса түсінікті етіп беруді көздейді, сондықтан мысалдарды қазақ баласына таныс (үлкендердің аузынан сан рет естіп, құлақтары үйренген) мақал-мәтел, нақыл сөздерден, мысалдардан алады. Солардың барлығы дерлік адамгершілікті, адалдықты, еңбек сүйгіштікті тағы да сол сияқты игі қасиеттерді уағыздайтын дидактикалық мәні зор мақал-мәтелдер, нақыл сөздер, өлең-жыр жолдары болып келеді. Ал белгілі бір тақырыпқа лайықтап, өзі жасаған мәтіндер ауыл балаларының күнделікті тұрмысынан алынып, олардың арман-тілегін, талап-талпынысын, т.б. танытатын шағын әңгімелер түрінде беріледі.

Ахмет Байтұрсынұлы қалыптастырған әдеби-теориялық терминдер осы күнге дейін өмірін жалғастыруда. Бұның бәрі Ахмет Байтұрсынұлының қымбат, алтын гауһардай асыл сөздері мен тәлім-тәрбиеге толы, адамдық қасиеттерді сипаттап жазған өлеңдері бәрі – бәрі болашақ ұрпақтың келешегіне керек, нұсқау болатын түзу жол емес пе?! Өзі де басқа халық ақындары мен

жазушыларының жақсы деген өлеңдері мен мысалдарын өз ана тілімізге аударып кетті. Артына өшпес із қалдырды. Қазіргі таңда Ахмет Байтұрсынұлының мұрағаты жаңа уақыт, жаңа заманға, халқына қызмет етуде.

Ұлт ұстазының ұлтым деп соққан жүрегі, асыл мұралары келешек ұрпаққа үлгі –өнеге.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

- 1.Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: «Аруна Ltd».
2. «Қазақ әдебиеті». Энциклопедиялық анықтама. - Алматы: «Аруна» ЖШС,2010 жыл
3. Қазақстан жазушылары: Алматы «Аң арыс» баспасы, 2009 жыл
4. «Қазақстан»: Ұлттық энциклопедия/Бас редактор Ә. Нысанбаев – Алматы
«Қазақ энциклопедиясы»Бас редакциясы, 1998 жыл

Математика және ұлттық құндылық

Б. Авдрасол

Нұр-Сұлтан қаласы, №81 «Astana English school халықаралық мамандандырылған гимназия», *математика пәнінің мұғалімі*
bauke_75@mail.ru

Түйінсөз:

Этноматематикалық есептерді шешу барысында логикалық ойлау қабілетін дамытумен қатар, халқымыздың әдет-ғұрып, тұрмыс-тіршілігінен де ақпарат ала алады. Ата-бабамыз сандар сырын терең меңгеріп, ауызекі сөйлеу тілі мен фольклорда айрықша көрініс берген. Оны жұмбақ, шешендік сөздер, ертегі, ұлттық ойындардан байқай аламыз. Әрбір оқушы математика ғылымы саласындағы күнделікті алған білімінің өміршендігіне көз жеткізеді.

Түйін сөздер: ұлттық құндылық, іс-тәжірибе, зерттеу, педагогикалық ізденіс, логика, қызығушылық, білім.

Ел болашағына кепіл болар бүгінгі жас ұрпақтың білімі мен тәрбиесіне ерекше көңіл бөлу қажет. Мектеп қабырғасында күнделікті оқу жоспарына сәйкес сабақтар тиісті көлемде өткізілуде. Дегенмен, негізгі оқу құралдары белгілі стандарттар бойынша құрастырылғандықтан, кейбір қосымша материалдарды арнайы таңдау курстарында қарастыруға болады. Тәжірибелі ұстаздар таңдау курстарына өздерінің авторлық бағдарламасы негізінде жасаған оқу-әдістемелік құралдарын, әдістемелік нұсқаулықтарын ұсынып жатады. Өзімнің авторлық бағдарламамды 2018-2019 оқу жылынан бастап гимназияның 5-6 сынып оқушыларына оқытып келемін. Нұр-Сұлтан қаласындағы бірнеше оқу орнынан тәжірибеден өткізіп, №48 мектеп-лицейі қосымша курстарына пайдаланып жатыр. Осы бағдарламаны оқытқан әріптестерім мен білім алған оқушылар алғыстарын айтып, қызығушылық танытуда.

Өзектілігі: Қазақи санақ жүйелерді, кейбір ерекше сандардың ұлттық сипаттарын, қасиеттерін, бұрынғы қолданыста болған әр түрлі өлшем бірліктерді үйренеді.

Мақсаты: Логикалық ойлау қабілетін және оқу белсенділігін арттыру, ұлттық салт-дәстүрін мақтанышпен сүю, қадірлеу, өз бетінше еңбектенуге тәрбиелеу.

Зерттеу міндеттері: Ізденімпаздық қасиеттерге жетелеп, ойы орамды, шығармашылығы дамыған, шешен, адамгершілігі мол тұлға қалыптастыру.

Күтілетін нәтижелер:

-қазақтың ұлы ғұламаларының, математиктерінің өмірбаяндарын, шығармаларын оқып танысу;

-қазіргі білетін санақ жүйелерінің қазақи санақ жүйелерімен үйлесімділігін салыстырып білу;

-кейбір ерекше сандардың ұлттық сипаттарын, қасиеттерін, бұрынғы қолданыста болған әр түрлі өлшем бірліктерді танып біледі.

Өнімді рефераттардың тақырыптары:

1. Этноматематика туралы мағлұматтар.
2. Қазақ халқының математиктері.

Жобаның тақырыптары:

1. «Қазақтың қара есебі» ;
2. «Этноматематиканың есеп шығаруда алатын орны»;
3. «Қара есептердің шығарылуы»;
4. «Этноматематиканың тәрбиеде алатын орны» т.б;

Мұнда мақсатын, міндеттерін айта келіп, еліміздің кейбір дарынды математик тұлғалардың, олардың ғылыми еңбектері туралы мағлұматтар қамтыған. Келесі бөлімдерде қазақ халқының ұлттық ойындары, сан сұрақ сыры, киіз үй сүйегінің өлшемдері туралы, қазақтың байырғы қара есептері, айттым жұмбақ жасырып, кәне, шешші жабылып атауларымен тақырыпқа сәйкес материалдары жинақталған.

Оқушылардың математика және геометрия пәндерінен алған білімдерін нығайта түсетін, пәнге деген қызығушылықтарын оятатын есептер, сұрақтар, жұмбақтар, өлшем бірліктер және т.б. мағлұматтар көптеп келтірілген. Қазақи санақ жүйелерді, кейбір ерекше сандардың ұлттық сипаттарын, қасиеттерін, бұрынғы қолданыста болған әр түрлі өлшем бірліктерді танып білуге, Бернулли санына, Диофант теңдеуіне келтірілетін есептерді дұрыс талдауды, оны шығара білуді, арифметикалық және геометриялық теориясына, комбинаторика элементтерін қолдануға келтірілетін есептердің мағынасын түсінуді, шығаруды, мұра бөлу есебі және оның Симплекс әдісіне байланыстылығына нақты мысалдар келтірілген.

Қазіргі таңда оқушыларымыздың функционалдылық сауаттылығына, яғни алған білімді күнделікті өмірде жарата білуіне өте көңіл бөлініп отыр. Аталған әзірленім халқымыздың бай салт-дәстүрін, көркем әдебиетін, тағылымды тарихын математика сабағынан алған біліммен ұштастыруды көздеген. Есептерді шығарып ғана қоймай, тәрбиені де үйренеді.

Бұл оқушыларымыздың болашақта білімді де тәрбиелі азаматтар болуына зор үлес қосады деп ойлаймын.

Ашық сабақтарда осындай есептерді де талқылап, пайдаланса болады.

«Ескісіз жаңа болмайды, Есепсіз дана болмайды».

1. Қыз өссе - ел көркі.

Шешесі 42-ге келгенде.үлкен қызына - 19,ортаншысына 11,ал сүт кенжесіне 2 жас толды.Қанша уақыттан кейін шешесінің жасы үш қызының жасындай болады?

Шешуі: 5жылдан кейін. Үш қызы мен шешесінің жас айырмасынтабайық.

Ол 10 жас.

$$19+11+2=32 \quad 42-32=10$$

1 жылда шешесінің жасы 1-ге, 3 қызының жасы 3-ке артады. $3-1=2$ саны 10 айырмаға сай келеді. 1 санына 5 жас сәйкес.

Олай болса, 5 жылдан кейін шешесі мен қызының жасы бірдей болады.

$$42+5=47 \quad (2+11+19)+3 \cdot 5=47$$

2. Қыңырдың жасы.

Есепке құмар бір кісі қыңырдан жасың нешеде? - деп сұрапты. Сонда ол:

- Менің 3 жылдан кейінгі жасымды үш еселеңіз. Содан соң 3 жыл бұрынғы жасымды үш еселеңіз. Алғашқы көбейтіндіден соңғы нәтижені шегеріңіз. Сонда менің жасымды табасыз. Ол кісі нешеде?

Жетесінде жоқ, Жете сыйламайды.

Жауабы:

Қыңырдың қазіргі жасын x десек, есеп бойынша: $(x+3)-3(x-3)=$

$$3x+9-3x+9=18.$$

$$18-3=15$$

$$21-3-3=15=63-45=18$$

Тексерілуі: $18+3=21$

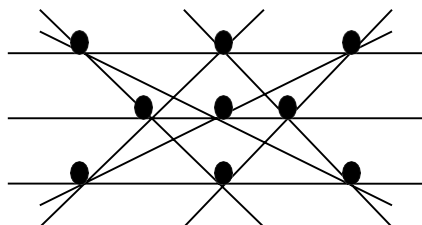
Жауабы: 18-де.

3. Қозы-лақты көгендеу.

Тоғыз лақты үш-үштен 9 қатарға тақтан кім көгендей алады.

Жауабы:

Жарыстыра үш жіп тартып, әрқайсысына үштен қозы -ақ көгендесек болады. Енді оларды тоғыз қатарға шығатындай етіп матаймыз. Келесі суретте көрсетілген.

1. Ойлаған санды табу.

Бір сан ойла. Одан бірді шегер. Нәтиженді екі еселе. Одан бастапқы ойлаған санды алып таста да, нәтиженді айт.

Ойлаған санды табамын.

Жауабы:

Сыр астарын қадамдап жасайық.

x – ойлаған сан.

1. $x - 1$

2. $2 \cdot (x - 1)$

3. $2 \cdot (x - 1) - x = 2x - 2 - x = x - 2.$

4. Нәтиже айтылады.

5. Нәтижеге 2 қосса, ойлаған сан табылады, себебі $(x-2)+2=x$

Сергіту сәтінде осындай ойнатса болады.

Ойнасаң ұлттық ойының,
Өскені биік ойыңның.

2. Сан ішінде кім ұтты?

Біреу дедік,
Екеу дедік,
Үшеу дедік,
Төртеу дедік,
Бесеу дедік,
Алтау дедік,
Жетеу дедік,

- Сан ішінде кім ұтты?
- Біреуден бастап ...ұтты.
- Оны қайда тастадың?
- Оңға қарай бас қадам!
- Неше рет ..еу дедік?
- ... рет еу дедік.
- Неше рет ..ау дедік?
- ... рет ау дедік.
- Алтыны ау дедік,
- Ау десіп түгел жөнелдік.

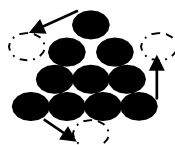
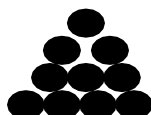
Жауабы:

- Біреуден бастап жетеу ұтты.
- Оны қайда тастадың?
- Оңға қарай бас қадам!
- Неше рет еу дедік?
- Алты рет еу дедік.
- Неше рет ау дедік?
- Бір рет ау дедік.

3. Он құмалақ

Он құмалақты суреттегідей төмен қараған үшкіл ретінде орналастырайық. Үш құмалақты қозғап, үшкілді жоғары қарату керек.

Жауабы: Суреттегідей.

Осындай анықталған зерттеулер мен жинақтар математикадан қосымша сабақтарда кеңінен қолданылса, оқушыларды логикалық ой-өрістері кеңінен дамыған, шыдамдылыққа, еңбекқорлыққа тәрбиеленген тұлға қалыптасады. Соның нәтижесінде оқушыларым жыл сайын қалалық, облыстық, Халықаралық ғылыми жобалардан жүлделі орын иеленіп келеді.

Бағдарламаны іске асырудағы нәтижелер:

Оқушылардың ғылыми конференцияларға қатысуы.

- Жауханова Амина «Этноматематиканың тәрбиеде алатын орны» Облыстық жобасын қорғап, үшінші дәрежелі диплом;
- Мағазова Әлия, Мағазова Ғалия “Абай үшкілі” облыстық жобада диплом;
- “Жоғарғы математика және мектеп” XVII – аймақтық ғылыми – практикалық конференцияда «Абай үшкілі» тақырыбы бойынша Мағазова Әлия, Мағазова Ғалия екінші дәрежелі диплом;
- Бөгенбаева Дина Облыстық жоба қорғап, үшінші дәрежелі диплом;
- Асылбек Тасболат облыстық жоба қорғауда алғыс хат;
- Карина Айжібек облыстық жоба қорғауда Грамота;
- Аугамбай Санжар мен Раскильдинов Алдияр облыстық жоба қорғауда үшінші дәрежелі диплом;
- «Ғылымдағы дебют» облыстық жобадағы II дәрежелі диплом. Аугамбай Санжар мен Раскильдинов Алдияр;
- Сапаева Асылзада Республикалық ғылыми жоба, I дәрежелі диплом;
- Халықаралық ғылыми жоба жарысында жүлдегерін Корея. III дәрежелі диплом
Шаймерденова Асылзада «Әль-Фараби үшкілінің байланысы» марапатталды.

Ғылым мен техника дәуірлеген бүгінгі таңда еліміздің болашағы, халқымыздың тірегі болар ұрпағымызға сапалы да нәрлі білім берумен бірге ұлттық тағлымдарды бойына сіңіре тәрбиелеу басты міндет. Сондықтан да, әуелі ұрпақ тәрбиесінің ұйытқысын халықтық, ұлттық педагогиканың сарқылмас мол мәйегінен алған дұрыс.

Тәрбие - білімге барар жол. Орта мектептерде пәндерді оқыту барысында, соның ішінде математиканы оқытқанда, математикалық үлкен негізі бар халқымыздың мәдениетімен, салт, тұрмыстық әдеттерімен байланыстыра оқытпаудың салдарынан бала білімінің біржақты болуына, күнделікті өмір талабына сай толыққанды тәрбие беруде аса мән берілмейді.

Сол себепті, математиканы оқыту кезінде халқымыздың ұлттық ерекшеліктеріне көңіл аудара отырып, математикалық білімнің өмірде қолданылуы басым келетін құнды тәлімдерін пайдаланған абзал. Өмірде қолданылуы басым дейтініміз - халқымыздың этноматематикалық білімі өскен ұясынан, баққан малынан, еккен егінінен, түрлі жасаған қолөнер бұйымдарынан, салған әні мен күйінен, яғни күнделікті өмірінен бастау алып дамуында.

Этноматематикалық есептердің беріліс түрі, әр түрлілігі, сипаттары да ерекше. Олар - жұмбақ, сиқырлы ойлар айту, шешендік сөз, өлең, ертегі түрінде, тіпті кейбір заттармен көрсетілетін өнер арқылы да беріледі.

Бұл математикалық есептерді күрделілік дәрежесіне қарай, кейбір дидактикалық ережелерге сай, алдын-ала сұрыптап, реттеген түрде бастауыш сыныптардан бастап кез-келген сыныптарда әрбір нақты тақырыптарды өткенде пайдалануға болады. Ал, есептер шығаруда ата-бабаларымыздың қолданған шығару тәсілдерін көрсеткен әбден дұрыс. Ол - бала көңіліне сенім, әрі мақтаныш та ұялатады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Әбілқасымова А.Ә. Математикадан дидактикалық тапсырмалар жинағы. Алматы. 1991ж.
2. Елубаев С.Е. Қазақтың байырғы қара есептері. Алматы. Қазақстан, 1996ж.
3. Голуб Г.Б. Компетентностная составляющая образовательного стандарта.
4. Материалы Международной НПК., Алматы, 2007.
5. Жәутіков О.А. Математиканың даму тарихы. Алматы, Мектеп, 1967ж.
6. Қазақстан Республикасының Білім беру туралы Заңы
7. Уәлиев Н. Жұмбақ сандар // Жалын. 1988. 105-108 бб. ;
8. Қайдар Ә. Т. Халық даналығы. –Алматы, 2004, -565б.
9. Көбесов А. Математика тарихы. Алматы, 1997ж.

Мен таныған алаштың Ахметі ...

Есимсеитова А. К.

СҚО Петропавл қаласы, № 44 орта мектебі қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі
asel_22.07.1976@mail.ru

«... Бір кезде сары маса боп ызыңдап оятқан Ахметті
қазақ еңбекшілері де қадірлей біледі,
сөзін оқып, сүйсінеді»
Ғаббас Тоқжанов.

Мен Тәуелсіз елім – Жаңа Қазақстанымның бел баласымын. Әкемнің әкесі Жәмшит атам да ұстаз, әкем мен анам да ұстаздық еткен азаматтар. Атамның әкесі Сейітқасым атамның отбасы, оның маңайындағы жақындары 1930 жылдары Кеңес үкіметінің қысымына шыдамай, Ресейдің Челябині жеріне қоныс аударуға мәжбүр болған. Сейтқасым атам, оған еріп барған біраз жандар көп ұзамай сол жерде өмірден озып, жат жердің топырағында мәңгілік мекендерін табады. Ал жастай жесір қалған ұлы әжеміз екіден жаңа ғана асақан Жәмшит атамды жетелеп, елге қайтамыз деген қайныларымен баяғы ата жұртқа оралады. Әрине, көкейде «Бұл жайттар туралы неге жазды екен?» деген сұрақтың туындауы – заңдылық. Шығармамды осылай бастауымның себебі бар.

Көзімізді ашып, сөз түсінер шаққа жеткенімізде әкем Орал бізді «тәуелсіздік», «еркіндік», «ата жұрт», «құрылтай», «оралман бауырлар» деген ұғымдармен таныстыра бастады. Мектеп табалдырығын аттағаннан бастап, ұстаздарымыздан «Алаш елі», «Алашорда» деген сөздерді ести бастадық. Ұстаздарым мен әке-шешемнің арқасында Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатов, Мағжан Жұмабаев, Әлихан Бөкейханов деген есімдермен таныс бола бастадық. Әкемнің 700-ге жуық кітаптан тұратын шағын кітапханасы осы аталған ақындар туралы, олардың шығармалары бар кітаптармен толыға бастады (ол кітаптар сөренің сәні болып, ешқашан шаң басып жатқан емес). Біздерді қасына отырғызып алып (біз үшеуміз), Ахмет Байтұрсынұлының «Маса» жинағының газет бетіне жарияланған үзінділерін, алаштың өткен күнге деген сағынышын, Ресей империясы билігінен кейінгі қазақтың жағдайына деген күйінішін білдіретін «Қазақ қалпы», өзі өмір сүріп жатқан қоғамның әділетсіздігін суреттеп, абырой-арын сатып, ақшаға құныққан адамдарды сынаған «Достыма хат», сонымен бірге, азаттық таңы үшін қиын-қыстау кезеңді басынан өткеріп жүргендегі өзінің ішкі тебіренісін білдіретін өлеңдерін оқып беретін («Жарқырап жақсылықтың таңы атпай тұр, Түнерген төбемізден бұлт арылмай...» деген өлең жолдарының өзі оқырманға көп сырды аңғартқандай).

Қоғам қайраткері Байтұрсынұлының «Маса» жинағы қалың жұртшылыққа арналған, өнер-білімге, оқуға, рухани деңгейін көтеруге шақыру, адамгершілік пен мәдениетті уағыздап, еңбектенуге үндеу болып табылғанымен, бұл өлеңдер сол кездегі ағартушылық бағытпен үндес болды.

Қазақтың Шоқан, Абай, Ыбырай сынды демократты ойшылдарының еңбектерін жіті оқып, терең зерттеген Байтұрсынұлы олардың қалыптастырған кең өрісті ойларын, гуманистік көзқарастарын жалғастырушы десек, қателеспейтін болармыз. Себебі оның өлеңдерінің тақырыптары, ойларының өрнектелуі Абай, Ыбырай өлеңдерімен үйлесіп, үндесіп жатты. «Ызындап, ұшқан мынау біздің маса...» жолдары қозғалыс пен сергектікті, ізденісті астарлап бейнелесе, «...үстінде ұйықтағанның айнала ұшып...», «ұйқысын аз да болса бөлмес пе екен, қоймастан құлағына ызындаса?» жолдары өзі өмір сүрген қоғамның ұйқыдағы күйден оянып, енжарлық пен жалқаулықтан арылуынға шақырды. Осы ағартушылық ойды ақын басқа да шығармаларында әрі қарай дамыта түсті. Ұйқыдағы қоғамның осы бір келеңсіз көріністеріне салқын қарай алмаған ақын Байтұрсынұлы жанды ауыртар, жүрек сыздатар «қасірет сөздерін» хатқа жазып отырды.

Ал аудармашы Байтұрсынов орыстың мысалшы ақыны Иван Андреевич Крыловтың жан-жануар өмірінен алынған шығармаларын аудару арқылы әлеуметтік ойға ықпал етуді мақсат тұтты. Көркем аударма – аудармашы Байтұрсынұлының қалдырған бай мұраларының бірі, ғалымның жаңа қыры. Ұлы дала данасы Абай Құнанбаевтің ақындық, ағартушылық, сыншылдық дәстүрін жаңартып жалғастырған Байтұрсынұлы ХХ ғасыр басындағы қазақ әдебиетін төңкерісшіл-демократтық дәрежеге дейін көтеруде орасан зор еңбек етті. Қараңғы қапас құрсауынан шыға алмай жатқан халқының келешегіне алаңдаған ақын ісімен, даналық саясатымен қазақ жастарының рухани көсеміне айналды. Аудармашы ретінде Байтұрсынұлы И.А. Крыловтан басқа да орыс классиктері Иван Иванович Хемницердің, Александр Пушкиннің, Михаил Лермонтовтың, Семён Надсонның, француз ағартушыларының көсемдерінің бірі, жазушы, философ, тарихшы Франсуа Вольтердің шығармаларын қазақ тіліне аударды. Бұл аудармалардың құндылығы неде десеңіз – олар аудармашы-ғалымның кең мағыналы тақырыпты, идеялық-көркемдік деңгейі жоғары туындылары еді. Байтұрсынұлының осындай еңбектерінің арқасында дала жастары басқа әлемнің әдеби мәдениетімен таныса бастады.

1909 жылы Петербургте жарық көрген «Қырық мысал» жинағы әлеуметтік-қоғамдық жағдайларды меңзейтін оқиғалар, адамдар психологиясымен ұқсас әуездер, өнеге-үлгі болар ғибратты тұжырымдардан тұрады. «Аңдарға келген індет», «Қаптесер көртышқан», «Өзен мен Қарасу», «Қайырымды түлкі», «Түлкі мен қарашекпен» және де басқа өлеңдері оқырманды алуан түрлі ойға жетелеп, қоғамдағы әр түрлі құбылыстардан арылуға үндейді. Аудармашы-ғалым «Қырық мысал» жинағы арқылы қалың ұйқыдан басқан қараңғы елін, оның ой-санасын оятуға бар күшін, білімін жұмсайды. Ол әрбір аудармасын өзінің негізгі ойымен, халыққа жеткізейін деген пікірімен түйіндеп отырды. Осы арада қазақтың жыры сырға толы ақыны, Байтұрсынұлының замандасы Сәкен Сейфуллиннің қайраткер туралы пікіріне көз салайық: «... А.Байтұрсынұлы қарапайым кісі емес, оқыған кісі. Өзге оқыған мырзалар шен іздеп жүргенде, қорлыққа шыдап, құлдыққа көніп, ұйқы басқан қалың қазақтың ұлт намысын жыртып, ұлттық арын жоқтаған патша

заманында жалғыз-ақ Ахмет еді. Қазақтың ол уақыттағы кейбір оқығандары уез, губерния соттарына күш салып, тілмәш болып, кейбірі арын сатып ұлықтық іздеп жүргенде, Ахмет қазақ ұлтына жанын аямай қызмет қылды. Халықтың арын іздеп, өзінің ойға алған ісі үшін бір басын бәйгеге тікті. Қалай болса да, жазушысы аз ғана, әдебиеті нашар қазақ жарлыларына оқу хәм тіл құралдарымен қылған қызметі таудай» – деген екен «Еңбекші қазақ» газетінің бір нөмірінде.

Ахмет Байтұрсынұлын әр қырынан таныңымыз келсе, оның өмірбаянын аттап кете алмаймыз. Бұрынғы Торғай уезінің Тосын болысы (қазіргі Қостанай облысының Жангелдин ауданындағы Ақкөл ауылы) дүниеге келген сегіз қырлы, бір сырлы жан Ахмет Байтұрсынұлы қоғам қайраткері, түркітанушы, педагог, әдебиет зерттеуші ғалым, аудармашы, публицист, ағартушы, жанынан жыр төгілген ақын, музыка мәдениетін терең түсінген музыкант. Үш бірдей білім ордасынан білім алған жас Ахмет үлкен үш уезде мұғалімдік қызметін шыңдаған (Ақтөбе, Қостанай, Қарқаралы мектептері мен орыс-қазақ училищесі). Саяси көзқарасы ертерек қалыптасқан ғалым Николай патша үкіметінің саясатына наразылығын білдіргені үшін 1909 жылы Семей қаласының түрмесіне қамалып, бір жылдан кейін Орынбор қаласына бес жылға жер аударылды. Осы қалада жүріп Әлихан Бөкейханов пен Міржақып Дулатов үшеуі дос болып, бірлесе отырып «Қазақ» газетін жарыққа шығарды. Бірнеше жыл газеттің бас редакторы қызметін атқарған Ахмет Байтұрсынұлы «Қазақ» газеті арқылы бостандықты аңсаған қазақ халқын жақсылыққа, өмірлеріне өзгеріс кіргізуге шақырды. Осы Орынбор қаласында өткен өмірі де, атқарған қызметі де патша үкіметінің бақылауында болды. Бірақ бұл жағдай Байтұрсынұлын мойытқан жоқ, керісінше, бақылау кезінде де, патша үкіметі құлағаннан кейін де ұлт-азаттық қозғалысты қолдап, жана қазақ қоғамын құру жолында қыруар еңбек атқарды, Алаш партиясының саяси бағдарламасын дайындаған топтың мүшесі болды, бірақ ежелден келе жатқан ел арасындағы жүзге, руға бөлінуге байланысты дау-дамайдың салдарынан үзеңгілес досы Міржақып Дулатов екеуі бұл партияға мүше болудан бас тартты.

Қазақ жастарын сауаттандыруды аңсаған ғалым Байтұрсынұлы Алаш Орда үкіметінің II съезінің шешімімен Оқу-ағарту комиссиясының төрағасы болып тағайындалды. Оның тек қоғам қайраткері емес, ағартушылық қыры осы кезден бастау алған: 1910 жылдардан бастап қазақ әліппесі мен қазақ тілі оқулықтарын жазуды қолға алған ғалым қазақ графикасын жасауға кіріседі.

Графика негізіне көп ғасырлық дәстүрі, мәдениеті бар, сонымен қатар басқа да түркітілдес халықтар пайдаланып отырған араб таңбаларын алып, оны қазақ фонетикасына икемдейді. Арабша таңбасы жоқ дыбыстарға таңба қосып, алфавиттен қазақ дыбыстары жоқ таңбаларды алфавиттен алып тастап, қазақ тілінің сингармонизм заңына (жуанды-жіңішкелі үндестік) сай жазуға ыңғайлы дәйекші белгі жасайды. Осылай 24 таңбалы қазақтың ұлттық графикасы пайда болды. Ағартушы ғалымның өзі «қазақ жазуы» десе, көпшілік бұл тізбені «Байтұрсынов жазуы» деп атап кетті. Оқу-ағарту идеясы жандана бастады. 1912-1925 жылдары арасында 7 рет қайта басылған

ғалымның әліппесі «Оқу құралы» деген атпен қазақ далсында ашыла бастаған алғашқы мектептерде кеңіне пайдаланылды. Ал 1926 жылы ағартушы ғалым «Әліп-бидің» жаңа түрін жазды.

Қазақ тілінің табиғатын, құрылымын терең зерттеп-білген Ахмет Байтұрсынұлы мектепте қазақ тілін пән ретінде үйрететін оқулықтар жаза бастады. Осылай үш бөлімнен тұратын, үш шағын кітап болып жарияланған «Тіл – құрал» оқулықтары жарық көрді. Мектеп оқулықтарының басы болып саналып кеткен «Тіл-құрал» оқулығы арада бір ғасырдай уақыт өтсе де, қазіргі таңдағы қазақ тілі атты ғылым саласының іргетасын қалады.

Зерттеуші, жазушы қырынан көріне білген әдебиетші Ахмет Байтұрсынұлы халық ауыз әдебиетінде сақталған, ел аузында жатталған жоқтау-жырларды топтап, жүйелеп, «23 жоқтау» деген атпен 1926 жылы жеке кітап шығарған. Сол жылы жарық көрген «Әдебиет танытқыш» атты еңбегі жазушы Байтұрсынұлының қазақ әдебиеті тарихы мен әдебиеттану ғылымы жөніндегі тұңғыш көлемді еңбегі еді. Көркем сөз өнерінің табиғаты, мазмұны, жанрлары, ерекшеліктері, жаңа терминдер, ұғымдар жайлы жан-жақты зерттеулер, тұжырымдарға тоқталған бұл еңбегінде ғалым-жазушы жазба әдебиеттегі ағымдар, әдістер туралы ой-түйіндерге тоқталған, сонымен қатар, көркем сөздің сан түрлі қыры мен сыры, тараулар мен тармақтар, «сөздің өлең болатын мәнісі», өлең айшықтары, «шумақ түрлері», «тармақ тұлғалары», «бунақ буындары», «ұйқастығы» туралы сөз еткен. «Қара сөз бен дарынды сөз жүйесі» деп аталтын бұл еңбктің екінші бөлімінде көркем қара сөздің табиғатын, оның тарауларын (өмірбаян, шежіре, тарихи әңгіме, заман хат, «мінездеме», «әліптеме, әліптеу тәртібі – мәнді әліптеме, сәнді әліптеме, жол әліптемесі, байымдама, байымдау әдістері, әліптеу тәртібінің түрлеріне (пән, сын, шешен сөз, оның түрлері) жүйелеп келіп, әңгіме, романға сипаттама берген. Ал «Сындар дәуірі, онда шығарма түрлері» атты тарауы сыншыл реализм туралы алғашқы пікірлер нышанын кездестіруге болады.

Қазақ халқының жыр әлемінің алыптары Асан Қайғы, Нысанбай жырау, Құбыла ақын, Жарылғап ақын, Ақмолда, Әбубәкір, Шортанбай, Байтоқ, Сүгір ақын, Мұрат, Досжан, Орынбай, Шернияз сынды ақын-жазушылар шығармаларын жетік білген ақын Байтұрсынұлы XV-XVII ғасырлардағы жыраулар поэзиясына қатты көңіл бөлген. Өзінің шығармаларында осы жыраулардың туындыларынан үзінділер қолданып отырған.

Тілші-ғалым (публицист), түркітанушы Байтұрсынұлы қазақ тілінің табиғаты, өзгешеліктері мен ерекшеліктері, араб әліпбиі мен жаңа терминдер жайлы, қазақ тілін оқыту әдістемесі туралы мақалалар жазған. 1926 жылы Өзірбайжанның Баку қаласында өткен түркітанушылардың Бүкілодақтық I съезіне «Түркі тілдеріндегі терминология жайлы» деген тақырыптағы баяндамасымен қатысты.

Менің өскен ортам әнді пір тұтатын жандар: атам мен әжем де әнші, әкем мен анам, екібастан, өнерсүйгіш, ән десе, ішкен асын жерге қоятын жандар. Анам – домбырашы. Әкеме келетін жолдастары да әнші, гитара, домбыра, баянда ойнайтын жандар болды. «Шилі өзен», «Екі жирен», «Қарғаш»,

«Қараторғай» әндері бізге бала кезден таныс. Атаммен бірге қосыла шырқайтынбыз. Біз оны халық әні деп келсек, бұл әндердің авторы Ахмет Байтұрсынұлы екенін беріректе естідік. Қанша іздестірсем де, өкінішке орай, Ахмет Байтұрсынұлының музыкалық қырынан мәлімет берер еш дерек көре алмадым. Егер де ондай деректер болғанда Байтұрсынұлындай тұлғаны тағы бір қырынан тануға мүмкіндік алар едік. Бір қуантатын нәрсе – ол қазақ халқының ән өнерін зерттеген музыка және қоғам қайраткері, этнограф, композитор Александр Затаевичке көп қолдау көрсеткен. Тарихи деректерге сүйенсек, Байтұрсынұлы мен Затаевичтің арасындағы жылы қарым-қатынас Орынбор қаласында басталған. Ғалым ағарту ісінің халық комиссары болып жұмыс істеген 1919-1921 жылдары Затаевичке қолдау көрсетіп отырған. Музыкаға жаны құмар Байтұрсынұлы халқымыздың ұлттық мәдениетін зерттеуге ден қойып, комиссариат жанынан Қазақстандағы филология мен музыкатану ғылымының қалыптасуына ықпал жасайды. Сонымен бірге құрамында Қырғыз (Қазақ) өлкесін зерттеу қоғамы бар академиялық орталық тақұрылады. Затаевич өзінің көпке мәлім «Қырғыз (қазақ) халқының 1000 әні» деген кітабына берілген түсініктемелерінде Байтұрсынұлының музыкалық қабілеті жөнінде құнды мінездемелер жазған: «Туған елінің әндерін шын сүйетін және білетін жан ретінде, оларды нақышына келтіріп орындаушы және тамаша домбырашы ретінде Байтұрсынұлын отандастары да өте жоғары бағалайды. Ахмет Байтұрсынұлының білімі мен біліктілігінің бұл қырын бағалауға менің де мүмкіндігім болды. Өйткені менің мына еңбегімді ол үнемі назарына алып, Торғай, Қостанай, Ақтөбе, Бөкей ордасы және Қарқаралы (Семей губерниясы) өңірлеріне тән өзі білетін, қойын кітапшасына түртіп алған әндердің жазбаларын беріп, тіпті тамаша екі күйді өзі домбырада шертіп берді. Қазақ тарихы, тұрмысы мен этнографиясының терең білгірі ретінде мен жинаған мол материалды жүйелеуге бағыт-бағдар сілтеп отырды. Оның бұл елеулі еңбегіне аса тәнтімін, айтар алғысым шексіз». Осы мінездемемен танысқан оқырман ғалымның өнерге, музыка әлеміне деген ерекше ықыласын көреді деп ойлаймын. Ұстаздардың ұстазы, ақын, ғалым, түркітанушы, публицист, зерттеуші Байтұрсынұлы мен үшін XX ғасырдың феномені іспеттес.

Жазушы Қоғабай Сәрсекеевтің «Ұлттың ар-ұжданы» кітабында Байтұрсынұлының «Шилі өзен», «Аққұм», «Екі жирен», «Қарғаш», «Қараторғай» әндерінен де басқа әндері болғанын, бірақ белгілі себептермен Байтұрсынұлының әндері деп айту қауіпті болғандықтан, ол әндердің көбі ел аарасында халық әндері деп тарап кеткені жайлы жазылған. Ахмет Байтұрсынұлы тек орындаушы ғана емес, ән мәдениеті теориясын зерттеуге де еңбегін сіңірген (профессор Айгүл Ісімақованың еңбектерінде көрсетілген). Кезінде ғалым «Қазақ» газетінде бас редактор болып тұрғанда Орталық, Оңтүстік, Батыс Қазақстандағы күйлердің орындалу мәнері туралы мақалалар жариялаған екен. Ғалымның «Әдебиет танытқыш» деген еңбегінде қазақ музыкасының теориясы, күй теориясы, халық әндері, қазақ әндерінің басқа әндерден айырмашылығы туралы бөлімдер де бар. Оның үстіне, домбыра,

пианино, скрипкада ойнаған Байтұрсынұлын неге музыкант демеске? Пианино мен скрипкада ойнауына қарағанда, ғалым классикалық музыканы да жақсы білген.

Міне, өмірінің 22 жылы ауыр науқастың салдарынан бір бөлмеде өткен біздің әкеміз біздерді Алаш азаматтарының, оның ішінде Ахмет Байтұрсынұлы мен Мағжан Жұмабаев, Міржақып Дулатұлының өмірімен, шығармаларымен осылай сусындатып отырды. Қоғамның саяси жағымен біз осылай таныса бастадық. Қазіргі таңда Саумалкөл қазақ орта мектебінде ағылшын тілі пәнінің мұғалімі болып қызмет жасап келе жатсам да, әлі күнге дейін әкем таныстарған Алаштың арынды ақындары Ахмет Байтұрсынұлы, Мағжан Жұмабаев шығармаларын қолымнан түсірмеймін. Шығарманың тақырыбын «Мен таныған Алаштың Ахметі...» деп алумының себебі де жоғарыда баяндап кеткен жағдайларға байланысты болып тұр.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Байтұрсынұлы А. Қырық мысал: Өлеңдер. – Алматы: Жазушы, 2002.
2. Байтұрсынов А. Шығармалары: Өлеңдер, аудармалар, зерттеулер. Алматы: Жазушы, 1989.
3. Мамыткеліні Амина. Көркем әдебиет туралы //Қызыл Қазақстан. 1927. – №5-7.

Қазақ төрінде жарқырап тұрған шоқ жұлдыз

Садуакасова Б. Е.

Петропавл қ., «Білім саласындағы әдістемелік жұмыс және ақпараттық технологиялар орталығы» КММ әдіскері

Ахмет Байтұрсынұлы ең алдымен, қазақ балаларының ана тілінде сауатын ашып, әрі қарай қазақ тілінде оқуын жалғастыруға көп күш жұмсаған ағартушы қайраткер. Осы мақсатты орындау үстінде ол қазақ тілін, оның дыбыстық жүйесі мен грамматикалық құрылысын баяндап, тіл білімінің мәселелерін талдап танытқан зерттеуші, әрі сол зерттеулерінің негізінде «Әліппе» мен тұңғыш «Ана тілі» оқулықтарын жазған автор. Ахмет Байтұрсынұлына – алаштың жырын жырлаған халқымыздың көрнекті қоғам қайраткері, кешегі Абай, Ыбырай, Шоқан салған ағартушылық, ұстаздықты жалғастырушы ірі ғалым, көсемсөз шебері, әдебиет зерттеуші, түркітанушы, дарынды ақын, аудармашы.

Қазақ әліппесі мен қазақ тілі оқулықтарын жазуды 1910 жылдардан бастап қолға алады. Онымен қоса қазақ графикасын жасауға кіріседі. Қазақ графикасының негізіне қазақтың мәдени дүниесінде көп ғасырлық дәстүрі бар, өзге түркі халықтарды да пайдаланып отырғандықтан, туыстық, жақындық сипаты бар араб таңбаларын алады. Оны қазақ фонетикасына икемдейді, ол үшін қазақ дыбыстары жоқ таңбаларды алфавиттен шығарады, арабша таңбасы жоқ дыбыстарына таңба қосады, қазақ тілінің жуанды - жіңішкелі үндестікзаңына сай жазуға ыңғайлы дәйекші белгі жасайды. Сөйтіп, 24 таңбадан тұратын өзі «қазақ жазуы» деп, өзгелер «Байтұрсынов жазуы» деп атаған қазақтың ұлттық графикасын түзеді. Одан осы жазуды үйрететін әліппе жазады. Сөйтіп, оқу-ағарту идеясына сол кездегі интеллегенция жаппай мойын бұрды. Әрбір зиялы азамат халқына қара танытып, сауатын ашуды, ол әрекетті «Әліппе» құралдарын жазудан бастауды мақсат етті. Сол 1911-1912 жылдары жасалып, Уфа, Орынбор қалаларының баспаханаларында жарық көрген. Ахмет Байтұрсынұлының әліппесі «Оқу құралы» деген атпен 1912-1925 жылдары арасында 7 рет қайта басылып, оқыту ісінде ұзақ әрі кең пайдаланылды. 1926 жылы ғалым «Әліпбидің» жаңа түрін жазды. Ахмет Байтұрсынұлының қазақ тілінің табиғатын, құрылымын танып-танытудағы қызметі енді мектепте қазақ тілін пән ретінде үйрететін оқулықтар жазумен ұласады. Осы тұста оның атақты «Тіл – құрал» атты үш бөлімнен тұратын, үш шағын кітап болып жарияланған оқулықтар жазылды. «Тіл-құрал» тек мектеп оқулықтарының басыемес, қазақ тілін ана тілімізде танудың басы болды, қазіргі қазақ тілі аттығылым саласының, іргетасы болып қаланды. Жалпы қазақ тіл білімін қалыптастырып, зерттеп, танып-білу тарихымызда Ахмет Байтұрсынұлының «Оқу құралы» мен «Тіл құралдарының» орны айрықша. «Тіл – құрал» – қазақ тілінің тұңғыш оқулығы.

Оқулықтың фонетикаға арналған бөлімі 1915 жылы, морфологияға арналған бөлімі 1914 ж., синтаксис бөлімі 1916 жылдан бастап жарық көрді. Оқулық қазіргі қазақ тілі оқулықтарының негізі болып қаланды. «Тіл – құрал»

қазақ тіл білімінің тарау-тарау салаларының құрылымын жүйелеп, ғылыми негізін салған зерттеу. Қазақ тіл білімінің ана тіліміздегі іргетасын қалаудағы Ахмет Байтұрсынұлының тағы бір зор еңбегі - ғылымының осы саласының терминдерін жасауы. Қазақ мектептерінің мұқтаждығын өтеу мақсатында қазақ тілін пән ретінде үйрететін тұңғыш оқулықтар жазды. Ғалым қазақ тілі грамматикасына қатысты категориялардың әрқайсысына қазақша атау ұсынды. Оның тілдік ұғымдарға берген анықтамаларының ғылыми тереңдігі, дәлдігі қазіргі ғылым үшін өте маңызды. Осы күні қолданылып жүрген зат есім, сын есім, етістік, есімдік, одағай, үстеу, шылау, бастауыш, баяндауыш, жай сөйлем, құрмалас сөйлем, қаратпа сөз деген сияқты сан алуан лингвистикалық атаулардың баршасы Ахмет Байтұрсынұлынікі. Бұлар не бұрынғы қарапайым сөздің мағынасын жаңғырту арқылы, не жаңа тұлғадағы сөз жасау арқылы дүниеге келген сөздер, сәтті шыққан атаулар екені олардың күні бүгінге дейін қолданылып келе жатқандығы.

Сондай-ақ Ахмет Байтұрсынұлы практикалық құрал ретінде «Тіл жұмсар», мұғалімдерге арналған «Баяншы» деген әдістемелік кітаптар жазды. Ол – қазақ тілін оқыту әдістемесінің іргетасын қалаған ғалым-ағартушы. Ахмет Байтұрсынұлы оқулығындағы тілдік категорияларды ұғындыру мақсатында енгізген «сынау», «дағдыландыру» деген арнайы бөлімдер қазіргі заманғы әдістеме ғылымы үшін де өз маңызын жойған жоқ.

Халық ауыз әдебиетінің үлгілерін жинап жарыққа шығаруда Ахмет Байтұрсынұлы зор еңбек сіңірді. Әдебиет саласындағы алғашқы зерттеуі деп оның «Қазақ» газетінің 1913 жылғы үш санында шыққан «Қазақтың бас ақыны» деген көлемді мақаласын атауға болады. Онда қазақ халқының рухани өмірінде Абайдың аса ірі тұлға екені, өмірбаяны, шығармаларының мазмұн тереңдігі, ақындық шеберлігі, поэтикасы, орыс әдебиеттерімен байланысы туралы ойлы пікірлер айтылған, ақын мұрасының эстетикалық қадір-қасиеттері ашылған.

Қазақ ауыз әдебиетінде молынан сақталған жоқтау-жырларын арнайы жүйелеп, сұрыптап, 1926 ж. «23 жоқтау» деген атпен жеке кітап етіп жариялады. Байтұрсынұлының қазақ әдебиеттану ғылымы мен әдебиет тарихы жөніндегі тұңғыш көлемді еңбегі — «Әдебиет танытқыш» (1926). Мұнда көркем сөз өнерінің табиғаты, сыры, мазмұны, ерекшеліктері, жанрлары, жаңа терминдер, ұғымдар жайлы жан-жақты зерттеулер, тұжырымдар сөз болды. Бүлеңбегінде Байтұрсынұлы ауыз әдебиеті мен жазба әдебиетінің әлеуметтік, қоғамдық мән-маңызын ашудан гөрі адамгершілік, эстетикалық әсемдік әуенін талдауға көбірек көңіл бөлген. Сондай-ақ мұнда жазба әдебиеттегі ағымдар, әдістер туралы ой-түйіндер айтылған. Кітаптың бірінші бөлімі «Сөз өнерінің ғылымы» деп аталады да, онда көркем сөздің толып жатқан қыры мен сыры, тараулар мен тармақтар, тіл әуезділігінің қыруар шарттары, «сөздің өлең болатын мәнісі», өлең айшықтары, «шумақ түрлері», «тармақ тұлғалары», «бунақ буындары», «ұйқастығы» т.б. сөз етіледі.

Ағартушы қазақ әдебиетінің даму кезеңдерін ғылыми негізде топтап берген. «Әдебиет танытқыш» – сан-салалы әдебиет табиғатын жан-жақты ашып, талдап-түсіндірген ғылыми зерттеді. Сондай-ақ ол – әдебиет тарихының

мұрасын, ауыз әдебиеті үлгілерін жинаған зерттеуші ғалым.

Ахмет Байтұрсынұлының есімі барша оқырман қауымға таныс болғанымен, оның өмірі, ағартушылық жол туралы кей деректерді біле бермеуі мүмкін. Оны қазақ даласының «Сегіз қырлы, бір сырлы» деп аталатын атақты адамдарына жатқызуға болады. Ол талантты әдебиеттанушы, терең ойшыл, жарқыраған публицист, жанқияр саясаткер, ізденуші ғалым, керемет ұйымдастырушы және өз халқының дамуына қызығушылық танытқан қоғам қайраткері болды. Ол энциклопедиялық ақыл мен ерекше қабілеті бар, өмірді жақсы көретін және айналасындағы адамдардың тағдырына бей-жай қарамайтын адам. Ол айналасындағылардың барлығын өзінің таусылмайтын қуатымен терең мағыналы тіршілігімен тарта білді. Ахмет Байтұрсынұлының сан қилы оқиғаға толы өмірі бүгінгі күні де адамдарды таңғалдырады және өмір сүруге, жасампаздыққа деген ұмтылысын оятады!

Халқымыздың өмірінде және бүкіл Еуразия кеңістігінде болып жатқан «өзгерістер дәуірінің» драмалық оқиғаларына қарамастан, оның өмірін конъюнктуралық деп айту қиын, дегенмен ол әрқашан ең өзекті әлеуметтік проблемалардың басында жүрді. Сонымен қатар, оның қоғамдық өмірге ат салысуындағы әрекетін өте дәйекті және мұқият деп айта аламыз.

Ахмет Байтұрсынұлының өміріндегі ең маңызды істер қатарына үш ірі бастамасын жатқызуға болады: Әлихан Бөкейханов және Міржақып Дулатовпен бірлесе отырып, өз заманы мен бүкіл қазақ халқы үшін тұтас ұлттың сауаты мен білім айнасына айналған «Қазақ» газетін басып шығару; Араб графикасын қолдану арқылы «Төте жазу» жасау және «Алаш-Орда» үкіметінің қызметіне қатысу. Әрине, Ахмет Байтұрсынұлының өмірінде өзгеде айтулы оқиғалар болды, алайда дәл осы оқиғалар қазақ халқының өміріндетерең із қалдырды, оны өз елінің көрнекті ұлы етті, оның тәуелсіздігі туралы арманын асқақ етті.

Ахмет Байтұрсынұлы әдебиет тарихына, теориясы мен сынына, методологиясына тұңғыш рет тиянақты анықтама беріп, қазақ әдебиеттану ғылымының жүйесін жасады. Халық тілінің бай қоры көзінен мағынасы терең, ұғымдық аясы кең сөздерді термин етіп алып, соның негізінде қазақ әдебиетінің барлық жанрлық формаларын топтап, жіктеп берді. Мысалы, сөз өнері, шығарма, ауыз әдебиеті, толғау, т.б. ғылыми-теориялық еңбекке қазақ әдебиетінің ең бейнелі, мазмұны мен мағынасы терең шығармаларын мысал ретінде пайдаланды. Сөз өнері жайында жазылған әлемдік ғылымның ең үздік үлгілерін пайдалана отырып, әдебиеттанудағы ұғым, термин, категориялардың соны ұлттық үлгілерін жасады.

«Қазақ» газетінде сол кездегі қайта өркендеген қазақ қоғамы үшін танымның кең көкжиегін ашқан мазмұны терең және тақырып бойынша алуан түрлі материалдар басылып шықты. Осы басылымның арқасында қазақтар қазіргі өркениетті ұлттың қалыптасуы жолында өте маңызды қадам жасады деп айтуға болады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан жазушылары: Анықтамалық/Құрастырушы: Қамшыгер Саят, Жұмашева Қайырниса - Алматы: «Аң арыс» баспасы, 2009 жыл
2. Тарихи тұлғалар. Танымдық - көпшілік басылым. Мектеп жасындағы оқушылар мен көпшілікке арналған. Құрастырушы: Тоғысбаев Б. Сужикова А. – Алматы. “Алматыкітап баспасы”, 2009
- 3.Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. — Алматы: «Аруна Ltd.» ЖШС, 2010 жыл.
- 4.<https://ikaz.info/ahmet-bajt-rsyn-ly-mirbayany/>

Ахмет – ұлт ұстазы

Кыдыбекова Айгуль Амангельдиевна

Петропавл қаласы Әлихан Бөкейхан атындағы №25 жалпы білім беретін орта мектебінің қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі
akydybekova74@mail.ru

Ұстаздар - ұлтты құрқаратын ең ұлы тұлғалар!
Мұстафа Кемал Ататүрік

20-ғасырда азаттық пен бостандық жайында сөз болса алдымен ел мақтанышы, еркін ойлы, ұлтымыздың ұлы ұстазы Ахмет Байтұрсынұлы есімізге түсетіні анық. Байтұрсынұлының саяси қызмет жолы мен қазақ тіліне қосқан үлесі орасан зор.

Ахаң ашқан қазақ мектебі, оның түрлеген ана тілі, тарихтағы ұмытылмайтын істері, қазақ әдебиетіндегі елеулі орны, қазақ баласына жасаған еңбегі, саясат жолындағы қажымаған қайраты жайында айта берсе таусылмайды ол кісінің еңбегі. Қазақ халқының қоғамдық ой-санасының дамуындағы барлық саяси қозғалыстар А.Байтұрсынұлының есімімен байланысты.

Ахмет Байтұрсынұлы қазақ грамматикасына қатысты категориялардың әрқайсысына қазақша ғылыми термин жасап, жаңаша анықтамалар беріп, қазақ тілі білімін 20 ғасырдың бас кезінде қалыптастырып, оның іргетасын қалаған.

Сан қилы салада еңбек еткен Алаш арыстарының саны өте көп. Оларды әмбебап болуға үйреткен – заманы. Ұлт мәселесі талқыға түскен заманда елді қалай болмасын біртұтас қылуды мақсат еткен Алаштықтардың есімі еске оралғанда, Ахмет атамызға соқпай кету – үлкен сын. Ұлт болмысын сақтап қалу үшін әрбір салаға өлшеусіз үлес қосқан, бар ғұмырын халық жолына арнаған Ахмет Байтұрсынұлы халықтың тілі мен өзіндік мәдениеті қалыптасқанда ғана елдің ертеңі жарқын боларына үлкен сеніммен қарады.

Ахмет атамыз жайлы жазбау бізге,яғни ұрпақтарына үлкен сын. Оның ерлігі, адалдығы,азаматтығы, отансүйгіштігі талай азаматтың бойына шабыт берді. Ахмет ақырғы сәуле көзден жылт еткенше қазақ деп, Алаш деп өтумен болды. Сәкен Сейфуллин өз сөзінде: «Өзге оқыған қайраткерлер атақ қуып жүргенде, ұйқыдағы қара халықтың жоғын жоқтап, мұң —мұқтажына көңіл бөлген Патшалық Ресей заманында бір ғана тұлға болды, ол — Ахмет Байтұрсынұлы болатын», [1] — деп ағасына деген шынайы көңілін білдірген болатын. Сол кезеңдегі бар ауыртпашылықты мойнымен көтеріп, бойына қазақилықты сіңірген Ахмет атамыз – бүгінгі ұрпақтың мақтанышы. Оның әр істеген ісі, әр сөзі келешек ұрпақтың санасында мәңгілік оттай жанып тұрмақ. Әр қазақ Ахаңның аманат еткен сөзін арқалап, жетер жеріне дейін жеткізері анық.

Ахаң – ұлттың ұстазы, халық жанашыры. Ахметтің артында қалдырған еңбектері, келешек ұрпақтың аманаты, жемісі. Бүгінгі ұрпақ А.Байтұрсынұлы

бастаған Алаш азаматтарына қарап бой түзейді. Оның өмір жолы ауыр да, азапты болды. Аласапыран кезеңде Алаш жұртына түзу жол көрсетіп, дөңгеленген дүниеден қазақтың өз үлесін алып беруді көздеді. Көкірек көзі ашық, көңілі көлдей қазақ жастары Ахмет атамыздың артынан еріп, ақылын тындап, автономия құрды. Ахмет Байтұрсынұлының басшылығымен қазақ зиялылары қазақтың шекарасын бекітіп, керегесін кеңейтіп, әдебиетінің іргесін қалады.

А.Байтұрсынұлы — ұлт мақтанышы. Оның әр еңбегі бүгінгі ұрпақтың болашағы үшін жазылған. Асыл азаматтың алтын қаламынан тамған ақ өлеңдей сөздері ұлт жадында. Ахмет атамыздың аудармалары – түпнұсқадан ерекшеленіп, өзгеше өң мен бояу арқылы жаңа бір өнер туындысы деңгейіне дейін көтерілген көркем туындылар. Оның Крыловтан аударған мысалдары барлығымызға етене таныс. Крылов та өз заманында ежелгі грек мысалшысы Эзоптан аударған мысалдары жетерлік. Крылов мысалдарында жануарлардың іс-әрекетін көрсете отыра, адамдардың іс-әрекетін жасырып қояды. Ахмет Байтұрсынұлының аудармаларын аударма деуге ауыз бармайды. Құдды ұлттық мүддені ой елегінен өткізе білетін, елінің келешегін ойлаған қазақ ақынының кезекті бір өлеңі ме деп ойларсыз. Ахмет атамыздың мысал жазуына себеп болған бірден-бір мәселе, ол сол уақыттардағы қазақ халқының қараңғы түнекте ұйқыда жатуы, яғни надандық дәуірі өршіген сәтте, халықтың ілім-білімге ден қоймай, ел ісі, жер ісі дегенде кері тартуы. Өзі надан болып қана қоймай, ілім қуған қазақ зиялыларының аяғынан қазақтың шалғанына қатты ренішін білдіреді.

Аударма жайлы түрлі-түрлі анықтамалар берілген. Солардың ішінен ең түсініктісі: «Аударма – ұлт пен ұлтты, мәдениет пен мәдениетті жақындастырудың рухани құралы». Ұлттың ар жағын қозғасаңыз тіл шығады, тіл – ол халықтың рухы, ұлттың жаны. Ахмет Байтұрсынұлы қаламынан туған екі сөздің бірінің негізгі идеясы – ұлттық идея еді.

Ахмет Байтұрсынұлы қазақ тіл білімінің іргетасын қалап, әдебиеттанудың негізін қалыптастырды. А.Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқыш» еңбегі жайлы З. Ахметов «Әдебиет танытқышта» қазақ өлеңінің ырғақтық құрылыс-жүйесін айқындайтын өлең сөздің бунақ, тармақ, шумақ сынды категорияларының алғашқылып тасқандығын атап айтады [3,64]. Ахметтің «Әдебиет танытқыш» еңбегі – қазақ әдебиеттануының алғаш қаланған іргетасы еді. Оны әрмен қарай қазақ ғалымдары жалғастырып, бірізділікке салды.

Ахмет Байтұрсынұлы жазған «Тіл – құралды», «Оқу құралы», «Тіл жұмсар», «Жаңа әліпби» еңбектері бүгінгі ұлттың асыл қазынасы. Бұл еңбектердің барлығын бүгінгі күнде бір институт атқара алмайтыны анық. Ахмет жазғандай ұлттық құндылықтарымызды болашаққа дәріптейтін оқулықтар көп болған жағдайда ғана елдің ертеңі жарқын болмақ. Ал, ұлттық болмысынан айрылған елдің ертеңі бұлыңғыр. Өз заманында елінің бағы үшін туылып, елінің жоғын түгендеумен өтетін есіл ерлер қашанда туылары сөзсіз. Бірақта, Ахмет қазақта жалғыз. Оның жазған бір мысал өлеңінің өзі бір ұрпаққа

қырық жыл азыл боларлық үлгі, қайталанбас өнеге. Асыл мен жасықтың, саф алтын мен сары жездің айырымын ажырата білетін ұрпақ Ахметтің жасаған көзсіз ерліктеріне, ғылыми ізденістеріне, ғаламат аудармаларына, отты көсемсөздеріне ғылыми тұрғыдан лайықты бағасын береді деп сенеміз. Бар ғұмырын ұлтының болашағы үшін қиған, өз кіндігінен тараған ұрпағы болмаса да, әр қазақ баласы кішкене болсын білім мен өнер үйренсін деп, ауыр дазапты, қамшының сабындай ғұмырын ғылым жолына, ұлт жолына арнаған Ахмет Байтұрсынұлы – біздер үшін идеал тұлға! Ұлтты сүйсеңіз, Ахметтей сүйіңіз! Бұл сөзді қайта-қайта айта беруден жалықпассыз.

Байтұрсынұлы әліпбиі қазақ тілінің табиғатына бейімделген араб жазуы негізінде жасалды. Ол Қазақ білімпаздарының тұңғыш съезінде (Орынбор, 1924), құрылтайында (Баку, 1926) араб жазуындағы әліпбидің қажеттілігін, құндылығын жан-жақты тұжырыммен дәлелдеген ғылыми баяндама жасады. Бұл әліпби ұлттық жазудың қалыптасуындағы ірі мәдени жетістік болып табылады. Ол халыққа ғылым-білімнің қажеттілігін түсіндірумен ғана шектелмей, білім беру ісін жолға қоюға күш салды. Орыс, татар мектептерінен оқып шыққан ұлт мамандарының өз тілін қолданудағы кемшіліктерін көріп:

«[[Әр жұрттың түрінде, тұтынған жолында, мінезінде қандай басқалық болса, тілінде де сондай басқалық болады. Біздің жасынан не орысша, не ноғайша оқыған бауырларымыз сөздің жүйесін, қисынын нағыз қазақша келтіріп жаза алмайды не жазса да қиындықпен жазады, себебі, жасынан қазақша жазып дағдыланбағандық» деп жазды. Байтұрсынұлының «Оқу құралы» (1912) – қазақша жазылған тұңғыш әліппелердің бірі. Бұл әліппе оқытудың жаңа әдістері тұрғысынан өңделіп, 1925 жылға дейін бірнеше рет қайта басылды.

«Оқу құралы» қазіргі әдістеме тұрғысынан әлі күнге дейін маңызды оқулық ретінде бағаланады. Байтұрсынұлы қазақ тілінің тазалығын сақтау үшін қам қылды. Өзі жазған «Өмірбаянында» (1929): «...Орынборға келгеннен кейін, ең алдымен, қазақ тілінің дыбыстық жүйесі мен грамматикалық құрылысын зерттеуге кірістім; одан кейін қазақ әліпбиі мен емлесін ретке салып, жеңілдету жолында жұмыс істедім, үшіншіден, қазақтың жазба тілін бөтен тілдерден келген қажетсіз сөздерден арылтуға, синтаксистік құрылысын өзге тілдердің жат әсерінен тазартуға әрекеттендім; төртіншіден, қазақ прозасын жасанды кітаби сипаттан арылтып, халықтық сөйлеу тәжірибесіне ыңғайластыру үшін ғылыми терминдерді қалыптастырумен айналыстым» деген. Б. қазақ мектептерінің мұқтаждығын өтеу мақсатында қазақ тілін пән ретінде үйрететін тұңғыш оқулықтар жазды. Оның үш бөлімнен тұратын «Тіл – құрал» атты оқулығының фонетикаға арналған бөлімі 1915 жылы, морфологияға арналған бөлімі 1914 ж., синтаксис бөлімі 1916 жылдан бастап жарық көрді. «Тіл – құрал» – қазақ тілінің тұңғыш оқулығы. Оқулық қазіргі қазақ тілі оқулықтарының негізі болып қаланды. «Тіл – құрал» қазақ тіл білімінің тарау- тарау салаларының құрылымын жүйелеп, ғылыми негізін салған зерттеу. Оның тілдік ұғымдарға берген анықтамаларының ғылыми тереңдігі, дәлдігі қазіргі ғылым үшін өте маңызды. Ол тұңғыш төл грамMAT. терминдерді қалыптастырды. Мысалы, зат есім, сын есім, етістік, есімдік, одағай, үстеу,

бастауыш, баяндауыш, пысықтауыш, шылау, сөз таптары, сөйлем, құрмалас сөйлем, қаратпа сөз, т.б. жүздеген ұлттық терминдерді түзді. Сондай-ақ Байтұрсынұлы практикалық құрал ретінде «Тіл жұмсар», мұғалімдерге арналған «Баяншы» деген әдістемелік кітаптар жазды. Ол – қазақ тілін оқыту әдістемесінің іргетасын қалаған ғалым-ағартушы. Байтұрсынұлы оқулығындағы тілдік категорияларды ұғындыру мақсатында енгізген «сынау», «дағдыландыру» деген арнайы бөлімдер қазіргі заманғы әдістеме ғылымы үшін де өз маңызын жойған жоқ. Байтұрсынұлының ақын, аудармашы, ғалым-тілші, әдебиеттанушы ретіндегі ұлан-ғайыр еңбегі өз дәуірінде зор бағаға ие болды. 1923 жылы Байтұрсыновтың 50 жасқа толғаны Орынбор, Ташкент 1922 жылы қалаларында салтанатты түрде аталды. С.Сәдуақасов, С.Сейфуллин, М.Әуезов, М.Дулатұлы, Е.Омаров сияқты замандастары баспасөзде мақалалар жариялап, Байтұрсынұлының қазақ халқына сіңірген еңбегін өте жоғары бағалады. Өмірі мен қызметіне, шығармашылығына ғылыми пікір-тұжырымдар айтылды. Әуезов Ахмет туралы «Ақаңның елу жылдық тойы» деген мақаласында «...Кешегі күндерге дейін бәріміз жетегінде келгенбіз. Қаламынан туған өсиеті, үлгісі әлі есімізден кеткен жоқ. Патша заманындағы хукіметтік өр зорлыққа қарсы салған ұраны, ойымызға салған пікірі ... әлі күнге дейін үйреніп қалған бесігіміздей көзімізге жылы ұшырайды, құлағымызға жайлы тиеді» деп жазды. 1929 ж. шыққан «Әдебиет энциклопедиясында]]» (Мәскеу) Байтұрсынұлы тұлғасына «аса көрнекті қазақ ақыны, журналисі және педагогы. Ол қазақ тілі емлесінің реформаторы және қазақ әдебиеті теориясының негізін салушы» деген ғылыми әділ баға берілді. 1933 жылы шыққан М.Баталов пен М.С.Сильченконың «Қазақ фольклоры мен қазақ әдебиетінің очерктері» деген кітапшасында: «оның негізгі бағыты қазақ халқының қоғамдық-мәдени оянуына ықпал ету болды» деп Б-ның қоғамдық қызметін қорытындылады. Кейінгі коммунистік идеология Б. есімін ауызға алуға көп жылдар бойы тыйым салып, ол туралы сыңаржақ пікірлер айтылды. Саяси қысымның қаупіне қарамастан белгілі түркітанушы, академик А.Н.Кононов «Отандық түркітанушылардың биобиблиографиялық сөздігі» деген еңбегінде (1974) Байтұрсынұлының толық өмірбаянын беріп, әлеум.-қоғамдық қызметін, басты еңбектерін нақты айтты. Оның қазақ әліппесінің авторы екендігі, қазақ тілінің фонетикасы, синтаксисі, этимологиясы, әдебиет теориясы мен мәдениет тарихы оқулықтарын жазғандығы көрсетілді. 1988 жылдан кейін Қазақстандағы көптеген көше, мектептерге Байтұрсынұлы есімі берілді. Тіл білімі институты, Қостанай мемлекеттік университеті Байтұрсынұлының есімімен аталды. 1998 жылы оның туғанына 125 жыл толған мерейтойы салтанатпен атап өтіліп Алматы қаласынданда республика ғылыми конференция өткізілді, Байтұрсынұлының мұражай-үйі мен ескерткіші ашылды.

Байтұрсынұлы шығармашылық жұмысын өлең жазудан бастаған. Онда ол еңбекші халықтың ауыр халін, арман-тілегін, мұң-мұқтажын көрсетіп, жұртшылықты оқуға, білім-ғылымға, рухани биіктікке, адамгершілікке, мәдениетті көтеруге, еңбек етуге шақырады. Патшалық Ресейдің қанаушылық-отаршылдық саясатын, шенді-шекпендінің алдында құлдық ұрған

шенеуніктердің опасыздығын сынады. Ақынның алғашқы өлеңдері «Қырық мысал» атты аударма жинағында 1909 ж. Санкт-Петербургте жарық көрді. Бұл кітабы арқылы қалың ұйқыда жатқан қараңғы елге жар салып, олардың ой-санасын оятуға бар жігер-қайратын, білімін жұмсайды. Ақын әрбір аудармасының соңына өзінің негізгі ойын, айтайын деген түйінді мәселесін халқымыздың сол кездегі тұрмыс-тіршілігіне, мінезіне, психологиясына сәйкес қосып отырған.

Байтұрсынұлының екінші кітабы — «Маса» (1911). Бұл кітапқа енген өлеңдерінде ақын қараңғылық, надандық, шаруаға енжарлық, кәсіпкемарғаулық сияқты кемшіліктерді сынады. Көптеген өлеңдері сол кездегі ағартушылық бағытпен үндес болды. Ол Шоқан, Абай, Ыбырайқалыптастырған дәстүрлерді, гуманистік, демократиялық бағыттағы өрісті ойларды өзінше жалғастырушы ретінде көрінді. Қоршаған ортаға ойлана, сын көзімен қарайды, қоғам қалпына көңілі толмайды. «Қазақ салты», «Қазақ қалпы», «Досыма хат», «Жиған-терген», «Тілек батам», «Жауға түскен жансөзі», «Бақ» т.б. өлеңдерінің мазмұны осыны танытады. Кітаптың ішкі сазы меной өрнек, сөз орамы қазақ поэзиясына тән өзіндік жаңалық, ерекше өзгеріс әкелді.

Ахмет Байтұрсынұлы — білімнің пірі. Білім саласына қосқан үлесі әлі күнге дейін баға жетпес рухани байлық десек, білім саласына жазып қалдырған оқулықтары еліміздің алтын қорына енген теңдессіз басылымдар санатында. Ұлы ұстаз Ахмет Байтұрсынұлының қалдырған туындылары әлі де жүздеген жылдарға мұра болып қалып, білім саласына өз үлесін қоса бермек.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Жанпейісов Е. Байтұрсынұлы бастаулары // Тілтаным №2, 2001., Б. 3-13.
2. Байтұрсынұлы А. Оқу құралы. – Орынбор, 1912.-40 б.; Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992.-448 б., Б. 160-166.
3. Поливанов Е. Новая казак-киргизская (Байтурсиновская) орфография // Бюллетень Среднеазиатского государственного университета. Вып.7. –Ташкент, 1924., С.35-43; Казакский (Байтурсинов) алфавит // Литературная энциклопедия. – Москва, 1931., С. 23.
4. Қыдыршаев А. Ахмет Байтұрсынұлының әдістемелік мұрасы. – Орал, 1998.-132 б.
5. Қабдолов З. Көзқарас (Талдаулар мен толғаныстар). – Алматы: Рауан, 1996.-256 б., Б. 70-80; Қабдолов З. Ахаң ана тілін түрлеуші // Мемлекеттік тіл: бүгіні мен болашағы. – Астана: 1998-256 б., Б. 38-41.
6. Еркінбаев Ұ. Ахмет Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышы» XX ғасыр басындағы әдебиеттану контексінде. Автореферат. – Алматы, 2007.-26 б.; «Әдебиет танытқыштың» теориялық негізі. Монография. – Алматы, 2008.-136 б.

Ахмет Байтұрсынұлы – қазақ әліпбиінің атасы

Омарова Шарида Хафизовна,

1 санатты директордың оқу ісі жөніндегі орынбасары, қазақ тілі мен
әдебиеті мұғалімі

СҚО Қызылжар ауданы «Парасат» мектеп-лицейі» КММ

«Білім қалар артында, ғұмыр сырғып жоғалар», -деп М.Қашғарияйтқандай, саналы ғұмырын қазақ елін ұйқыдан оятуға, көкірегіне білім нұрын себуге арнаған ұлт атасы Ахмет Байтұрсынұлы өзінің артында өшпес мұрасын қалдырды.

Қоғам қайраткері, ақын, ағартушы, түріктанушы А.Байтұрсынұлы «Байтал түгіл бас қайғы» деген мағыналы сөзге сай келетін қиын-қыстау заманда өмір сүріп жатқанына қарамастан, жеке басының қамын ойламай, қазақ халқының мұңын жырлады. Ахметтің әкесі Байтұрсын өте намысқой, еті тірі адам болған екен. Қазақ халқын патшаның қыспаққа алғанына намыстанып, патша өкіметінің өкілі – уезд бастығын соққыға жыққаны үшін Байтұрсын түрмеге қамалады. Орын алған оқиға он жасар бала Ахметтің санасына қатты әсер етеді. Есейе келе Ахмет өмірдегі әділетсіздік пен зорлық-зомбылыққа, момын қазақтардың соққыға ұрынып жатқанына қатты налиды. Қалай да бұл мәселенің шешімін табуға тырысамын деп көп ізденеді, көп оқиды. Алдымен ауыл мектебінде сауатын ашып, оқу орнын аяқтағаннан кейін өзі де бала оқыту ісіне кіріседі.

Ахмет Байтұрсынұлы туралы әдебиеттерді зерделеп қарап, алысқа ой жүгіртер болсам, ұлы ойшыл үнемі ізденіс үстінде болып, бала оқытумен қатар қазақ тілін дамытудың жолдарын бір сәт ойынан шығармағанын байқаймын. Елдегі аласапыран кезеңді басынан өткере отырып, Ахмет Байтұрсынұлы қазақ әліпбиі мен қазақ тілі оқулықтарын жазуды он тоғызыншы ғасырдың басында-ақ бастаған еді. Ел сауаттылығы ұлы ғұлама үшін маңызды мәселе болды.

Ахмет Байтұрсынұлы ұлтымызды надандықтан маса сияқты ызыңдап оятпақшы болғандағы жан айқайын «Маса» өлеңінен білеміз. «Елім! Жерім! Халқым!» деп еңіреп өткен асыл ер елінің болашағы үшін басын тауға да, тасқа да соқты. Өмір жолында қандай бір қиыншылықтарға тап болса да, ешқашан тағдырына мойымай, қараңғы халықты артынан ертуге қорықпады. Немқұрайлықты жат санаған ұлы ойшылдың Абай Құнанбайұлының жолын жалғастырып, қазақ әдебиетінде өзіндік қолтаңбасын қалдырып кетуі бүгінгі ұрпақ үшін үлкен мақтаныш.

Данышпан Абай сөз өнеріне көп мән беріп, сөздің ішкі мән-мағынасын үңіле зерттеп, поэзияның құдыретті күшін асқақтата суреттеген. Абайдың ақындық жолын жалғастырып, әдебиеттану ғылымына жаңа түр берген де осы Ахмет Байтұрсынұлы болғанын зерттеулерден байқадым. Ұлы ойшылдың шығармаларын қанша қайталап оқысаң, соншама тың дүниелерді кездестіресің. Ғұлама данышпан «Әдебиет танытқыш» еңбегімен қазақ әдебиеттану ғылымының негізін қалады. Әдебиет тарихының мұрасын, ауыз әдебиеті

үлгілерін терең зерттеп, еңбектеріне арқау етіп отырған. Қазақ тілінің бай, қолданысы кең екендігін жан-жақты зерттеп, оқырманына жеткізе білуі Ахмет Байтұрсынұлының сөз өнерінің шебері екендігін көрсетеді.

Сәкен Сейфуллин өз сөзінде: «Өзге оқыған мырзалар шен іздеп жүргенде, қорлыққа шыдап, құлдыққа көніп, ұйқы басқан қалың қазақтың ұлт намысын жыртып, ұлттық арын жоқтаған патша заманында жалғыз-ақ Ахмет еді. Қазақтың ол уақыттағы кейбір оқығандары уез, губерния соттарына күш салып, тілмәш болып, кейбірі арын сатып ұлықтық іздеп жүргенде, Ахмет қазақ ұлтына жанын аямай қызмет қылды... халықтың арын іздеп, өзінің ойға алған ісі үшін бір басын бәйгеге тікті», - деді.

«Ахаң ашқан қазақ мектебі, Ахаң түрлеген ана тілі, Ахаң салған әдебиеттегі елшілдік ұраны – «Қырық мысал», «Маса»; «Қазақ» газетінің қан жылаған қазақ баласына істеген еңбегі, өнер-білім, саясат жолындағы қажымаған қайраты, біз ұмытсақ та, тарих ұмытпайтын істер болатын. Бірақ зорлықпен, күшпен дегенін болдырып үйренген большевиктер бұл ақиқатты теріске шығарып, оның есімін де, еңбегін де тарихтан өшіруге тырысып бақты. Оны бар ғұмырын адал қызмет етуге арнаған туған халқына жау етіп көрсетіп, «халық жауы» деген жалалы жамылғыны жауып, атқызды, атын атағандарды қуғынға салды. Бәрібір олар мақсатына жете алмады. Жала – бұлт, шындық – күн екен, заманы қайта туып, шындықтың шұғыласы өз нұрын төкті», - деген ойларды Мұхтар Әуезов тебірене айтқан еді.

«Шіркін, дүние-ай!», - деп қынжыламын. Елі үшін еңіреп өткен азаматтың жан айқайын қалай ғана сол дәуірдегі «соқыр» заман түсіне алмағанын, өзіне өзін жау етіп көрсеткеніне қайран қаламын. Зиялылардың қаламдарын қылыш етіп, жауларына қарсы тұра білгендерінің өзі ерлік емес пе?! Заманы қуғын- сүргін екеніне қарамастан, ұлы данышпан қапаста жүріп артына қаншама туындылар тастап кетті.

Қазақ әліпбиінің алғашқы авторы бола отырып, Ахмет Байтұрсынұлы қазақ тілін реформалауды жан-жақты ойластырды. Қазақ тілін жетілдіру, жаңа сатыға көтеру мақсатында ұлт ойшылы морфология, грамматика, фонетика саласында да көптеген еңбектер жазғаны бізге мәлім. Ғұламаның араб таңбасын пайдалана отырып, жазған қазақ графикасын өзге түркі тілдес халықтар да пайдаланғаны белгілі болды.

А.Байтұрсынұлының әліппесі алғашында «Оқу құралы» деген атпен басылып шығады. Бұл оқулық зиялы қауым арасында кеңінен пайдаланылды. Кейіннен қайта өңделіп, қайта басылып шығып, «Әліпбидің» жаңа түрі жазылды.

«Әліппе» оқулығы заман ағымына байланысты соңғы кезде қолданыстан шығып қалғанымен, биылғы оқу жылында мектеп табалдырығын аттаған бүлдіршіндердің қолына қайтадан тиді.

«Біз әліппені қайтару керек деп есептейміз. Ол 2021 жылы, өздеріңізге жақсы таныс, қазақ тіліне бейімделген Ахмет Байтұрсынұлының әдістемесі негізінде енгізіледі. Әліппе сынақ өткізетін алаң емес. Сондықтан ештеңені ойдан шығармай, осы әдістеме бойынша әзірлейміз», - деді ҚР БҒМ министрі

А.Аймағамбетов 2019 жылғы мұғалімдердің тамыз отырысында.

Бұл туралы ҚР білім және ғылым министрі Асхат Аймағамбетов ОКҚ брифингінде жоғары мінбеден хабарлаған болатын. «Мектеп бағдарламасына өзіміздің «Әліппемізді» және «Ана тілі» пәнін қайта қайтару мәселесі көптен бері айтылып жүр. Бұл мәселені де шештік. Мектептің бағдарламасына ресми түрде енді. Мемлекеттік стандартқа енгізілді. Бағдарлама жасалды. Бағдарлама биыл күзде бекітілді. Ол бағдарлама бойынша жаңа оқулықтар дайындалды. Осы жаңа оқулықтар бойынша пилоттық режимде 100-ден астам мектепте оқыту басталды. Ол біткен соң келесі жылдың қыркүйек айынан бастап еліміздің барлық мектебінде бүлдіршіндер «Әліппе» және «Ана тілімен» білім алатын болады», - деді. «Әліппе» кирилл әліпбиінде басылып шығатынын министр дәл басып айтып өтті.

Жаңартылған «Әліппенің» білім саласындағы тарихы осындай еді. Өткен оқу жылында мектеп табалдырығын аттаған бүлдіршіндер жаңартылған «Әліппенің» алғашқы қолданушылары болды...

Ахмет Байтұрсынұлының салып кеткен білім жолындағы сара жолымен әлі талай бүлдіршіндер оқып шығып, ел ертеңін ойлайтын азаматтар болып өсетініне сенімім мол.

Ахмет Байтұрсынұлы – қайталанбас, біртуар тұлға.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 3-том. — Алматы: «Атамұра», 2002 ж.
2. Нұрпейісов. К Алаш һәм Алашорда. — Алматы. 1995ж.
3. Омарбеков Т., Омарбеков Ш. Қазақстан тарихына және тарихнамасына ұлттық көзқарас. Алматы: Қазақ университеті, 2004ж.

Ахмет Байтұрсынұлының шығармаларындағы ұлттық тәрбие мәселелерінің өзектілігі

Ермаганбетова Акбота Жаналыковна,
Қостанай облысы әкімдігінің білім басқармасының «Қостанай қаласындағы
№17 жалпы білім беретін мектебі» ММ-нің қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің
мұғалімі, гуманитарлық ғылымдар магистрі, педагог-зерттеуші

Түйінсөз:

Ұлттық сана, мысал, тәрбие, аллегория, төлтума, қырық мысал

Ұлттық сананы сақтау, қоғамдық сананы қайта жаңғырту және оны заман талабына сай бейімдеу бүгінгі күнгі өзекті мәселеге айналуда. Осылайша әдебиеттің, соның ішінде көркем шығарманың тың серпінмен дамуына жол ашады, шығарманың өміршен екендігін дәлелдейді. Осы орайда ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлының шығармаларының құндылығы мен ұрпаққа қалдырған мол мұрасының мәні мен маңызы зор деп есептейміз. Ұлы ақынның даналықпен дән сепкен ойлы мысалдары мен төл туындылары күллі қазақ халқы үшін қашанда рухани азық екені сөзсіз.

Ахмет Байтұрсынұлы шығармалары ешқашан маңызы мен өзектілігін жоймайтын, қоғаммен терінің ішкі бауындай астасып жатқан өміршен шығармалар.

Адамдық диқаншысы қырға шықтым,
Көл жоқ, көгалы жоқ – қорға шықтым.
Тұқымын адамдықтың шаштым, ектім,
Көңілін көтеруге құл халықтың,- деп

жырлап, адамдық диқаншысына айналды [2]. Қырман басына шыққандиқандай өсіп шығар әр дәннен үміт күтті. Бейқам жататын қазақ даласындағы қой аузына шөп алмас қазақы мінез ояна алмады...Әттең...

Қазағым, елім,
Қайқайған белің,
Сынуға тұр таянып,
Талауда малың,
Қанауда жаның,
Аш көзіңді оянып,
Қанған жоқпа әлі ұйқың

Ұйықтайтын бар не сиқың!- деп енді елді сары масаша ызыңдап оятады [2]. Ақын есімемен тығыз байланысты бұл – мысалдары. Мысал болғанда да жай ғана мысалмен түсіндіру емес, сөзбе-сөз аударма емес, қазақы дүниетаным мен сана, тәлім-тәрбиені ұштастыра отырып қоғамға енгізіп төл туындыға айналдырып жіберген. Бұл жөнінде профессор Р.Нұрғали «Ақ жол» атты жинақтың алғысөзінде: «...Ахмет Байтұрсынов аудармаларында сюжет сақталғанмен, еркіндік басым, қазақ тұрмысына жақын идеялер, заман тынысын танытатын жаңа ойлар айтылады. Түп негізі Федрдан алынған

Крыловтың «Шымшық пен Көгершін» 10 жолдық мысалы – Ахмет Байтұрсынов аудармасында 32 жолдан тұратын жаңа шығарма. «Өгіз бен Бақа» қазақшада – 36 жол болса, орысшада – 17, «Қасқыр мен тырна» қазақшада – 76 жол, орысшада – 19 жол. «Арыстан, киік һәм түлкі» қазақшада – 56 жол, орысшада – 35 жол. Бұрын емеуірін, ишара, меңзеу, астар, мысалмен берілген ойлар «Маса» (Орынбор, 1911) кітабында ашық, анық, нақты айтылады» деп анықтай түседі [3, 76.]. Енді алысқа кетпей, осы мысалдардың тәрбиелік мәнін астарлап көрейік (1-қосымша).

Жоғарыдағы алегориялық мысалдарды жалғастыра берсек көп-ақ. Дегенмен, реттілігіне зер салсақ, мысал жанрына өзіндік қолтаңбасын енгізіп отырған. Кейіпкер аузына адам бойында кездесетін нашар мінездерді сала отырып, мысал соңында сондай жаман мінез-құлықтарды айыптап, жою амалдары үшін үлгі-өнегені дәріптейді. Мысалдарында мақал-мәтел, нақыл сөздерді өз қалпында да, орнын ауыстырып та, кейде мақалдың алдыңғы бөлігін ұтымды қолдана отырып, ойлы оқырманға даналықтан дән себеді. Мысалы: «Әлін білмеген әлек», «Сыйға-сый», «Ұялған тек тұрмайды», «Біреуге күлмекелер өз басыңа» және т.б.

Ақынның мысалдарымен қатар, өлеңдерінде де жақсы-жаман қасиеттерді сынға алады. «Қазақ қалпы» өлеңінде: (2-қосымша)

Ахмет Байтұрсынұлының қай шығармасын алсақ та, тәлімі мен тағылымы мол шығармалар. Қай шығармасын алып қарасақ та, тұнып тұрған тәрбие, оқи отырып өзінді танып, бойдағы жаман қасиеттерден арылуға септігін тигізеді. Бүгінгі күннің өзегі – білім мен еңбек. Себебі, «Басқадан кем болмас үшін біз білімді, бай һәм күшті болуымыз керек. Білімді болуға оқу керек. Бай болуға кәсіп керек. Күшті болуға бірлік керек. Осы керектердің жолында жұмыс істеу керек», – дейді. Бұл бүгінгі күнгі жастардың өмірлік ұстанымына айналуы тиіс. Ахмет Байтұрсынұлының рухымен қанаттанған «Әліппе» оқулығы сауаттылыққа бастар жол болса, мысалдары мен өлеңдері даналыққа дән себер ұлы жол. Осы жолда адаспай, адамгершілікті ту етіп түзу жүрудің өзі өмірдің мәні деп білемін.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Президент Қасым-Жомарт Тоқаев Алаш қайраткерлеріне арналған ескерткіштің ашылуына қатысты <https://www.akorda.kz/kz/prezident-kasym-zhomart-tokaev-alash-kayratkerlerine-arnalghan-eskertkishtin-ashyluyna>
2. Ахмет Байтұрсынұлы. «Маса» Алматы «Раритет» 2005
3. Рымғали Нұрғали. Қаз едік қатар ұшып қаңқылдаған <https://adebiportal.kz/kz/news/view/13181>

1-қосымша: «Өгіз бен бақа» мысалында:

Бақастық:

«Қарашы, енді қандай болдым?» - деді, -
Міне, мен жаңа әбден толдым», - деді [2].

Күншілдік:

*«Боламын мен де сонау Өгіздей», - деп,
Жел тартып, ісіп-кеуіп, қарнын керді.*

«Әлін білмеген әлек»

«Егіннің бастары» өлеңінде:

Тәкаппарлық:

Бұл Бидай көтеріп тұр басын көкке,
Қарайды шекірейіп өзі көпке.
Өзіне өзгелерді теңгермейтін,
Соншама бұл бидайдың дәні көп пе?»

Кішіпейілділік:

Бидайлар басы толық иіліп тұр,
Дән берген қожасына сыйынып тұр.

Өзімшілдік:

Басында бұл бидайдың дәні болмай,
Кекірейіп, көкке қарап, бүлініп тұр.

Қарапайымдылық:

*Кез еді пісіп болған егін түрлі.
Бастарын дәнге толған төмен салып,
Бидайлар бейне тағзым етіп тұрды.*

«Қалпы емес тәкаппарлық данышпанның,
Тұтынба бұл мінезді, балам», - дейді.

«Қасқыр мен тырна» мысалында:

Қомағайлық:

Кемірмей, қалыбынша жұтып қалды,
Тамақта, жүрмей сүйек, тұрып қалды.
Қақалып, дем ала алмай сасқанынан,
Қақалды, сүйек жүрмей тамағына

Екіжүзділік:

«Шырағым, дүниеде ұмытпайын,
Құтқарсаң мені қазір осы дерттен.
Танысып, сеніменен дос болмаққа,
Жүруші ем кез келгей деп тілеп көптен.
Білуші ем әкенді де, Тырна, сенің,
Дүниеде кім бар еді онан өткен?!

Өтірікші:

«Не дейсің, ойын ба осың, шын ба,
Тырна, Қажарға мәжнүн жоқ саған мұнда.
Ақы алып өзгелерден дән деп қапсың,
Қой, Тырна, ойнап мені әуре қылма!
«Сыйға - сый» дегенменен таз басыңды
Аузыма салып тұрған кемірмедім.

Мінездес Қасқырменен кейбір адам.
Басына бәле түсіп қысылғанда,
Жалынып-жалпаяды келіп саған.
Құтқарып ол бәледен жіберген соң,
Болмайды оған кісі сенен жаман.

«Қасқыр мен қозы» мысалында:

Міншіл:

«Сен, Қозы, текке қарап жүре алмайсың,
Соктыкпа маған десем, тіл алмайсың.
Мойныңды қазір жұлып алайын ба,
Суымды неге былғап, лайлайсың?»

кекшіл:

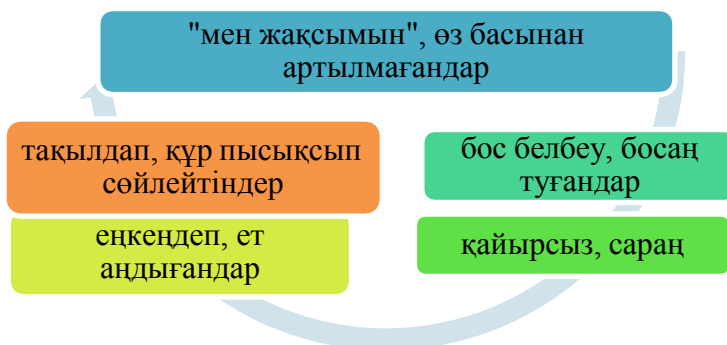
Қой заты талай зәбір берді маған,
Соларын мен де істеймін енді саған.
Кегімді қойдан алмай, кімнен алам?!
Тауыспа о деп, бұ деп сөзді оған».

Жауыздық:

«Үндеме! Жетер! Қазір мұрсатым жоқ
Тұруға ақ-қараңды тергеп сенің.
Алыпсың жаман әдет қарсыласып,
Сенімен тұрам ба мен мылжыңдасып.
Айтайын, білгің келсе, Қозым, саған:
Кінәң сол - жегім кеп тұр, қарным ашып!»

Осындай жазықсызды жазғыратын
Әр жерде күштілерде бар ғой қалып.
Қасқырдың зорлық болды еткен ісі,
Ойлаймын, оны мақтар шықпас кісі.
Нашарды талай адам талап жеп жүр,
Бөріден артық дейміз оның несі?!

2-қосымша:

Ахмет Байтұрсынулының ғылыми-педагогикалық мұралары

Жумагулова Жанар Дуйсенбаевна,
«Қостанай қаласы әкімдігі білім басқармасы» ММ қазақ тілі мен әдебиеті
секторының жетекшісі
Kazakh@kst-goo.kz

Жөн көрсеттім қазақ деген намысқа,
Жол сілтедім жақын емес алысқа.
Өзге жұрттар өрге қадам басқанда
Дедім: «Сен де қатарыңнан қалыспа»

Данышпан дара тұлғалар, керемет ойшылдар әрқашан тұңғыш терең, шексіз жұмбақ болатыны белгілі. Олардың ой-пікірлері мен атқарған істері тарихпен, заманмен астаса қабысып, тіпті бүгінгі күннің, болашақтың өзекті мәселесі болып қала бермек. Осындай тұлғалар қатарына Ахмет Байтұрсыновта жатады.

Қазіргі нарықтық экономикаға сүйенген, ғылыми-техникалық жаңалықтарға еркін аяқ басқан егеменді еліміз білім беру ісі мен қоғамды ізгілендіру мәселесін, демократия мен ұлттық руханиятты, мәдениет пен тілді түлетуге, ұлттық рухани мұраларды жандандыруға баса көңіл бөліп, білім беру мекемелері өздерінің алдына басты міндет етіп қойып отыр. Қазақстан Республикасының мәдени-этикалық білім беру тұжырымдамасында «Мемлекетіміздің тәуелсіздігін нығайту ұлттық мәдени дәстүр жалғастығына, тарихи мұраларды жандандырып тәрбие құралына айналдыруға, халықтар мүддесі мен бірлігінің тоғысуына негізделуі қажет. Мәдени-этикалық мұраны жандандыру мен жалғастыру, ұлттық патриоттық сезімді ояту мен аялау ең алдымен мектептен басталуы тиіс», - деп өте орынды айтылған [1].

А.Байтұрсыновтың педагогикалық – ағартушылық ғылыми еңбектерін зерттеп, жалпы орта білім беретін мектептердің оқу-тәрбие үрдісінде пайдаланудың ғылыми-әдістемелік кешенін жасау, оны теориялық және практикалық тұрғыда негіздеп, жан-жақты дамыған шығармашыл тұлға қалыптастырудың маңызы мен мәні аса зор.

А.Байтұрсынов ұлттық мүддені жеке бастың мүддесінен жоғары қоя білді. «Елдің өзін ел сезінуін, өзгелермен тең сезінуін, өзінің ұлтын ер сезінуін, қайраттанып, намыстанып жігерленіп өмір сүруін» армандады. «Жаңа жазу. Жаңа әліппе. Тұңғыш емле. Тұңғыш фонетика. Тұңғыш грамматика. Тұңғыш синтаксис. Тұңғыш терминология мен әдістеме. Тілашарлар. Тіл танытқыштар. Тіл жұмсарлар» [2].

Халыққа білім беру үшін сол халықтың ана тіліндегі жазуы, оқу құралдары болуы қажет, әдебиеті мен мәдениетін дамытатын іс-әрекеттер мен саяси әлеуметтік жағдайлары болуы тиіс. Міне, осындай өзекті мәселелерге А.Байтұрсынов ерекше мән беріп, игі істерді алға бастыру үшін кедергілермен

аянбай күресті. Ұлттық емлені, грамматиканы ғылыми негізде жаңадан құрып, оны іс-әрекетпен жүзеге асырды.

Отаршылдардың басты мақсаты – қазақ халқын сауаттандырып, көзін ашу, білімді болуын қамтамасыз ету емес, жазба мәдениетінен ажырату болатын. Ұлттық мектептердің азаюы, әлсіреуі осындай отаршылдық саясаттың күшеюінің нәтижесіне байланысты еді. Мұндай саясаттың белең алуына қарсылық білдірген алғашқы қазақ ағартушысының бірі – А.Байтұрсынов болды.

Осы ғасырдың аяқ кезінде қазақ мектептері құрылымына байланысты екі түрлі көзқарастар туындады. Алғашқылары – орыстандыру, шоқындыру, ұлттық дін мен тілден, мәдениеттің қол үздіруді көздеуші миссионерлер, ал соңғылары – орыс халқының озық идеяларын негізге ала отырып, халқының дүниежүзілік білімді игеруін қалаған ұлт ағартушылары болды.

Осындай озық идеяның жүзеге асуы үшін қызмет еткендердің бірі – А.Байтұрсынов еді. Ол халқының болашағы жарқын болуына бар ғұмырын арнаған «ұлтжанды» азамат еді.

Бар ғұмырын Алаш деп арнап, сары масаша ызындап, адамдықдықаншысы болып жас ұрпақтың бойына дән себу жолына бағыштаған, бар бақытын содан тапқан ғалым ең алдымен қазақ балаларының ана тілінде сауатын ашып, әрі қарай қазақ тілінде оқуын жалғастыруға көп күш жұмсаған ағартушы қайраткер. Осы мақсатты орындау үстінде ол қазақ тілін, оның дыбыстық жүйесі мен грамматикалық құрылысын баяндап, талдап танытқан зерттеуші, әрі сол зерттеушінің негізінде «Әліппе» мен тұңғыш анатілі оқулықтарын жазған автор. Кітап бетінің төменгі тұсындағы сілтемеде хат таныту жолдары көрсетіліп, сабақ әдісі қоса беріледі. Барлық әріптерді өтіп болған соң, танымдық материалдар ұсынылады. Мысалы, «Туысқан – туған іліктес» деген тақырыпта ата, баба, ана, әже, шеше, аға, іні ... деген сөздер беріледі. Сол сияқты киімдердің, ойындар мен ойыншықтардың т.б. атаулары ұсынылады. Және бір көңіл аударатын жері – автор балаларға лайық тілмен жазылған, тәрбиелік мәні бар бар жұмбақ – жауаптарды, мақал – мәтелдерді, шағын өлең текстерді береді. Бүгінгі күнгі білім беру жүйесіне әліппенің оралуы болашақ ұрпақ үшін зор бақыт. Себебі, Ахмет Байтұрсынов салған сауат ашудың сара да, дара жолы – «Әліппе» оқулығы еді.

«Біздің заманымыз – жазу заманы... Сөздің жүйесін, қисынын келтіріп жаза білу үшін қазақ бастауыш мектебінде басқа білімдермен қатар қазақ тілінің дыбыс, сөз, сөйлем жүйелерін де үйрету керек» дегенді өзіне міндететіп алады да, сол міндетті атқару үшін «Тіл құрал» деген атпен үш бөлімнен тұратын оқулық жазуға кіріседі. «Тіл құрал» яғни, кітап тілдің құралы деген мәнде емес, тілдің өзі құрал деген мағынада беріліп тұр. «Тіл - құрал» тұңғыш оқулық болуымен қатар, бастауыш мектепке, яғни алғашқы 4 -5 жыл оқитын шәкірттерге арналғанмен, бұл қазақ тілінің фонетикалық құрылымын талдап, жүйелеп, танытып берген, қазақ тілінде тұңғыш ғылыми жұмыстың басы болды. Бұл оқулықтар – «қазақ тіл білімі» атты ғылым саласының ана тіліміздегі бастамасы еді. Өйткені қазақ тілінің дыбыстық

құрамының классификациясы да, сөз таптарын ажыратып, сөз тұлғаларын көрсетуде де, сөздердің септелу, тәуелдену, жіктелу тәртібін танытуда да, сөйлем түрлерін ажыратуда да күні бүгінге дейін А.Байтұрсыновтың атаған оқулықтарының негізі сақталып келеді.

Ғылымның тіл үйретудегі жасаған еңбегі қолданбалы грамматикамен жалғасады. Бұл жұмысын «Тіл жұмсар» деген атпен екі бөлімді кітап ретінде жарыққа шығарды. Осыдан кейін А.Байтұрсынов сауат аштыру, тілді оқыту методикасын жасауды міндетіне алып, ол үшін «Баяншыны», «Әліппе астарын» жазған. Балалардың тілдерін ұстартып, оларды көркем сөзге баулуды көздеп, Т.Ш.Шонановпен бірігіп, үлкен хрестоматия (ол да «Оқу құралы») құрастырған. Бұл оқулықтар тек оқулықтардың басы емес, қазақ тілін ана тілімізде танудың басы болды. «Қазіргі қазақ тілі» саласының іргетасы болды. Өлең-мақалалары да, ғылыми да, ғылыми-зерттеу еңбектері де халық ағарту ісіне бірден-бір қажетті, өнегелі «Маса» мен «Қырық мысал» кітаптары екендігі белгілі.

Халықты надандық түнегінен шығару үшін оған білім беру қажеттігін дәлелдеді. 1914 жылы «Қазақ» газетінде жарияланған «Бастауыш мектеп» деген мақаласында автор қазақтың бастауыш мектептері қандай болуы керек деген мәселе қойып, халық сауатын ана тілінде ашу мақсатын алға қояды. Бұл бүгінгі күні өзектілігін жоғалтпаған мәселелердің бірі. Қазақ тіліндегі балабақшалардың саны мен қазақ тілінде білім алуларының сапасын арттыру бүгінгі күнгі кезек күттірмес мәселе. Балаға қандай тілде білім берсең, кейін сол ұлтқа қызмет етеді емес пе?!

Ахмет Байтұрсынұлының өмірі мен шығармаларының зерттелуі бойынша алғашқы мәлімет берген еңбектердің қатарына М. Дулатов, М. Әуезов, Т. Шонанов, С. Сейфуллин болды. Ал өзге ұлт өкілдерінің арасында А.Байтұрсыновтың өмірбаяны мен ғылыми, шығармашылық еңбектерінен мәліметтер берген А. Кононов және т.б. болды [3] XX ғасырдың 40-70 жылдары М.С. Сапарғалиев және А.С. Елагиннің [4] зерттеген еңбектері ұлт зиялыларының қазақ қоғамын саясаттандырудағы іс-шараларын, қазақ мемлекетін құру мәселесіне арнаса, Р. Сыздық, Ә. Шәріпов пен С. Дәуітов [4] еңбектерінде қайраткердің әдеби-шығармашылық мұрасы мен ағартушылық-ғылыми қызметіне, ақындығына арнаған.

Дегенмен, ғалым, ақын еңбектерін әлі де зерттеу, зерделеу көптік етпейді. Себебі Ахмет Байтұрсынұлының шығармалары қоғамдағы өз маңызын жоғалтпайтын өміршең шығармалар. Жазған еңбегі қоғамда өмір сүргенде ғана ақын мұратына жететіні анық. Өткен ғасырда масадай ызыңдап халықты оятып, адамдық диқаншысы болып халық санасына дән сепкен ұлт ұстазының ерен еңбегі ешқашан ұмытылмасы хақ. Әдебиеттану саласынан жазылған ғылыми еңбек «Әдебиет танытқыш», қазақ тілін оқыту үйретуге арналған оқулықтар мен хрестоматиялар, оқыту әдісіне арналған методикалық құралдар; оқу – ағарту проблемасын сөз ететін мақалалар, графика мен терминология мәселелерін әңгімелейтін мақалалар мен баяндамалар... тізбектей берсек көп- ақ.

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Алаш» сөзі – халқымыз үшін қашанда қасиетті ұғым. Өткен ғасырдың басында ұлтымыздың бас көтерер азаматтары Алаш идеясының төңірегіне бірікті. Халықтың рухын оятып, санасына сілкініс әкелді. Жеріміздің тұтастығының сақталуына ықпал етті. Төл әдебиетіміз бен мәдениетімізді бұрын-соңды болмаған деңгейге көтерді. Өркениетті зиялылықтың негізін қалады» , -деп атап көрсетеді [5]. Алаш зиялыларының ерен еңбектері мен шығармалары күллі адамзат үшін маңыздылығына жан-жақты талдау жасай келе, оның өнегелі ойлары ұлттық идеяның өзегіне, ұлттық болмыстың үлгісіне айналуы тиіс екені туралы сындарлы ой тастады. Ұлт ұстазының 150 жылдық мерейтойы – рухани тұрғыдан дамуымыз үшін керектігін түйіндеді.

Осыншама санқырлы қызметін жазған еңбектері арқылы жалпылама тізбелеп жеткізуге болар, бірақ шағын мақалада саралап айта алмасымыз анық. Дегенмен де мәдениетімізге орасан еңбек сіңірген дара тұлға, ағартушы ғалымның халық ағарту істері саласындағы қайталанбас қызметін атап өтуге өзімізді парыздармыз деп санаймыз.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Иманбекова Б., Ахмет Байтұрсынов мысалдарының тәрбиелік мәні. /Ақиқат, 1999. №2., 83-86 бб.
2. Байтұрсынов А. Ақ жол. Шығармалары, өлеңдері, аудармалар, зерттеулер. – А: «Жазушы». 1989. – 320 б.
3. Байтұрсынов А. Ақ жол. – А: «Жалын». 1991. – 461 б.
4. Ойсылбай А. Ахмет Байтұрсынұлының «Әдебиеттанымшысындағы» сөз өнері мен поэтика мәселелері. Автореферат. – Алматы, 2010.-26 б.
5. Тоқаев: «Алаш» сөзі – халқымыз үшін қашанда қасиетті ұғым (aikyn.kz)

Ұлттың ұлы ұстазы

Жапарова Клара Камалбаевна,
Павлодар облысы Ақсу қаласының №1 қазақ орта мектебінің
бастауыш сынып мұғалімі,
klara070765@mail.ru

Түйін сөздер: ұлы ұстаз, ақын, тілші-ғалым, ағартушы, түркітанушы, лингвист, аудармашы.

Еліміз егемендік белесін еңсеріп, өз қолымыз өз аузымызға жететін, қой үстінде бозторғай жұмыртқалаған заманда дүниеге келген біз – бақытты ұрпақпыз. Бұл бейбіт күн бізге оңайлықпен келмегені бесенеден белгілі. Алдыңғы буын ағаларымыздың асқан парасаттылығы, келер ұрпақ үшін қойылған мақсатқа жетуге деген табандылығы – біздің уайым, қайғысыз шатшадыман күндерімізге кепіл болды. Олардың ең басты мақсаты – қазақ халқының өз алдына жеке шаңырақ көтеріп, еншісін алып, өз орнын анықтауы. Алаш арыстары аңсаған арманға бүгінде біз жетіп отырмыз. Бұл сөзге Түркия бастаған бүкіл әлем елдері мойындаған тәуелсіздігіміз дәлел. Оған ешкімнің таласы жоқ.

Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін халық 20-ғасырдағы барлық оқиғаларды, оның ішінде «Алаш» қозғалысына байланысты оқиғаларды жадында оңай жаңғыртты. Қарқынды ғылыми ізденістердің нәтижесінде Алаш қозғалысының қазақ халқының ұлт-азаттық күресі тарихындағы орны мен рөлін объективті түрде анықтауға және Алаш-Орда үкіметінің қызметіне баға беруде тарихи әділеттілікті қалпына келтіруге мүмкіндік туды. Алаш қозғалысы – дәуірлік құбылыс. Оның қызметі, идеялары, бағдарламалары ұлттық мемлекеттілікті қалыптастырудың іргелі негіздерін қалады.

XX ғасыр басындағы қазақ зиялыларының ең үлкен ерекшелігі молдадан немесе медреседен білім алған. Қазіргі лингвистикалық терминологияның барлығын А.Байтұрсынұлы жасаған. Ахмет Байтұрсынұлының ғылыми-педагогикалық еңбектерінің нәтижесі – қазақ әліпбиі, қазақ тілінің фонетикасы, синтаксисі мен этимологиясы, әдебиет теориясы мен мәдениет тарихы. А.Байтұрсынұлының қажырлы еңбегі қазақ әдебиеті мен халықтың сауатын көтерді, ұлттық мектеп пен қазақ әдебиетінің берік іргетасы болды. Реформатор Ахмет Байтұрсыновтың араб графикасына негізделген тұңғыш қазақ әліпбиін құрастырғанын атап өткім келеді. Ахмет Байтұрсынұлы - қазақ үшін қасиетті есім. Ол бұрынғы Торғай уезінің Тосын болысында, шаруаның жанұясында дүниеге келген. Алғашында ауылда білім алып, кейін Торғайдағы орыс-қазақ училищесі (1886-1891) мен негізгі Ыбырай Алтынсарин қалаға Орынбордағы мұғалімдер мектебін (1891-1895) тәмамдаған. Мұғалімдік қызмет жолын 1895 жылы бастаған. Ақтөбе, Қостанай, Қарқаралы уездерінің ауыл, болыс училищелерінде сабақ берген. Ұлт ұстазының саяси қызмет жолы 1905 жылы

басталды. 1905 жылы саяси қызметке көшіп, «Қарқаралы петициясы» авторларының бірі атанды. [1, 4-5б]

Ахмет Байтұрсынұлы - қазақ әліпбиінің алғашқы авторы. Ол «Тіл- құрал», «Оқу құралы», «Тіл жұмсар», «Баяншы» іспетті еңбектер мен түрлі хрестоматиялар жазған. Әдістемелік бұл құралдар әлі күнге дейін қазақ тілі білімі мен тіл оқыту әдістемесі саласындағы ғалымдардың қолданысына ие. Шығармашылық жолын Ахмет Байтұрсынұлы мысал жазудан бастаған. Оның өлеңдері қазақ халқының мүддесі мен үмітінен сыр шертіп, білім мен мәдениетті насихаттады. «Қырық мысал» (1909), «Маса» (1911) шығармаларында қаранғылық, енжарлық, кәсіпке марғаулық сияқты кемшіліктерден арылуға шақырды. Ахмет Байтұрсынұлы қазақ әліппесі мен қазақ тілі оқулықтарын жазуды 1910 жылдардан бастап қолға алды. Онымен қоса қазақ графикасын жазуға кірісті. Қазақ графикасының негізіне қазақтың мәдени дүниесінде көп ғасырлық дәстүрі бар, өзге түркі халықтары да пайдаланып отырғандықтан, туыстық жақындық сипаты бар араб таңбаларын алады. Оның қазақ фонетикасына икемдейді, ол үшін қазақ дыбыстары жоқ таңбаларды алфавиттен шығарады, арабша таңбасы жоқ дыбыстарына таңба қосады, қазақ тілінің жуанды-жіңішкелі үндестік заңына сай жазуға ыңғайлы дәйекші белгі жасайды. Сөйтіп, «төте жазу» деп, өзгелер «Байтұрсынов жазуы»деп атаған қазақ ұлттық графикасын түзеді. Одан осы жазуды үйрететін әліппежаза бастады. Әрбір зиялы азамат халқына қара танытып, сауатын ашуды,ол әрекетті «Әліппе» құралдарын жазудан бастауды мақсат етті. Ахмет Байтұрсынұлы өз жазған «Өмірбаянында» «Орынборға келгеннен кейін еңалдымен қазақ тілінің дыбыстық жүйесі мен графикалық құрылысын зерттеуге кірісті, одан кейін қазақ әліпбиі мен емілесін ретке салып, жеңілдету жолында жұмыс істеді, үшіншіден, қазақтың жазба тілін бөтен тілдерден келген қажетсізсөздерден арылтуға синтаксистік құрылысын өзге тілдерден жат әсерінентазартуға әрекеттенді, төртіншіден, қазақ прозасын жасанды кітаби тілден арылтып, халықтық сөйлеу тәжірибесіне ыңғайластыру үшін ғылымитерминдерді қалыптастырумен айналыстым» деп жазған еді. 1910 жылдан қолға алған жұмыс 1912 жылдан қолданысқа енді. Ғалым бір халықтың әліпби жүйесін екінші бір халық қабылданғанда, оны өз тіліне икемдеп үйлестіру қажеттігін, олай етпеген жағдайда әріп мәселесінің дұрыс шешім таппайтынын 1924 жылы өткен «Қазақ білімпаздарының тұңғыш съезінде» ашық түрде өтті. [297 б.]

1921-1925 жылы Орынбордағы, 1926-1928 жылы Ташкенттегі Қазақ халық ағарту институттарында қазақ тілі мен әдебиетті, мәдениет тарихы пәндерінен сабақ береді. 1928 жылы Алматыда Қазақ мемлекеттік педагогика институтының ашылуына байланысты ректордың шақыруымен осы оқу орнына профессор қызметіне ауысты. Оның атымен аталған Байтұрсынұлы әліпбиі қазақ тілінің табиғатына бейімделген араб жазуы негізінде жасалды. Кезінде қазақ халқын сауатсыздықтан арылтқан «Жаңа Емле» төте жазуын бүгінде Қытай, Ауғанстан, Иран елдерінде тұратын қандастарымыз әлі де пайдаланып келеді.

Ұстаз, ұлы ұстазы Ахмет Байтұрсынұлы-қыры мен сыры мейлінше мол адам. Ол қазақ тілінің тұңғыш әліппесін мен оқулықтарының авторы, мемлекет қайраткері, сондықтан із салған жаңашыл ағартушы. Байтұрсынов қазақ әліпбиін реформалаудың өзіндік жобасын ұсынды. Мұның бәрі әр сөзде алдыңғы немесе артқы қатардың белгісін белгілеу болды. Ол бас немесе жоғары дыбыстық кілттердің нотасына өте ұқсас болды және дауыстыдыбыстардың таңбаларының санын айтарлықтай үнемдеді, сонымен қатар қазақ тілін араб графикасымен үйлестірді. Көптеген замандастары, мысалы, лингвист Евгений Поливанов бұл жобаны тамаша деп атады.

Ұлттың Ұлы Ұстазы қалдырған бай мұрасы жаңа қырларынан зерттеп жүрген бүгінгі ғалымдардың, ізденушілердің басқосуы- үлкен мәнге ие іс-шара. Ұлыны зерттейік, зерделейік, ұлағатты еңбектерін еске сақтап, ұрпағымызға жеткізейік,-дей келе, сапалы, табысты сұхбат болатынына сенім білдірді.

Қазақ халқында текті туған, ғұмырын ізгілікке арнап, ел дамуы жолында ат салысқан азаматтар жетіп артылады. Шоқтығы биік тұлғалардың бірі-Ахмет Байтұрсынұлы десек, артық айтпағанымыз болар. Саналы ғұмырын сауат ашуға арнап, Қарабайыр халықтың көзін ашуға ұмтылған ұлы ұстаз, қазақтан шыққан тұңғыш ағартушы екені мәлім. Өзінің өткір тілді өлеңдері,жыр- жинақтары арқылы халқының құлағына маса болып ызылдап, ұйықтап жатқан халықты оятуға талпынған, жанды жерінен шағып, болашаққа зер салуды насихаттайды. Қазақ қоғамында оқу саласына ерен еңбек сіңірген Ахмет Байтұрсынұлы араб жазуы негізінде жасалған тұңғыш әліпбиді дүниеге келуінетүрткі болды. Өзінің қолға алған жобасы негізінде, топ алдына шығып, баяндама жасаған сәтте, ағартушы ғалым: «Әр жұрттың түрінде, тұтынған жолында, мінезінде қандай басқалық болса,тілінде де сондай басқалық болады. Біздің жасынан не орысша, не ноғайша оқыған бауырларымыз сөздің жүйесін, қисынан анғыз қазақша келтіріп жаза алмайды не жазсада қиындықпен жазады, себебі, жасынан қазақша жазып дағдыланбағандық» деп айтқан болатын. Кіріктірілген сөздер, әріптердің балаларды оқып, игеруіне қиындық тудыратындықтан, барынша жеңілдетілген, тілге оңай екендігін алға тартып,

«Оқу құралы» қазақ әліпбиінің баспада жарияланып, қара домалақ балалардың қолына тиіп, көзін ашуға өз ықпалын тигізді. Аталмыш оқулық әлі күнге дейін өзінің маңыздылығын жоймай, құнды дүниелер ретінде бағалануда. Айта кетейік, қазіргі біздің білім беру жүйесінде талай жылдар бойы қолданыста болып, кейінгі жылдары өзгеріске енген «Әліппе» оқулығыда биыл жанданып қайта шәкірттердің қолына табысталды. Оның алғашқы бетінде, Ахмет Байтұрсыновтың болуы да бекер емес. [2, 10-11-б]

Жалпы, өзі жазылған өмір баянда ол: «Орынборға келгеннен кейін, ең алдымен қазақ тілінің дыбыстық жүйесімен грамматикалық құрылысын зерттеуге кірістім; одан кейін қазақ әліпбиі мен емілесін ретке салып, жеңілдету жолында жұмыс істедім, үшіншіден, қазақтың жазба тілін бөтен тілдерден кеген қажетсіз сөздерді арылтуға, синтаксистік құрылысын өзге тілдердің жат әсерінен тазартуға әрекеттендім; төртіншіден, қазақ прозасын жасанды кітаби сипаттан арылтып, халықтық сөйлеу тәжірибесін ыңғайластыру үшін ғылыми

терминдерді қалыптастырумен айналыстым», деген болатын. Талай жылдық зерттеу, тынымсыз еңбек, алға қойған мақсаттың арқасында ғалым өзінің тырнақалды туындысын көпшілікке ұсынып, жемісті нәтижесі көп уақыт отпей ақ байқала бастады.

«Тіл құрал» қазақ тілінің тұңғыш оқулығы. Ол жерде тек жазылу, оқылу емлесі ғана көрсетіліп қоймай, нақты дәлелдермен анықтамалар, грамматика, терминдер кеңінен қарастырылған. Мысалы, бүгінгі күнге дейін қолданыстан түспей келе жатқан зат есім, сан есім, сын есім, етістік, есімдік, одағай, үстеу, бастауыш, баяндауыш, пысқтауыш, шылау, сөз таптары, жай сөйлем, құрмалас сөйлем, қаратпа, т.б. көптеген терминдерге түсінікті түрде анықтама беріп, сауат ашуға негіз болған. Әрине, бастапқыда балалар үшін бұл ұғымдар құлаққа түрпідей тигенімен, уақыт өте келе, сөйлемдердің құралу барысы талдау жүйесіне бірізділік қалыптасын, әр бөлшекке мән беру нақты түрде жүзеге асырылды.

Талай жанның өміріне шуақ болып шашылып, талай жанның шамшырағын жағуға ықпал еткен азамат, тек білім саласында орасан тер төгіп қана қоймай, баспа саласының дамуына да үлкен көмегін тигізді. Тұңғыш, жалпы ұлттық «Қазақ газетінің жарыққа шығуына түрткі болған, дәл осы Ахмет Байтұрсынов болатын. Саясаттан хабар-ошар тарапын, халықпен тікелей байланыс орнатқан, басылым адамдарды үнемі ілім-білімге де үгіттеп отырды.

Оған қоса, нар тұлға Қазақ халқының XX ғасырдың басындағы ұлт азаттық қозғалысы жетекшілерінің бірі ретінде тарихтан жақсы таныс тіпті, отаршылықтың отты лебі оның отбасында да өз кесірін тигізіп, қазақтың текті ұлына жала да жабылды. Әрине, ұлттың ұранын ұлықтаған жандыпатша үкіметі аса жақтыра қоймағаны анық. Алайда, қазақ үші, Ахмет Байтұрсынов қашанда биік тұғырдағы, төбемізге көтеретін ұлт ұлы екенін қанша ғасыр өтсе де дәріптеп өтпек. [3, 256 б]

Тілі таза намысы өжет, текті тұлға қашанда ұрпақтардың ықыласына бөленіп жүре бермек. Тұңғыш ұстаз, ағартушы, ұл жанашыры, мемлекет қайраткері, ақын, аудармашы, нар тұлға. Осындай игі қасиеттердің бәрі бір бойына ғана сіңіре білген абзал азамат, Ахмет Байтұрсынұлы!

Ахмет Байтұрсынұлының есімі барша оқырман қауымға таныс болғаны мен, оның өмірі, ағартушылық жолы кей деректерді біле бермеуі мүмкін. Студенттік уақытымыздың соңғы жылында университет тарапынан А.Байтұрсынұлы атындағы «Тіл құрал» оқу – әдістемелік, ғылыми –зерттеу орталығынан өндірістік тәжірибеге бардық. Тәжірибе жетекшісі Имаханбет Райхан Сахыбекқызы, Мекебаева Лейла Адамқызы сияқты оқушыларымыз болды. Осы тәжірибе арқылы бізге, Әл- Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің студенттеріне ұлт ұстазы атанған Ахмет Байтұрсынұлының тұлғасын тереңірек тануға мүмкіндік туды. Оны қазақ даласының «сегіз қырлы, бір сырлы» деп аталатын атақты адамдарына жатқызуға болады. Ол таланты әдебиет танушы, терең ойшыл, жарқыраған публицист, жанқияр саясаткер, ізденуші ғалым, керемет ұйымдастырушы және өз халқының дамуына қызығушылық танытқан қоғам қайраткері болды. Ол энциклопедиялық

ақылмен ерекше қабілеті бар, өмірді жақсы көретін және айналасындағы адамдардың тағдырына бей-жай қарамайтын адам. Ол айналасындағылардың барлығын өзінің таусылмайтын қуатымен терең мағыналы тіршілігімен тарта білді. Ахмет Байтұрсынұлының сан қилы оқиғаға толы өмір бүгінгі күніде адамдарды таң қалдырады және өмір сүруге жасампаздыққа деген ұмтылысын оятады! [4, 25-26 бб.]

Халқымыздың өмірінде және бүкіл Еуразия кеңістігінде болып жатқан «өзгерістер дәуірінің» драмалық оқиғаларына қарамастан,оның өмірін конъюнктуралық деп айту қиын, дегенмен ол әрқашан ең өзекті әлеуметтік проблемалардың басында жүреді. Сонымен қатар, оның қоғамдық өмірге ат салысуындағы әрекетін өте дәйекті және мұқият деп айта аламыз. Ахаң басы қасында болған жобалардың әрқайсысын кемелдіктің шеткі деңгейіне жеткізді. Қазақтың Ахметі халық үшін, - «түнгі аспанның төрінде жарқырап тұрған шок жұлдыз!»

Аханның өміріндегі ең маңызды істер қатарына үш ірі бастамасын жатқызуға болады: Әлихан Бөкейханов және Міржақып Дулатовпен бірлесе отырып, өз заманымен бүкіл қазақ халқы үшін тұтас ұлттың сауатымен білім айнасына айналған «Қазақ» газетін басып шығару: Арап графикасын қолдану арқылы «Төте жазу» жасау және «Алаш-Орда» үкіметінің қызметіне қатысу.Әрине, Ахмет Байтұрсыновтың өмірінде өзгеде айтулы оқиғалар болды, алайда дәл осы оқиғалар қазақ халқының өмірінде терең із қалдырды, оны өз елінің көрнекті ұлы етті, оның тәуелсіздігі туралы арманын асқақ етті.

«Қазақ» газетінде сол кездегі қайта өркендеген қазақ қоғамы үшін танымның кең көкжиегін ашқан мазмұны терең және тақырып бойынша алуан түрлі материалдар басылып шықты. Осы басылымның арқасында қазақтар қазіргі өркениетті ұлттың қалыптасуы жолында өте маңызды қадам жасады деп айтуға болады.

Ахмет Байтұрсынұлы өз ұлтының бағы жану үшін өмірдің барлық саласына араласты. Бұған оның атақ-даңқы дәлел. Қазақ халқы біртуар перзентін қоғам және мемлекет қайраткері, ақын,әдебиет зерттеуші ғалым,түркітанушы, публист, педагог, аудармашы ұлттық жазудың реформаторы,ағартушы ретінде жақсы біледі. Биыл еліміз Ахмет Байтұрсынұлының 150 жылдығын атап өтуде. Жұртшылық жақсы болуы тиіс, Ахмет Байтұрсынұлы әйгілі Қарқаралы петициясы авторларының бірі болды. Осы арыз-тілекте жергілікті басқару, сот, халыққа білім беру істеріне Қазақ елінің мүддесіне сай өзгерістер енгізу, ар-ожа бостандығы, дін ұстау еркіндігі, күні өткен Дала ережесін қазақ мүддесіне сай заңмен ауыстыру және басқа да мәселелер көтерілді. Дәл осы кезде Байтұрсынұлының саяси қызметі басталды деуге болады. Оның алғашқы кітабы-«Қырық мысал» 1909 жылы жарық көрді. Осы кітаптың өзінде отаршылдықтың зорлық-зомбылық, елдің тұралаған халін тұспалдап болса да жеткізді. Ол қазақ ғылыми тарихында ұлттық әліпби жасап жаңа үлгі ұсынған реформатор. Оның «Оқу құралы» қазақ жазушының тұңғышоқулығы. Ахмет Байтұрсынов ұлтына, қазақ халқына қызмет етті.Бұл туралы Сәкен Сейфуллин кезінде былай деген болатын: « Ахмет халықтың арын іздеп,

өзінің ойға алған ісі үшін бір басын бәйгеге тіккен, Ахмет Байтұрсынұлы ұлтын шын сүйетін шын ұлтшыл». Ол шын мәнінде ұлт ұстазы, халқымыздың рухани көсемі бола білді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

- 1.«Ана тілі газеті» Машқанова Н.Т. Ахмет Байтұрсынов қазақ жазуының реформаторы.Алматы, 1994ж. [4-5-б]
- 2.«Аңыз адам» журналы 2010 ж. №11 желтоқсан. [10-11-б]
- 3.Нұрпейісов.К Алаш һәм Алашорда – Алматы «Ататек» 1995-[256б]
4. Тарихи тұлғалар. Танымдық-көпшілік басылым. Мектеп жасындағы оқушылар мен көпшілікке арналған. Құраст.: Тоғысбаев Б. Сужикова А. Алматы: “Алматыкітап баспасы”, 2009. – [25-26 бб.]
5. Байтұрсынов А. Шығармалары (Өлендер, аудармалар, зерттеулер). – Алматы, 1989 – [297 б.]

Ана тілін түрлеген ахан

Штифель Гульмира Бектасовна,
Павлодар облысы Ақсу қаласының №1 қазақ орта мектебінің
бастауыш сынып мұғалімі,
shtifel88@mail.ru

Түйін сөздер: ұлы ұстаз, реформатор, ғалым, ағартушы, рухани көсемі, түркітанушы, тілші, лингвист, көркем аудармашы, публицист.

Ахмет Байтұрсынов атамыз — қазақ көсем сөзінің атасы. Өзінің көсем сөздерінде қазақ тағдырына байланысты сан алуан көкейкесті мәселелерді қозғап, халқына жеткізуге, көкірек көзін ашуға ұмтылған заманның озық ойлы азаматы болатын. Ұлттық мәдениет пен әдебиеттің, білім мен ғылымның туын көтерген, жұртшылықтың санасына демократиялық ойлар сіңіріп, алға жетелеуге ұмтылған зиялы топ қалыптасты. Халықтың зердесіне сәуле түсіріп, оқуға шақыру арқылы санасын оятқан осы топтың рухани көсемі Ахмет Байтұрсынұлы еді. Ел есінде өзінің өнеге болар өмірімен, шығармаларымен қалды. Ол кісі данышпандығы мен ұлылығын өз кезінде-ақ мойындатқан. Оның сөздерінің жаңғырығы бүгінгі ұрпақтарын да бейтарап қалдырмады. [1, 25-б.]

«Оқуға шақыру»

"...Өзіміздің елімізді сақтау үшін, бізге мәдениетке, оқуға ұмтылу керек. Ол үшін ең алдымен әдебиет тілін өркендету керек. Өз алдына ел болуға, өзінің тілі, әдебиеті бар ел ғана жарай алатындығын біз ұмытпауға тиіспіз.", - деп жазды Байтұрсынұлы. [6,260-б.]

Байтұрсынұлы шығармашылық жұмысын өлең жазудан бастаған. Онда ол еңбекші халықтың ауыр халін, арман-тілегін, мұң-мұқтажын көрсетіп, жұртшылықты оқуға, білім-ғылымға, рухани биіктікке, адамгершілікке, мәдениетті көтеруге, еңбек етуге шақырады.

Патшалық Ресейдің қанаушылық-отаршылдық саясатын, шенді-шекпендінің алдында құлдық ұрған шенеуніктердің опасыздығын сынады.

Ақынның алғашқы өлеңдері «Қырық мысал» атты аударма жинағында 1909 ж. Санкт-Петербургте жарық көрді. Бұл кітабы арқылы қалың ұйқыда жатқан қараңғы елге жар салып, олардың ой-санасын оятуға бар жігер- қайратын, білімін жұмсайды. Ақын әрбір аудармасының соңына өзінің негізгі ойын, айтайын деген түйінді мәселесін халқымыздың сол кездегі тұрмыс- тіршілігіне, мінезіне, психологиясына сәйкес қосып отырған. [2]

Байтұрсынұлының екінші кітабы - «Маса» (1911). Бұл кітапқа енген өлеңдерінде ақын қараңғылық, надандық, шаруаға енжарлық, кәсіпкемарғаулық сияқты кемшіліктерді сынады. Көптеген өлеңдері сол кездегі ағартушылық бағытпен үндес болды. Ол Шоқан, Абай, Ыбырайқалыптастырған дәстүрлерді, гуманистік, демократиялық бағыттағы өрісті ойларды өзінше жалғастырушы ретінде көрінді. Қоршаған ортаға ойлана, сын

көзімен қарайды, қоғам қалпына көңілі толмайды. «Қазақ салты», «Қазақ қалпы», «Досыма хат», «Жиған-терген», «Тілек батам», «Жауға түскен жансөзі», «Бақ» т.б. өлеңдерінің мазмұны осыны танытады. Кітаптың ішкі сазы меной-өрнек, сөз орамы қазақ поэзиясына тән өзіндік жаңалық, ерекше өзгерісәкелді.

Халық ауыз әдебиетінің үлгілерін жинап жарыққа шығаруда Байтұрсынұлы зор еңбек сіңірді. Әдебиет саласындағы алғашқы зерттеуі деп оның «Қазақ» газетінің 1913 жылғы үш санында шыққан «Қазақтың бас ақыны» деген көлемді мақаласын атауға болады. Онда қазақ халқының рухани өмірінде Абайдың аса ірі тұлға екені, өмірбаяны, шығармаларының мазмұн тереңдігі, ақындық шеберлігі, поэтикасы, орыс әдебиеттерімен байланысы туралы ойлы пікірлер айтылған, ақын мұрасының эстетикалық қадір-қасиеттері ашылған. Қазақтың эпостық жыры «Ер Сайында» алғы сөз бен түсініктемелер жазып, оны 1923 ж. Москвада шығарды.

Қазақ ауыз әдебиетінде молынан сақталған жоқтау-жырларын арнайы жүйелеп, сұрыптап, 1926 ж. «23 жоқтау» деген атпен жеке кітап етіп жариялады. Байтұрсынұлының қазақ әдебиеттану ғылымы мен әдебиет тарихы жөніндегі тұңғыш көлемді еңбегі - «Әдебиет танытқыш» (1926). Мұнда көркем сөз өнерінің табиғаты, сыры, мазмұны, ерекшеліктері, жанрлары, жаңа терминдер, ұғымдар жайлы жан-жақты зерттеулер, тұжырымдар сөз болды. Бұл еңбегінде Байтұрсынұлы ауыз әдебиеті мен жазба әдебиетінің әлеуметтік, қоғамдық мән-маңызын ашудан гөрі адамгершілік, эстетикалық әсемдік әуенін талдауға көбірек көңіл бөлген. Сондай-ақ мұнда жазба әдебиеттегі ағымдар, әдістер туралы ой-түйіндер айтылған. Кітаптың бірінші бөлімі «Сөз өнерінің ғылымы» деп аталады да, онда көркем сөздің толып жатқан қыры мен сыры, тараулар мен тармақтар, тіл әуезділігінің қыруар шарттары, «сөздің өлең болатын мәнісі», өлең айшықтары, «шумақ түрлері», «тармақ тұлғалары», «бунақ буындары», «ұйқастығы» т.б. сөз етіледі.

Байтұрсынұлы Еуропа жұртындағы сындар әдебиетінің бай тәжірибесін меңгеруге бет алушылық, қазақ көркем сөз ізденістерінде сәйкестік, үйлесімділік тапқанын айтады. Байтұрсынұлы әдебиет зерттеушісі ретінде қазақ әдебиетінің даму процесін жеке дара бөліп қарамай, барлық халықтар әдебиетіне ортақ сипаттармен ұштастыра талдауға тырысады. Байтұрсынұлының жыраулардың мұрасын жетік білетінін осы еңбегінен айқын көреміз. Сөз өнерінің көне дәуірдегі үлгілері, 15-17 ғасырлардағы жыраулар поэзиясының біразы ақын назарына іліккен. Асан Қайғы, Нысанбай жырау, Бұдабай ақын, Наурызбай би, Құбыла ақын, Жарылғап ақын, Алтыбас, Ақмолда, Әбубәкір, Шортанбай, Байтоқ, Сүгір ақын, Мұрат, Досжан, Орынбай, Шернияз т.б. ақын-жазушылар шығармаларынан үзінділер бар.

Байтұрсынұлы қалдырған бай мұраның тағы бір саласы - көркем аударма. Ол орыс классиктерінің шығармаларын қазақ тіліне аударып, көркем қазынаның бұл саласын байытуға мол үлес қосты. И.А. Крылов мысалдарының бір тобын қазақ тіліне аударып, «Қырық мысал» деген атпен жеке жинақ қылып бастырды. И.И. Хемницердің «Атпен есек», А. Пушкиннің «Балықшы мен

балық», «Алтын әтеш», «Ат», «Данышпан Аликтің ажалы» шығармаларын, орыстың белгілі лирик ақыны С.Я.Надсонның өлеңін қазақ тіліне аударды.

Байтұрсынұлы тілші-ғалым ретінде қазақ тілінің табиғаты, өзгешеліктері, араб әліпбиінің жайы, терминдер, қазақ тілін оқыту әдістемесі туралы мақалалар жазды. 1926 ж, Бакуде болған түркітанушылардың Бүкілодақтық 1- съезіне қатысып, «Түркі тілдеріндегі терминология жайлы» деген тақырыпта баяндама жасады. Байтұрсынұлы қазақ балаларының ана тілінде сауатын ашуына көп күш жұмсады. Осы мақсатта «Оқу құралы» (1912), «Тіл құралы» (1914); ересектердің сауатын ашуға арнап «Әліпби» (1924), «Жаңа әліпби» (1926) атты оқулықтар мен тың еңбектер ұсынды. Қазақ грамматикасына қатысты категориялардың әрқайсысына қазақша ғылыми термин жасап, морфологиялық тұлға-тәсілдерді жаңаша талдау, жаңаша анықтамалар берді. Қазақ фонетикасы мен грамматикасын талдауда тілдің типологиялық ерекшеліктері мен өзіндік даму барысын ескеру принципін ұстады.

Байтұрсынұлы қазақ тіл білімін 20 ғасырдың бас кезінде қалыптастырып, оның ірге тасын қалады. Араб графикасына негізделген қазақ жазуының реформаторы болды. [2, 230 б.]

«Бізге сауат ашқызған»

Қазақ мәдениеті тарихында алфавит, емле мәселесінің өз орны бар. Өйткені жазу мәдениеттің ажырамас бір бөлшегі екендігі белгілі.

Қазақ халқы өзге түркі халықтары сияқты 4-5 ғасыр бойы араб жазуын пайдаланған. Тек 19 ғасырдың екінші жартысынан бастап қана қазақ оқығандары, соның ішінде Ыбырай Алтынсарин тәрізді ағартушылар, қазақтың ұлттық жазба әдеби тілін қалыптастыру үшін оның дыбыстық жүйесін дұрыс бере алатын жаңа алфавит қабылдауды не осы жазуды біраз жетілдіруді көздеген. Міне, осы пікір ағымын өз мақсаттарына шеберлікпен пайдаланған Н.И.Ильминский бастаған миссионерлер араб жазуының кемшіліктерін сынай отырып, қазақ жазуын бірден орыс графикасына кешіру идеясын қызу уағыздады.[4, 49-б.]

1895-1909 жылдары ел ішінде әр сатылы мектептерде бала оқытып жүріп, Ұлы ұстаз үлкен тәжірибе жинақтайды. Ахмет Байтұрсынұлы қазақ әліппесімен қазақ тілі оқулықтарын жазып шыққан. Онымен қоса қазақ графикасын жасауға кіріседі. Араб таңбаларын қазақ фонетикасына икемдейді, ол үшін қазақ дыбыстары жоқ таңбаларды алфавиттен шығарады, арабша таңбасы жоқ дыбыстарына таңба қосады, қазақ тілінің жуанды - жіңішкелі үндестік заңына сай жазуға ыңғайлы дәйекші белгі жасайды. 24 таңбадан тұратын өзі "қазақ жазуы" деп, өзгелер "Байтұрсынов жазуы" деп атаған қазақтың ұлттық графикасын түзеді. Одан осы жазуды үйрететін «Әліппе» жазды. Сөйтіп, оқу-ағарту идеясына сол кездегі интелегенция жаппай мойын бұрды. Осылайша Ахмет Байтұрсынұлы араб әріпті қазақ жазуының жаңа реформаланған үлгісін жасады.

1911-1912 жылдары Уфа мен Орынбор қалаларының баспаханаларында жарық көрген Ахмет Байтұрсынұлының әліппесі "Оқу құралы" деген атпен 7 рет қайта басылып, оқыту ісінде ұзақ әрі кең пайдаланылды. 1926 жылы ғалым

"Әліпбидің" жаңа түрін жазды. Кітап оқуға жеңіл, тілі ұғымды, баланы қызықтырып, ынталандырып, баурап әкетеді.

Өзі көшбасшы болған қазақ тіл білімінде ғана емес, күллі түркологиялық әлемде сол кезде оның атақты "Тіл – құрал" атты үш бөлімнен тұратын, үш шағын кітап болып жарияланған оқулықтар жазылды. Тұңғыш рет грамматиканы ғылыми жүйеге түсіріп, әсіресе төлграмматикалық терминдерді қалыптастырғанын баса айтқан жөн. Бұдан бөлек, ғалым қазақ тілі грамматикасына қатысты категориялардың әрқайсысына қазақша атау ұсынды. Осы күні қолданылып жүрген зат есім, сын есім, етістік, есімдік, одағай, үстеу, шылау, бастауыш, баяндауыш, жай сөйлем, құрмалас сөйлем, қаратпа сөз деген сияқты сан алуан лингвистикалық атаулардың баршасы – ғалымның жазып кеткен мұрасы. [5, 19 б.]

Биыл еліміз Ахмет Байтұрсынұлының 150 жылдығын атап өтуде. Ахмет Байтұрсыновтың ақын, публицист, ғалым, қоғам қайраткері санатында жасаған барлық еңбегі, тартқан қорлық, көрген азабы, болашаққа сенген үміт-арманы – баршасы осы ұлы миссияны орындауға, туған халқы қасықтай қаны қалғанша қалтықсыз қызмет етуге арналған. [6, 260 б.]

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Тарихи тұлғалар. Танымдық-көпшілік басылым. Мектеп жасындағы оқушылар мен көпшілікке арналған. Құраст.: Тоғысбаев Б. Сужикова А. Алматы: "Алматыкітап баспасы", 2009. – 25-26 бб.
2. <https://ikaz.info/ahmet-bajt-rsyn-ly-mirbayany/>
3. «Маңғыстау» энциклопедиясына, Компьютерлік-баспа орталығы, 2007. – 230-240 бб.
4. Әліппе айтысы. Құраст.: Мәжітаева Ш. Қарағанды, 1990. – 49-51 бб.
5. «Батыс Қазақстан облысы» энциклопедиясы, Алматы, 2002. – 19 б.
6. «Бес арыс». Құраст.: Әшімханов Д. Алматы. «Жалын», 1992.-259-260 бб

Әлихан және алаш тарихы

Шапауов Алибек Кабыкенович

Павлодар облысы, «Павлодар ауданының Мичурин жалпы орта білім беру мектебі» КММ, тарих және құқықтану мұғалімі.

alibek2.1.1975@mail.ru

Түйінсөз

Алаш зиялысы Әлихан Бөкейханұлының өмірін зерттеу, оның Қазақ еліне, тұңғыш саяси ұғымы жайлы баяндау Қоғам, Алаш, А.Бөкейханов, революция, идея, құпия, патша.

Әлихан Бөкейханов тарихы қазақ халқының жарқын болашағына, елінің азаттығы жолында аянбай қызмет еткен, мемлекет және қоғам қайраткері. Алаш көсемі, халқымыздың біртуар перзенті – Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейханов еліміздің өткен тарихындағы атқарған ерлік ісі, қалдырған мұралары кейінгі ұрпаққа үлгі-өнеге. Елінің тәуелсіздігі жолына өмірін арнаған Әлихан Бөкейханов тарихи ерлігінен бүгінгі ұрпақ үлгі алуы тиіс. [1]

Ең басты құндылығымыз-Тәуелсіздік. Бұл күнге сан ғасыр бойы армандап жеттік. Тәуелсіздікке қан төгіссіз, бейбіт түрде қол жеткізіп, елімізді әлемнің өркениетті мемлекеттерінің қатарына қостық. Қазақстан Республикасы тәуелсіздігінің 30 жылдығы аясында, алаштың арыстарының сол кездегі аянбай қызмет етуінің, болашақта еліміздің жарқын болашағын, халқымыздың ешбір нәрсеге мойымайтындығына сеннімен болжау жасалуында деп есептейміз. Алаш қайраткерлерінің I ғасыр ширегі өтседе, тарих сахнасынан өшпей, мәңгілікке алау ретінде жұлдыздай жарқырап, күннен-күнге шабыттанып, гүлденіп, құлпырып, өмірге деген шуағын шашуда. «Мәңгілік Ел» идеясын іске асыру аясында, «Әлихан және Алаш тарихы» баяндама бойынша, тарихи зерттеуге бағытталған Қазақстан Республикасы Алғашқы Елбасымыздың Н.Ә.Назарбаевтың осыдан төрт-бес жыл бұрын жарияланған «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласы осындай жобаларды іске асыруға септігін тигізеді.

«XX ғасырдың басында қазақ зиялылары бүкіл қазақ халқы атынан іс-қимыл жасай отырып, отаршылдықтың нәтижесінде елді экономикалық және рухани дағдарыстан шығу жолын іздестірді, қазақ халқының мемлекеттігін қалпына келтіріп, халықты жалпы азамат құндылықтарымен таныстыруға ұмтылды. Қазақстан ұлттық мемлекеттің идеяларының қалыптасуы. Алаштықтардың идея қозғалысының және Алаш партиясының бағдарламасынан бастау алады. «Алаш Орда» үкіметі 1917 жылдың қазан- желтоқсан айларында құрылып, ал 1919 жылдың желтоқсан айында оны кеңес үкіметі ресми мойындады. Біздің Тәуелсіздік алу идеямыз осы Алаш Орда өкіметінің құрылуынан басталды. Бүгінгі таңда алаштық идея елжанды, ұлтжанды қазақ азаматын қайтадан баурап алу үстінде. Басты себебі, Алаш қозғалысының ең ұлы мақсаты-Егеменді Ұлттық Тәуелсіз мемлекет құру идея

шарасымен сабақтасып жатқанында еді». /Алаш арманы үшін «Алаш қозғалысы» кітабынан/.

1911 жылы Ахмет Байтұрсынұлының «Маса» еңбегі жарық көрді. Бұл жинақ сол кездегі қазақ қоғамның саясаттан тысқары болып, оқу-білімнен шет қалуы үлкен қауіп екенін түсініп, содан құтылдың жолын, яғни қазақтың санасын оятуға бағытталған еңбек. Бұл еңбекте ұлттық мүдде айқын баяндалған[2].

Ахмет Байтұрсынұлы шығармалары сол дәуірдің тарихи тақырыптарына арналған зерттеулер деуге болады. Оның «Қазақ» газетінде жарияланған әрбір мақаласында ұлтымыздың болашағына алаңдау және қиындықтан шығудың нақты жолдары көрсетілген. Ерекше бір назар аударатын мәселе, оның Абайдың рухани мұрасына сүйене отырып, ұлт болашағын оқу-білім мен өнермен байланыстырып, қарауы. Ұлы Абайдың қоғамның демократиялық құрылымы туралы ойларын дамыта отырып, Ахмет Байтұрсынұлы бірнеше еңбектер жазды. Соның бірі 1913 жылы «Қазақ» газетінде жарияланған бүгінгі күні де өзектілігін жоймаған «Оқу жайынан» деген мақаласында былай дейді:

«Мал бағатындар мал бағуын жақсы білерге керек, ел бағатындар ел бағуын жақсы білерге керек. Бала оқытатындар бала оқытуын білерге керек. Бала оқытуын жақсы білейін деген адам, әуелі, балаларға үйрететін нәрселерін өзі жақсы білерге керек, екінші, баланың табиғатын біліп, көңіл сарайын танитын адам боларға керек... Бұл күнгі ғылымды жұрттарда бала оқыту жұмысы бала оқыту ғылымын оқып шыққан адамдардың қолында... Судья судьялық ғылымды оқығаннан болғанда, доктор докторлық ғылым оқығаннан болғанда, мұғалім мұғалімдік ғылымын оқып шыққан адамдардан болуы тиісті...» [1, 252 б.]. Яғни, осы шығармадан қазақ халқының ұлттық мүддесінің бірі қоғамның әрсаласын басқаруда отырған адамдардың өз жұмысының кәсіби маманы болу керектігін көрсетеді. Сонымен қатар ұстаздың кәсібилігі мен бала психологиясын терең білуі және өзінің білімінің жан-жақты болуы міндетті екендігіне ерекше көңіл аударған. Оның осы ұстанымы бүгінгі Қазақстан мектептерінде қажеттілігі даусыз. [3]. 1917 жылы шілде-тамыз айларының өлі арасында Жалпы қазақтық I құрылтай шақырылып. «Алаш» партиясы тарих сахнасына шықты. «Алаш» партиясының ұлттық ұстанымы бес түрлі тұжырымға негізделді.

1: жер, жер және жер. Жерсіз Отан жоқ. Әлихан Бөкейхановтың ұйғарымы бойынша: «Қазақтың байырғы жерін қашан қазақтар өз бетінше ғылым мен техникаға сүйеніп толық игермейінше, жер жекеменшікке де, қоныстанушыларға да берілмейді». Яғни, жер – Отан, ал Отанды сатуға да, жеке меншікке айналдыруға да болмайды. Сол жер үшін әр қазақтың намысы жыртылып, ол жерге әр қазақтың тері мен қаны төгілген деген тұжырымға саяды.

2: жердің астындағы, үстіндегі, аспанындағы барлық игілік қазақ мемлекетіне қызмет етуі керек. Бұл «өз жерінің игілігін әуелі өз елі игілігіне айналдырсын, одан асса ғана жатқа салауат» деген емеуірінді танытады. **3:** Ә.Бөкейхановтың жобасы бойынша, «Қазақтың жерінде өндірілген «бір уыс

жүн сол мемлекеттің азаматтарының үстіне тоқыма болып киілуі керек, яғни толықтай экономикалық тәуелсіздік пен бірлікке қол жеткізуге ұмтылуы тиіс».

4: Қазақ мемлекетінде мемлекет құрушы ұлттың тіл, дін, діл үстемдігі болуы керек, яғни, Х.Досмұхамедовтің пайымдауына жүгінсек, «ұлттық мәдениет үстемдігі сақталуы» тиіс болатын.

5: Түпкі мақсат: тәуелсіз ғылымға, ұлттық салт-дәстүрге негізделген заңға сүйене отырып, Х.Досмұхамедовтің пайымдауына жүгінсек, «тәуелсіз сот құрылымы болады, тең және туыстық қарым-қатынастарды қамтамасыз ететін одақтық қағидаттар (заң) жасалады» [4].

Ұлт Ұстазы өз кезегінде жастарға сенім артқан. «...Бұл күндегі үлкендердің көбі біздің жаңалық ісімізді жатырқап, жаңалық пікірімізді түсінбей, айтқанымызды тыңдамай, істегенімізге қосылмай отыр. Олар өтіп, кейінгі жастардың да заманы жетер. Жаңалыққа жастар мойын бұрып, қайрылар, халық түзелуінің үміті жастарда. Сондықтан жастардың қалай оқып, қалай тәрбиеленуі – бәрінен бұрын ескеріп, бәрінен жоғары қойылатын жұмыс». Егеменді Қазақстандағы жастар тәрбиесін жетілдіріп, олардың білім алуына барлық жағдайды жасау Алаш зиялыларының басты ұстанымы болғандығының дәлелі. Ұлт Ұстазының бүгінгі ұлттық мүддемізге байланысты терең ой-пікірінің бірі – «Оқу жайы» (1913 ж. «Қазақ» газеті) деген мақаласында жан-жақты баяндалған. Біздің пікірімізше бүгінгі күні бәсекеге қабілетті Қазақ Елі болып, әлемнің дамыған елдерінің қатарына кіру үшін ғылым-білім керек. Осы ұстанымның өзектілігін Ахмет Байтұрсынов XX ғасырдың басында-ақ жазған. «... Бұл заманда қолы жетпегендерді теңдіккежеткізетін, әлсіздерге күш беретін өнер-білім, сол өнер-білімге мезгілі өтпей тұрғанда үйренсек, тұрмысымызды түзетіп, басқалардың аяқ-астында жаншылмас едік, бізде өз алдымызға бір жұрт екендігімізді білдірер едік...».

«Алаш» атты есімімен қазақ халқының ұлттық жаңғыруына байланысты. «XX ғасырдың басында ұлт үшін қаламмен де, қарумен де күреске түскен Алаш қайраткерлерінің пәрменді еңбегі Алаш баласының есінен еш кетпек емес». Алаш қозғалысымен бірге, мәселен, оның атақты қайраткерлері А.Байтұсынұлы, Ә.Бөкейханұлы, М.Дулатұлы, М.Тынышбаев, М.Есболов пен Н.Төреқұлов, М.Жұмабайұлы, А.Тұрлыбайұлы, Қ.Кеменгерұлы, Б.Айбасов, Ш.Қосшығұлы, С.Мұстафин, А.Тұрлыбаев, Е.Итбаев, С.Торайғұров, М.Кәшімов, Е.Бекетанов, Ә.Ермеков, Х.Ғаббасов, Р.Мәрсеков, Ж.Ақбаев, Н.Құлжанов, Б.Ниязов, М.Шоқай тағы басқаларының да тарих алдындағы еңбектеріне лайықты баға, құрмет көрсету-біздің қоғамдық парызымыз. «Есімдері аталған және аталмаған қаншама азаматтар отаршылдық қамытындағы халқы үшін бастарын бәйгеге тікті. Алаштың атымен ұлы іс бастаған қай тұлғада құрмет пен марапатқа әбден лайық» Алаш қайраткерлері мен қазақ басшыларының іргетасын қалаушы, нақтырақ айтқанда, тудырушы болып саналады.

Ұлттық рухты көтерудің саяси-әлеуметтік амалдарын жасаған Әлихан Бөкейхан I Мемлекеттік Думаға депутат болып сайланып, оның жұмысна қатыса алмағанымен, заң шығарушы органның кейінгі шешімдеріне жіті назар

аударып отырады. Оны әсіресе, Думаның қазақ тағдыры үшін ең өткір жер мәселелеріне қатысты шешімдері қызықтырды. /«Қазақ» газетінің 1913 жылғы №9 және №10 сандарында жарияланған/[5]. Алаш идеясы бүгінгі таңда Тәуелсіз Қазақстанға қызмет етуде және қызмет етеді. «1990 жылдары басында, Алаш арыстарын «ақтау», «ақталған» тұста, жоқтан бар жасап, олардың шығармашылық мұрасын тез арада халқымен қауыштыру аса қажет болды». Тәуелсіздіктің арқасында біз бүгін терең ашылмаған, бұрын соңды мүлде қарастырылмаған тақырыптарды Қазақстанның және шет елдердің мемлекеттік мұрағаттарында зерттеу мүмкіндігі туып отыр.

Әлихан ұлттың жері есесі туралы ойланғанда іске көшуді жөн деп санаған, сол бір қадам зерттеу экспедициясына қатысуы. Ф.Щербина экспедициясына қатысқан Ә.Бөкейханов 1913 жылы өзінің пікірін былайша білдірді: «Қазаққа қалдырған Щербина нормасы қазаққа көп жер қалдырды, қазақ ұтып кетті» [6.64 б.] -деп, қазақты қайта жазды, бұрынғы қазаққа Щербина нормасымен қалған жерді мінеп, неше қайтара кішірейтіп, шұнтитып көшпелі қазаққа деп жаңа норма шығарды. 1903 жылы Ә.Бөкейханов Сергей Порфириевич Швецов бастаған экономикалық экспедицияның қатарына шақырылады. Сібір темір жолы басқармасының шақыруы мен қаржысына жасақталған бұл экспедицияның мақсаты – Сібір темір жолы маңайын мекендеген қазақтардың мал шаруашылығы жағдайын зерттеу болатын, солмаңайдағы қой, жылқы және ірі қара мал шаруашылығының жағдайының экономикалық тиімділігін зерттеу болатын. Ә.Бөкейханов алдына қойылған міндеттерді ойдағыдай орындап, бірнеше іргелі ғылыми монография жазып шығады. Ол монографиялар экспедициясының басқа материалдарымен бірге

«Материалы по экономическому обследованию районов Сибирской железной дороги» деген жалпы атаумен бірнеше том болып 1904-1905 жылдары Томск қаласынан жарық көреді. Ә.Бөкейханов Ресейдің көрнекті экономист, географ ғалымдарымен бірлесе отырып, Россия біздің отанымыздың жалпы географиялық сипаттамасы атты көп томдық еңбектің 1903 жылы шыққан қазақ өлкесіне арналған 18 томның тарауларын жазуға қатысқан. Ол қазақтар туралы шынайы мәліметтер келтіріп, қазақтарды асқақтатады. Қазақтың ой-өрісі мен дүние танымы, ежелгі мәдениеті мен тарихы анағұрлым озық екенін дәлелдейді. XX ғасырдың басында қазақ даласында автономиялық биліктің болуы ұлтазаттық қозғалыс тарихында елеулі кезең болып саналады. Ғұмыры ұзақ болмаса да қазақтың тұңғыш үкіметі құрылып, қазақ халқының мемлекеттікке лайықты ел екені паш етілді. Алаштықтардың ең басты еңбегі – олар сол қиын уақытта толыққанды саяси партия мен үкімет құрып, өз халқының мүдделерін батыл қорғау жағына шыға алуында. Алаш қозғалысы заманалық маңызы бар құбылыс, оның идеялары мен бағдарламалары ұлттық мемлекеттікті қалыптастыруды мақсат етті. Әлихан Бөкейханов қазақтарды руға да, жүзге де жіктемеді, әлеуметтік мәртебесіне де, біліміне қарай да бөле- жармады. Қазақты біртұтас халық ретінде көргісі келді. Осы орайда ол ұсынған Алаш атауы ұлтты ұйыстыруға мұрындық болатын тамаша идея болып шықты.

Бұл идеяны Әлихан Бөкейханов Алаш қозғалысы пайда болғанға дейін-ақ әрдайым айтып жүрген еді.

1910 жылдың өзінде-ақ «Қазақтар» деп аталатын тарихи очеркінде қазақтардың соғыс ұраны «Алаш деген мифтік тұлға» екенін атап өткен болатын [1, 141 б]. Алаш зиялыларының саяси және рухани күресіндегі негізгі мақсат, орасан міндет, ол ұлтымызды ұйыстыру, сол арқылы елдігімізді айқындау десек, онда осындай ұланғайыр сауапты істің аясында ана тілімізді сақтау мәселесі тұрды. Алаш қайраткерлерінің қай-қайсы да тілдің саяси, қоғамдық һәм рухани үлкен күш, ұлтты біріктіруші қуатты құбылыс екендігін жақсы сезінді. Сондықтан да Алаш сияқты аса ірі қозғалыстың рухани тінінде қазақ тілі мәселесі ерекше орынға ие болды [4, 91 б]. Өткен мен бүгінді сабақтастыруда мына мәселелерді қаперге алған жөн: Біріншіден, Алаш идеясының өзегі ұлттық мемлекеттік дербестік болғанын, бүгінгі Қазақстан Республикасы — Алаштың бұл арманының іске асуының көрінісі екенін, Алаш көшбасшыларының қазақ қоғамын біртіндеп Еуропалық деңгейдегі өркениеттің озық жетістіктерімен ақылға қонымды ұштастыру негізінде, сол замандағы нақты жағдайларға бейімдеуді өздерінің анық та айқын мақсаты тұтқанын көрсетті. Екінші, «Алаш» партиясының бағдарламасы, біріншіден, қазақ елін өзінің бөлінбейтін территориясы бар, отарлық тәуелділіктен азат елге айналдыруды, екіншіден, қазақ халқының өмірін жаңа сапаға көтеруді көздеді. Яғни, олар елде пәрменді реформалық шараларды іске асырғылары келді. Кез — келген мемлекеттің тұрақты және тиімді өмірлік қызметі үшін сол елдің экономикалық дамуын қамтамасыз етудің маңызы зор екенін Алаш қайраткерлері жете түсінді. Оны ұлттық басымдылықтардың бірі ретінде қарастырды. Алашордалықтардың көбісі ұлттық буржуазияның өкілдері болғандықтан да жер мәселесін, кәсіпкерлік, жеке меншік мәселелерін ел экономикасынан бөліп қарамаған, оны экономикалық өсудің негізі деп санаған. Әлеуметтік жаңғырту бағдарламасын ұсынып, ол халқымыздың қолдауына ие болып отырғаны белгілі. Шын мәнінде, бұл бағдарлама мемлекетіміздің дамуына жаңа талаптар қойып, халқымыздың ұлттық мүдделеріне сай келетін жаңа құндылықтар жүйесін қалыптастырып отыр. Қазақ қоғамын бірте-бірте өзгертіп, заманға бейімдеуді мақсат еткен «Алаштың» асыл мұраттары біздің еліміздің қазіргі жедел жаңғыру, модернизация бағытымызбен үндес келеді.

Елбасы өзінің «Тарих толқынында» кітабының «Алаш мұрасы және осы заман» атты тарауында: «XX ғасырдың басында ұлттық бірлікті нығайту идеясын алға тартқан рухани-зерделі игі жақсылар қазақтың ұлттық идеясын жасау міндетін өз мойнына алды. Олар қоғамның түрлі тарабынан шыққандар әрі ең алдымен дәстүрлі дала ақсүйектерінің өкілдері еді. XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамында зиялы қауым қалыптасуының ұрпақтар эстафетасы сияқты сипаты болғанын атап айтқан абзал» дейді.

Тәуелсіз елдердің басшылары дамудың бірден-бір жолы бірлік екенін түсініп, одақ болмағанымен Достастық қажет екенін түсінді. Осы түсіністік нәтижесінде дүниеге Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы келді. ТМД-ның

құрылуы туралы ресми айтылғанымен, шын мәнінде қайта біріктіру мақсатын, интеграцияны немесе халықтарды біріктіруді көздеген жоқ. Достастық жасаушылар экономикалық, мәдени және интеграцияның басқа негіздері туралы мәселе көтерместен жасанды ұйымдастырды. Бұған қоса, барлық егемен республикалар әлеуметтік-экономикалық дағдарысты бастан кешіріп жатты да, кең ауқымдағы интеграцияның мүмкіндігі шектеулі болды. Бүгінгі заман талабына сай алғаш рет ТМД-ның маңызды әлеуметтік-экономикалық интеграциясы жайлы мәселені Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев өзінің Ұлыбританияға барған сапары барысында көтерген болатын. Еуразия байыптамасы үстіндегі жұмыс осындай жағдайда басталды. Н.Назарбаев өзінің Еуразия Одағы идеясын алғаш рет М.В.Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университетінің профессор-оқытушылар құрамының жиналысында сөз еткен болатын. Еуразиялық Одақ идеясы сөз жүзінде емес, іс жүзінде нақтылай іске асыру біздің халықтарымыздың бірлігінің интеграциясын жаңартуға, саяси, экономикалық, қорғаныс міндеттерін шешуге және біздің мемлекеттердің лайықты өмір сүруін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Еуразиялық Одақ құру идеясы ежелден қанаттас жатқан халықтардың береке-бірлігін алдағы уақытта да сақтау мақсатынан туындаған. Еуразиялық интеграция—бұл мүмкін болатын геосаяси апаттар мен әлеуметтік-саяси шұғыл өзгерістерден кепілдік [6].

Тәуелсіздік жолында қыруар бас, қарау тіршілік, сатқындық қатар жүрді. Десе де ғасыр алыптары өз жолдарынан таймады, қатқақ жерде қабақ ашпай, тайғақ жерде сүрінбей сыннан өтті. Кейінгі жас! қазіргі іргелі ел, еркін мемлекет болуымыз ғасырда бір туар Алаш партиясының негізін қалаушы, ұлттың зиялыларының түп қазығы Әлихан Бөкейханның бастамасы екенін ұмытпауымыз қажет. Азаттықтың дәмін татып отырған біздердің ендігі мақсатымыз: жаһандану кезінде алып мемлекеттердің жетегінде жүрмей, терезесі тең халық атанып, көштен қалмай, білекті сыбанып, ел тізгінін ұстаған ерлерге көмек жасау. Барды бағалау, бір-бірімізді қолдау, тарихтағы орнымызды сақтап қалып, біз үшін қыршын жастық ғұмырын қиған тектілерімізді түгендеп, болмыстарын ашу, еңбектерін тану, жаңалыққа бас шайқамай, қайта тың жерден сүрлеу жол салып, өзгелерді тамсандырып, таңдай қақтыру керек. Алаш зиялыларының бастамасы Рухани жаңғыру бағдарламасының шеңберінде де, қазақ зиялылардың оқулықтарын қазақ тіліне аударуда өте жылдам жұмыстары қолға алынып, жұмыстар атқарылуда. Әлемнің озық оқулықтарын қазақ тіліне аудару - бұл ана тілімізді дамытуға, оның бәсекеге қабілеттілігін арттыруға қосылған үлкен көмек. Осы арқылы қазақ жастарының бәсекеге қабілеттілігі арта түсетіні сөзсіз.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. А.Байтұрсынұлы Ақ жол (құрастырған: Р.Нұрғалиев). — Алматы. — 1989 ж

2. Жұртбай Т.Ә.Бөкейхан және біртұтас Алаш идеясы //Қазақ үні, 12.02.2013
3. Төлепберген Б. Алаш идеясы-ұлттық идея темірқазығы, //Түркістан, 28.11.2013
4. М.Әуезов. Жиырма томдық шығармалар жинағы. – А.: Жазушы. 1985 ж
5. Р.Нұрғали. Драма өнері. – Алматы. Санат. 2001 ж
6. «Егемен Қазақстан» газетасы, «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» 12.04.2017 жыл.
7. «Айқын» газетасы. «Рухани жаңғырудың жарқын жолы» 14.04. 2017 жыл.
8. Послание Президента РК Н.А. Назарбаева от 14.12.2012 Стратегия Казахстана «Казахстан - 2050»: новый политический курс состоявшегося государства.
9. Тарих толқынында / Назарбаев, Нұрсұлтан Әбішұлы, - Алматы : Атамұра, 2003 . - 288 б.

Ұлттың ұлы ұстазы

Салтанат Гайдарқызы Шалабаева
Павлодар облысы, Ақсу қаласының №2 жалпы орта білім беру мектебінің
қазақ тілі мен қазақ әдебиеті пәнінің мұғалімі,
tsg_92@mail.kz

Түйін сөздер: Ахмет Байтұрсынов ұлт ұстазы, ақын, қазақтың тұңғыш әдебиет теоретик-лингвисті.

Ахмет Байтұрсынов – қазақ халқына шын берілгендіктің үлгісі. Ол нағыз ұлт ұстазы болды, ұйықтап жатқан қазақ халқын оятуға ұмтылды, қазақты шын сүйеге үйретті. Ахмет Байтұрсынұлының қазақ халқына сіңірген еңбегі шексіз. Ол – ақын, ол – қоғам қайраткері, ол – қазақтың тұңғыш әдебиеттеоретик-лингвисті, ғалым-ағартушы.

Ақын Ахмет Байтұрсынов 1872 жылы 5 қыркүйекте Қостанай облысы, Жангелді ауданы, Сарытүбек ауылында дүниеге келген. Әкесі Байтұрсын Шошақұлы өміршең, намысты қастерлеген әділ адам болған. Ол Торғай уезінің бастығы полковник Яковлевтің туыстарына жасаған қорлығы мен қысымына шыдай алмай, ұрып-соғады. Осы әрекеті үшін Ахметтің әкесі Сібірге 15 жыл айдауда болады. Әкесімен қоштасу Ахметті қатты ренжітті. Оны алғашқы өлең жолдарынан аңғаруға болады:

Оқ тиіп он үшімде ой түсіріп,
Бітпеген жүрегімде бар бір жарам.
Алданып тамағыма, оны ұмытсам,
Болғандай жегенімнің бәрі харам.

Патша үкіметінің әкесіне, туған-туыстарына жасаған зұлымдығы Ахметтің жанын жаралап, көп қасірет әкелді, бұл туралы ол өзінің өмірбаянында: «Бұл бақытсыздық менің Торғай мектебіне түсуіме қызмет етті» деп жазады. Жастайынан еңбекқор бала болып өскен Ахмет білімге құштар болды. 1883-1884 жылдары Ахмет сауатты ауылдастарынан сауат ашты, кейін сол маңдағы ауыл мектебін бітіреді. Одан кейін Ахмет Торғайдағы екі жылдық орыс-қазақ мектебіне түседі, одан кейін Орынбордағы мұғалімдер даярлайтын училищеге түседі. Ахмет білім алғаннан кейін қазақ балаларының білім алуына бар күш-жігерін салуды алдына үлкен мақсат қояды. «Басқаларға ілесу үшін біз білімді және күшті болуымыз керек. Білімгеие болу үшін оқу керек. Бай болу үшін кәсіп болуы керек. Ал билік үшін бірлік пен ынтымақ керек. Осы қажеттіліктер үшін талмай еңбек ету керек», – дейді Ахмет.

А.Байтұрсынов 1909 жылы Семей түрмесінен жазған «Анасына хатында» бұл оқиғаларды былай деп жазады: 13 жасында соққан жүрегім жазылмас жара, терең із қалдырды. Ахмет ауыл молдасынан сауат ашқан. А.Байтұрсынов Торғай мектебінің курсын үлкен қиындықтармен, қиыншылықтармен бітіріп, білімін жалғастыру үшін 1891 жылы Орынборға

баруды жоспарлайды. Ломоносов сияқты А.Байтұрсынов кездейсоқ жолдастарымен бірге Орынборға жетіп, қырғыз мұғалімдер мектебіне түседі. Орынборда төрт жыл болу және жыл сайын Торғай уезіне демалу және Орынборға қайту оның өте қиын жағдайда өте ауыр жағдайда өтіп, үлкен материалдық мұқтаждықпен қатар жүрсе де, А.Байтұрсыновтың табанды мінезі кездескен қиыншылықтарға төзе білді. , «наннан суға» аман қалған ол 1895 жылы мұғалімдер мектебінің курсы бітірді.

Осымен А.Байтұрсыновтың мектептегі білімі аяқталды. Болашақта ол еуропалық әдебиетті оқи отырып, өзін-өзі тәрбиелеумен айналысады.

А.Байтұрсынұлының педагогикалық қызметі. 1895 жылдан басталады. 1895-1909 жылдары Ақтөбе, Қостанай, Қарқаралы уездерінде ауылдық, болыс және екі жылдық мектептерде сабақ берді.

«Ақыл себуші» деген атақ берген өлеңдері сол ерте замандарға жатады. Ахмет Байтұрсынов – ағартушылық пен білімнің халыққа еркіндік пен қоғамдық өзгерістер жағдайында ғана нақты игілік әкелетінін түсінген алғашқы қазақ ағартушылардың бірі.

Ағартушылықтан бастау – халықты құлдықтан босатудың жолы екенін Ахмет анық түсінді. Әуелде Бай Ахметкерей Қонысбаев сарайында мектептер ашып, кейін Аманқарағай ауылында мектеп ашып, бір жыл балаларды оқытады. Көп ұзамай Қостанай қаласындағы екі жылдық орыс-қазақ мектебіне ауысады. Ахметтің дүбірлі ұстаздық өмірі осылай басталады. Бұл туралы Сәкен Сейфуллин былай деп жазды: «Ахмет Байтұрсынов қарапайым адам емес, ол білімді адам. Ол патша өкіметінің айлакер, арам нөкерлерінің қорлығы мен мазағына ұшырағандарға арналған білімді таптан шыққан, үндемей отыра алмаған адам. Өзге білімді мырзалар шен, пагон іздеп жүргенде араша түсіп, ар-намыс үшін күресіп, ұйықтап жатқан халықтың санасын оятуға, ұлт намысын езгіден, құлдықтан сілкіндіруге ұмтылған Ахмет қана еді. Білімді қазақтардың біразы өзін уездік шенеуніктерге, әкімдерге, билерге сатып, тілмаш болып жұмысқа тұрды, кейбірі тіпті намысын сатып, сатқындықпен айналысты, Ахмет қазақ халқына жанын берді. Бұл туралы ақынның өзі былай деп жазады:

Адамдық диқаншысы – жолға
шықтым, Көгі жоқ, көгалы жоқ қырға
шықтым. Тұқымын адамдықтың
шаштым, ектім, Көңілін көтеруге құл
халықтың.

А.Байтұрсынұлы – қазақтан шыққан тұңғыш шығарманың авторы. Сондай-ақ автор «Ана тілі бойынша анықтамалық», «Қазақ тілі курсының конспектсі», «Грамматиканы оқуға арналған нұсқаулық», «Сөйлеуді дамыту», түрлі хрестоматиялар жазды. Бұл әдістемелік еңбектер әлі күнге дейін қазақ тіл білімі мен қазақ тілін оқыту әдістемесі саласындағы ғалымдар арасында беделге ие.

А.Байтұрсынов шығармашылық қызметін фабулист ретінде бастады. Өлеңдерінде қазақ халқының мұң-мұқтажын, арман-тілегін, жарқын

болашаққа деген арманын өрнектеп, төрешілдіктің екіжүзділігін әшкереледі, білім нұрына, мәдениетке шақырды. «Қырық аңыз» (1909), «Маса» (1911), «Маса» (1911) шығармаларында бос жүріс, жалқаулық, босқа, надандық сияқты адам бойындағы келеңсіздіктер мен кемшіліктер мазақ етіледі.

1913 жылы А.Байтұрсынов бірінші Мемлекеттік Думаның бұрынғы депутаты Ә.Бөкейханов, ақын-жазушы М.Дулатовпен бірге Орынборда «Қазақ» газетін ашып, оның алғашқы редакторы болды. Газет бағдарламасының ерекшелігі – қазақ тілін, мәдениетін, мектептегі білім беруді дамыту мәселелерін көрсету болды.

«Қазақ» газетінен үзінді: «Тәуелсіздігімізді сақтап қалу үшін бар күш-қуатымыз бен амалымызбен ағартушылыққа, ортақ мәдениетке ұмтылуымыз керек, ол үшін ең алдымен туған жерімізде әдебиетті дамытуды қолға алуымыз керек. Өз тілінде сөйлейтін, өз әдебиеті бар адамдар ғана тәуелсіз өмір сүруге құқылы екенін ешқашан ұмытпауымыз керек...». Газет 5 жыл – 1918 жылдың күзіне дейін өмір сүрді. Осы уақыт ішінде ол негізгі ұлттық қоғамдық-саяси және ғылыми әдеби басылымға айналды.

1917 жылғы төңкерістен кейін «Алаш» партиясының мүшесі бола отырып, А.Байтұрсынов Қырғыз (Қазақ) өлкелік Әскери-революциялық комитетінің мүшесі болып сайланды, облыстың Ағарту халық комиссары (1920–1921), төрағасы болды.

академиялық орталықтың (1921–1922), Халық ағарту комиссариаты ғылыми әдістемелік кеңесінің мүшесі болды.

1921-1928 жылдары Қазақ халық ағарту институтында жұмыс істеп, қазақ тілі мен әдебиетінен, тарихы мен мәдениетінен дәріс оқыды. 1928-1929 жылдары

А.Байтұрсынов Қазақ мемлекеттік университетінің профессоры болды. Ол жасаған және оның атымен аталған графикалық жүйе қазақтардың сауатсыздықты тез жоюға, жазба мәдениетін жақсартуға мүмкіндік берді. А.Байтұрсынов араб графикасы негізінде қазақ жазуын реформалап, шетелде тұратын миллиондаған қазақтардың оны қолдануына жағдай жасады. «Жаңа Йемле» («Жаңа емле») деп аталатын жаңа әліпбиді Қытай, Ауғанстан, Иранда тұратын қазақтар әлі күнге дейін қолданады.

1929 жылы Қызылордаға шығармашылық сапарында А.Байтұрсынов тұтқынға алынады. Оған 1926 жылы Бакуде өткен түркологтардың съезінде шетел ғалымдарымен кездескені, Мұстафа Шоқаймен байланыс орнатуға тырысқаны үшін айып тағылды.

1931 жылы Архангельск облысына жер аударылды, ол жерден үш жылдан кейін ғана Алматыға оралды. Ал 1937 жылы қуғын-сүргіннің жаңа толқыны басталғанда тағы да тұтқындалды. 1938 жылы 8 желтоқсан Ахмет Байтұрсынов «халық жауы» ретінде атылды.

1988 жылы Ахмет Байтұрсынұлы ақталды.

Елбасы кітапханасында 2004 жылы жарық көрген А.Байтұрсынұлы шығармалар жинағының үш томдығы сақтаулы. Бірінші томға өлеңдер, дастандар мен әдебиғылыми зерттеу материалдары енгізілген. Жинақтың

екінші томы – мектеп оқушыларына, студенттерге, оқытушылар мен университет оқытушыларына, сондай-ақ қалың оқырманға арналған оқу құралы. Үшінші том – оқулықтар мен оқу-әдістемелік құралдардың толық жинағы.

Сондай-ақ, Елбасы кітапханасында Ахмет Байтұрсынұлының өмірбаяны негізінде жазылған кітаптар да ұсынылды. Бұл – қазақ халқының көрнекті ағартушысы өмір жолындағы маңызды белестерді баяндайтын Райхан Имаханбетованың «Ғасыр саңлағы» Ахмет Байтұрсынұлының шығармашылық ғұмырбаяны және Амантай Ахетовтың «Рух иесі» атты кітабы.

Сонымен қатар, Елбасы кітапханасында оқырман А.Байтұрсынұлының 125 жылдығына орай өткізілген «Мемлекеттік тіл: қазіргі заман және болашақ» атты республикалық ғылыми-теориялық конференция материалдарының жинағын таба алады.

Қазақ тілінің табиғатын зерттей отырып, тіл білімі бойынша мақалалар, оқулықтар жазады, кейін тіл білімі туралы ғылыми ізденістері пайда болады. Ахмет Байтұрсынұлының ғылыми-педагогикалық еңбектерінің нәтижесінде бізде қырғыз әліпбиі, қырғыз тілінің фонетикасы, синтаксисі мен этимологиясы, әдебиет теориясы мен мәдениет тарихы бар. Ахмет Байтұрсыновосы тынымсыз еңбегімен қырғыз әдебиетін биік деңгейге көтеріп, ұлттық мектеп пен төл әдебиеттің берік негізін қалады.

Алдына үлкен мақсат қоятын, парызын осыншалықты адал атқарған қарапайым Ахмет ұстаз бүкіл халықтың ұстазы болады деп ешкім ойламаған шығар...

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Н.Назарбаев Болашаққа көзқарас: қоғамдық сананы жаңғырту <http://www.akorda.kz>
2. Ахметжанова А.Т., Сарыбаев М.С. Қазақстандағы педагогикалық кадрларды даярлауды жаңғырту мәселелері. <https://articlekz.com>
3. Ахмет Байтұрсынов. Тұлғалар. <http://e-history.kz/ru/biography/view/20>

Ойлы оқырманды тәрбиелеу

Шаймерденова Сауле Еркеновна,
Солтүстік Қазақстан облысы, Петропавл қаласының Қожаберген жырау
атындағы №6 орта мектебінің бастауыш сынып мұғалімі,
saule_sh_70@mail.ru

Түйінсөздер: Оқырман, ойлы оқу, мәтінді түсіне оқу, әдістер

Кез келген оқушыдан: «Сен оқи аласың ба?» деп сұрасаң, ол таң қалып: «Әрине қолымнан келеді» - деп жауап беретіні анық.

Техникалық тұрғыдан алғанда, балалардың көпшілігі бірінші сыныпқа келген кезде дауыстап оқи алады. Бірақ мазмұнды ой елегінен өткізіп, мән-мағынасын жаттап, дұрыс айтып беру әркімнің қолынан келе бермейді.

Соңғы уақытқа дейін балалардың дұрыс және жылдам оқуына көп назар аударылып, оқу техникасы мен жылдамдығы тексерілетін. Бәрімізге мәлім – кей жағдайда, оқушыларға сөйлемдердің мағынасын түсінуі, оқылғанды біріктіріп, мазмұнын қайта айту қиындық туғызады. Ата-аналары, мұғалімдер «Қайта оқы, бірақ мұқият оқы» деп ескертсе ол қобалжып, мәтінді одан әрі абдырап қайта оқуы және оның мәніне үңілмеуі мүмкін. Ал, мәтінді түсінуді үйрену үшін автоматты оқудан мағыналы оқуға ауысу керектігі туралы жиі ой қозғалатын болды. Сондықтан, біздің негізгі мақсаттарымыздың бірі - оқушыны саналы түрде оқуға үйрету, дағдыландыру. Яғни, ойлы оқырманды тәрбиелеу.

Ойлы оқу дегеніміз не және ол не үшін қажет?

Оқудың бұл түрі бала үшін ең пайдалы, өйткені ол мәтіннің мазмұнын механикалық түрде қайталап айтып қана қоймай, сонымен қатар субтекстті, ұғымдарды көріп түсінуге және алынған ақпаратты талдауға мүмкіндік береді.

Нәтижелі оқу – балаға сапалы білім берудің жақсы негізі. Оның іргетасы, өз кезегінде, үш тірекке сүйенеді: есте сақтау, жылдамдық және зейін - және оны құру үшін, әрине, кейбір дағдылар қажет. Мысалы: регрессиясыз және артикуляциясыз оқу, көру өрісін кеңейту және мәтінді құрылымдау, есте сақтау қабілеті.

Мәтінмен жұмыс істеудің классикалық тәсілі мектепте дәстүрлі түрде қолданылатын стандартты әдістерді қамтиды:

- алдымен мәтінді мұқият оқып шығу;
- мазмұны бойынша сұрақтарға жауап беру;
- мәтіннің негізгі идеясы мен тақырыбын көрсету;
- тақырып ойлап табу;
- түсініксіз сөздерді тауып түсіндіру.

Прогрессивті әдіс мәселенің мәніне еніп, баланы логикалық ойлауға, мәтіндегі бөлшектерге назар аударуға, мәтіннің құрылымын көруге, ондағы маңызды және маңызды емес ақпаратты табуға, оқығанын өз тәжірибесімен салыстыруға үйретеді.

Оқылғанның мағынасын балаға түсінуге үйрететін әдістер

- Баладан, мәтіндегі кейбір мәліметтер өзгерген жағдайда, сюжеттің дамуына қалай әсер ететіні туралы ойлануын сұраңыз.

- Деформацияланған мәтінмен жұмыс. Мәтінді басып шығарыңыз және оны бірнеше бөлікке бөліңіз. Тапсырма: бөлшектерді мағынасына қарай байланыстыру.

- Оқушыға, мәтін мағынасын сақтай отыра, оны қысқартуды ұсыныңыз. Мысалы, қажет емес сөздер мен сөйлемдерді мәтіннің ішінен қарындашпен сызып тастауға болады.

- Оқушымен бірге мәтінді байланыстыратын түйінді сөздер тізбегін жасаңыз. Мәтінмен жұмыс істеудің кейінгі кезеңдерінде оларды қайталау үшін пайдалануға болады.

- Мәтіндегі түйінді сөздерді пайдаланып, балаңызбен жаңа сөйлемдер немесе тұтас әңгіме құрастырыңыз.

- Буындары немесе тұтас сөздері жоқ мәтінді басып шығарыңыз. Мәтіннің мағынасын қалпына келтіре отырып, оны оқуды ұсыныңыз.

- Мәтіндегі ең қысқа сөйлемдердің астын сыз. Оларды ұсыныстың қосалқы мүшелерімен толықтыру міндетін қойыңыз.

Баланы мәтінді талдауға қалай үйрету керек?

Шығарма авторының терең ойын көре алатын, түсіне алатын зейінді оқырманды тәрбиелегіңіз келсе, балаңызға мәтінді талдау әдістерін үйренуге көмектесіңіз. Осылайша сіз оған материалдың тақырыбын тез түсініп, негізгі ойды анықтауға, мәтінді мағыналық бөліктерге бөліп, оқығанын жақсы есте сақтауға, мәтіннің мазмұнын талқылап және оқығанын тәжірибесімен салыстыруға үйретесіз.

Мәтінді талдауға үйрету әдістері

Сіз қарапайым тапсырмалардан бастай аласыз:

- Мәтіннің тақырыбын, негізгі идеясын анықтау.
- Жоспарға сүйене отырып, мәтіннің жоспарын жасау.
- Шағын сюжетті құрастыру немесе комикстің суретін салу.
- Тезистердің, ең маңызды фактілердің, оқиғалардың тізбегін жасау.
- Мәтін мазмұны бойынша біржақты жауап беруге болмайтын күрделі сұрақтар қойю.

- Онымен мәтінде сипатталған оқиғаларды, кейіпкерлердің мінезі мен іс-әрекетін талқылау.

- Баланы кейіпкерлердің бірінің орнына өзін қоюға шақыру. Батырдың орнында өзін қалай ұстайтынын, қандай әрекет жасайтынын қиялдап айтуға тарту.

Классикалық мәтіндік логикалық тапсырмалардың да көмегімен мәтінді терең талдауға қажетті аналитикалық дағдыларды дамыту қызықты және тиімді.

Мысалы:

1 тапсырма. Батырдың толық атын тап!

Әкесінің ағасы – Якубек Бегелдыұлы

Баласы - Марат Талғатұлы.

2 тапсырма. Не ұзын?

Қарындаш қаламнан ұзын емес.

Қалам сызғыштан ұзын емес

3-тапсырма. Кім не алды?

Үш құрбы қыз кафеде балмұздаққа тапсырыс берді. Оларға крем-брюле, пломбир, сорбет әкелді. Аяулым крем-брюлеге тапсырыс берген жоқ. Дария сорбетке де, крем-брюлеге де тапсырыс бермеген. Сонда Алмаға не бұйырды?

Әрине, осындай тапсырмалар талдау дағдыларын жаттықтырудың оңай және қызықты жолы. Балалар сөздік есептерді шығаруды үйренгенде, мәтінді талдаудағыдай кезеңдерден өтеді. Шартпен танысады, мазмұны мен себебін зерттейді, сұрақтың дұрыс жауабын іздейді, оны талдайды және шешу алгоритмін жасайды.

Баланы мәтінді есте сақтауға және оны қайталауға үйрету жолдары

Апталық жаттығудың оңай қадамдары:

- мазмұны, тақырыбы туралы жалпы түсінік алу үшін мәтінді таңдау, оны тақырыптар, тақырыпшалар, жеке абзацтар деңгейінде оқу (оқуды қарау);
- оны мәнерлеп оқу (кіріспе оқу);
- мәтіннің мазмұнын талқылау және алған әсерлерін қорытындылау (оқуды үйрену);
- мәтінді есте сақтау мақсатымен қайта оқу;
- қайталап айту.
- Барлық ұсақ бөлшектерді ескермей, мәтіннің жоспарын барынша қысқа етіп жасауға тырысыңыз.
- Кейіпкерлердің бірінің атынан мәтінді қайталап айтуды ұсыныңыз. Сіз тіпті ойыншықтарды немесе мультфильм кейіпкерлерін пайдаланып, қойылым жасай аласыз.

Жоғарыда айтылғанға қоса, сыни тұрғыдан ойлауды дамыту технологиясының кейбір әдістеріне тоқталғанды жөн көрдім. Себебі олар кіші жастағы оқушылардың ақыл-ой белсенділігін қалыптастыруда оң нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік беретін инновациялық әдістердің бірі.

Бұл педагогикалық технологияның ерекшелігі – оқушы оқу процесінде осы үрдісті өзі құрастырады, нақты және айқын мақсаттарға сүйене отырып, оның даму бағытын өзі қадағалайды, түпкілікті нәтижені анықтайды. Екінші жағынан, бұл стратегияларды қолдану ақпаратпен ойластырылған жұмыс дағдыларын дамытуға бағытталған.

«Егер ..., онда не болар еді?»

Оқушылардың бірі жүйрік қиялмен бір жағдаятты айтады, қалғандары соның шешімін тауып жалғастыру керек. Мысалы, «Егер әрбір адам дүниеге келе сала басқалардың ойын оқи алатын болса, онда Жер бетінде не өзгеріс болар еді?», «Егер Жердің тартылыс күші жоғалып кетсе, онда ...», «Егер барлықадам сөйлеу қабілетінен айрылып қалса, онда». Бұл тәсіл оқушылардың қиялын дамытып, мидың ойлау белсенділігін арттырады.

Екі түрлі түсініктеме күнделігі.

Оқушылардан дәптердің бетін (не таратылып берген парақты) ортасынан вертикаль сызықпен бөлу сұралады. Мәтінді оқу барысында олар: Бөліктің оң жағына мәтіндегі қатты әсер еткен тұстар, сол жағына сол әсер еткен үзінділер жайлы пікір жазады (нені еске түсіреді, себеп салдары қандай, үзінділер жазылады. қандай сұрақ бар, т.б.). Әр оқушы мәтінмен танысып, күнделікті толтырып біткен соң, жұпта, топта талқылау ұйымдастырылады. Жұмыс аяқталған кезде, мұғалім қорытуға арналған әзірлеп келген сұрақтарын қойып, жауаптар алады. Ол сұрақтар оқығанға баға беру, пікірін, көзқарасын білдіруге лайықталынып қойылғаны дұрыс. Бұл әдіс оқушыларды ұжым болып жұмыс жасауға үйретеді. Ақпаратты өз бетінше меңгеруге жағдай жасайды. Сөз астарын, күдіретін түсінуге бағыттайды. Сондай-ақ әдістің тиімділігі сабақтан тысқары қалатын оқушы болмайды, оқыған мәтінді түсіну оны түсінікті етіп айтып беру, оған қатысты ойын, пікірін білдіру арқылы оқушының тілі дамиды. Осылайша ұйымдастырылған оқу сабақтары арқылы сауатты оқырман қалыптастыру мүмкіндігі туады.

«Қане, қайтала!»

Ойын шарты: мәтінді оқып шыққаннан кейін қолдарына қалам мен қағаз алып, сұрақтар құрастырады. Сұрақтарын өз іштерінен сайланған жүргізушіге өткізеді. Барлықтары сұрақ құрастырып болған соң, жүргізушіден кез келген парақты алып, жауабын ойластырады. Жауаптарын талдағаннан кейін, мәтін тәртібі бойынша орналастырады. Содан кейін өздерінің жауаптары бойынша құрастырылған мәтінді мазмұндап береді. Ойын соңында өз мәтіндерін берілген үзіндімен салыстырады. Ойын қорытындысы бойынша ең белсенді оқушы анықталады.

«Соңғы сөзді мен айтайын»

Жүзеге асыру қадамдары:

1-қадам: Мәтіннен үзінді оқу барысында оқушылар түсінік беруге лайықты бір немесе бірнеше дәйексөз табады.

2-қадам: Оқушылар дәйексөзді кеспеқағазға жазып, қай беттен, қайдан алғанын белгілеп қояды.

3-қадам: Кеспеқағаздың артқы жағына дәйексөзге берген өз түсінігін жазады. Оқушылар онымен келіспеуіне де болады, оны қалай өзгертем десе де өз еріктері.

4-қадам: Мұғалім дәйексөзді дауыстап оқуға оқушылардың бірін шақырады.

5-қадам: Ол оқып болған соң, мұғалім басқа оқушылардан осы дәйексөзге өз көзқарастарын білдіруін сұрайды. Ең бастысы – пікірталастың бағытын ұстап тұру және пікірге, ащы мысқылға жол бермеу. Сондай-ақ, бұл уақытта мұғалім де өз түсінігін беруіне болады.

6-қадам: Дәйексөз жайында пікірталасты аяқтау үшін мұғалім дәйексөзді оқыған оқушыны шақырады және ол өз түсінігін дауыстап оқиды. Міне, осы жерде пікірталас аяқталады.

7-қадам: Енді мұғалім басқа оқушыны дәйексөз оқуға шақырады, барлығы басынан қайта басталады.

Мәтінді түсіну, талдау және мазмұнын айту қабілеті жақсы оқуға көмектеседі. Нақты айтатын болсақ:

бұл дағдыларды ерте дамыту мектеп жасына дейінгі балаға мектепке дайындалуға және бейімделуге көмектеседі;

мәтінмен жұмыс істей білу бастауыш сыныптарда оқуды қызықты әрі пайдалы етеді;

3-4 сыныптарда түсініп оқу дағдылары дамыған балаларға әдебиеттік оқу сабақтарында да оңайырақ әрі қызықты болады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1.Тәжіғұлова Қ.М., Мусина Д.Е. Сын тұрғысынан ойлау технологиясын қолдану тиімділігі. Алматы, 2006. – 397 бет.

2.Тұрғынбаева Б.А. Дамыта оқыту технологиясы. – Алматы, 2000 жыл. – 85бет.

3.Клустер Д. Что такое критическое мышление? – Перемена. – 2001 жыл. - № 4,5 – 21-27,38 бет.

А. Байтұрсыновтың еңбектеріндегі тәрбие мен оқыту мәселелері

Темерханова Бибігүл Қуанышқұлқызы,
Павлодар облысы Шарбақты ауданының Шегірен жалпы орта білім беру
мектебінің қазақ тілі мен қазақ әдебиеті пәнінің мұғалімі,
b.temerhanova@mail.ru

Түйін сөздер: А. Байтұрсынов, тәрбие, білім, оқу, мектеп, әліппе, мұғалім.

Қазақ халқының педагогикалық және де білім мәдениетінің даму тарихы ғасырлар қойнауынан бастау алып, әлі күнге дейін зерттеліп келуде. Ұзақтарих бойы дала тұрғындары өскелең ұрпақты тәрбиелеуде бай тәжірибе жинақтады, онда халық бұқарасының шығармашылық тәжірибесін, адам мінез- құлқының ережелері, нормалары мен принциптерін жинақтады. Кең аймақтың яғни қазақ халық педагогикасы - бұл қазақстандықтардың қазіргі ұрпағы қалыптасқан әртүрлі этникалық компоненттердің педагогикалық ойының, тәжірибесі мен салт-дәстүрлерінің синтезі болып табылады [1, б.36].

XIX ғасырдың соңында көрнекті ақын, ғалым, түрколог, аудармашы, педагог, публицист, Қазақстанның қоғам қайраткері Ахмет Байтұрсыновтың педагогикалық көзқарастары қалыптаса бастайды.

Сурет 1 - XIX ғасырдың соңында көрнекті ақын, ғалым, түрколог, аудармашы, педагог, публицист, Қазақстанның қоғам қайраткері Ахмет Байтұрсынов

Ахмет Байтұрсынов Торғай уезінің Тосын болысында шаруа отбасында дүниеге келген. Алғашқы білімін туған ауылында алып, Торғай орыс – қазақ училищесінде және Орынбор мұғалімдер семинариясында оқыды.

А.Байтұрсынов педагогикалық қызметін 1885 жылы Ақтөбе, Қостанай және Қарқаралы уездерінде ауылдық, болыстық мектептерде, қалалық екі сыныптық училищелерде мұғалім болып бастады. 1900 жылдардың басында оның қазақ тіл білімі және ана тілін оқыту әдістемесі саласындағы ғылыми ізденістері жатады. Кейінгі жылдары ол «Қазақ жазуын» реформалау принциптерін әзірлеуге кіріседі.

1921-1922 жылдары ағарту халық комиссары болып жұмыс істеді. 1928 жылы 1929 жылы Қазақ халық ағарту институтында Қазақ тілі мен әдебиеті, мәдениет тарихы бойынша дәрістер оқыды.

А. Байтұрсынов алғашқы «Қазақ әліппесінің» авторы. Ол сол кезде жүзеге асырған қазақ жазуының реформасы прогрессивтік интеллигенция арасында қолдауға ие болды, ал 1924 жылы ол ресми түрде қабылданды. Ғалым Байтұрсыновтың құрметіне аталған жаңа «Қазақ әліпбиі» кезінде барлық түркі тілдес халықтар үшін жақсы үлгі болды. Жазу реформасын жүргізу кезінде біздің шетелдік отандастарымыз әлі күнге дейін А. Байтұрсыновтың графикасын қолданады [2, б. 27].

Сурет 2 – А. Байтұрсынов алғашқы «Қазақ әліппесінің» авторы

Ахмет Байтұрсынов білім мәдениеттің өрлеуін жалпы адамзаттық өркениеттің жетістіктерін жалпы ағарту және игеру арқылы жүзеге асыруға болатынын терең түсінді. Осы бағытта ұлы ойшыл көп ойланады, мақалаларында, оқулықтарында, ғылыми кітаптарында өз ойлары мен тұжырымдарын бөліседі. А. Байтұрсынов білім беру мен білім беруге арналған өз жұмыстарында қазақ тілінде оқытатын бастауыш мектеп қандай болуы керек деген сұраққа жауап береді. Яғни, «Кез-келген адамға бастапқы білім қажет, оған тіл, құлақ және қол қажет. Мектеп оқушылары ана тілінде еркін оқуға және жазуға мүмкіндік беретін білімді игеруі керек. Бастауыш мектеп - мұсылман да, орыс тілінде де әрі қарай оқығысы келетіндерге арналған білім беру базасы ретінде әрекет етуі керек. Бірақ егер бастауыш мектеп түлектері

өздерінің білім деңгейлерін жетілдіру мүмкіндігінен айырылса, онда олар, ең болмағанда, ұлттың әдеби және мәдени өмірін біле алатын біліммен қамтамасыз етілуі керек» деп алға тартты.

Ахмет Байтұрсынов қазақ балаларының бастауыш білімінің ұзақтығын бес жасқа дейін жеткізу орынды деп есептеді. Алғашқы үш жыл ішінде студенттер тек ана тілінде, ал қалған уақытта тек орыс тілінде оқуы керек екендігін де баса айтқан. Осыған сәйкес, бастауыш мектепте оқығысы келетін барлық балалар оған қатысуға нақты мүмкіндік алды.

А. Байтұрсынов бастауыш мектептерді екі топқа бөлуді ұсынды: жаңа келушілер тобына және тұрақты тұратындарға. Бастауыш мектептерді дала және қала мектептеріне бөлу керек деп есептеді. Дала мектептерін ауылдық және болыстық мектептерге бөлген орынды деп есептеді. Өйткені, ауылдық жерлерде оқыту ана тілінде жүргізілді және ұзақтығы үш жыл, болыстарда - орыс тілінде, оқу ұзақтығы - екі жыл болған еді.

Сонымен қатар, көрнекті ғалым қазақ бастауыш мектептерінде келесі пәндер оқытылуы тиіс деп санады: оқу, жазу, ана тілі, ұлттық тарих, арифметика, география, шаруашылық қызметті оқыту, табиғаттану.

Екі жылдық бастауыш орыс мектептерінің білім мазмұнын олардың түлектері болашақта классикалық және нақты гимназиялардың кіші сыныптарына түсе алатындай етіп құру керек деп, немесе мұндай бастауыш білім беру ұйымында қазақ балаларының бастауыш мектепте алған білімдері мұсылмандық және орыс тілді білім беруді арттыру үшін жақсы негіз бола алады деп алға тартқан болатын. [3, б.11].

Ахмет Байтұрсынов өзінің әр еңбегінде мұғалімнің рөлін аса ауқымды қозғайды. Ол балаларды тікелей оқыту әдістерін, ана тілінің құралдарын жақсы меңгерген және осы мақсатта тиімді оқу құралдарын қолданатын мұғалімдер үш жыл ішінде жақсы нәтижелерге қол жеткізе алады дейді. Өйткені, мұғалім - мектептің жаны. Қандай мұғалім - бұл мектеп, яғни оқушылардың білім сапасы мұғалімнің қаншалықты дайын екендігіне және оның оқыту әдістерін қаншалықты меңгеретініне байланысты. Біріншіден, кез-келген мектепке мықты педагогикалық және әдістемелік дайындығы бар білікті мұғалімдер қажет. Екіншіден, мектепке оқытудың барлық құралдары, оқулықтар мен оқу құралдары қажет. Оқыту сапасы оқулықтардың сапасына байланысты. Үшіншіден, мектепке ассимиляцияға жататын барлық материалдар реттеліп, жүйеленетін тиісті бағдарлама қажет деп есептеген.

Кез келген істе оң нәтижелерге қол жеткізу үшін оны алдын ала нақты жоспарлап, одан арғы іс-қимылдардың барлық барысын көздеу керек, яғни жан-жақты негізделген бағдарлама болуы қажет. Балаларды уақытты босқа өткізбеу үшін, олардың бастарын қажетсіз заттармен бітеп тастамау үшін, қажетті білімнің көлемі мен мазмұнын саналы түрде анықтау үшін бастауыш сыныптарда оқытылатын білім шегін нақты және нақты белгілеу қажет. Балалардың оқу іс-әрекетін мұндай реттеу «Оқу бағдарламасы» деп аталады.

Ахмет Байтұрсынов өзінің барлық саналы өмірін қазақ қоғамында білім ғылымның дамуына, мектеп ағартушылық ісіне жанданып кемелденуіне

бағыштады. Ол ауыл мектебінде, семинарияларда бала оқытты, оқу-тәрбие жұмысын жетілдіру саласында көп ізденді, «Әліпби», «Тіл құрал» атты кітаптары қазақ тілінің табиғаты, өзгешеліктері, араб алфавитінің жайы, терминдер, қазақ тілін оқытудың әдістемесі туралы көптеген мақалалар жазуы 1926 жылы Бакуде болған түркологтардың Бүкілодақтық I Съезіне қатынасып, бірнеше комиссия жұмысын басқаруы, Қазақстан оқу-ағарту комиссариатындағы жұмысы - осының бәрі оның қоғамдық, мәдени, ағартушылық, ғалымдық қызметінің алуан түрлі қомақтылығын аңғартады.

Қажетті жағдайлардың кем дегенде біреуінен айырылған мектеп қалыпты жұмыс істей алмайды, ол бағдарламалық талаптарды орындай алмайды, оқу уақытын негізсіз пайдалануға мүмкіндік береді. Білім беру мәселесін қазақтардың мәңгілік болмысы немесе жерді пайдалану проблемаларымен қатар қоюға болмайды. Мұның бәрі болашақтың міндеттеріне қатысты. Оқыту мәселелерін кім жақсы түсінетінін анықтаудың объективті критерийі-оқулық авторлары мен оның сыншылары педагогика мен әдістеме білгірлерінің қатысуымен кезекпен өткізетін көрнекі сабақтар ғана бола алады.

Қазір білім беру қажеттілігі туралы ешкім дауласпайды. Адамның басты байлығы - білім. Халық қаншалықты бай болса да, оның байлығын құрмай, олар әрқашан өркениетті халықтардың қолына өтеді. Ахмет Байтұрсынов қазақ тілінде оқыту белгілі бір тәртіпке келтірілмегенін көрсетеді. Мұғалімдер аз, оқу бағдарламасы жоқ, белгілі бір оқу жылы жоқ, арнайы құрылған мектептер жоқ, ғылымды оқытатын әдіскерлер жоқ.

А. Байтұрсынов жұртшылықтың назарын балаларды ана тілінде оқыту қажеттігіне аударады. Ахмет Байтұрсынов кез келген істің, егер оны білетін адам жасаса, жақсы және тез жасалатыны туралы айтқан. Балаларды оқытумен айналысатын адамдар әдістеме мәселелерін жақсы білуі керек. Мұғалім балаларға үйрететін барлық нәрсені білуі керек. Ол табиғатты жақсы білуі және баланың көңіл-күйін сезінуі керек.

Ол үшін балалардың туылғаннан бастап физикалық және психикалық дамуы туралы бәрін білу керек. Сондай-ақ, балаларды оқытудағы барлық кемшіліктерді түсіну қажет, өйткені қоғамды түзету әрқашан оқу ісін түзетуден басталады. Ол қазақ ортасындағы көптеген жаман қылықтарды жоюға көмектеседі. Халықтың жарқын болашағының үміті-жастар. Сондықтан оның қалай оқитынына және қалай тәрбиеленетініне біздің басты назарымыз аударылуы керек. Жаңа ұрпақ жаңаша оқытылған жас мұғалімдердің қолында болуы керек. Олардың жаңа ойлары мен білімі бар. Халыққа қызмет етугеұмтыла отырып, олар одан барлық білімдерін жасырмайды. Егер қиындықтар болмаса, балалар шынымен оқуға қызығушылық танытады. Балалар сауаттылықты қаншалықты жақсы меңгерсе, ата-аналары оларды оқытуға көбірек шабыт алады. Осылайша, мұғалімдерді шебер оқыту оқушылардың санын көбейтіп, оқуды тезірек алға жылжытуға күш берер еді.

Ахмет Байтұрсынов тілдерді үйренуге ерекше көңіл бөлді. Оның ең танымал оқу құралдарының бірі —«Қазақ тілі» бойынша оқу құралы.

Сурет 3 – А. Байтұрсынов –«Қазақ тілі» бойынша оқу құралының авторы

Алғы сөзінде ол тіл туралы ойларымен бөлісті. Тіл - адамның ең күшті ерекше байлығы деп санады. «Қазіргі заман-бұл ауызша сөйлеуден гөрі үлкен дамуға қол жеткізген жазу уақыты. Әрбір халық өз балаларын алдымен ана тілінде оқытуы керек, және олар ана тілінің жүйесі мен заңдылықтарын біліп, бұл мәселеде белгілі бір дағдыларды игеріп, басқа тілді үйренуге көшкендеғана. Қазақ бастауыш мектептерінде басқа пәндермен қатар қазақ тілінің грамматикасы да зерттелуі тиіс» деп алға тартты [4, б. 198].

Ахмет Байтұрсыновтың болашақ ұрпақты тәрбиелеу және оқыту мәселелеріне қатысты еңбектерін зерттей отырып, қазіргі педагогика өткенмен тығыз байланысты деген қорытындыға келесің.

Ахмет Байтұрсыновтың педагогикалық қызметінің басты мақсаты - өскелең ұрпақты адал және еңбекқор, өз халқына адал, оның еркіндігіне қарсы тұруға дайын, үздік дәстүрлерін жалғастыра беруге тәрбиелеуде орны бөлек ғалымдардың бірі.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. С.Калиев, К.Аюбай. Антология педагогической мысли Казахстана [Текст] /С.Калиев, К.Аюбай. - Алматы: Сөздік-Словарь, 2012.-Т.1. - 448 с.
2. Байтұрсынов, А. Букварь - система знаков// Жалын.-1989. - С.203-205.
3. Нургалиев, Р. Ахмет Байтұрсынов [О творчестве А.Байтұрсынова][Текст]/Р. Нургалиев //Перестройка и художественная литература.-1990. - С.3-21.

4. Байтурсынов, А. Нужды школы [Текст] /А. Байтурсынов// Казах. - 1914.- № 62. -С .196 – 198 с.

Ұлт руханиятындағы тұлға және тіл

Бірманова Қымбат Исланбекқызы,
Қостанай облысы әкімдігі білім басқармасының
Рудный қаласы білім бөлімінің Бейімбет Майлин атындағы
№7 мектеп-гимназиясы»КММ
қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, мектеп директоры
dikon.77@mail.ru

Түйін сөздер: Ұлт келбеті, тіл тағдыры, жасампаздық, кеменгерлік көкжиегі, сындарлы, тілдік қуат, ғұамалық ғибрат

Дүрмекке толы дүние дүбірі жүріп өткенмен, тарихи дәуірдің шежірелік ізі сайрап жатыр. Сәулелі үміттей жоғалмай, дәуірімізге жеткен құнды мұралар сыры кеткенімен сыны кетпеген сырлыаяқ сынды. Түпкірінде қым-қуыттытарих сілемдері із қалдырған.

Елім деп емірене алатын әр адамның жүрегіне Ахмет Байтұрсынұлы етене жақын. Ахмет Байтұрсынұлы - даналық пен даралықтың тұтас бір әлемі. Түркі шайыры Жүсіп Баласағұнның «Кімде кім жапырақтан алмаса тәлім, оны оқыта алмас ешбір мұғалім» деген парасатты пікірі ойға оралады. Тарих жазбасында, халықтың рухани қазынасында даналардың данасы, жүйріктердің жүйрігі ғана мәңгі ұялап қоныс тебеді. Кесек-кесек еңбектер жазып, ұлттық руханиятымызға қажет өте құнды зерттеулер, оқулықтар жазды. Еңбегі ерен, білімі терең, халықтың зор борышын арқалаған заңғар тұлға. Көркем шығарманың қасиетін, ой түйінін танытуда әдебиет теориясының рөлі айрықша. Қазақ әдебиеттануының алып бәйтерегі еді. Алаштың арда ұлының арын мазалап, азаматтық үнін айқындаған ана тілінің тағдыры туралы мақалалары, толғаулары, жазбалары, ұлт тамырымен тұтасқан өзгеше екені даусыз. Тілі жоғалса ұлты да жоғалатынын терең түсінген алаш ардақтысы қолына қалам алып, елінің абыройын ойлаған. Тіл тағдыры үшін тынбайтабанды еңбек атқарды. Барлық саналы ғұмырын тіл тағдырына, ұлт аманатына арнады. Сын сардары Ахмет Байтұрсынұлының «Тән көмілер, көмілмес еткен ісі» деген өз сөзі дәлел. Оның тумысынан тектіліктің тал бесігінде тербелген бекзат болмысы, уыз тәрбиесі, шғармаларында тамыры тереңге кеткен қазақ иісі аңқитыны көрініп- ақ тұр. Ұлт ұстазының өз сөзі «Байтақ жер де, бай тіл деқазақтікі» деген даналық сөзінен қазақ тілі тек қазаққа ғана тиесілі екенін ертеңгі елдің қамы үшін тер төккені осыны айғақтап тұр. Тіл тағдырын алаңдаған ұлттық рухқа қызмет еткен қазақтың арда ұлы. Ұлт келбетінің бүгінгіқазақ қоғамына қосқан үлесі. Тек ел жадында сақталар естеліктердің, асыл мұралардың өшпейтіні де өзгермейтіні де баршаға аян. Ұлты үшін бар өмірін арнаған ұлтының ұлылығын ұлықтаған, аңыз адам. Ұлы ғалымның «Тіл танытқыш» атты лингвистика ғылымы саласында ғаламат құбылыс ретінде қалдырып кеткен жасамсөздерін атамай кету-қазақ тілі туралы сөз қозғап отырған бізге сын болар еді. Мысалы септік жалғаулары, сөз таптары, жұрнақ,

жалғау, салалас-құрмалас, сабақтас-құрмалас, анықтауыш, толықтауыш, бастауыш,баяндауыш, септік, үстеме...т.б қазақтың өз төл сөзінен жасамсөз жасаудың бұдан артық үлгісі бола ма? Қайраткерлік, ұлтты ұйыта білетін ізгілікті қасиеті мықтылығы емес пе? Ұлтын сүюдің, оған қызмет етудің үлгісіне айналған қазақ даласына білім шамшырағын жаққан Ыбырай Алтынсариннің, данышпан Абай Құнанбайұлының, қазақ сөз өнері арқылы олардың рухани жолын жалғаған Ааштың ардақтылары Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы, Шәкәрім Құдайбердіұлы, Мағжан Жұмабайұлы, Мұхтар Әуезов, т.б еңбектерінен адамдық борыш пен парыз, өрелі ой, философиялық мән, өрісті тұжырым, жаңа идеялар мен туындылары зияткерлік тұлғаларының әлеуетінің көрсеткіштері. Ұлтымыздың жоғын жоқтап, қатардан қалмаудың қамын ойлап, іргелі ел болудың іргетасын қалауда қылышына қан тамған озбырлықтарға қарамастан «Қазақ» газеті арқылы маңызды мәселелерді жариялап, арпалыса ат салысты. Қазақтың жан айқайы сол газет беттерінде ұлылар жариялаған туындылары айғақтап тұр емес пе? Қараңғылық түнегінен жарық сәулені өмірге қазақ балаларының білім алуына, оқуына қаржылай көмек көрсеткені, келер ұрпаққа кемел білімдерін жеткізіп кеткені өз алдына. Ұлт мұраты жолында бастарын қатерге тігіп, тар жолда намысты қолдан бермей, тәлкекті тағдырға душар болды.

Ахметті тану-қазақты тану. Бабалардың дара жолы өнегелі өмірі мен өрісі биік таланты бір кезде қандай жарқын да жанды қасиеттерімен көрініп, қазақ мәдениеті тарихында айқын із қалдырса, қазір де сол асыл да абзал ерекшеліктерін өз бойында толық сақтауда. Мұның өзі заңдылық, өйткені, әрбір ұлы тұлға адамзатпен бірге жасайтын өшпес, ескіrmес идеяларды көтереді.

Ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлы қазақ халқының арман-мүддесін, ескіліктен, надандықтан құтқаратын құралы-оқу –білім, өнер, ғылым, адал еңбек, әділдік, адамгершілік үшін күресу екенін ұға білдірді. Өлеңдеріндегі тереңдік пен бөлек иірім өзіндік астарлы өлшеммен, аса шеберлікпен береді.

Қазақ елінің бақ жұлдызы -Ахмет Байтұрсынұлын заманында үлкен-кіші атын толық атамай, Ахаң десіпті. «Жазығым не?» деп қоғамға сұрақ қойған, ақыры саясат құрбаны болған Ахмет Байтұрсынұлы бір тұлғаға емес, мың тұлғаға жол бастаған кемеңгер. Оның еңбектері қазақ әдебиетін жаңа тақырыптармен, идеялармен, ойлармен, өрнектерімен байытқаны мәлім. Сөз өнерінің үздік үлгісі де, сөз маржандарын еркін төккен жырларымен, тіл тағдыры, ой салар шығармалары ғасырлар қазынасын шежіре еткен, сол кезеңнен мағыналы тәрбиелі ой естіледі. Барды бағаласақ, ардақтау, әрқайсымыздың перзенттік парызымыз ғой.

Ахмет Байтұрсынұлы – бәрімізге ортақ тұлға. Тарих ортақ, тұлға ортақ, олай болса ғұлама Ахаң –қазақ деген қасиетті халқымен бірге жасайтын әдеби мұрасы мәңгілік жазушы. Оның ғибратты ғұмырынан сабақ алу тек бізге ғана емес барша қазақ баласына керек. Өз бойындағы қуатын халық мақсаты үшін аямай жұмсаған аса үздік ойдың тұлпары, парасат иесі.

Қай шығармасын оқысаңызда талғамының соншалық биіктігіне таң қаласың. Ойы-озық, сөзі-нық, ісі-тындырымды. Арада қанша уақыт өтседе, ұлы ақынның дүниетанымы, әдебиеттану деңгейі керемет. Іргелі халық үшін талант қанша болса да, көптік етпейді. Қаламының сиясы тамған әр парақ- қазақ баласы үшін, ана тілі үшін болашаққа жөн сілтер темірқазық әрі өткен күндерінің өшпес белгісі. Түркітанушы шығармалары жігерінді жанып, намысыңды оятатын, ел болудың жасампаздығын, орамды ойларымен жарқырата жазған еңбектері арқылы ел жақсысы, ұлт ұстазы- Ахмет атанғаныақиқат. Алаштың арда ұлының тылсымға толы өмірінен сыр шертіп, өлеңдерінің астарына үңіліп, оқырман ретінде жанымызға сүйеу, кез келген көзі қарақты қазақ іркілмей шығармаларын атап та айта алады, жатқа да біледі. Поэзия-санадан биік құдірет дейді ғой бұрынғылар. Ең алғаш қалам тербеп, поэзиядан бастауы да тегін емес. Іс-әрекет, мінез құлық, ой-өрісін баяндау арқылы сол кездегі қоғамның шындығын, өмір шындығының бет- пердесін ашады. Ұлт ұстазының ел басын біріктіру тұрғысында халықтың келешегі үшін алдына мақсат етіп қойды: бастысы - халықтың ой-санасын жаңалыққа қарай бейімдеу жолындағы тәрбиелік істері мен тіл тағдыры. Оған оның барлық іс- амалы мен бізге қалдырып кеткен мұралары куә. Өзінің өнегелі өмірі, тынымсыз ізденісі, жан- жақты таланты арқылы танылған Ахмет Байтұрсынұлының шығармаларының қазақ әдебиеті тарихында алатын орны орасан зор. Сөз өнерінің үздік үлгісі де, сөз маржандарын еркін төккен. Той қарасаңында барша атырап жаңғыртып жеткізіп жатырғандай. Мөлдірлік тұнған тазалықтан, адалықты тоғыстырған Ахмет атамыздың ақындық табиғатын аңғартатын поэтикалық бейне. Заман тынысын сездіретін өлеңдері, ғылыми ізденістері, өлең тілі бедеріндегі іздерін айшықтау мен ақын тілінің бүгінгі күннен қалай ерекшеленетіні, жалпы қазақ ақындарының тілін саралауда, ғылыми ізденіске ден қоюда қайта-қайта ұстаз-ғалым Байтұрсынұлы Ахметке жүгінуге тура келеді. Өлеңдерінде айтылған сөздер ой теңізінің тұңғық түбінен терілген, өлшемдік бітімі, идеялық табиғаты, тілдік қуаты әбден пісіп, айқындалып барып өмірге келген маржан сөздер. Дала бесікте тербелген жырларында, нақылға айналған сөздерінің астарында айтпас ойы, жасалған пайымды пікірін оқырман еншісіне қалдырады. Бір сөзбен айтқанда, бүгінде барша қазақ халқының аса зор құндылықтарына айналған оның асыл мол рухани мұралары ұрпақ игілігіне қызмет ете берері сөзсіз. Кемеңгерліктің көкжиегі Ахмет тілі – оның ой парасатының шешеншежіресі. Шығармаларының қай-қайсысын алып талдасаң, сол жерден тілді тазартатын, сананы ашатын, ізгілікке, адалдыққа, адамгершілікке жетелейтін патриоттық сезім көрініс табады.

Осы жыл Ахмет Байтұрсынұлы бар ғұмырын тілімізге арнаған ана тіліміздің жылы болғалы тұр. Мәдениеттің күші - тілде! Бұл ұлт ұстазының бізге қалдырған аманаты. Яғни дамыған әдеби және ғылыми тілі бар ұлттың болашағы айқын. Түрлі аумалы кез келген елдің болашағы білім беру жүйесінің және зиялылар қауымының деңгейіне байланысты болғандықтан, Қазақстан халқына да әлемнің дамыған елдерімен тең дәрежеде білім беру қажеттігі күмән тудырмайды. Әлемдік білім

кеңістігіндегі оқытудың озық технологияларын қамтитын жаңа білім мазмұны шынайы жарыс, адал бәсекеге қабілетті адам тәрбиелеуді қамтамасыз етуі тиіс. «Ұлттық тіл- әр халықтың өзіне тән ой-санасын, парасатын, бүкіл болмыс-тіршілігі мен сезім-түйсігін ұрпақтан-ұрпаққа жеткізетін күретамыр». Ғалымның сындарлы еңбегін, терең тағылымы мен ұлағатын бағасын білгенге аз мұра емес. Зерттеулері іргелі ғалым үшін де, ынталы жас үшін де бағалы ақпарат көзі, ғұламалық ғибрат. Ұлы ағартушы Алтынсариннің бастамасын ілгері дамытып, нағыз ғылымдық дәрежеге көтеріп, жетер жеріне жеткізіп берген қазақтың шоқтығы биік тұлғасы Ахмет Байтұрсынұлы еңбектері қазақ әдебиетін жаңа тақырыптармен, идеялармен, ойлармен, өрнектерімен байытқаны мәлім. Жазушылық құдіретінің бір ғажабы шығармаларын оқыған сайын оқығаның өрбуі шарықтауында да ішкі сезім түйсігімен барша жан дүниенді баурап алады. Ұлт жанашырының ел басын біріктіру тұрғысында халықтың келешегі үшін қазақтың көзін ашып, сауаттандыру, жалпы халықағарту жұмысы, халықтың ой-санасын жаңалыққа қарай бейімдеу жолындағы жаңашыл істері. Оған оның барлық іс-амалы мен бізге қалдырып кеткен мұралары дәлел.

Түптеп келгенде, халықтың біртұтас тағдыры үшін, ұлттың біртұтас арман-аңсары үшін дүйім дүниеге мәшһүр тұлғалы Ахмет атамыздың ірілігін көре аламыз. Білімге деген құштарлық, халқына қалтқысыз қызмет ету Ахмет атамыздың негізгі ұстанымы болды. Ол мәдениет пен білімнен артта қалған ел-жұртын көрші елдің өнер-білімін, техникасын игеруге шақырып қана қоймай, сол игі істі тікелей жүзеге асыруға да өлшеусіз үлес қосты. Еңбектерінің тамыры тереңге бойлаған аса терең мағыналы, даралық келбетін жақсы аңғартатын және ұлы ғалым-ұстаздың өзіндік қолтаңбасы айқын көрініс табады. Қараңғыда найзағай болып жарқ еткен Ахмет атаның даналығы, нақыл сөздері мен өлеңдері, зерттеулеріндегі ұлт болмысы, тұрмыс тіршілігі, дүниетанымы, діні, ділі, тілі, рухы баса назар аудартады. Рухы биік алты алаштың барша түркі жұртының ардағының жазған еңбектерін оқығанда қазақтың бар байлығы тілінде тұрғандай көрінеді. Осы орайда Ахмет атамыздың поэзиясы тілінің де өзіндік сипаттары мол. Оның поэзиясының тілі бай, ең бір таңқалатыны оның осыдан 150 жыл бұрын дүниеге келгені онша байқалмайды. Ақын арқылы қазақтың поэзиясы, қазақтың лирикасы кең өріскешығып, шырқау биікке көтерілді. Ақын өлеңі елдің санасын ояту, енжарлық, кертартпалық, қараңғылықтан арылту, тұнып тұрған түп-тұнық, түпсіз терең ой. Ана тілінің тағдыры, шындық, білім іздеу, жақсыдан үйрену, жаманнан жирену, өз ісінің білгірі болу, еңбек ету, мақсатқа жету жолында өзін-өзі жетілдіру, көп білуге ұмтылу керек, қандай іс істер болсаңыз да, игілігін көріп, рақатына бөленуді мақсат тұту болып жатуы табиғи нәрсе. Жырларының қай- қайсысын алып талдасаң, сол жерден тілді тазартатын, сананы ашатын, ізгілікке, адалдыққа, адамгершілікке жетелейтін патриоттық сезім көрініс табады. Өлең – еркін сөйлейтін жай сөздер тіркесі емес. Ырғағы мен ұйқасы белгілі бір тәртіпке бағынған нақышты сөздер тізбегі. Бүгінгі таңда да аталы сөздер өз құнын, мән-мазмұнын, маңыздылығын жойған жоқ. Қайта жасара,

жаңғыра түсті. Бұл ретте, оның санасы сергек, танымы терең, мақсаты айқын. Осынау ойдың орамы ақын Ахмет атаға ғана емес, сонымен бірге ғалым- ұстазға, аудармашы-ағартушыға, домбырашы-сазгерге, әдебиеттанушы-тілшіге де тікелей қатысы бар. Ол поэзияда қандай дара болса, аудармада да, әндеде, ғылыми зерттеулерде де, ана тілін ұлықтауда да сондай оқшау.

Адамзатты білім жолына үндеуші. Рухы биік айбыны асқақ. Ал рухты қалай биіктетеміз? Рух көзі-білім, ғылымда. Білім, ғылымның қайнар бастауы-кітап. Кейінгілерге жеткен асыл қазына кітап арқылы игілігімізге айналды. Өйткені Ахмет Байтұрсынұлы еңбектері рухани өсиет, рухани мұра. «Ұстаным ұлағатқа ұластырады», - деген міне, осы шығар?! Ұлтының қайсар ұлының еңбектерінің алғы шарты-шеберлік. Шеберік дегеніміз-ой, тіл, сезім ғой. Шұрайлы тіл, оралымды ойлар, ұмытыла бастаған қанатты тіркестер, қазақи болмыс, өмір талқысына төзе білген рух мықтылығы, сөздің көркем кестеленуі арқылы қисынын келтіріп терең ой тастайды.

Ғылыми еңбектерінің терең тағылымы, пәлсапалық ғибраты, ұстанымы асылы бағасын білгенге бұл аз мұра емес. Өйткені ол өнеріміз бен мәдениетіміздің, руханиятымыз бен ғылымымыздың өркендеуіне сүбелі үлес қосқан бек данағөй тұлға. Ғылыми сындарлы еңбектері, қанатты сөздері, өрелі ой түйер өлеңдері, қалың кітаптары мен ғылыми зерттеулері құнды ойға, елдік сипатқа толы. Қазақтың арда ұлының есімі-ғылым-білімнің символы. Шынымен де әлемдік деңгейде өрелі ой айтқан тәлімдік-тағылымдық негіздері тереңде жатыр. Алаш идеясын еш өзгерпеген тұлға. Қан жылаған қазақ баласына істеген еңбегі, өнер-білім, саясат жолындағы мұқалмаған қайрат- жігерін ұрпақ та, тарих та ешқашан ұмытпайды. Бүгінгі жас буын өрісті де ойлы дүниелердің көмбесін ұлы тұлғаның мұраларынан алатыны сөзсіз.

«Ұлт жұмысы-үлкен жұмыс, үлкен жұмысқа көп жұмысшы керек»-, деп халық ұстазы Ахмет Байтұрсынұлы бекерден бекер айтпаған. Қазақ ұлтына қызмет ететін болашақты тәрбиелеу жолында аса ірі қоғамдық-саяси өзгерістер орын алғанын тарих парақтары растайды. Рухани биіктік, парасат биігі, тазалық биігі, шындық биігі, ұлтты ұйыстырар тіл биігі, елдік рух биігі артында ұлағаты қалған ұлы ақын Ахметке ғана тән.

Терең тебіреніспен айтылған айшықты, асыл сөздеріне үңіле отырсақ, шөлдеген жанға бұлақ, адасқанға –шырақ. Қазақ деген халық барда мәңгі жасай беретін кемеңгер Ахмет бар!!!

Ыбырай Алтынсарин балалар әдебиетінің тарихында

Абишева Гульмира Өскембайқызы,
Павлодар қаласының № 19 сәбилер бақшасының әдіскері
guma79_abisheva@mail.ru

Түйін сөздер: Ы.Алтынсарин, педагогикалық мұра, мәдениеттің хабаршысы, оқу әдістері, дидактикалық міндеттер, әдіснамалық база, тәрбиелік мұра

Бүгінгі таңда республикадағы білім беру реформасы туралы айта отырып, педагогикалық мұраны еске түсірмеу мүмкін емес.

Қазақ балалар әдебиеті - қазақ әдебиетінің даму кезеңіндегі өз тарихы бар сала. Балалар әдебиетінің ұлт тарихында ауыз әдебиетінен бастап бүгінгі күнге дейін тіл, стиль, мазмұн және құрылым тұрғысынан ұзақ тарихы бар. Жалпы, балалар әдебиеті ауыз әдебиетінің үлгілеріне негізделген. Қазақ ертегілері мен жұмбақтарының, жаңылтпаштарының мазмұны мен тақырыптық ерекшеліктерін атап өткен жөн, қазақ ауыз әдебиетінен бастап "Шілдеhana", "Бесік той", "Тұсау кесер", "Сүндет той" және т.б. балалар тақырыбына негізделген. Осының бәрінің мазмұнында ерте қоғамдастыққа тән өмір қалдықтары басым болатындығын ескере отырып, оның тілдік ерекшеліктері мен білім деңгейіне ерекше назар аударған жөн. Қазақ балалар әдебиеті, басқа да өнер туындылары сияқты, көпғасырлық тарихи даму жолынан өтті. Алғашқы жүйелі жиындар мен қазақ фольклорының алғашқы үлгілерін зерттеу ХІХ ғасырдың екінші жартысында басталды. Ол кезде қазақ фольклорын жинаушылар балалар фольклорына ерекше мән бермеген және ұлттық мұра аясында бесік жыры, жұмбақтар, ертегілер сияқты танымал жанрларды жазған. Мысалы, Радловтың "Түркі тайпаларының халық әдебиетінің үлгілері" атты еңбегінің үшінші томында қазақ фольклоры туралы өтірік өлеңдердің үлгісі бар. "Қазақ антологиясында" Ыбырай Алтынсарин ағартушы, ұстаз ретінде өз халқын оқуға, өнерге үндеген, надандыққа, зұлымдыққа қарсы күресте, өмір шындығын ашып көрсетуде әдебиетті орынды пайдаланған. Қажетті туындыларын өзі жазған. Бұл туындылардың дені дерлік жастарға арналған.

Қазақтың талантты педагог – жазушысы Ыбырай Алтынсарин балаларға арнап оқулық жасау жолында қыруар еңбектеніп, мол мұра қалдырды. Ол балаларға ана тілін таза және ұқыптылықпен үйретуді, шағын көркем шығармалар арқылы оларды жақсы мінез - құлыққа баулуды көздеген. Ы.Алтынсарин балаларға арналған қазақ халық әдебиетінің үздік үлгілерінен көптеген тамаша үзінділер. Олар ауыз әдебиеті де өскелең ұрпақты тәрбиелеуде маңызды рөл атқаратынын түсінді. А.Байтұрсыновтың "Әдебиет танытқыш" шығармасында өтірік өлеңдері, жұмбақтар, жаңылтпаштар, өлеңдер, бесік жыры сияқты терминдер алғаш рет ғылыми айналымға енгізіліп, семантикалық тұрғыдан анықталды. Ғалым сонымен қатар балалар репертуарындағы ауыз әдебиеті жанрларының рөліне назар аударады. Ыбырай балалар әдебиетіне арнап, жас өспірімдерді тәрбиелеу жолында көп шығармалар жазды. Бұл шығармаларды

жазуда алдына үлкен мақсаттар қойды. Ол өз сөзінде: «Мен қазақ балаларын ұқыптылыққа, тазалыққа, тұрмыстың артықшылығына үйретудің өзі қазақ даласына тәрбиелік мәні бар жұмыс деп білемін» - дейді. Оған мынандай шығармаларды дәлел бола алады. Мысалы: «Бұл кім?», «Әй, достарым!», «Әй, жігіттер!», «Ананың сүюі» өлеңдері, «Әке мен бала», «Асыл шөп», «Бақша ағаштары», «Алтын шекілдеуік», «Қарға мен құрт», «Сауысқан мен қарға», «Әдеп», «Тәкаппарлық», «Байұлы» әңгімелері ұлы жазушының барлық өлеңдері мен әңгімелерінің мазмұнында негізінен өзі айтқан осы идея баяндалады. Ыбырай шығармашылығының тағы да көтеретін күрделі мәселесі – үздіксіз еңбек үрдісі. «Дүние қалай етсең табылады», «Бай баласы мен жарлы баласы», «Өрмекші, құмырсқа, қарлығаш», «Таза бұлақ» деген әңгімелері еңбектесең ғана ойлаған мақсатына жетесің деген ойды жан-жақты дәлелдейді. «Өрмекші, құмырсқа, қарлығаш» әңгімесінде атасы он жасар баласын жетектеп келе жатып, ұшқан құс, жүгірген аңдар тіршілігімен таныстырады, жұмыссыз жүрген бір жан жоқ екенін айтады. Бәрі де тіршілік тірегі - өмір қамын жасауда. «Сәтемір хан» әңгімесінде жеті жасында жетім қалған Сәтемір деген бала ақсақ шегірткенің үйдің төбесіне шығу үшін қаншама әрекет жасағанын көріп, өзінің жұмыссыз босқа ойнап жүргенін ақылсыз деп табады. Артынша қалаға келіп, біреудің қолында жалшылық ете жүріп оқиды. Бала туылғаннан ана тілін есітеді. Анасының бесік жыры, айтқан ертегілері беймәлім өмірдің есігін ашады, дүниені құлпыртып, айналаны нұрға бөлейді, болашаққа үміт пен үлкен сенім арттырады. Ертегілер балаға ой салады, түрлі сезімдерге жетелеп бірде жылатып, бірде күлдіреді ең негізгісі халықтың бағасы жоқ байлығы достық, еңбексүйгіштік, отансүйгіштік, өзара көмек екенін көрсетеді. Ұрпақтан – ұрпаққа жалғасып отыратын адамгершілікке, ізгілікке тәрбиелейтін әр халықтың өз ертегілері бар. Ертегіні тыңдай отырып бала өз халқы нені сүйсе соны сүйеді, неден жиренсе содан жиренеді. Халқымыздың асылы – жұмбақтарды балалар жеңіл де зор ынтамен қабылдайды. Онда әзіл де, наз да, адамға деген, Отанға деген терең сүйіспеншілік те бар.

Ы.Алтынсариннің ағартушылық идеялары қазақ халқының экономикалық және мәдени артта қалуын бұзуға бағытталған. Ол қазақ халқын өркениетті халықтар қатарынан көргісі келді. Алтынсариннің пікірінше, бұл мақсатқа жету үшін ең алдымен патриархалдық - рулық жүйенің бүкіл құрылымын түбегейлі қайта құру қажет. Ол білім беруді мақсат ретінде емес, әлеуметтік ортаны өзгерту үшін белсенді күресу үшін жастарды игеруі керек құрал, қару ретінде қарастырды. Алтынсарин бүкіл өмірін туған халқының ағартушылығына арнады. "Қазақ халқы білім алу үшін құнарлы негіз болып табылады", - деп жазды ол. Ол ағартушылық прогрестің ажырамас бөлігі ретінде ойлады, онсыз бүкіл ұлттың дамуы мүмкін болмады.

Ы.Алтынсарин мектепте берілген білім мен дағдыларды формальды білім тұрғысынан емес, оның шынайы пайдасын, өмірінің өтпелі кезеңіндегі халық үшін пайдасын ескере отырып бағалаған.

Ол мектептің моральдық - тәрбиелік рөліне үлкен мән берді. Алғашқы тәрбие балада "Шенеунік емес, ақын емес, қолөнерші емес, адам" ретінде

көрінуі керек. Алтынсарин жас ұрпақты тәрбиелеудің негізгі мақсатын балалардың қарапайым ғылыми білімді меңгеруінде, жаратылыстану - ғылыми дүниетанымды әзірлеуде жоғары адамгершілікті қалыптастыруда көрді. Озық мәдениеттің хабаршысы бола отырып, Ы.Алтынсарин жастардың ғылымға деген қызығушылығын, еңбекке деген сүйіспеншілігін қалыптастыруға ерекше көңіл бөлді, оны халыққа қызмет етуге шақырды, онда адам сүйгіштік сезімін дамытты және бұл қасиеттер адамға бала кезінен үйренуі тиіс екенін түсінді, сондықтан барлық күш - жігерін, білімін, күш-жігерін жас ұрпақты тәрбиелеуге жұмсады. Ы.Алтынсариннің хрестоматиялық материалдарындағы еңбекке тәрбиелеу мәселелері орталық орындардың бірін алады-бұл психологиялық және тәрбиелік тұрғыдан еңбектің принципті маңыздылығын көрсетеді.

Тәрбие адамның ақыл-ойын дамытып қана қоймай, оған белгілі көлемде ақпарат беріп қана қоймай, оның өмірі лайықты да, бақытты да бола алмайтын ауыр еңбекке деген құштарлығын оятуы керек" – деді Алтынсарин. Ы.Алтынсариннің түсінігіндегі еңбектің мәні, еңбектің мәні оның адамның жеке басының әл-ауқатын қамтамасыз етуінде немесе оған қанағат пен ішкі тыныштық әкелуінде ғана емес. Оның басты ұмтылысы – қазақ балаларын өз халқына пайдалы болатындай және егіншіліктің, өнеркәсіптің жетістіктеріне қосылатындай етіп үйрету.

Ыбырай Алтынсарин бүкіл өмірін ғылым мен білімді далаға әкелген демократиялық интеллигенцияның алғашқы кадрларын даярлауға арнады. Төрт екі сыныптық училищені, жеті болыстық мектепті, Орскіде мұғалімдер мектебін, Торғайда қолөнер училищесін, Ырғызда әйелдер мектебін ашты. Алтынсарин құрған қазақ халық мектептері алдыңғы қатарлы демократиялық мәдениетті таратудың алғашқы тірек пункттері болды. Ол тәрбиелеген алғашқы халық ұстаздары-қазақтар оның жолсеріктері болды, Ыбырай Алтынсариннің бастаған прогрессивтік ісінің жалғастырушылары болды.

Алтынсариннің пікірінше, педагогикалық жұмыста педагогтың оқытудағы ең жақсы тәсілдерін табуға және балаларды дұрыс ұстауға деген ақыл-ойы. Қазақ мектебіне қатысты дидактикалық міндеттерді қою мен шешуде Ы.Алтынсарин мектепте тәртіп пен ұйымшылдықты, оқу үрдісінде қатаң тәртіпті және оқушылар арасында тәртіпті орнатуға қол жеткізе отырып, алға үлкен қадам жасады. Ы.Алтынсариннің педагогтың міндеттері туралы нұсқауында – оларды қалай оқыту керек, балаларға қатысты – қалай оқу керек - оның қазіргі заманғы әдістеме ұстанымындағы терең және жан-жақты хабардарлығын айғақтайды. Түсініктемелер бойынша әр түрлі тәсілдер ауызша әңгімелесу, ақыл - ой және жазбаша жаттығулар, ол балалардың кез-келген еңбегі мағынасыз ойларға жұмсалмайтындай, бірақ мағынасы мен жүйесі болатындай етіп жазды. Балаларға деген көзқарастың шектеулі «Үстірт ұғымдарынан сақтандырдым» дегендей, нақты мысалдарда ол нашар оқыту мен балаларды ұстауға итермелемей оларды шатастырады және керісінше, балалар неғұрлым көңілді болса, соғұрлым жақсы болады. Студенттерге моральдық әсер неғұрлым көп болса, сабақтар соғұрлым сәтті болады.

Ы. Алтынсарин педагогтарға балаларды оқытудың оқу әдістері мен тәсілдерін кең тәрбиелік мәнімен түсіндірді:

а) Оқыту әдістері –бұл балалардың мектепке , сабақтарға, одан әрі ғылымға , өзін - өзі тәрбиелеуге деген қызығушылығын (аң аулау, тілек) ояту тәсілі.

б) Сабақтарда балалардың ақыл-ой белсенділігінің жаттығулары қажет, мысалы, әңгіме - түсіндіру әдісі бұл көрнекілік пен өмір фактілерін тартуға көмектеседі: тақырып пен құбылыстарды сипаттау, олардың қасиеттерін салыстыру, белгілі бір қорытынды жасау. Осылайша, балаларда дұрыс ойлау қабілеті қалыптасуы мүмкін.

Ы .Алтынсарин қолөнер және ауыл шаруашылығы училищелерін ашуға көп күш пен күш жұмсады, бұл Қазақстанның экономикалық дамуына қажетті мамандарды байырғы халықтың ортасынан даярлауға ерекше мән берді.

Қазақстанда әйелдер білімінің басталуы да Алтынсариннің есімімен байланысты. Ол бұл мектептерде жергілікті халықтың қажеттіліктеріне сәйкес дайындалған , көшпелі тұрмыстан отырықшылыққа өтпелі жағдайдағы оқыту мен қолөнерді енгізді.

Оның қаламынан шыққан мақалалардың көпшілігі қазіргі шындықты моральдық-педагогикалық бағалау болып табылады. Еңбектерде, атап айтқанда, «Қырғыз болыстық мектептері туралы жазбаларда» Алтынсарин орыс тілін үйрену қажеттілігі туралы жазған, ол қазақ халқының арасында көрші халықтардың тілін үйренуге деген ұмтылысы мен олардың грамоталары , әсіресе, орыс тілін үйрену қажеттігі туралы айтқан. Біріншіден, олардың жағдайы қазір экономикалық және саяси тұрғыдан алғанда, әр қадамда олар білімге, мысалы, орыс тілі мен сауаттылығына мұқтаж, екіншіден, бұл адамдар табиғаты бойынша өте қызығушылық танытады және қабылдайды. Ыбырай ұстаздық қызметте барлық іс-әрекет мұғалімнің әдіс-тәсілінде, баламен тіл таба білуінде екендігін атап көрсетіп, барлық уақытта оқытушы оқу бағдарламасымен шектелмей, оларды кеңейте отырып , қолға түскен материалдармен толықтыра түсуді және түрлі әдіс- тәсілдерді қолдануы керектігін талап етті. Осы орайда, бастауыш мектептерде және екінші сыныптық училищелерде сабақтың екі тілде жүруін талап ете отырып, мысал өлеңдер, ертекертер арқылы балаларды қызықтыра біліп, орыс тілін меңгертуде грамматикалық ережелерді теория жағынан ұсынбай ана тілімен салыстыра ұсыну әдісін және де мысалды күнделікті өмірмен, тұрмыспен байланыстыруды көздеді. «Орыс тілін үйретудің алғашқы оқу құралы» 8 бөлімнен құралып, түсініктілігімен, орыс грамматикасының негізгі ережелерін анық жеткізе білуімен ерекшеленеді.

Педагогиканың тәрбиелік мұраттары мен Алтынсариннің мектеп жүйесі ғылым мен жалпы білім беруді жоғары бағалауға, балаға деген сүйіспеншілік пен оның тұлғасын құрметтеуге негізделген. өз халқына пайдасын тигізе алатын жастарды дайындауға ұмтылуда.

Ы. Алтынсарин қазақ мектептерін ұйымдастыру бойынша өз қызметінің негізіне келесі мақсаттар мен міндеттерді қойды. Мектеп діндердің ықпалынан тыс жаңа Азаматтарды, Жаңа Өмір үшін күресушілерді дайындауы керек. Ол

халық үшін мәдениетті, ғылымды игерудің әліппесіне айналуы тиіс. Мектеп өзінің құрылымы бойынша сөздің кең мағынасында жаңа мәдени өмірдің үлгісі болуы керек — жаңа әдеттер, бұйрықтар, тәртіп, гигиена, санитария, қолөнер және өнер негіздері қазақ халқы арасында. Мектеп жанындағы тиіс тәжірибелі бақша және цветник. Мектеп қоршаған халық арасында шынайы мәдениет ошағына айналуы тиіс, қазақ халқының сауатты бөлігі ғылыми-танымал кітаптарды оқи алатындай жақсы кітапханасы болуы тиіс. Мектептегі мұғалім-мұғалім-істің сәттілігін шешеді, бәрі оған, педагогикалық жұмысқа дайындығына, өз ісіне деген сүйіспеншілігіне байланысты. Мектептің құрылысы-бұл халықтың өзі; егер ол мектептерді ашуға мүмкіндік берсе және олардың білім беру және тәрбие жұмысына кедергі келтірмесе, үкіметтен қаражат қажет емес. Ыбырай Алтынсарин қандай әдеби жанр және қандай шығармалар қазақ оқырманының, ең алдымен жас оқырманның санасына жетеді деп ойлады, яғни оның жас ерекшеліктерін ескеруге тырысты. Хрестоматияны құрастырған кезде ол орыс тіліндегі сол кездегі ең жақсы оқу кітаптарын шебер және үлкен педагогикалық шеберлікпен тандап алды, жас балалардың мүдделерін мүмкіндігінше қанағаттандыруға және олардағы адамгершілік қасиеттердің дамуына әсер етуге тырысты. Материалдарды тандауда оның негізгі принциптері ұлт, гуманизм, демократия және Отанға деген сүйіспеншілік идеялары болды

Тарихизм принципіне сүйене отырып, Алтынсариннің реформаторлық қызметін мен оның заманынан қарастырдым, егер ол біздің замандасымыз болса, онда ол өзінің барлық талантын ағартушы-педагог ретінде білім беруді дамытудың қазіргі тұжырымдамасын жүзеге асыруға бағыттады. Қазақстан Республикасында білім беруді дамыту тұжырымдамасын оқи отырып, сіз оның қызметімен қатар жүресіз және көптеген байланыс нүктелерін, көптеген жалпы мәселелерді көресіз.

Ыбырай Алтынсариннің педагогикалық көзқарасынан әлемдік тәлім тәрбиенің алтын діңгегі гуманистік көзқарас, яғни шәкіртке жылы жүректі болу, мұғалім мен оқушы арасындағы ынтымақтастық принциптерінің көрініс тапқанын байқаймыз. Мысалы, өзінің екі кластық мектептердің меңгерушілеріне жазған нұсқау хатында ол: «Егер балалар бірдемені түсінбейтін болса, онда оқытушы оларды кінәлауға тиіс емес, оларға түсіндіре алмаған өзін кінәлауға тиіс. Ол балалармен сөйлескенде ашуланбай, жұмсақ сөйлесуі, шыдамдылық етуі керек, әрбір нәрсені де ықыласпен, түсінікті етіп түсіндіру керек, орынсыз терминдерді қолданбау керек, мұндай сөздер оқушыларға түсініксіз болады да, жалықтырып жібереді. Оқытушыларды бағалағанда олардың іске мәнді қатынасы жоқ сөздеріне қарап емес, олардың біліміне қарап бағалау керек» - деп жазған еді. Ал оның Н.И.Ильминскийге жазған бір хатында: «Мен балаларды жазалауды сүйетін қатал адам емеспін. Бірақ тентек етіп өсірсең, балалардың адамгершілік қасиетін бұзып аласың», - деген. Соңғы кездері педагогтар мен ата-аналар арасындағы келеңсіз түсінбестік жағдайлар, білім мен тәрбиенің алшақ кетуі, бағаның біліміне қарап емес, «бармақ басты, көз қысты» ретімен қойылуы «Ұлы ұстаздың» сөзінің

жаны бар екендігін дәлелдегендей болып тұр. Қазіргі уақытта Қазақстанды әлемдік қоғамдастық нарықтық экономикасы бар мемлекет ретінде таниды. Тәуелсіздік алған қысқа тарихи кезең ішінде Қазақстан жаңа прогрессивті технологияларды пайдалана отырып, әлемдік өркениетке ықпалдаса отырып, экономикада серпіліс жасады. Елдің әлеуметтік-экономикалық даму перспективалары анықталды. Бұл тұрғыда қоғам өмірінің жаңа деңгейінің негізін құрайтын және елдің экономикалық күші мен ұлттық қауіпсіздігінің маңызды факторлары, негізі болып табылатын әлеуметтік даму деңгейінің өлшемдері ретінде қазіргі білім беру жүйесінің, адами капиталдың рөлі мен маңызы артып келеді. Өз кезегінде, қоғамдық қатынастар жүйесіндегі өзгерістер білім беруге әсер етеді, одан ұтқырлықты және жаңа тарихи кезеңнің шынайылығына барабар жауапты талап етеді және тұтастай алғанда экономиканың даму қажеттіліктеріне сәйкес келуге тиіс. Жоғарыда айтылғандай, и дәл осындай мәселелерді шешті. Алтынсарин өз заманында. Қазақстандық білім беру жүйесі білім берудің ескірген әдіснамалық базасы, құрылымы мен мазмұны жағдайында дамып келеді, олар әлемдік білім беру кеңістігіне кезең-кезеңімен кіру үшін жеткіліксіз. Қазіргі жалпы білім беретін мектепте оқытудың мазмұны фактологиялық болып қала береді, пәндік тәсілге негізделген мемлекеттік стандарттар моральдық тұрғыдан ескірген. Оқушының даралығына бағытталған құзыретті тәсіл жоқ. Мектепте оқу оқушыға өмір жолын, қызығушылықтары мен перспективаларын таңдауға нақты оңмотивация бермейді. Жоғары сынып оқушыларының тек 30% - ы ғана өз қабілеттеріне сәйкес келетін кәсіби қызметті саналы түрде таңдайды. Демек, жоғары сынып оқушыларының 70% - ы өзін-өзі төмен бағалайды және өмірде тәуелсіздікке дайын емес. Сонымен қатар, ЮНЕСКО-ның зерттеулері және соңғы бес жылдағы жалпы білім беретін мектеп түлектерін тестілеу нәтижелері білім беру сапасының төмендеуінің тұрақты тенденциясын көрсетеді.

Қорытындылай келе, Ы.Алтынсариннің ағартушылық қызметінде де, Қазақстан Республикасының орта білім беру тұжырымдамасында да басты мақсат шетелдік мамандардың тәжірибесін пайдалана отырып, қазақстандық білімді қажетті нәтижеге бағдарланатындай етіп ұйымдастыруға болатындығын көрсету. Ыбырай Алтынсарин жазба әдебиетіміздің төрінен заңды түрде орын алып отыр. Балаларға арналған көркем әдебиет Ыбырай Алтынсарин жазғандай жас өспірімдерді өскелең мәдениетке жетелейтіндей өмір оқулығы, отаны үшін алысқан күрес құралы болуға тиіс.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақ балалар әдебиетінің хрестоматиясы. Павлодар: Арман, 2004;
2. Әсет Ламашев. «Ыбырай Алтынсарин».-Алматы «Ана тілі»,1991;
3. Жарықбаев Қ., Қалиев С. Қазақтың тәлім-тәрбиесі. – А., 1995;
4. Н. Ә. Назарбаев. «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» бағдарламалық мақала, 2017 ж.
5. Алтынсарин Ы. Әдебиеттер көрсеткіші. Алматы, 1979.

Ахмет тағылымы – ұрпақ тәрбиесінің темірқазығы

Ж.К. Тусупбекова,
Қарағанды облысы Осакаров ауданы
«Әлихан Бөкейхан атындағы тірек мектебі (ресурстық орталығы)» КММ
қазақ тілі мен әдебиеті пәндерінің мұғалімі, t.ganar@mail.ru

Түйін сөз: ағартушылық, идеология, алаш әдебиеті, ұлт ұстазы, зиялы, рух, фольклор

Бала тәрбиесі – игілікті іс. Берері де, сұрауы да, жемісі де мол тәрбие саласының ең өзектісі. Қазақ халқы әр уақытта ұрпақ тәрбиесін ұлттың тағдыры, ұлттың болашағы деп жоғары бағалаған. Бұл қағида қанша заман, қанша ғасыр ауысса да, өзгерген емес. Тарих бетін парақтап, тәлім-тәрбие мәселесін, ағартушылық идеяның түпқазығын зерделеп көрсек, қаншама тарихи тұлғалардың ұлт болашағы, рухани сауаттылық жолындағы ерен еңбектерін көре аламыз. М.О.Әуезов: «Ғасыр басында мемлекет мүддесін ойлаған ұлы қазақтардың жеке басының тағдыры да қасіретті болды. Алайда ұлттық жігер мен толысқан зерде сабағы ұмыт болған жоқ. Жүз жылдықтың алғашқы жартысындағы қазақ зиялыларының жеке басының қасіретімен қатар өрілген қызметі өзінің бірегей құбылыс ретіндегі тұжырымды деңгейімен ғана емес, азаматтық һәм адамгершілік деңгейімен де осы заманмен үндес», – деп ерекше бөліп көрсеткен еді. [1, 156] Осы тұста «Ұлт ұстазы» аталып, қазақ балаларының ана тілінде сауат ашуы үшін көп еңбек сіңірген қайраткер Ахмет Байтұрсынұлы шығармаларының тәрбиелік мәнін ерекше атап өтуге болады. Ол өзінің 1913 жылы «Қазақ» газетінде жарияланған «Қазақша оқу жайында» атты мақаласында: «Біз әуелі елді түзетуді бала оқыту ісін түзетуден бастауымыз керек. Неге десек, болыстық та, билік те, халықтық та оқумен түзеледі... Қазақ ішіндегі неше түрлі кемшіліктің көбі түзелгенде, оқу ісімен түзеледі», – деп жазып, оқудың қоғамды өзгертуші күш екендігін, әділетсіздіктің көбі білімсіздіктен туындап отырғандығын тап басып, дұрыскөрсетеді. [2, 56]

Ахмет Байтұрсыновтың қазақ халқы өміріндегі шамшырақтай жарқын бейнесі тұңғыш «Әліппе» еңбегімен ерекшеленді. Қара көз қазақ балғындарының жүрегін селт еткізген «Әліппе» бүгінде бар ғылымның бастауына айналды. «Әліппені» меңгертіп, «Қырық мысалмен» ғылым сырын шерткен Ахмет үлгісі – ұрпаққа өнеге, адамзатқа рухани дем берер ұлы мұра.

Қалай да халықты ояту, оның санасына, жүрегіне, сезіміне әсер ету жолдарын іздеген Ахмет Байтұрсынов ұлы Абай тапқан соқпақ орыс әдебиеті үлгілерін пайдалану, аударма жасау дәстүріне мойынсұнады. И. А. Крылов туындыларын аударып, "Қырық мысал" деген атпен 1909 жылы Петербургте бастырып шығарды.

Ахмет Байтұрсыновтың мысал жанрына ден қоюының үлкен мәні бар. Ондағы моральдық, адамгершілік тағылымын ол қазақ қоғамы үшін аса қажет

үлгі деп түсінді. Адам бойында кездесетін намыссыздық, жігерсіздік, алауыздық, жалқаулық пен жағымпаздық, қулық пен зорлық сияқты келеңсіз мінездерді сынау, шенеуге келгенде, ақын мысал жанрын таңдады. Әр түрлі аңдардың аллегориялық бейнесін беріп, олардың арасындағы түрлі қарым-қатынас арқылы ғибратты тұжырымдар жасады. Мысалдарда кісілердің мінезі, өмір ағысы, тағдыр сабағы, заман қабағына қатысты көптеген жайттарды, әсіресе, патша отаршыларының зорлық-зомбылығы, жуандардың, байлардың тепкісі, елдің азып-тозуына байланысты сарындарды А. Байтұрсынұлы жұмбақтап, тұспалдап жеткізеді.

Түрлі ойға жетелейтін “Қайырымды түлкі”, “Ала қойлар”, “Үлес”, “Өгіз бен бақа”, “Қартайған арыстан”, “Қайыршы мен қыдыр”, “Ат пен есек” мысалдарында әлеуметтік-қоғамдық жағдайларды мегзейтін оқиғалар, адамдар психологиясымен сарындас әуездер, тағылымды тұжырымдар мол орын алған.

Бүгінде жасөспірім жеткіншектердің бойынан нағыз ұлтжандылық сезімнен гөрі, мендік патриотизм өріс алғанын байқаймыз. Яғни, олар өзінің бас мүддесін бірінші орынға қояды, ұлттық, елдік мақсат келесі орынға қалады. Сондықтан әр адамның бойынан өзімшілдік, менмендік, тек өз пайдасын көздейтін пиғылдан арылту үшін ұлтжандылық тәрбиесіне баулу керек. Осындай келеңсіздіктерді Ахмет шығармаларынан мысал келтіре отырып, солардан үлгі алу, өздерін солардың ұрпағы екендігіне көз жеткізе отырып, еліктету арқылы іске асыруға болады. Сондықтан әр адамның бойына Отанға, халқына шын берілгендіктен, ата-салтына, ел тарихына деген құрмет, ерлік рухы қалыптасуы керек.

Қазіргі уақытта қоғамның әлеуметтік-экономикалық өмірінің барлық салаларындағы түбірлі қайта құруларға байланысты білім беру жүйесінде, оның мазмұны мен технологиясында да маңызды бастамалар кең етек жаюда.

Біздің ұрпақ болашақтың нұсқаларын шектеусіз таңдауға болатын кезеңде өмір сүріп жатыр. Сондықтан да мектептік білім берудің негізгі міндеттерінің бірі – оқушыларды заманауи тұрғыда, жаңаша оқыту, оларды ойлана білуге үйрету, оқушы кез-келген жаста туындаған проблемаға төтеп бере алатындай етіп тәрбиелеу. Ал, ұлттық тәрбиенің көздері фольклор, ауыз әдебиеті, ұлттық әдебиет, әдет-ғұрып, салт-дәстүр, ұлағатты қағидалар, шешендік сөздер, өнеге өсиеті бар мақал-мәтелдер, туған топырағымызда дүниеге келген ойшыл ғұламаларымыздың еңбектеріндегі тәрбие қағидалары болып табылады.

Оқушылардың дүниетанымын халық тағылымы материалдары арқылы дамыту адамның парасатты, білімді болуына, дүниетанымдық көзқарасының жоғарғы деңгейде дамуына әсері ерекше болып табылады. Қазақ халқын тану үшін оның ұлтының бойына сіңген ұлы данышпан даналардың қалыптастырған ғасырдан-ғасырға ұласқан, ғасырлар бойы қазақ халқының қойнауын бойлаған даналық рухын тануға міндетті. Қазақтың даналық рухы даналықдүниетанымы басқа елдерде қайталанбайтын төл тума өнерінде мақал- мәтелінде, аңыз әңгімелерінде шешендік өнерінде, рухани құндылығында жатыр.

«Жарты жаңқам қалғанша мен сенікі», – деп Алашқа қалтқысыз қызмет етіп, соның жолында басын оққа байлаған бүтін бір буынның басы, бой түзеген бастауы Ахмет Байтұрсынұлының ұлтқа жасаған қызметі, адамдық қасиеті мен азаматтығы, ұстанымы мен табандылығы – әр қазақ баласына мәңгі үлгі. Өз дәуірінде:

... Тән көмілер, көмілмес еткен ісім,
Ойлайтындар мен емес бір күнгісін
Жұрт ұқпаса, ұқпасын, жабықпаймын
Ел бүгіншіл, менікі - ертеңгі үшін, – деген Ахаң [3, 436]

бүгінде бізді болашаққа шақырып тұр.

Алаш әдебиетінің көсемі, халқының болашағана зор үмітпен қараған Ахмет Байтұрсыновтың сара жолын кейінгіге үлгі ету мақсатында мынадай мәселелер шешімін тапса деген ұсыныс білдіргіміз келеді:

1. Балғындардың санасын шет елдердің мағынасыз көрсетілімдерімен уламай, Ахмет мысалдары негізіне құрылған мультипликациялық фильмдерді жасап, көгілдір экраннан көрсету;

2. «Жас шыбықты қалай исең, солай қарай өседі» демекші, 5-6 сыныптарда «Ахмет мысалдары – тәрбие негізі» деген үйірме жұмыстарын, 9-сыныптарда «Ахметтану» арнайы курстарын енгізу;

3. Алаш ардақтысының туған күнін халықаралық ауқымда атап өтілетін айтулы күн ретінде белгілеп, оны дәстүрлі тарихи мерзім ретінде атау қолға алынса.

Ел боламыз десек, А. Байтұрсынов қалдырған рухани мұраны толық игеріп, ол шыққан ұлттық идея биігінен көрінуіміз керек, "Байтұрсыновшыл" болу - бүгінгі қазақ зиялысы алдында тұрған басты міндет екенін естен шығармағанымыз жөн. Қазақ баласы Ахмет сияқты зиялы тұлғаның бірде-бір шығармасын білмей өтсе, қазаққа одан басқа қасірет бар ма?!

Ахмет шығармаларында қазақтың рухы бар. Өткені мен бүгіні де сонда. Ахметтің айтар сөзі, үміті, жүрек үні, мұрат-мақсаты да осында. Осы рухты сезініп өскен сәби ғана нағыз қазақ баласы болмақ. [4, 1316]

«Ақ болсын, қоңыр болсын, қызыл болсын кім қазаққа қызмет етсе, мен сол жақтамын», - деген Ахаңның сөзі [5, 76] бүгінгі Алаш баласының да жүрегінде, ұстанымының ұшар басында болу тиіс.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. М.Әуезов «Ұлттың ұлы ұстазы», – Алматы: Атамұра, 2001.
2. А.Ісімақова «Ахмет Байтұрсынұлы», – Алматы: Алаш, 2004 ж.
3. Ахмет Байтұрсынов. Ақ жол: Өлеңдер мен тәржімалар, публ. мақалалар және әдеби зерттеу. – Алматы, 1991 ж.
4. Е.Тілешов «Алаштың жолы», – Астана, 2008 ж.
5. Ахмет Байтұрсынұлы «Қырық мысал», – Алматы, 2011 ж.

Ахмет Байтұрсынұлы - ұлттың ұлы ұстазы

Мәлік Азамат Кунайұлы,
Солтүстік Қазақстан Облысы Есіл ауданы «Амангелді орта мектебі» КММ
қазақ тілі мен әдебиеті әні мұғалімі
aza.malik.99@mail.ru

Түйін сөздер: Ахмет Байтұрсынұлы, Қазақтың ағартушы педагогы, Ыбырай Алтынсарин, ағартушылық идеясы, «Оқу жайы» атты мақаласы, педагогика, ізбасар-мұрагер.

Ахмет Байтұрсынұлы- қазақтың ағартушы педагогы Ыбырай Алтынсариннің тікелей ізбасар-мұрагері және оның идеясын жалпақ қазақ даласында іске асырушы қайраткер

Ахмет Байтұрсынұлы-қазақтың ағартушы педагогы Ыбырай Алтынсариннің тікелей ізбасар-мұрагері және оның идеясын жалпақ қазақ даласында іске асырушы қайраткер. Сондықтан, ең алдымен Ыбырайдың ағартушылық идеясы қандай еді, А.Байтұрсынов бастаған зиялы топ ол идеяны қалай жалғастырды деген мәселелер төңірегінде ой қозғап көрейік. Ыбырай заманы Ресей патшалығының отаршылдық саясатымен тұстас келеді. Орыс патшасы қазақ еліне мектеп ашуды сылтауратып өзінің отаршылдық саясатын жүргізді. Оны Н.И.Ильминскийдің синодтық обер-прокурор

К.Н.Победоносцевке жазған хатынан аңғаруға болады. Хатта қазақ халқын сауатсыз ету жайында сөз қозғалған. Ыбырай Алтынсариннің шығармашылық және ғылыми еңбектеріне зер салатын болсақ, оның идеясы Н.И.Ильминский идеясына мүлде қарама-қарсы екенін байқаймыз. Оған дәлел, Ыбырай Алтынсариннің мектептерде христиан дінін оқытуға қарсылығы және ислам дінінің мән-мағынасын қамтыған «Мұсылманшылықтың тұтқасы» атты еңбегін

мектептің оқу-тәрбие үрдісіне енгізуі еді. Ислам дінінің мән-мақсатымен таныстыра отырып, негізінен адамгершілік тәрбиесі мәселесін қамтитын бұл еңбегі 1884 жылы Қазан қаласында араб әрпімен жарыққа шықты. Бұл еңбекті жазудағы мақсаты-дінді адамгершілікке тәрбиелеудің құралы деп түсініп, өзінің педагогикалық мақсатына икемдей пайдалану еді. Ыбырай Алтынсарин жасөспірімдерге адамгершілік рухта тәрбие беру мақсатын ұстанды. Ол еңбек, адамды сүйе білу, кішіпейілдік, қарапайымдылық, үлкенді сыйлау, жолдастық т.б. мәселелерге кеңінен көңіл бөлді. Өзінің хрестоматиясында қазақтың төл әңгіме, аңыз, ертегілеріне кеңірек орын беру арқылы ол ұлттық және жалпы адамзаттыққұндылықтарды үйлестіре үйретуді көздеді. Ы.Алтынсарин шығармаларының тәрбиелік потенциалы бүгін күнге дейін өз күшін жойған жоқ. Ағартушы шығармашылығының негізі-адамгершілікке, имандылыққа тәрбиелеу болды. Оның пікірінше, осындай қасиеттер түгелдей бір адам бойында қалыптасқанда ғана ол парасаттылықпен біреуге жанашыр бола алады.

Алты жыл оқытатын екі кластық училищеден қазақтың белгілі ағартушы қайраткерлері А.Байтұрсынов, М.Жұмабаев, М. Дулатов, Н.Құлжанова,

С.Көбеев, Ғ.Балғымбаев, Б. Өтетілеуов және т.б. білім алды. «Ғұлама ағартушы ғалым» атты еңбекте Ыбырай Алтынсарин мектебін бітірген қазақ зиялыларының бірі «Ахмет Байтұрсынов-Торғайдағы екі кластық орыс-қазақ мектебін бітіргеннен кейін Орынбордағы мұғалімдер училищесінде оқыды», - деп атап көрсетеді. «Ұлы ағартушы Ыбырай Алтынсариннің бастамасын ілгері дамытып нағыз ғылымдық дәрежеге көтеріп, жетер жеріне жеткізіп берген-Ахмет Байтұрсынов»-деп Қайым Мұхамедханов атап көрсеткендей, А.Байтұрсынов Ыбырай негізін салған ағартушылық идеяларды жалғастырушы болды. Олардың идеяларының үндестігін шығармаларынан, әңгіме, өлең, мысалдарынан, этнографиялық еңбектерінен, мақалаларының мазмұнынан анық байқаймыз. Мәселен, А.Байтұрсыновтың «Оқу жайы» атты мақаласында қай халықтың болмасын ілгері басу себебі де, кейін қалуы да оқу мәселесімен байланысты екенін дәлелдейді. Оқусыз халық қанша бай болса да, біраз жылдардан кейін оның байлығы өнерлі халықтардың қолына көшпекші. Бұл заманда қолы жетпегендерді теңдікке жеткізетін, әлсіздерге күш беретін өнер-білім, сол өнер-білімге мезгілі өтпей тұрғанда үйренсек тұрмысымызды түзетіп, басқалардың аяқ астында жаншылмас едік, біз де өз алдымызға бір жұрт екендігімізді білдірер едік,» -деген мақала жолдарынан ағартушының егемен ел болудың, тәуелсіздіктің тірегі — білім деген нақты тұжырымды халықсанасына жеткізгісі келгенін аңғарамыз.

Ы.Алтынсарин мен А.Байтұрсыновтың ағартушылық-педагогикалық мұраларын зерделей келе, олардың идеяларының үш бірдей бағыта үндесетінін байқауға болады. Біріншіден, екеуі де бар ғұмырларын ұлттық мектеп ашуға, қазақ балаларына дүниежүзілік білімді терең меңгертуге, өнерге, мәдениетке тартуға арнаған. Екіншіден, сондай дәрежеде білім беретін төл оқу-құралдарын, сол оқулықтарға дұрыс басшылық жасауды үйрететін ғылыми-әдістемелік құралдар жазды. Үшіншіден, болашақ маман даярлау ісін жандандыру, ұлттық мектептер құрылымын анықтау, мектептердің материалдық-техникалық базаларын нығайту, оқу-білім арқылы қоғамдағы саяси-әлеуметтік мәселелерді түсіндіріп ұлттық сананы ояту үшін ұлттық баспасөзді насихаттау құралы ретінде пайдаланған.

Ахмет Байтұрсынұлы Ыбырай Алтынсариннің рухани және тарихи ізбасары екенін Әлихан Бөкейхановтың 1925 жылы 23 маусымда Мәскеуден А.Байтұрсыновқа жазған хатындағы: «Бауырым Ахмет! Алтынсарының баласы Ыбырай хақында өзіңіз жазсаңыз жақсы болар еді. Ол сенің ағаң емес пе?! Егер ол қазір өмір сүрсе сендей болар еді, ал сен ертерек дүниеге келгенде, оның ісін жасарың хақ...» - деген пікірден де анық байқаймыз.

«Намыс-рух тамыры, яғни ыстық қайраттың ынтасы, сезім-қан, яғни жылы жүректің ісі, сана-ми, яғни нұрлы ақылдың сәулесі. Абай-ұлттық намысты ұлықтандырушы, Міржақып-ұлттық сезімді тудырушы, Ахмет ұлттық намыс пен ұлттық сезімді ұлттық санаға айналдырушы. Оқыған азаматтың тұңғышы, алғашқы шыққан көсемі,-» деп заңғар жазушы Мұхтар Әуезов атап көрсеткендей, Ахмет Байтұрсынұлы XX ғасырдың басындағы ұлттық

педагогикалық ой-пікірлердің негізін салған, халықтың сауатын ашуға бүкіл күш-қайратын жұмсаған қайраткерлердің бірі еді.

Ахметтің педагогикалық мұраларын зерттеген сайын ешкімге ұқсамайтын дара тұлға екенін көреміз. Оның ұлттық ерлік дәстүріне байланысты жинаған деректерінің тарихтан алатын орны ерекше. «Ер Сайын» жырын ел аузынан жинақтап, өңдеп, ұрпақ тәрбиесіне пайдалануға ұсынды. Жәнібек батырға байланысты тарихи деректерді жинап, өз еңбегіне арқау етті. Жастарды ерлікке тәрбиелеуде, азаматтық борыштылық сезімдерін оятуда бұл еңбектің орны ерекше. Ал, ғалымның «Білім жарысы» атты мақаласында білімді жұрттарда осындай жарыс болады, қазақтың осыған ұқсас бәйге тігуінің пайдасы шамалы, далаға кеткен шығын дейді. Білім жарысы түрі жағынан осындай болғанымен мақсаты басқа әрі бұдан жұртқа келер пайда мол, шыққан шығын орны толады деп түсіндіреді. Еуропа жұртындағы білім жарысы туралы түрлі мысалдар келтіріп, пайдасына халықтың көзін жеткізгісі келеді. Білім жарысын қазақ арасында өткізу қажеттілік, тығырыққа тіреліп тұрған оқу-ағарту ісін жандандырудың бірден-бір көмекші жолы екенін уағыздайды: «Жұртқа ғылым үйретумен, көрумен, білумен жайылады. Білімнің бас құралы — кітап. Қазақ арасына білім жайылуына, әуелі оқу үйрететін орындар сайлы болу керек екінші, білім тарататын кітаптар жақсы боларға керек һәм халық арасына көп жайыларға керек. Осы мақсатқа жетуге зор себепкер болатын істің бірі — білім жарысы», - дейді. Мұнда автордың мақсаты дұрыс оқулық шығару, оқу-ағарту ісіне халықты қатыстыру, кәсіби шебер мамандарды саралау.

А.Байтұрсыновтың халық ағарту, ұлттық медениетіміз бен өнеріміздің дамуына қосқан үлесі, педагогикалық ой-пікірлері әлі де болса талай ғылыми-зерттеу жұмысына арқау болары сөзсіз. Сондай-ақ, ағартушының еңбектерімен бүгінгі танда жалпы орта білім беру саласындағы іс-шараларды, өзара сабақтастыра отырып жүргізу қажет. Өйткені, XX ғасырдың басындағы педагогикалық ой-пікірлердің даму тарихы және олардың бір-бірімен үндестігінің тарихи мәні зор, әрі жас ұрпақ тәрбиесіне берері мол.

Ахмет Байтұрсынұлы – қазақ тілін оқыту әдістемесін қалаушы

Садирмекова Назира Калдарбековна,
Түркістан облысы адами әлеуетті дамыту басқармасының
«Білім беруді дамыту орталығы» КММ
«Мектепке дейінгі және бастауыш білім беру» кафедрасының бастауыш сынып
әдіскері, педагогика ғылымдарының магистрі

Халықтың рухын көтеріп, санасын оятқан осы топтың рухани көсемі – Ахмет Байтұрсынұлы болатын.

Ол қазақ халқын отаршылдықтан құтқарар жол – алдыңғы қатарлы дамыған елдердің санатына қосылып, өнер-білімге ұмтылу екендігін біліп, халық арасында ағартушылықты насихаттау жұмысына кіріседі.

Академик Р.Сыздық: «Өткен ғасырдың II жартысынан бастап көтерілген оқу-ағарту мәселесі қазақ қоғамы үшін әлеуметтік мәндегі үлкен проблема болса, оны іс жүзінде қолға алған тұңғыш ағартушы Ыбырай Алтынсарин екендігін білеміз.

Осы салада одан кейінгі нақты іс істеген екінші адам «екінші Алтынсарин» – Ахмет Байтұрсынов болды», – деген пікір білдіреді [1, 15]. А.Байтұрсынұлы мен ұстазының педагогикалық ой-пікірлерін салыстыра зерделесек, қазақтың тұңғыш педагогтерінің мақсаттары мен идеяларының өзара үндестігіне таңданбасқа болмайды. Қазақ жерінде алғаш мектептер ашуға және мектептерде оқу-тәрбие жұмыстарын жүргізудің оқу жоспарлары мен бағдарламаларын жасауға, мамандар даярлауға ерекше қызмет етіп, ұлттық ділімізге негізделген төл оқулықтар мен әдістемелік құралдарды дайындаған. Ахмет Байтұрсынұлының қазақша сауат ашуға арналған «Оқу құралының» (қазақша әліппе) 7 рет қайта басылып, білім беру ісінде ұзақ уақыт пайдаланылуы – бүгінгі таңдағы тіл үйренушілерге арналған оқулықтарды даярлаушы ғалымдарға үлгі боларлық әдістеме.

Оқу-ағарту саласында ұстазы – Ы.Алтынсариннің, орыс педагогі – К.Д.Ушинский, жазушы Л.Н.Толстойдың ана тілін үйрету, адамгершілік тәрбие беру, өмір, еңбек жайындағы білімдерді күнделікті тұрмыста көріп жүрген таныс жайттармен ұштастыру, табиғат жайындағы білімді айналадағы өсімдік, жан-жануар тіршіліктерімен сабақтастыра беру сияқты, яғни, жеңілден ауырға, оңайдан қиынға қарай үйрету жүйесін ұстанған А.Байтұрсынұлының «Оқу құралы» еңбегі қазақ тілін оқытуда негізге алынатын қазіргі инновациялық технологиядан озық мәдени мұра ретінде бағаланады.

Қазіргі уақытта лингвистика ғылымында тіл, негізінен екі парадигмада зерттелініп жүргені белгілі. Біріншісі – құрылымдық, екіншісі – антропоцентристік парадигма.

Қазақ тілінің мұғалімі білім берудің мазмұнына сәйкес лингвистика ғылымындағы ғылыми анықтамалар мен ұғымдарды, терминдерді, ғылыми мәліметтерді жүйелі меңгеруі тиіс.

Бұл ғылыми анықтамалар мен ережелерді білім алушыларға жаттап оқытпай, негізгі грамматикалық тұлғалардың формасы мен мазмұнын меңгерту мақсаты іске асырылады. Соңғы уақытқа дейін тіл ғылымындағы білімдерді оқулыққа енгізу, оны білім алушы санасына жеткізуде құрылымдық жүйе негізге алынды. Оқулық авторлары тіл ғылымындағы «ішкі лингвистика» бағытын ұстанып, тілдің құрылымдық моделі тілдік тұлғаға берілетін білімнің негізгі мазмұны болып есептелінді. Қазақ тілінде сөйлейтін халық, ұлт, тілдік тұлға, коммуникативтік тұлға, мұғалім, оқушы «сыртқы лингвистика» ретінде аталып, екінші кезекте қарастырылды [3, 2]. А.Байтұрсынұлының инноваторлығы тілдің құрылымдық моделін білім ретінде беру бағыты антропоцентристік парадигмаға негізделіп, яғни, екі бағыттың синтезделген жүйесі түрінде болуы қажеттігі әдіснамалық ой тұжырымдарында терең қарастырылады. Лингвистика ғылымындағы теориялық ақпараттар коммуникативтік бағытта, яғни, тілдік қатысымдық (коммуникативтік) құзіреттілік, лингвомәдениеттанымдық құзіреттілік қалыптастыруға бағытталу қажеттілігін дәйектейді.

Ғалымның әдістемелік еңбектерінде қазіргі әлемдік білім беру жүйесіндегі дамыта оқыту технологиясы, деңгейлік оқыту технологиясы, модульдік оқыту технологиясы, кешенді оқыту технологиясы, коммуникативтік оқыту технологиясының негіздері толық көрініс тапқандығын дәлелді түрде айта аламыз.

А.Байтұрсынұлының оқу-әдістемелік кешендері қазақ тіліндегі теориялық материалдарды практикамен ұштастырып, білім алушылардың коммуникативтік, лингвомәдени, когнитивтік және әлеуметтік-тұлғалық құзіреттіліктерін жетілдіруге негізделген

Қазіргі уақытта әлемдік білім беру кеңістігінде әдіскер ғалымдар, тәжірибелі мұғалімдер тарапынан ұтымды технология ретінде құнды болып саналып отырған сын тұрғысынан ойлау ұстанымының құндылығын А.Байтұрсынұлы сол кездің өзінде-ақ дәлелдеген болатын. Қазақ тілін оқыту тәжірибесінде қолданған жалқылау, жалпылау, дыбысты әдіс, әңгімелесу, жүйелеу, талдау, жаттау, жинақтау, салыстыру, баяндау, сұрақ-жауап, сұхбат т.б. негізгі әдістері сыни тұрғыдан ойлауға үйретуде қазіргі тілді оқыту әдістемесінде интерактивті әдістер қатарында қолданылып келеді. Интерактивті оқыту технологиясындағы ең негізгі әдістің бірі – сұхбат әдісінің элементтерін тілші ғалым мүмкіндігінше пайдаланған. Пәнаралық байланыс мәселесінің қойылуын да назардан тыс қалдырмай, сұхбат әдісінің қазақ тілі сабағына қоса табиғаттану, қоғамтану сабақтарында да қолданыс табуына назар аударады.

«Оқу үйренудегі басты мақсат – сөзді оқи білу, ол сөзді жаза білу. Сөз айту – дыбысты ауызбен тізу. Сөз жазу – дыбыстардың белгісін қағаз бетіне тізу. Оқуға келген бала сөйлей білсе де, дыбыстарды тізіп, сөз шығара білмейді.

Сондықтан осы күнде оқуы тәртіпті жұрттар балаларға хәріп (әріп) көрсетпей тұрып, әуелі дыбыспен жаттықтырады» деген пікір білдіріп, дыбыс үйретудің жолдарын атап көрсетеді. Қазақ тіл білімінің негізін қалаушы, әдістемеші ғалым – Ахмет Байтұрсынұлы тілді меңгертудегі сауаттылықтың

негізі – оқу емес, жазу процесі екендігіне тоқталып, жазуға үйрету әдісіне ерекше мән беру керектігін айтады. Қазақ тілі оқулықтарында әрбір тілдік материалдардан соң жаттығу жұмыстарын ұсынып, оның дидактикалық негізден тиімділігін төмендегіше талдап көрсетеді: «Тіл – құралмен» балаларды оқытқанда һәр қағида я ережені оқытқаннан кейін балалар түсіну үшін сөйлем сөздерді, мақалдарды үлгіге алып, олардың ішінен қағида я ережеге келетін жерлерін балаларға таптыртып, басқалардан айырытып үйрету Сондықтан мұғалім балалардың үйренген қағидасы, ережесі келетін сөздерді ауыздан жаздыруы керек.

А.Байтұрсынұлының жаттығу жұмыстарының шартында берілген «сөйлеу» терминін «мәтін» орнында өте орынды қолданған. Сынау, дағдыландыру жұмыстарында алынған мәтіндер мазмұнды. Жаттығу жұмыстарында мәтін сұрыптауда мақал-мәтелдер, жаңылтпаштар, жұмбақтар, шешендік сөздер үлгілерін жас ерекшеліктеріне қарай тиімді ұсынып, білім алушылардың коммуникативтік-танымдық құзіреттіліктерін жетілдіру бағытын ұстанған.

А.Байтұрсынұлының ұсынған әдістер жүйесі мен қағидалары инновациялық технологияға негізделген интерактивті әдістермен сабақтас:

- тіл үйренушілерге қазақ тілінен меңгерілетін білім жеңілден ауырға, оңайдан қиынға, жайдан күрделіге негізделіп, дидактикалық ұстанымдарға сәйкес оқытылады;
- тіл үйренушілерге қазақ тілін меңгертуде әліпбиден бастау міндетті;
- тіл үйренушілердің коммуникативтік құзыреттілігін жетілдіруде сөз, тұрақты тіркес, сөйлем жүйесін меңгерту жұмыстарын жүргізу;
- тілді меңгертуде мұғалім әдістің бір түрін ғана пайдаланып қоймай, бірнеше интерактивті әдісті сабақтастыра білуі қажет;
- тіл үйренушілерге лексикалық минимумда мақал-мәтелдер, нақыл сөздер, фразеологизмдер, өлең-жыр, ертегілерді меңгерту арқылы лингво мәдениеттанымдық құзіреттілігін дамыту.

А.Байтұрсынұлының ғылыми-әдістемелік мұралары ғалымның «мәңгілік инноватор» екендігін дәлелдей түседі. Сондықтан мәңгілік инноватор – Ахмет Байтұрсынұлының ғылым, білім және мәдениет салаларында қалдырған бай мұрасы бүкіл елдік руханиятымыздың бір маңызды бөлшегі ретінде мемлекеттік қамқорлыққа алынып, оны игеру, зерттеу жұмыстары шоғырланған бір орталықтан жүргізілсе, ұлтымыздың кешегі де, бүгінгі де, ертеңгі де ұлы ұстазы алдындағы перзенттік парызымыздың ең бір лайықты өтеуі болар еді.

Қазақ ғылымының дамуына зор үлес қосқан ұлағатты ұстаз, қазақ халқының рухани көсемі – А.Байтұрсынұлының қазақ тіл біліміне қатысты теориялық тұжырымдары мен әдістемелік тәжірибесі – жаңа үлгідегі ұлттық мектеп моделін жасауда негізге алынатын жүйе.

Инноватор педагог-ғалымның 153 ғылыми-әдістемелік тұжырымдарын зерделеу, ғылыми ізденістерді жалғастыру ұлттық педагогика ғылымының қорын үздіксіз толықтырып, ХХІ ғасырдың терең білімді, бәсекелестік

жағдайда рухани өресі биік, азаматтық бет-бейнесі қалыптасқан зияткер тұлғаны тәрбиелеуде маңызды орын алады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Сыздықова Р. Көптомдық шығармалар жинағы. – Алматы: Елшежіре, 2014.
2. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. - Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.
3. Уәлиұлы Н. «Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша жарық көрген сөздіктердегі ақпараттарды білім беру жүйесінде қолдану туралы// Қазақ тілі: әдістеме. Республикалық ғылыми-әдістемелік журнал. – 2009. - №3 (23).
4. Байтұрсынов А. Қай әдіс жақсы? // Жаңа мектеп. – 1928. - №4.
5. Делия В.П. Инновационное мышление в XXI веке. –Балашиха: Де-По, 2011.

Ахмет Байтұрсынұлы-ұлттың ұлы ұстазы

Жармуханбетова Айнура Бекеновна,
Павлодар облысы, Ақсу қаласының « №7 орта мектеп» КММ
қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі,
ainurabos@mail.ru

Түйін сөздер: Ахмет Байтұрсынұлы, ғалым, тұлға, ұлы ұстаз, қазақ қоғамы, оқу-ағарту

Қазақ халқының басынан кешкен тарихын бұрмаламай, тура түсіндірудің бір жолы, халқымыздың болашағы үшін өмір сүрген ұлы адамдардың бізге қалдырған мол рухани мұрасын жас ұрпаққа таныту. Сондықтан да осы адамдардың өмірі мен жасаған еңбегін жан-жақты зерттеу-көкейкесті мәселе деп ойлаймын. Осындай қазақтың қараңғы түнін жарық қылғаназаматтарымыздың бірі-Ахмет Байтұрсынов.

Ахмет Байтұрсынов-қазақ халқының әлеуметтік өмірі мен мәдениетіне аянбай адал еңбек еткен ірі қайраткер, тарихта ерекше орны бар тұлға. Әрбір көзі ашық, көкірегі ояу адамға А.Байтұрсыновтың кім екенін таныту үшін осы сөздер жеткілікті болар еді. Дегенмен сәл анығырақ айтсақ, А.Байтұрсыновағартушы ғалым болу үшін көптеген еңбектер атқарып, мемлекет қайраткерлігіне жету үшін қиын жолдардан өтті. Ол қазақ жерінің түпкір- түпкірінен мектептер ашып, ұстаздық етіп, қайткенде де халқымыздың көзін ашуға, санасын оятуға барын салды. Ыбырай Алтынсарин атамыздың қазақ халқын сауатсыздықтан құтқару үшін бастаған жолын әрі қарай жалғастырды.

Қазақ халқының алдыңғы қатарлы елдермен тең болуы үшін ең алдымен оқу-ағарту ісін аяғына нық қою керек екендігін түсінген Ахмет, оқу-ағарту идеясын қоғамдық қызметінің арқауы, азаматтық борышының негізі етті.

Қорыта айтатын болсақ, ол өзінің барлық саналы ғұмырын қазаққоғамында білім мен ғылымның дамуына, ағартушылық ісіне арнады. Ахмет Байтұрсынов қазақ әдебиеті мен сөз өнерінің дамуына айрықша еңбек сіңірді. Ол «Әдебиет танытқыш» деп аталатын оқу құралын жазды. Бұл еңбек әдебиеттің тарихы мен теориясы туралы. Сонымен қатар қазақ балаларына арнап: «Тіл құралы», «Әліпби», «Жаңа әліппе» және «Баяншы» деп аталатын

әдістемелік оқу құралын шығарды. Ахаң халқымыздың ұлттық тілін дамыта отырып, әдебиеті мен ғылымын жетілдіріп, қоғамдық санасын қалыптастырып, ойын оята білген ерекше тұлға.

Осы жылы ұлы ұстазымыздың туғанына 150 жыл толып отыр. Өткен оқу жылында осындай дара тұлғаның мерейтойына орай біздің мектебімізде көптеген іс-шаралар атқарылды. Ашық сынып сағаттары, мәнерлеп оқу сайысы және конференция өткізілді. Барлық іс-шараларға мектебіміздің ұстаздары мен оқушылары белсенді қатысты. Конференцияға қала мен ауданнан келген қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімдері қатысты. Конференция барысында келесі тақырыптар қозғалды: «Қазақ халқының рухани көсемі А.Байтұрсынұлының

өмірі мен шығармашылығы», «Ахметтің ақындығы және Қазақ жазуы», «Ахмет Байтұрсынұлы-аудармашы, ғалым», «Ахмет Байтұрсынұлы қалдырған рухани мұралар» және т.б.

Ахмет Байтұрсынұлы XX ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының үркердей жарқыраған шоғырының келбетті өкілдерінің бірі деген баға бергім келеді. Оның өмірі өз халқына деген, мәдениеті мен әдет-ғұрыптарына деген махаббаттың айқын үлгісі. Соны есімізден шығармай, тек қана мерейтой қарсаңында ғана емес, әрқашан да өскелең ұрпаққа айтып, танытып, үйретіп отыруымыз керек деген ойдамын.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Оразбаев Ф. Қазақ әдебиетін зерттеушілер (Өмірбаяндық-библиографиялық анықтамалық).-Алматы: Рауан, 1991.

Ұлттың рухани көсемі

Хасенова Айгүл Советқызы
Павлодар облысы Ақсу қаласы №7 орта мектебінің
қазақ тілі мен әдебиет мұғалімі
hasenova-73@mail.ru

Қазақ халқында шоқтығы биік тұлғалардың бірі – Ахмет Байтұрсынов десек, артық айтпағанымыз болар. Саналы ғұмырын сауат ашуға арнап, қара халықтың көзін ашуға ұмтылған жан, қазақтан шыққан тұңғыш ағартушы екені мәлім. Өзінің өткір тілді өлеңдері, жыр-жинақтары арқылы халқының құлағына маса болып ызылдап, ұйықтап жатқан халықты оятуға талпынған, жанды жерінен шағып, болашаққа зер салуды насихаттаған. Қазақ қоғамында оқу саласына ерен еңбек сіңірген Ахмет Байтұрсынов, араб жазуы негізінде жасалған тұңғыш әліпбидің дүниеге келуіне түрткі болды. Біздің жасынан не орысша, не ноғайша оқыған бауырларымыз сөздің жүйесін, қисынын нағызқазақша келтіріп жаза алмайды, не жазса да, қиындықпен жазады, себебі, жасынан қазақша жазып дағдыланбағандық» деп айтқан болатын. Кіріктірілген сөздер, әріптердің балаларға оқып, игеруіне қиындық тудыратындықтан, барынша жеңілдетілген, тілге оңай екендігін алға тартып, «Оқу құралы» қазақ әліпбиінің баспада жарияланып, қара домалақ балалардың қолына тиіп, көзін ашуға өз ықпалын тигізді. Аталмыш оқулық әлі күнге дейін өзінің маңыздылығын жоймай, құнды дүниелер ретінде бағалануда. Айта кетейік, қазіргі біздің білім беру жүйесінде талай жылдар бойы қолданыста болып, кейінгі жылдары өзгеріске енген «әліппе» оқулығы жанданып, қайта шәкірттердің қолына табысталатын болды. Оның алғашқы бетінде, Ахмет Байтұрсыновтың болуы да бекер емес.

Жалпы, өзі жазылған өмірбаянда ол: «...Орынборға келгеннен кейін, ең алдымен, қазақ тілінің дыбыстық жүйесі мен грамматикалық құрылысын зерттеуге кірістім; одан кейін қазақ әліпбиі мен емлесін ретке салып, жеңілдету жолында жұмыс істедім, үшіншіден, қазақтың жазба тілін бөтен тілдерден келген қажетсіз сөздерден арылтуға, синтаксистік құрылысын өзге тілдердің жат әсерінен тазартуға әрекеттендім; төртіншіден, қазақ прозасын жасанды кітаби сипаттан арылтып, халықтық сөйлеу тәжірибесіне ыңғайластыру үшін ғылыми терминдерді қалыптастырумен айналыстым», деген болатын. [1]

Талай жылдық зерттеу, тынымсыз еңбек, алға қойған мақсаттың арқасында ғалым өзінің тырнақалды туындысын көпшілікке ұсынып, жемісті нәтижесі көп уақыт өтпей-ақ байқала бастады.

«Тіл құрал» қазақ тілінің тұңғыш оқулығы. Ол жерде тек жазылу, оқылу емлесі ғана көрсетіліп қоймай, нақты дәлелдермен анықтамалар, грамматика, терминдер кеңінен қарастырылған. Мысалы, бүгінгі күнге дейін қолданыстан түспей келе жатқан зат есім, сын есім, етістік, есімдік, одағай, үстеу, бастауыш, баяндауыш, пысықтауыш, шылау, сөз таптары, сөйлем, құрмалас сөйлем,

қаратпа, т.б. көптеген терминдерге түсінікті түрде анықтама беріп, сауат ашуға негіз болған. Әрине, бастапқыда балалар үшін бұл ұғымдар құлаққа түрпідей тигенімен, уақыт өте келе, сөйлемдердің құралу барысы, талдау жүйесіне бірізділік қалыптасып, әр бөлшекке мән беру нақты түрде жүзеге асырылды.

Талай жанның өміріне шуақ болып шашылып, талай жанның шамшырағын жағуға ықпал еткен азамат, тек білім саласында орасан тер төгіп қана қоймай, баспа саласының дамуына да үлкен көмегін тигізді. Тұңғыш, жалпыұлттық «Қазақ» газетінің жарыққа шығуына түрткі болған, дәл осы Ахмет Байтұрсынов болатын. Саясаттан хабар-ошар халықпен тікелей байланыс орнатқан басылым адамдарды үнемі ілім-білімге де үгіттеп отырды.

Оған қоса, нар тұлға Қазақ халқының 20 ғасырдың басындағы ұлт-азаттық қозғалысы жетекшілерінің бірі ретінде тарихтан жақсы таныс. Тіпті, отаршылықтың отты лебі оның отбасына да өз кесірін тигізіп, қазақтың текті ұлына жала да жабылды. Әрине, ұлттың ұранын ұлықтаған жанды Патша үкіметі аса жақтыра қоймағаны анық. Алайда, қазақ үшін, Ахмет Байтұрсынов қашан да, биік тұғырдағы, төбемізге көтеретін ұлт ұлы екенін қанша ғасыр өтсе де дәріптеп өтпек.

Биыл Ахмет Байтұрсынұлының 150 жылдығы аталып өтіледі. Соған орай ұлы ұстазымыздың өмірі мен саяси қоғамда алған рөлі, ел үшін жасағандықызметі және қазақ руханиятына, мәдениет пен әдебиетіне, қазақ баспасөзінің темір қазығы “Қазақ” газетіне сіңірген еңбектеріне байланысты мол мағлұматтарды жас ұрпаққа таныстырған жөн.

Ахмет Байтұрсынұлы..... Қазақ үшін қасиетті есім. Ол өз ұлтының бағы жану үшін өмірдің барлық саласына араласты. Бұған оның атақ-даңқы дәлел. Қазақ халқы біртуар перзентін қоғам және мемлекетқайраткері, ақын, әдебиет зерттеуші ғалым, түркітанушы, публицист, педагог, аудармашы, ұлттық жазудың реформаторы, ағартушы ретінде жақсы біледі.

Ахмет Байтұрсынұлы әйгілі Қарқаралы петициясы авторларының бірі болды. Осы арыз-тілекте жергілікті басқару, сот, халыққа білім беру істеріне Қазақ елінің мүддесіне сай өзгерістер енгізу, ар-ождан бостандығы, дін ұстау еркіндігі, күні өткен дала ережесін қазақ мүддесіне сай заңмен ауыстыру және басқа да мәселелер көтерілді. Дәл осы кезден Байтұрсынұлының саяси қызметі басталды деуге болады. Оның сол ойлары бүгінгі күнмен астасып жатыр емес пе?

Оның алғашқы кітабы — «Қырық мысал» 1909 жылы жарық көрді. Осы кітаптың өзінде отаршылдықтың зорлық-зомбылық, елдің тұралаған халін тұспалдап болса да жеткізді. Ол қазақ ғылымы тарихында ұлттық әліпби жасап жаңа үлгі ұсынған реформатор. Оның «Оқу құралы» қазақ жазуының тұңғыш әліппелерінің бірі. Ал «Тіл — құралы» қазақ тілінің тұңғыш оқулығы. Ол ұлтына, қазақ халқына қызмет етті. Бұл туралы Сәкен Сейфуллин кезінде былай деген болатын: «...Ахмет халықтың арын іздеп, өзінің ойға алған ісі үшін бір басын бәйгеге тіккен, Ахмет Байтұрсынұлы ұлтын шын сүйетін шын ұлтшыл». Ол шын мәнінде ұлт ұстазы, халқымыздың рухани көсемі бола білді.

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басына көз жіберіп қарасақ, тарихымыздың төрінде жарқырап ірі, сом жаратылысты, дарыны ерекше алыптардың шыққанын көреміз. Алашорда үкіметі, Алаш қозғалысы деген айырықша атпен енген осы бір киелі де қасиетті ұғымдар да осы кезеңнің еншісінде. Қазақтарға өз мемлекетін құру үміті ояна бастаған сәт те осы шақ. Ал, осы бастаманың басында Алаш серкелері тұрды. Сол көшбасшының бірі, тұтас буынның төл басы, кешегі Абай, Ыбырай, Шоқан салған ағартушылық бағытты ілгері жалғастырушы ірі ғалым-тілші, әдебиет зерттеуші, ұлтымыздың ұлы ұстазы атанған тұңғыш ұлттық әліппенің авторы, қазақ филологиясының тұңғыш профессоры, ақын-аудармашы, ауыз әдебиеті үлгілерін жинаушы, қазақтың тұңғыш білім министрі Ахмет Байтұрсынұлы қоғам және мемлекет қайраткері.

Ол Алаштың рухани көсемі, ұстаз. Әуелгіде көзі қарақты адамдардан өз үйінде хат танып, артынан ауыл іргесіндегі мектептен сауат ашып, талапты бала табиғи зеректігінің арқасында оқуын орыс-қазақ училищесінде, одан Орынбордағы мұғалімдік мектепте оқып, білім алады. Алғаш ауылдық, болыстық, кейін екі класты мектептерде ұстаздық етті. Бос кездерде көп ізденіп, сан алуан кітаптар оқиды, әдебиетпен айналысты. Сөйтіп жүріп ел ішінде жас оқыған, еркін мінезді батыл ойшыл бедел-атағы жайылып, таныла бастайды. Тынымсыз ізденудің нәтижесінде ана тіліне деген құштарлығы мен құрметі артып, қазақ әліппесі мен қазақ тілі оқулықтарын жазуды қолға алып, оқулықтар мен оқу құралдарын әзірлейді. Араб әліпбиін оңайлата отырып төте жазуды құрды. Бұл тарихта «Байтұрсынұлы жазуы» боп таңбаланды. Сөйтіп, жан-жақты жүйеленген «Тіл құралы», «Оқу құралы», «Әліпби», «Жаңа әліпби», «Тіл жұмсар» сынды оқулықтар дайындап, баспадан кітап етіп шығарды.

Бұл турасында 1923 жылы 4 ақпанда шыққан «Ақ жол» газетінің 270-ші санында: «Қазақтың дыбысына, сөзіне арнап әліппе шығарып, тіл һәм оқу құралдарын шығарып, қазақтың жалпақ тілін талайға үйреткен Ақаң еді. Ұлт қамы дегенді көксеген адам болмай, қазақ құлшылыққа кез болғанда, бостандыққа жол көрсеткен Ақаң еді», – деп жазылған.

Ғалым тіл мен әдебиет ғылымын бір-бірінен бөле-жара қарамады. Ахаңның әдебиеттегі жүйелі зерттеу еңбегі – «Әдебиет танытқыш».

Сондай-ақ, ауыз әдебиеті үлгілерін жинаудағы еңбектерін атасақ, мәселен, көркемдігі ерекше «Ер Сайын» жыры мен қазақ тарихының төрт жүз жылын қамтитын «23 жоқтау» жинағы әдебиетімізге қосқан орасан дүниелер қатарына енді. [2]

Алашшыл тұлғаның «Қазақ» газетінде атқарған еңбектеріне үңілсек, қазақ кәсіби журналистикасын қалыптастырған ірі қайраткерлігін байқаймыз. Аталмыш газеттің бас редакторы болып, оның алғашқы нөмірінде газет атауына қатысты былайша түсінік берді: «Аталы жұртымыздың, адуынды ұлтымыздың аруақты аты деп газетіміздің есімін «Қазақ» деп қойдық. Ұлт үшін деген күштің ұлғаюына күшін қосып, көмектесе қызмет ету қазақ баласына міндет. Қызмет етем десендер, азаматтықтың зор жолының бірі осы. [1]

Ахаңның сондағы «Газет – халықтың көзі, құлағы һәм тілі» дегені қазақ баспасөзінің басты ұранына айналды. Ол зиялы қауымға газеттің қоғамдағы алатын орнын ұғындырып, басылым халық үшін аса қажет нәрсе екенін жанкешті іс-әрекетімен көрсетті.

Иә, Ахмет Байтұрсынұлы есімі мәңгілік, еңбектері де мәңгілік ескерткіш-естелік болып қалары сөзсіз. Әсіресе, қайраткердің ұлттық «Алаш» партиясын жандандыруға тікелей атсалысқан және Алаш елін құруға бағытталған ойлары мен тұжырымдары біздің мына ғасырымызда да өз құнын жоғалта қоймағанын байқаймыз. Биыл ұлт ұстазы әлемдік деңгейде ұлықталуда. Туған халқының бостандығы жолында құрбан болған қайраткерлердің барлығы да елдік пен ерліктің өшпес өнегесі ретінде әспеттеле беруі керек. Жуырда Талдықорған қаласындағы облыстық тілдерді дамыту жөніндегі басқарманың ұйытқы болуымен Тіл сарайы ғимаратының аумағынан Ахмет атамызға ескерткіш тақта қойылған болатын. Ал, ғылым мен мәдениетімізге қалтқысыз еңбегі сіңген терең ойлы Ахмет Байтұрсынұлы ұрпағының жадында зерделі тұлға боп мәңгілік сақталары анық.

Ахмет Байтұрсынов өзінің барлық саналы өмірін қазақ қоғамында білім-ғылымның дамуына, мектеп ағартушылық ісінің жанданып кемелденуіне бағыштады. Сондықтан Ахмет Байтұрсыновты Қазақ елінің Ұлы педагогы ретінде тануымыз, оның еңбектерін сақтап, қолданып, ұмытпауымыздың түпкі негізінде үлкен құрмет, «Елім!» деген азаматтың атын асқақтату, абыройын көтеру мәселелері жатыр.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Байтұрсынұлы А. Әдебиет танытқыш. Қызылорда – Ташкент, 1923ж.
2. Батырлар жыры. – Алматы, 1957ж.
3. Байтұрсынов А. Ақ жол. Өлеңдер, әдеби зерттеу. Алматы: Жалын 1991ж.
4. Ер Сайын. Жырлаушылар аузынан алып, өңдеп өткеруші. Байтұрсынұлы Ахмет. М., 1923ж.

Балабақша мен отбасының байланысы
мектеп жасына дейінгі балаларды қазақ тіліне оқыту процесінде

Мусальдинова Гульнур Рахимбаевна
Павлодар облысының білім беру басқармасы, Павлодар қаласының білім бөлімі
«Павлодар қаласының № 82 арнайы сәбилер бақшасы» КМҚК
gulnur.280581@mail.ru

Түйінсөз:

Серіктестік, тәжірибе алмасу, патриотизм, дәстүрлерді сақтау, кәсіби
құжыреттілік, өркендеу

«Қазақ халқы үшін туған халқынан артық ештеңе жоқ алмаз сияқты өткір, бүркіт сияқты сезімтал, қорғасын сияқты жұмсақ, қару-жарақ, отты, қалқан, ежелгі және мәңгі жас».

ҚР Бірінші Президенті Н. Ә. Назарбаев

Тіл - біз мәдениет деп атайтын мәңгілік компонент. Бүгінгі балалар-еліміздің болашағы. Бұл олардың қандай өсетініне, туған елімен мақтанатынына, оның өркендеуіне қамқорлық жасайтынына байланысты. Біз мақтан тұтатын нәрсе бар және елді өркениетті қоғамға ілгерілету үшін әлі де көп жұмыс істеу керек. Бізде мемлекеттік тіл болып табылатын қазақ тілі - Ту, Елтаңба, Өнұран сияқты нышан, ол еліміздің барлық азаматтарын біріктіруге арналған. Республикада тұратын барлық ұлт өкілдері қазақ тілін білуге міндетті. Қазақ тілін мектеп жасына дейінгі кезден бастап үйрену-заман талабы. Бірақ тіл тек қарым-қатынас құралы ғана емес. Тілді үйрену халықтың салт- дәстүрлерін, әдет-ғұрыптарын, ауызша шығармашылығын зерттеуді қамтиды.[1]

Мектеп жасына дейінгі балалардың тілдік даму негізінің маңызды шарты - ата-аналармен тығыз қарым-қатынас. Өйткені, отбасы-қоғамның ұйытқысы, ұлттық дәстүрлердің сақтаушысы. Тек бірінші кезекте отбасылық тәрбие арқылы алынған мәдениет адамның моральдық құлдырауын, оның жан дүниесін қатайтуды тоқтатады. Мұның бәрі отбасымен жұмысты жоспарлау кезінде ескерілуі керек. Балабақша мен отбасының өзара әрекеттестігі мектеп жасына дейінгі балалардың қазақ тілін меңгеру белсенділігін толыққанды дамытудың қажетті шарты болып табылады, өйткені мұғалімдер мен ата – аналар келісілген жерде жақсы нәтижелер байқалады.[2]

Мақсаты:

Мектепке дейінгі балалардың қазақ тілін меңгеру белсенділігін дамытуда балабақша мен отбасы арасындағы қарым-қатынасты тереңдету.

Міндеттері:

1. Әр баланың отбасымен серіктестік қарым-қатынас орнату, қазақ тілін үйрену үшін күш-жігерді біріктіру және мектеп жасына дейінгі балаларды қазақ халқының ұлттық шығу тегіне тарту.

2. Ата-аналарды жұмыстың неғұрлым тиімді нысандарын іздеу және енгізу арқылы мектеп жасына дейінгі балаларды мемлекеттік тілді оқыту процесіне қатысуға тарту.

3. Мектеп жасына дейінгі балаларды қазақ халқының ұлттық бастауларына тарту бойынша отбасылық тәрбиенің үздік тәжірибесін зерделеу және қорыту.

4. Әрбір отбасында мектеп жасына дейінгі балалардың қазақстандық патриотизм сезімін қалыптастыру бойынша ата-аналардың педагогикалық құзыреттілігін арттыру.

Тапсырмаларды сәтті жүзеге асыру осы міндеттер туралы идеялар мен оларды балабақшадағы балалармен жұмыс істейтін мұғалімдер мен ата-аналардың шешу әдістері сәйкес келген кезде ғана мүмкін болады. Сонымен қатар, отбасымен өзара әрекеттесу жүйесі ешқандай жағдайда біржақты болмауы керек. Бұл тек ата-аналарға педагогикалық білімді беру ғана емес, сонымен бірге отбасының қажеттіліктерін зерттеу, белгілі бір отбасынан шыққан баланың даму тенденцияларын бірлесіп дамыту, ата-аналардың балабақшаның өмірі мен қызметіне қатысуы.

Кері байланыстың болу қағидатын сақтау – қазақстандық патриотизм сезімін қалыптастырудағы және мектеп жасына дейінгі балаларды мемлекеттік тілге оқытудағы маңызды шарт.

Күтілетін нәтиже:

1. Әрбір отбасында мемлекеттік тілді үйрену және дамыту үшін жағдай жасау.

2. Үздік дәстүрлерді сақтау және балабақшаның отбасымен жұмысына тиімді формалар мен әдістерді енгізу

3. Әзірленген іс-шаралар жүйесі ата-аналарға қазақстандық патриотизм сезімін қалыптастыру және әрбір отбасында қазақ тілін үйрену бойынша педагогикалық құзыреттілікті арттыруға көмектеседі

4. Тәрбиеленушілердің отбасыларымен өзара іс-қимыл бойынша жұмыста педагогтердің кәсіби құзыреттілігін арттыру.

5. Педагогтердің отбасымен өзара іс-қимылының анықталған тиімді нысандарын мектепке дейінгі ұйымдардың қызметкерлері практикада қолданатын болады.

Ата-аналармен жұмыс түрлерінің сипаттамасы

Жаңа оқу жылында ата-аналармен жұмыстың тиімділігін қамтамасыз ету үшін барлық топтарда және мамыр айында осы мәселе бойынша ата-аналар қауымдастығымен жұмыс істеудің ең қолайлы және тиімді түрлерін анықтау мақсатында сауалнама жүргізіледі

Лексикалық тақырыптарды зерттеу.

Оқу жылының басында ата-аналар лексикалық тақырыптармен танысады және ұсынылған сөйлеу дидактикалық жаттығуларымен осы тақырыптардың материалдарын алады (балалардың жыл бойы оқуы). Лексикалық тақырыптарды зерттеу жоспары ата-аналар үшін бұрышта, яғни ата-аналар

үнемі үйде немесе үйге барар жолда баламен сөйлесуге болатын тақырыпты біледі.

"Бір сөз, екі сөз..." ауызша ойын.

Бұл ойын оқу жылы бойы тұрақты жұмыс істейді.

Ойынның мақсаты: балалар сөздігін байыту, үйлесімді сөйлеуді дамыту және балалардың әлем туралы идеяларын байыту.

Ойын барысы: ата-аналар демалыс күндері баласын қандай-да бір сөзбен таныстырады (балаға таныс емес). Бала балабақшаға келіп, қалған балалардың осы "жаңа" қызықты сөзімен таныстырады. Мұғалім бұл сөздердің барлығын жеке журналға жазады. Белгілі бір уақыт өткеннен кейін (апта, 2 апта, ай) барлық сөздер ойын түрінде қайталанады. Барлық сөздерді көбірек әкелген балалар ғана емес, сонымен қатар "жаңа" сөздерді көп есте сақтап, олардың мағынасын түсіндіре алғандар мадақтанады.

Көрнекі үгіттеу жүйесі.

Педагогикалық білімді насихаттау көрнекі үгіттеу жүйесі арқылы жүзеге асырылады. Топтарда "қазақ тілін үйренеміз" бұрыштары, тақырыптар бойынша кеңестер берілген ақпараттық стендтер және т.б. арнайы жылжымалы папкаларда қазақ тілі мұғалімі мен МДМ педагогтары құрастырған ата-аналарға арналған әдістемелік ұсынымдардың топтамасы орналастырылған. Әрбір мерекеге буклеттер дайындау қажет, онда мерекенің мазмұны, Қазақстан туралы өлеңдер, балалармен есте сақтауға ұсынылатын қазақ халқының мақал-мәтелдері көрсетіледі.

Көрме ұйымдастыру.

Балабақшада балалар мен ата – аналар шығармашылығының тақырыптық көрмелерін жүйелі түрде өткізу қажет: "Менің отбасым-өмір ағашы", "Алдар Көсе ертегілерімен саяхат", "Мен сені сүйемін, Менің Қазақстаным!", "Наурыз планетаны шарлап жүр" суреттер көрмесі.

Ата-аналар мұндай жұмыс түрлеріне қуана қатысады. Олар балалардың үлкен қызығушылығын тудырады және ата-аналардың балаларымен айналысуға деген ықыласы.

Бос уақыт іс-шаралары.

Ата-аналармен үлкен жұмысты дене шынықтыру нұсқаушысы жүргізеді. Ата-аналармен "батырлар сайысы", "Алдар Көсе денсаулығы үшін" дене шынықтыру-музыкалық мерекелері, "Мықты, епті болып өс" отбасылық спартакиадасы, түрлі жастағы топтардың ата-аналары арасындағы достық кездесулер дәстүрге айналды. Ата-аналар музыкалық ойын-сауықтарға, байқауларға, викториналарға қатысады.

Ең белсенді ата-аналарды моральдық ынталандыру мақсатында жыл қорытындысы бойынша топтарда қабырға газеттері шығарылады, жалпы ата-аналар жиналысында МДМ әкімшілігінен алғыс хаттар беріледі, балалар мен ата-аналардың фотосуреттері бар "ең белсенді" фотогазеті шығарылады.

Ата – аналармен жұмыс (өзара түсіністікпен) қиын, бірақ қызықты және ризашылық жұмыс. Ең бастысы, жоғарыда аталған барлық жұмыс түрлері мен ұсыныстар енгізілмейді, бірақ олардың жаңалығымен қызығушылық тудырады,

мөртабандарсыз, түзетулерсіз және моральсыз беріледі. Мақсат, ыстық ықылас бар жерде сәттілік болатынын есте ұстаған жөн. Бұл әрқашан есте сақтау керек.[6]

Себебі, тіл тағдыры-халық тағдыры.

Қазіргі уақытта физиология мен психологияның деректері екінші тілді меңгеру лексикалық бірліктерді, жағдайларды таңдау және грамматикалық формалар мен құрылымдарды игеру нәтижесінде тілдік материалды жинақтау ғана емес, адамның сөйлеу механизмдерін өзара әрекеттесу үшін қайта құру, кейінірек екі тілдік жүйені параллель қолдану туралы жеткілікті негізделген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Ол үшін тілден тілге ауысу дағдысын қалыптастыру қажет, яғни билингвизм механизмін құру керек.

Ең тиімді әдістердің бірі-орыс тілінде мәтін, өлеңдер онда жаңа лексикалық бірліктер қазақ тілінде беріледі және олардың мағынасын контекст бойынша болжауға болады немесе керісінше, орыс тіліндегі тіркестермен қазақ тілінде оқылады.[3]

Билингвалды тілдік білім, бір жағынан, ана тілін білудің ең жақсы құралы, екінші жағынан, оны философиялық тұрғыдан жеңу және ойлауды дамыту үшін.

Көптеген сарапшылардың пікірінше, ана тілін толық меңгеру - яғни оның барлық мүмкіндіктерін бағалау-тек басқа тілді үйрену арқылы мүмкін болады. Салыстырусыз ештеңе білуге болмайды, ал тіл мен ойлаудың бірлігі бізге ойды оны білдіру тәсілдерінен ажыратуға мүмкіндік бермейді.

Кез-келген тілді үйрену әрқашан фонетикадан басталады. Балаларға қазақ тілін үйрету дәстүрлі түрде дыбыстарды шығарудан басталады. Балалар сөйлеудің дыбыстық жағын ересектерге қарағанда тезірек игереді. Сонымен қатар, бала неғұрлым жас болса, оған жаңа дыбыстарды игеруге аз уақыт қажет.

Мысалы, мен өз тәжірибемнен айта аламын, бес жастағы балаларда бірнеше сабақтан кейін қазақ тілінің дыбыстары оңай шығады, ал үш жасар балалар Кез-келген түсіндірусіз естіген дыбысты шығарып, оны дұрыс жеткізеді! Бұл таңқаларлық емес, өйткені мектепке дейінгі жас - Бұл ана тілін меңгеру кезеңі, тілді игеру процесі әлі аяқталған жоқ, демек, бұл процестің тетіктері әлі де жұмыс істейді және қазақ тіліне оңай ауысады, ал үш жасар мектеп жасына дейінгі балаларда еліктеу қабілеті әлі де дамыған. Сондықтан мектеп жасына дейінгі баланы қазақ тілінің фонетикасына үйрету әдетте қиын емес. Тілді табиғи игеру барысында, бала қарым-қатынас ортасына еніп, оның тілдік қабілеттері өте жоғары болған кезде, оның жаны тілді игеруге ашық, салыстырмалы түрде қысқа мерзімде тілді меңгеру сөйлеу әрекетінің элементі арқылы жүреді, ол сөздердің үлкен көлемін ғана емес, сонымен қатар элементтерді бірнеше рет қайталауды да қамтиды. ассимиляция процесін қамтамасыз етеді.[5]

Осылайша, бастауыш білім беру сатысына көшу кезінде баланың қиындықтары мен жетістіктерін зерттеп, олардың отбасындағы баланың тәрбиесі мен дамуымен байланысын зерттей отырып, біз баланы алғашқы жылдардан бастап отбасында дайындау керек деген қорытындыға келдік,

балаларды дайындаудағы ата-аналардың рөлі орасан зор, оның маңыздылығын асыра бағалау қиын. Ересек отбасы мүшелері ата-аналардың, тәрбиешілердің және мұғалімдердің функцияларын орындайды. Алайда, барлық ата-аналар мектепке дейінгі мекемеден, балабақшадан оқшауланып, баласын оқуға, бағдарламаны игеруге толық жан-жақты дайындауды қамтамасыз ете алмайды. Әдетте, балабақшаға бармаған балалар балабақшаға барған балаларға қарағанда дайындық деңгейін төмен көрсетеді, өйткені "үй" балаларының ата-аналары әрдайым маманмен кеңесіп, оқу процесін өз қалауы бойынша құра алмайды, балалары мектепке дейінгі мекемелерге баратын ата-аналарға қатысты балабақшадағы сабақтарда мектепке дайындалады. Бірақ егер іс жүзінде балабақша мен отбасының баласына әсер етудің бірлігі қағидасы жүзеге асырылса, нәтиже айтарлықтай жақсарады.[2]

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. «Бала мен балабақша» Республикалық педагогикалық журнал, № 11, 2010 ж.
2. «Біз мектепке барамыз» Мектепке дейінгі ересек жастағы балаларды тәрбиелеу мен оқыту бағдарламасы – Астана, 2009 ж.
3. «Зерек бала» Мектепке дейінгі сәби жастағы балаларды тәрбиелеу мен оқыту бағдарламасы (3-тен 5 жасқа дейін) – Астана, 2009 ж.
4. «Қазақстандағы мектепке дейінгі білім» Республикалық ғылыми – практикалық журнал, №3, 2010 ж.
5. «Мектепке дейінгі білім» 2009 жыл № 3.
6. «Отбасы мен балабақша» 2009 жыл № 5.
7. Р.А.Сүлейменов «Көру қабілеті бұзылған мектеп жасына дейінгі балаларды тәрбиелеу мен оқытудың типтік бағдарламасы»– Алматы, 2010 ж.

Ахмет Байтұрсынов - ұлтын ұлықтаған ұлы тұлға

Кабденова Нұргүл Бәйкенқызы
Петропавл қаласы «Дарын» мектеп-лицейі» мектебінің
қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімі
027002knb@mail.ru

Түйін сөздер: жарық жұлдыз, графика, күрескерлік жол, ұлттық саясат, жанашыр, әдеби мұра, кемеңгер тұлға.

Бар ғұмырын өз халқына шын құштарлықпен қызмет ету жолына бағыттаған және бақытын содан тапқан жандар болады. Сондай адамдар қатарындағы ғалымның бірі, қазақтың қараңғы түнін жарық қылған жұлдыз-Ахмет Байтұрсынұлы елінің, халқының әлеуметтік өмірі мен мәдениеті үшін аянбай қызмет еткен қайраткер, ірі тұлға. Ұлтын ұлықтаған Ахмет мемлекет қайраткері атану үшін қиын әрі күрделі жолдардан өтті.

Педагогикалық училищені тәмамдаған ғалым Қазақстанның әр облысынан мектептер ашып, ұстаздық қызмет етті, халқының санасын оятып, көзін ашуға бар күшін жұмсады, яғни бар өмірін қазақ қоғамында білім мен ғылымның дамуына, ағартушылық ісіне арнады. Ағарту ісі мектептен басталады. Ахмет Байтұрсынұлы қазақ балаларының сауатты болуын ғана емес, ана тілінде білім алуын талап етті. Тіл болмаса, халық ұлттық бейнеден айырылып, рухани тозуға кезігеді. Тілсіз, сөзсіз ақыл мен ойды қозғай алмайсың. Ал ой-санасыз сөз жоқ. Осы тұрғыда көп қызмет еткен Ахмет қазақ ауылдарында мектеп ашу, мұғалім дайындау, балаларды оқулықпен қамтамасыз ету мәселелеріне көп көңіл бөлді және оларды шешудің жолын көрсетті. Осы орайда ұлт ұстазы мұғалімдерге арналған оқу орындарының қазақ даласында жоқтығын ескеріп, орыс мектептерін не болмаса, медресе бітірген көзі ашық оқыған қазақ жастарын жинап, мұғалімдік жұмысқа дайындады. Олардың білімін жетілдіру мақсатында қысқа мерзімді курстар ашуды ұсынды. Бұл ойды жүзеге асыру барысында үлкен қиыншылықтар кездесті, қаржы тапшылығы болды. Ғалым бұл проблеманы шешуге де зор үлес қосты. Біздің тілдің тереңдігі мен шеберлігін, тіл мәдениетінің мәнін, қасиетін дәлелдеп, тілімізді құрметтеуге мәжбүр етті.

Ғалым ең алдымен қазақтың ұлттық графикасын жасауды мақсат етті. Бұл үшін араб алфавиті негізінде «Байтұрсынов жазуы» жарық көрді. Одан кейін сол жазумен сауат аштыруды ойлаған әрі ол үшін «Оқу құралы» атты әліппе оқулығын жазған. Бұдан кейін ғалым қазақ тілінің грамматикалық құрылымын ана тілінде талдап беруді мақсат еткен және «Тіл құралы» еңбегін жазды. XX ғасырда жазылған «Қазақ әліпбиі» қазақ тарихында тағы бір ұлы қадам жасады. Ғалым қазақтың дыбыс жүйесін, сөз жүйесін, сөйлем жүйесін, терминологиясын толық зерттеп, қазақ тілі грамматикасының негізін қалады. Ол сонымен бірге - қазақ тілі грамматикасын (фонетикасын, морфологиясын, синтаксисін және терминологиясын) жүйелі түрде ғылыми түзеген. Ұлы Ахмет Байтұрсынұлының бұл ғылыми еңбектерін кезінде Орта

Азия, бүкіл түрік әлемі қолдап, жетістіктерін өздерінің грамматикасында пайдаланды.

Ахмет Байтұрсынұлы – әлеуметтік мәселелерге, қоғамдық ой-пікірге ықпал жасаған публицист. Оның мақалалары өткір ойларымен сол кезеңнің шындығынан хабар береді. Абайдың қоғам туралы ойларын дамытты, халықтың тұрмыс-тіршілігі туралы мәселелерді қозғады.

Жалғыз ағартушылық жолмен аса алысқа ұзап кете алмайтынын сезген Ахмет біртіндеп күрескерлік жолға түседі. Қазақ елінің жоғын жоқтап, жүрген А.Байтұрсынұлының еңбектері елге тарай бастайды және газет шығару мәселесі қозғалады. Газет «Қазақ» деп аталады да, оған редакторлыққа А.Байтұрсынұлы шақырылады. Ахметтің көкейінде халыққа қалай түсіндірем деп жүрген мәселелер, қазақ арасына ғылым мен өнердің жайылуын насихаттау, оқу, әдебиет туралы жол көрсету сұрақтары газет бетіне түсіп, жариялануға мүмкіндік алды. Патша өкіметі «Қазақ» газетінің шығуын, әрине, қолдаған жоқ. Оның редакторын, қазақтың біртуар ұлын А.Байтұрсынұлын түрмеге жапты, әкімшілік айыппұлдар салды. Газет бетіндегі әр сөз, әр мақала сол кездегі қазақ үшін ғана емес, қазіргі қазақ үшін де айтылып жатқан мәселелермен үндес келеді. Газеттің бір нөмірінде жарияланған «Оқу жайы» деген мақалада А.Байтұрсынұлы қазақ үшін ең керегі оқу-білім екендігін айтады: «Қазақ жерінде өндіріс жоқ, шикізатты сатады, ал сол шикізаттан жасалған өнімді екі-үш есе қымбатқа сатып алады. Бұл надандықтан келген кемшілік», -дейді. «Қазақ» газеті қоғамдық ойға, рухани санаға сілкініс әкелді, қазақша ойлауға, қазақша сөйлеуге үйретіп, ұлттық саясаттың басы болды.

Ұлт мүддесі – үлкен міндет. Үлкен міндетті атқару үшін көп кісі керек. Халық өз жағдайын терең түсініп, оны түзетіп, шешуді бірлесе ойластыру қажет. А.Байтұрсынұлы қандастарына ұстаздық қоғамдық қызметі мен ғылыми шығармашылығын терең ұғындыруға арнады. Осылайша ол ұлт тәуелсіздігі жолындағы «Алаш» қозғалысының орталық тұлғасына айналды. Партия бағдарламасын құрастырушылардың бірі болды. Заманының ағысына қарсы тұра білген қайраткер болашақтың жарық, тыныш өмір сүруіне өзінің ақылын арқау еткен.

Ахмет Байтұрсынов – әдебиет тарихының мұрасын, ауыз әдебиеті үлгілерін жинаған зерттеуші ғалым. Халық мұрасына үлкен жанашырлықпен қараған ол «әдебиет тіліне негіз етіп ел аузындағы тіл алынбаса, оның адасып кететіндігін» айтты. «Ер Сайын» жыры (1923) мен қазақ тарихының төрт жүз жылын қамтитын «23 жоқтау» жинағын (1926) кітап етіп шығарды. 1909 жылы алғашқы кітабы «Қырық мысал», 1911 жылы Орынбор қаласында «Маса» жинағы жарыққа шығады. Жинақтарда ел тағдыры, бостандық арманы, халық қамы басты тақырып болады. Шығармалардағы аң-жануарлар әртүрлі адамдардың мінезі, тағдырына қатысты жайттарды, әсіресе, Ресей отаршыларының зорлық зомбылығы туралы ойларды дәл айтады. Ахмет Байтұрсынұлының өмірлік кредосы – осы қазақ жұртына не болған? Неге оянбайды? Халқымды оятсам деген тілекпен өмір сүрген

және шығармаларында осы сұрақтарды астарлаған. Ұлт ұстазы А.Байтұрсынұлы қалдырған мұра мағынасын жоймаған өзектілігімен де ерекшеленеді. Ол езгіге қарсы шығып, отаншылдық, патриоттық ой пікірлерді таратушы болды.

«Әдебиет танытқыш» деген атауда әдебиет деген не және оны неге, қалайша таныту керек деген күрделі ғылыми танымдық мәселе бар. Қазақ тілі мен әдебиеттану ғылымына қатысты ұғымдарды, сонымен алуан түрлі жанрлық атауларды орнықтыруға айрықша бағалы еңбек сіңірген— Ахмет Байтұрсынұлы. «Әдебиет танытқышта» сөз өнеріне, халық поэзиясына, жалпы әдебиетке қатысты ұлттық сипаттағы көптеген пән сөздерді орнықтырып, тұңғыш рет жүйелеп берді.

Ахмет қазақ әліпбиінің атасы, түркі тілтану ғылымының ағартушысы. Ахметтің мұрағаты жаңа заманға, халқына қызмет етуде. Ахметтің ілімдері — әлі зерттелетін, зерттеліп жатқан үлкен ғылым. Ахмет Байтұрсыновтың ұлтым деп соққан жүрегі, үлгі-өнегесі — қазіргі жаңа заманға өте керек.

Жол көрсеттім қазақ деген намысқа, Жоқ сілтедім жақын емес, алысқа. Өзге жұрттан өрге қадам басқанда, Елім, сен де қатарыңнан қалыспа, - дей келе, болашаққа бастайды. Ахмет Байтұрсынұлының өзі Абай өлеңдерін түсініп, сүйіп оқыған. Сондықтан да Абай мұрасының өзгеге ұқсамайтын ерекше қасиеттерін дәл көрсеткен. «Абайдың әр нәрсенің асылын танығаны, білгені көрінеді. Абайдың өлеңдері қазақтың басқа ақындарының өлеңінен үздік артықтығы, әр нәрсенің бергі жағынан алмай, арғы асылына қарап сөйлейтіндігінде. Басқа ақындардың сөзге шеберлігі кем болмаса да білімі кем болғаны даусыз», — деген Ахмет сөздерінде әр нәрсенің кілті тереңбілімде деген ой жатыр. [1; 220]. Кейінгі ұрпақ үшін Ахмет Байтұрсынұлының есімі Абай сияқты тарихи маңыздылығы зор. Ол біздің ұстазымыз, қоғамды жаңғыртуға бастаған кемеңгер тұлға. Білімді алдыңғы қатарға қойып, қазақ тілінің әліппесі мен оқулықтарын жазған ағартушы. Ахмет қазақ алфавитін жасап, оқыту әдістемесін жетілдірген ұлттың ұстазы. Ахмет қазақ тіл білімі мен әдебиеттануының негізін салушы филолог ғалым. Өлең сөзге ой ұйытқан ойшыл ақын. Ұлты үшін тәуелсіздік жолында жан аямай күрескен қайраткер.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. «Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық» Алматы 2010
2. Қазақ тілі Алматы «Мектеп» 2010 жыл
3. Сыздықова Р. Ахмет Байтұрсынов. Алматы, 1990.
4. SABAQ.KZ ұстаздарға арналған танымдық- әдістемелік сайт

Қазақ мектептеріндегі орыс тілі мен әдебиеті пәні сабағында А. Байтұрсыновтың әдеби мұраларының оқытылуы

Абдрахимова Зарина Габбасовна,
Қостанай облысы Рудный қаласы «Бейімбет Майлин атындағы №7 мектеп-
гимназиясының» орыс тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі,
abdrakhimova.zarina@mail.ru

Түйін сөздер: тарих, Алаш, тәрбие, «Қазақ» газеті, «Қырық мысал», «Маса», оқу-ағарту ісі, үштілділік, мектепте оқыту, шығармалар мазмұны.

Жиырманасыншы ғасырдың аласапыран тарихы қазақ халқының маңдайындағы бақ пен соры қатар жүрген заман болды. Империяның құрамындағы еріксіз отырықшылыққа көшіп жатқан көшпенді халықтың ғұмырындағы шешуші заман десек те артық емес. Қазақ қазақ болғалы жеке-дара өмір сүріп, кең-байтақ даланы емін-еркін мал шаруашылығына игеріп, жау шапса, қасқая қарсы тұрған халық болды. Дербес халықтың жерін империяның құрамындағы басқа халықтармен бөлісе игеру – империяның отаршылдық саясатының түпсанасындағы басты мақсат еді. Алайда, бөлісе игеру деген түсінік – тең игеру деген сөз. Тілі де, діні де екі бөлек халық араласа бастағанда, рухани мәдениеті басым халықтың түбі билік жүргізетінін білетін дана тұлғалар қалың ұйқыда жатқан қазақтың маңдайына біткен жарық жұлдыздары болды. Олар – алты Алашқа аты мәлім болған «Алаш орда»үкіметінің алпауыттары: Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Мағжан Жұмабаев, Міржақып Дулатовтар. Тар заманда басын бәйгеге тіккен ұлт ағаларының әдеби, рухани мұралары ғасырларға бойлап, қазақтың әлі талай баласына тәлім мен тәрбие бермек.

Бүгінгі күні Ахаңдай ұлт жанашыры бар болған халық бой түзеп, көш түзеп келеді. Өзге ұлттармен етене араласудың, қазақ қоғамында орыстандыру саясатының жүргізілетінін білген Ахаңмен бір сапқа тұрған топ қалың қазақты оқу-ағарту саясатының негізгі нысаны етіп алды. Бұған орай А.Байтұрсынұлы былай деген: «Біз әуелі елді түзетуді бала оқыту ісін түзетуден бастауымыз керек»[1]. Байқасаңыз, Ахаңның бұл сөзі әлі де өзектілігін жоймаған. «Ел боламын десең – бесігіңді түзе» деген осы. Халықты жаппай оқу-ағарту ісіне білек сыбана кіріскен ұлт ағасы бар шығармашылығын халықты білімге шақыруға арнады, араб әліпбиін қазақ тіліне ыңғайлы етіп реформа жасады.

Егемендігімізді алғанымызға 30 жылдың жүзі болды. Білім беру саласында талай реформалар жүргізіліп, жас Қазақстанның өскелең ұрпағын әлемдегі саяси, ғылыми, технологиялар үдерісі қарыштап дамыған мемлекеттердің азаматтарымен иық тіресетіндей етіп тәрбиелеп келеміз. Қазіргіата-анасы «балам білімді болсын» деп мектепке өзі жетектеп әкелетін кең заманның ұстаздары, мал бағудан қолы босамаған қазақтың баласын желкелеп әкеп партаға отырғызған Ахаңдай көсемдерден үлгі ала отырып, олардың

қалдырған мұрасын жеткіншектеріміздің бойларына тереңінен сіңіріп өсіруге тырысамыз.

Жаңартылған білім мазмұны мен үштілділік саясатының етене араласып, пәнаралық интеграциялардың мектеп өміріндегі қалыпты жағдайға айналғаны мектепте жүрген бізге мәлім. Қазақ мектептеріндегі «Атамұра» баспасының 9 сынып оқулығында Ахмет мұрасын оқытуға бағытталған «Поэт и гражданин» аттық екі сағаттық тақырып бар. Жаңартылған білім мазмұнының ерекшелігі сол – орыс тілі мен әдебиеті пәнінде орыс тілі мен қазақ тілі қатар жүреді. Мәселен, тақырып Мұхтар Әуезовтың Ахмет Байтұрсынұлы жайлы айтқан сөздері сабақтың эпиграфы ретінде алынады да, «Қазақтың бес арысы» деген арыстарымыздың суреттері берілген тұтас емес мәтінді сөйлетеміз. Ары қарай орыс тілінде Ахаңның өмірбаяны мен еңбектері жайлы ақпарат беріледі. Мәтіннің өзегі – Ахаңның еңбектерінің саласы, халыққа қызметі, «Қазақ» газеті, «Қазақтың бас ақыны» мақаласы, «Қырық мысал» аудармалар жинағы, «Әдебиет танытқыш» ғылыми еңбегі, Алаш қозғалысы.

«Қырық мысал» жинағының Ахаңның шығармашылығындағы орны ерекше. И.Крыловтың мысалдарын аударған қазақ әдебиетіндегі Абайдан кейінгі еңбек осы. Мән-мағынасы мен сюжетін сақтай отырып, қазақи нақышта аударылған мысалдардың ұлттық сипат алатынын ерекше атап айтуға тұрарлық. «Аққу, шортан һәм шаян» секілді мысалдарын сабақ үстінде орысша-қазақша баламасын салыстыра отырып оқыту – қазақ пен орыс әдебиетінің байланысын және ең бастысы – жаһандану заманында өзектілігін жоғалтпайтына адамдарға ұлтына, нәсіліне, түріне, түсіне қарамастан ортақ қасиеттерді пашетуге керемет мүмкіндік. Мысалдардың аудармалары адамдардың барлығына ортақ нәрсе тәрбие болу керек екендігін ұғындыратын, адамгершілікті ұлықтайтын шығармалар топтамасы болса, «Маса» жинағы – халықты өзгеріске шақыратын, білімге құмартуға үгіттейтін, ұлтжандылыққа үйрететін шығармалар жинағы ретінде тағы қарастырамыз.

Тақырып барысындағы Міржақып Дулатовтың Ахаң жайлы жазылған өлеңі қазақ тілінде оқылып, орыс тілінде талданады. Өлеңнің негізгі ойы, көркемдеуіш құралдары анықталады. Бұл тапсырма арқылы Ахаңның замандастарының берген бағасын талқылап, от ауызды ақындардың өмірінен ғибрат алуға шақырамыз.

А.Байтұрсыновтың бірсыпыра өлеңдері орыс тіліне де аударылған. М.Х.Сулейманованың аударған «Адамдық диқаншысын» «Сеятель человечности» [2] өлеңін орысша-қазақшасын оқып шығып, мәтіннің мазмұнымен танысып, оқушыларды аударма ісіндегі ерекшеліктермен таныстыруға болады. «Адамдық диқаншысы» өлеңі автордың өз атынан жазылған, етістіктері бірінші жақта қолданылған, ал аудармасында үшінші жақта қолданып, түпнұсқаның мазмұнын ғана сақтаған ерекшелігін көрсетуге болады. Сондықтан, тіл үйренудің маңызының қандай екенін талқыға салуға болады.

Келесі тапсырма жоғарыда айтылған аударма ісінің қызықтарын балалардың өз бойынан өткізуге мүмкіндік береді. Ахмет Байтұрсынұлының әр

шығармасынан алынған, афоризмдерге айналған сөйлемдер берілген. Оқушылар сөйлемдердің мағынасын айтып, орыс тіліне аударып, сөйлемдердің құрылысының өзгеріске ұшырауын бақылайды.

Ахаңның шығармашылығын оқытудағы бұл параграфты екі бағытқа бөліп, балаларды жалпы адамгершілік тұрғысынан («Қырық мысал» жинағы арқылы) тәрбиелеуге бағытталған сабақ және ұлттық сипаттағы патриоттық тәрбие беретін сабақты «Маса» жинағы негізінде құрастыруға болады.

Ахаңның аты – ұлт ұстазының аты, ең алғаш емле жасаған қазақ жазбасының авторының аты, жаппай оқытуға үлкен үлес қосқан ұлт жанашырының аты. Орыс тілі мен әдебиеті пәні аясындағы қазақ әдебиетінің алпауыттарының шығармашылығын оқытатын үлкен тақырыптарының бірін осылайша Ахметтің халқының тағдырына алаңдап, олардың болашағы жолында жанын пидә еткен тұлға екенін балалардың бойына сіңіріп, нәтиже мен тәрбиеге толы сабақтар топтамасын өткізу маңызды.

Ұлы даланың Ахметтей ұлы тұлғаларға ие болғаны – қазақ халқының маңдайына біткен бағы. Қазақ үшін жүрегі соғып, ағарту ісі жолында жанын қиған қайраткерлердің мұрасын өскелең ұрпақтың бойына сіңіру – әр педагогтың адами борышы.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Тарихи тұлғалар. Танымдық – көпшілік басылым. Мектеп жасындағы оқушылар мен көпшілікке арналған. Құрастырушы: Тоғысбаев Б. Сужикова А. – Алматы. “Алматыкітап баспасы”, 2009 ISBN 978-601-01-0268-2
2. У.А.Жанпейс, А.А.Майбалаева, Г.а.Атембаева «Русский язык и литература», Алматы «Атамұра»
3. Қазақ тілі. Энциклопедия. Алматы: Қазақстан Республикасы Білім, мәдениет және денсаулық сақтау министрлігі, Қазақстан даму институты, 1998 ж., 509 бет. ISBN 5-7667-2616-3
4. Қазақстан жазушылары: Анықтамалық/Құрастырушы: Қамшыгер Саят, Жұмашева Қайырниса – Алматы: “Аң арыс” баспасы, 2009
5. “Қазақстан”: Ұлттық энциклопедия/Бас редактор Ә. Нысанбаев – Алматы “Қазақ энциклопедиясы” Бас редакциясы, 1998 ISBN 5-89800-123-9
6. Қазақстанның қазіргі заман тарихы: Жалпы білім беретін мектептің 9-сыныбына арналған оқулық. 2-басылымы, өңделген. Жалпы редакциясын басқарған тарих ғылымының докторы, профессор Б. Ғ. Аяған. Алматы: Атамұра, 2009. ISBN 9965-34-933-9

Ахмет Байтұрсынов- ұлт мүддесін жоқтаушы

А.А.Тлеубаева,

Павлодар облысы, Май ауданы, Көктөбе ЖОББМ, тарих пәнінің мұғалімі

Ахмет Байтұрсынов (1873-1937)- қазақтың ұлы ағартушысы, ірі ғалым-лингвист, түріктанушы, ақын, аудармашы, әдебиет жинаушы һәм зерттеуші, бірқатар оқулықтар мен оқу құралдарының авторы.

Қазақ білімі мен ғылымының Хантәңірі атанған халқымыздың біртуар азаматы.Бүкіл саналы ғұмырын ұйықтап жатқан халқын қараңғылықтан оятуға, отарлық езгіден құтқарып, бостандыққа жеткізуге арнады.

Ол қараңғыдан жол тауып, қазақ қоғамына өзінің сәулесін төкті. Оқу мен білімнің қажет екенін түсінген Ахмет Байтұрсынов қазақ даласына жарық беріп, ағартушылық қызметпен айналысқан еді. Бұл оның ел үшін туған арда азамат екенінің айқын көрінісі.Әділетті жақтау, қиянатқа төзбеу- атадан балаға мұра секілді қасиет еді. Патша өкіметінің зұлым саясатын, халқына жасап отырған көрнеу зорлық- зомбылығын, қорлығын көріп, біліп отырған, жан бағып, жайына жүре алмады. Бар оқығаны- ауылдағы екі жылдық,Орынбордағы төрт жылдық мұғалімдер мектептерімен шектелгеніне қарамастан, «өзге оқыған мырзалар шен іздеп жүргенде, қорлыққа шыдап, құлдыққа көніп, ұйқы басқан қалың қазақтың ұлт намысын жыртып, ұлттық арын жоқтаған патша заманында жалғыз - ақ Ахмет еді. Қазақтың ол уақыттағыкейбір оқығандары уезд, губерния соттарына күш салып, тілмәш болып, кейбіріарын сатып ұлықтық іздеп жүргенде, Ахмет қазақ ұлтына жанын аямай қызмет қылды..., халықтың арын іздеп, өзінің ойға алған ісі үшін бір басын бәйгеге тікті» (С.Сейфуллин).

Ол отаршылдықтың озбыр саясатына қарсы халықты ояту үшін халықты ағартудан басқа жол жоқ екенін, надандықпен, қараңғылықпен күресу керектігін толық түсініп, бар ғұмырын осы жолға арнады.

XX ғасырдың бас кезіндегі Ресей империясының отаршылдығына қарсы қазақ халқының ұлт- азаттық күресінің жетекшілерінің бірі болған Ахмет Байтұрсынов кейіннен Кеңес өкіметі жағына шығып, қазақ өлкесін басқару жөніндегі революциялық комитеттің мүшесі, 1920-1921 жылдары Қазақ АКСР-і халық ағарту комиссары болып істеді. РК(б)П-ның құрамына да өтті.

Қазақ автономиясын құруға дайындық барысында үлкен талас тудырған мәселенің бірі- жер мәселесі болды. Әсіресе, Ақмола мен Семей облыстары, Қостанай уезі үшін Сібір ревкомымен арадағы талас- тартыс барысының алдыңғы шебінде Ахмет Байтұрсынұлы тұрды.Ревком 1919жылғы 12 қыркүйектегі мәжілісінде Сібір ревкомына қарасты Челябин губерниясының құрамына берілген Қостанай уезін Қазақ өлкесіне қайтару жөнінде мәселе қарайды.Ресей империясы кезіндегі әкімшілік территориялық бөліс бойынша Қостанай уезі орталығы Орынбор қаласы болған Торғай облысының құрамында болған.Азамат соғысы жылдарында Қостанай уезінің еліміздің батысындағы Орынбормен байланысы нашарлағаннан кейін уезд 1919 жылы Бүкілресейлік

Орталық атқару комитетінің шешімімен Челябин губерниясының құрамына беріледі. Қазақ жерлерін біріктіру жұмысын бастағанда шовинизммен уланған Сібір ревкомы басшылары Қостанай уезін Қазақстанға қайтаруға қарсы шықты. Мәжілісте қабылданған қаулыда Қостанай уезін Қазақ ревкомының құрамында қалдыру жөнінде орталық билікке жеделхат жолдау және үш күн ішінде Қостанай уезін Қазақ ревкомының құрамына қалдырудың қажеттігі туралы баяндама дайындауды Ахмет Байтұрсынұлына тапсырады. Ахмет Байтұрсынұлына бұл баяндаманы дайындауды тапсыру оның білімділігі мен өз көзқарасын табанды қорғай алатын қазақ жері тарихының білгірі екендігі ескерілсе керек. 1919 жылы 16 қыркүйекте дайындалған баяндамасында А. Байтұрсынұлы Қостанай уезін байырғы қазақ жері екендігін басты негізге ала отырып, уездің тұрмыстық және экономикалық жағынан Торғай облысының басқа уездерімен сондай-ақ, Сырдария облысының Қазалы, Перовск уездерімен де өте тығыз байланысып жатқандығын дәлелдеп береді.

1919 жылы сәуірде Москваға аттанған А. Байтұрсынұлы Кеңес елінің басшысы В.И. Ленинмен кездескенде Қазақ жерінің шекарасын айқындау барысында талас тудырып отырған Семей мен Ақмола облыстары, Қостанай уезі, Орынбор губерниясын экономикалық, саяси, тарихи, этнографиялық тұрғыдан Қазақстанға қосудың тиімділігін нақты көрсетіп, Ресей империясы кезінде қазақтардан тартып алынып, орыс шаруаларына берілгенін дәлелдеп береді.

А. Байтұрсынұлы байырғы қазақ жерлерінің біртұтастығын сақтау жолында табанды түрде күрескен және соған қол жеткізуі жолында бар күш-жігерін аямаған нағыз халқын сүйген қайраткер болды. Яғни ата-бабаларымыздың қанымен орныққан қасиетті жеріміздің территориялық тұтастығын қайта қалпын келтіру жолындағы күресте А. Байтұрсынұлының еңбегі де зор.

Ревком мүшесі ретінде А. Байтұрсынұлының саяси қызметінің екінші бір қыры оның ақ гвардияшылар жағында кеңес өкіметіне қарсы күресіп жүрген Алашордалықтарды кеңес өкіметі жағына тартуда көрінді. 1920 жылы 5 наурызда Қазревкомның қаулысы бойынша батыс Алашорда үкіметі таратылады. Батыс Алашорда қайраткерлерін қантөгізсіз кеңес өкіметі жағына шығаруды А. Байтұрсынұлының қазақтар арасындағы беделі, саяси қайраткер ретіндегі өмір тәжірибесі септігін тигізгені даусыз.

Өз халқының өзгенің құлы болмай азат өмір сүруін аңсаған А. Байтұрсынұлының сырттан да, өз халқының ішінен де аяқтан шалған қиындықтарды көп көрді. Сол кездегі қоғам әділетсіздігіне налыған А. Байтұрсынұлы:

Кім біліп, ер еңбегін сезіп жатыр?

Кім шыдап жолдастыққа төзіп жатыр?

Сасық ми салқын жүрек, санасыздар

Алаңсыз ақ малтасын езіп жатыр,- деп ішкі күйзелісін ашық білдіреді.

А. Байтұрсынұлы мехнатты, халқының болашағы жолындағы қастерлі күресті таңдап алды. Сол жолда қуғын-сүргінге түсті-мұқалмады, түрмеге

қамалды- жасып ,жұқармады.Осындай да немістің ойшыл ақыны Гетенің: «Бостандық пен билікке- сол үшін күн сайын күресетін адам ғана лайық»-дегені бәрінен де ұлт мүддесін жоғары қойған сол жолда құрбан болған қазақтың арыстарына лайықты айтылғандай...

Оның есімін қазақ халқының тәуелсіздігімен байланыстырмау мүмкін емес. Осы жолда аянбай еңбек еткен оның тағылымға толы істері бүгінгі күні өз дәрежесінде бағаланып жатыр. Бұның бәрі ұлт мүддесін берік ұстанған, Ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсыновтың халқына деген сүйіспеншілігінен туындайтын дүниелер.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. В.Қ. Күзембаева «Ұлттың ұлы ұстазы»Алматы, 2001 ж.
2. Ө. Айтбайұлы «Ұлт- ұстазы», Түркістан-1998ж 23-29.09
3. Ә.Абдуллин. «Халық ұлына құрмет», «Коммунизм таңы»1989ж шілде
4. «Білім шыңы- ғылым сыры» журналы 2022жыл№3, 116
5. «Қазақстан тарихы»әдістемелік журналы 2006ж №6,48-53б, 2011ж№11, 85б, 2016ж №2, 61-62б.
6. «Қазақ тарихы» журналы 2007ж№4, 28-29 б

Ахмет Байтұрсыновтың әдеби саладағы қызметі

Даулбай Мейрамгүл Оразқызы,
Қостанай облысы Арқалық қаласы, Родина жалпы білім беретін
мектебінің қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі

Бар ғұмырын өз халқына шын құштарлықпен қызмет ету жолына бағыштаған, бар бақытын содан тапқан, табиғаты бөлек жандар болады. Ахмет Байтұрсынұлы сондай адамдардың қатарындағы ұлағатты ғалым. Ахмет Байтұрсынұлы-қазақ мәдениетінің тарихында бәр дәуірді алып жатқан алып тұлға. Ол-қараңғылық тұңғығынан жарық жұлдыздай жарқырап шығып, айналасына нұр, шуақ себумен өткен ағартушы. Не оқыту жүйесі, не өзіндік жазуы қалыптаса қоймаған, мал соңына ерген, малмен бірге ұйықтап, малмен бірге жусаған қалың ұйқыдағы халқының қамын жеп, сауатын ашпақ боп сары масадай ызындаған үлкен ақын, тілім деп түн ұйқысын төрт бөлген талантты тілші, шебер аудармашы, түркі тілдес халықтар тұлға тұтқан түрколог, қоғам ісіне араласқан мемлекет қайраткері. Бұл санамалап отырған атақ дәреже, лауазымдарының өзінен өзі келмегенін білеміз. Ахмет Байтұрсыновтың ғалым-теоретик, этсетик-сыншы тұлғасын айқындап беретін күрделі, толымды, жаңашыл туындысы Ташкентте 1926 жылы “Әдебиет танытқыш” (“Теория словестности”) басылып шықты. “Әдебиет танытқыштағы” қазақ әдебиетінің жанрлық формаларын топтап, жіктеп қазақы ұғымға сай айқындап берді. Эпосты — әуезе, лириканы — толғау, драманы — айтыс деген атап, сала- салаға жіктейді; шежіре, заманхат, өмірбаян, мінездеме, тарихи әңгіме, саясат шешен сөз, билік шешен сөз, қошемет шешен сөз, білім шешен сөз, уағыз, көсемсөз (публицистика). Халық ауыз әдебиеті түрлерін мынадай топтарға бөледі: 1) Ертегі, аңыз- әңгіме, өтірік өлең, жұмбақ, жаңылтпаш, бас қатырғыш.

2) Батырлар жыры, тарихи жыр, айтыс өлең, үгіт өлең, толғау, терме .

3) Мысал, ділмар сөз (афоризм), тақпақ, мақал, мәтел .

4) Тойбастар, жар-жар, неке қияр, беташар, жоқтау, жарапазан, бата .

5) Жын шақыру, құрт шақыру, дерт көшіру, бесік жыр. Сан алуан халық ауыз әдебиетіндегі шығармаларды жүйелеп, сауықтама, зауықтама, сарындама, салттама, ғұрыптама, қалыптама деген терминдері қазіргі осы уақыттағы түсінік-танымға сәйкес келеді.

Кітаптың «Андатуында» өзге өнердің түрлерін салыстыра отырып, сөз өнерінің ерекшелігін айтып, әдебиет теориясының пәндік және категориялық жүйелерін бере бастайды. Сөз өнерінің өзгешелігін айтқанда, А. Байтұрсыновтың көркемдіктің басты категорияларын айқындап көрсетеді.

«Сөз өнері- деп жазады ғалым,- адам санасының үш негізіне тіреледі; 1) ақылға, 2) қиялға, 3) көңілге» деп ой қорытады. “Әдебиет танытқыштың” бірінші бөлімі “Сөз өнерінің ғылымы” деп аталып, бірнеше шағын бөлімшелерге, баптарға бөлініп, олардың әрқайсысында нақты мәселе қаралады.

Ең алдымен тіл, сөз өнері, шығарма дегеніміз не деген сұрауларға, ғылыми дәлді, ықшам, толық анықтама беріледі. Автор сөз өнері ғылымын: 1) шығарманың тілінің ғылымы; 2) шығарманың түрінің ғылымы деп екіге бөліп қарайды. Тіл өңі жағынан тіл я лұғат қисыны деп, мазмұн жағынан қара сөз жүйесі, дарынды сөз жүйесі деп екіге бөледі. Автор сөз өнерін үй қалау өнерімен салыстыра көрсетіп, сөз талғау орайында шығарманың тілі екі түрін атайды, біріншісі – ақын тілі, екіншісі- әншейін тіл. Сөз дұрыс болу үшін түрлі жалғау, жұрнақ, жалғаулықты жақсы білу, өз орнында тұтыну, дұрыс есептеп, сөйлемдерді дұрыс орналастыру, құрмаластыру, орналастыру шарттары алға қойылады. Тіл тазалығына анықтама беріп, ол үшін орыстың жазушылары қойған талаптарды үлгі етіп алған.

Олар:

- Ескірген сөздерге жоламау;
- Жаңадан шыққан сөздерден қашу;
- Өз тілінде бар сөздің орнына басқа жұрттан сөз алудан қашу;
- Жергілікті сөздерге, яғни бір жерде айтылып, бір жерде айтылмайтын сөздерге жоламау. [1]

Ахмет Байтұрсынов “Біз сияқты мәдениет жемісіне жаңа аузы тиген жұрт, өз тілінде жоқ деп, мәдени жұрттардың тіліндегі даяр сөздерді алғыштап, ана тілі мен жат тілдің сөздерін араластыра-араластыра, ақырында ана тілінің қайда кеткенін білмей, айырылып қалуы ықтимал. Сондықтан мәдени жұрттардың тіліндегі әдебиеттерін, ғылым кітаптарын қазақ тіліне аударғанда, пән сөздерінің даярлығына қызықпай, ана тілімізден қарастырып сөз табуымыз керек”, - деген ұлы талабын өзі нақты іске асырды. [2]166-бет 1-том “Әдебиет танытқышта” қойылған күрделі мәселенің бірі – қара сөз бен дарынды сөзжүйесінің, ғылым мен әдебиеттің айырмасын түсіндіріп өтеді. А.Байтұрсынов ұғымға қиын, терминдердің қазақша баламасын тауып, не ұғынықты қарапайым, жеңіл сөздермен түсіндіріп шығады.

Жазба әдебиеттің сындар дәуірінің дарынды сөздерін автор үш топқа бөліп қарайды, олар: 1. Әуезе. 2. Толғау. 3. Айтыс-тартыс. Бұлар қазіргі әдебиеттану тұрғысынан айтқанда – эпос, лирика, драма. Әуезенің түрлері былай бөлінеді: 1) Ертегі жыр; 2) Тарихи жыр; 3) Әуезе жыр; 4) Ұлы әңгіме (роман); 5) Ұзақ сөз; 6) Ұзақ әңгіме; 7) Көңілді сөз; 8) Мысал; 9) Ұсақ әңгімелер. [3] 307бет1-том.

Бұлардың ішінен зерттеуші “Ұлы әңгіме, яғни роман деп тұрмыс сарынын түптеп, терең қарап әңгімелеп, түгел түрде суреттеп көрсететін шығармаларды айтамыз” деген анықтама жасайды, жанрдың негізгі белгілер тұтас түгелдеп береді.

“Әдебиет танытқышта” қойылған күрделі мәселенің бірі -роман тақырыбы. Біріншіден, романға А.Байтұрсынов «ұлы әңгіме» деген атау берді. Екіншіден, романның ішкі компонентері сыртқы тақырыптық аясын қатар бірлікте айқындайды. Үшіншіден, автор ұлы әңгіменің басты ерекшелігі болып табылатын оқиғаның көпқабаттылығы мәселесін түсіндіріп береді.

Төртіншіден, романдағы кейіпкерлер жүйесін ашып берді. Бесіншіден, романның көлемдік ерекшеліктерін теориялық тұрғыдан түсіндіреді.

Ұлы әңгімешығарушылар (романшылар) роман жазғанда, не өз заманынандағы тұрмыс сарынынан, не өткен замандағы тұрмыс сарынынан алып жазады, немесе алдағы заманның сарынын болжап жазады. Ақырында: “Ұлы әңгімеге жан беретін адамның ісі болғандықтан, мінезіне кейіп беретін тәрбие болғандықтан, тұрмысқа сарын беретін ұлы, кіші адамдардың ірі-ұсақ істері болғандықтан, ол істері біріне-бірі ұласып, біріне-бірі оралып, байланысып жатқандықтан, осының бәрін суреттеп шығару оңай емес”, — деген роман жанры туралы салиқалы тұжырым жасайды. Қазақта әлі ұлы әңгіме жоқ деп келіп, Міржақыптың “Бақытсыз Жамал” роман деп аталғанмен, өресі мен өрісі шағын болғандықтан ұзақ әңгімеге жатқызады. Ұсақ әңгіме ретінде Мұхтардың “Оқыған азамат”, Ысмағұлдың “Қалайша кооперация ашылды”, “Автономия”, Міржақыптың “Қызыл қашар”, Бейімбеттің “Айт күні” шығармалары мысалға келтіріледі. Әуезе жыр үлгілері қатарында Мұхаметжанның “Топжарған”, Шәкәрімнің “Жолсыз жаза”, “Қалқаман - Мамыр”, Мағжанның “Батыр Баян” (кітапта “Батыр Баян” деп жаңсақ берілген), ал аңыз ретінде Мағжанның “Қорқыт”, “Орман патшасы”, Пушкиннің “Данышпан Аликтің ажалы”, Абайдың “Ескендір” шығармаларын көрсетеді. [4]

Қазақ әдебиеті дәуірлерге бөлуде де толып жатқан жаңалық бар. Хисса, хикаят, насихат, мінажат, мақтау, даттау, шығармаларды діндар дәуір әдебиетіне жатқызса, сындар дәуір әдебиетіне ұлы әңгіме (роман), ұзақ әңгіме (повесть), әңгіме кірмек. Лирика түрлерін саф толғау, марқайыс толғау, налыс (мұңайыс) толғау, намыс-таныс толғау, сұқтаныс толғау, (даттау, қаралау, наз) деп жіктеу, мазақ, мысқыл, қулық, сықақ, әзіл деп саралау, тартыс түрлерін әлектеніс, әуреленіс, азаптаныс деп таратып шығады. [5]

Қысқасы, “Әдебиет танытқыш” кітабындағы бірқыдыру термин, ұғым, категория әдеби тілімізге, ғылыми оралымға кезінде кіргенін айта отырып, бұл еңбекте эстетикалық ойлау жүйемізді әлі де байыта түсетін тамаша қазына, ересен тапқырлықтар бар екенін көрсетуіміз қажет. Сонымен Ахмет Байтұрсынов қазақ әдебиеттану ғылымының негізін салған, тұңғыш әдебиет теориясын жазған ғалым екендігі ұрпақ үшін мақтаныш .

Ахмет Байтұрсыновтың әдеби-ғылыми мұрасының ішіндегі ең көлемді және айрықша тиянақталған тұжырымды еңбегі – “Әдебиет танытқыш”. Шолу ретінде, атүсті айтылғанмен, бұл еңбек дәлді зерттеліп, әділ бағасын әлі алған жоқ. Бүгінде қайта жаңғырған ХХ ғасыр басындағы Алаш зиялыларының еңбектері қазақы танымдық кеңістік пен ұлттар тарихы жөніндегі әлемдік мәдени контексте үлкен үлес қосып отыр. Қорыта айтқанда, ғалым А.Байтұрсыновтың еңбектері бүгінгі таңдағы ғылым жетістіктерімен сәйкес келуі, жас ұрпақтың игілігіне айналдырудың басты жолы болған болар еді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. А.Байтұрсынұлы. Алты томдық шығармалар жинағы, Алматы, 2013, 165-бет1-том.
2. А.Байтұрсынұлы. Алты томдық шығармалар жинағы, Алматы, 2013, Т.1, 166-бет.
3. А.Байтұрсынұлы. Алты томдық шығармалар жинағы, Алматы, 2013, 307-бет1-том.
4. А.Байтұрсынұлы. Алты томдық шығармалар жинағы, Алматы, 2013, Т.1, 330-333 .
5. А.Байтұрсынұлы. Алты томдық шығармалар жинағы, Алматы, 2013, 309-бет 1 том

Білім беру жүйесіндегі оқытудың инновациялық технологияларын пайдалану һәм жаңартылған жаңаша көзқарас

Альдебекова Айнагуль Шалгымбаевна,
Павлодар облысы Ақтоғай ауданының Абай атындағы жалпы орта білім беру мектебнің математика пәнінің мұғалімі

Түйін сөздер; инновация, білім, технология, тәжірибе, жаңа, педагогика, әдіс, бағдарлама, компьютер.

Жұмыстың жалпы сипаттамасы: Бұл жұмысымда білім мазмұнын жаңарту жағдайында дамыған елдердің білім беру жүйесіндегі ең маңызды мәселелердің бірі оқытуды технологияландыру, яғни оқу процесінде ақпараттық инновациялық технологияларды пайдалану болып табылатындығы көрсетілген. Педагогикалық жаңа инновациялық технологияларды қолдану – оқушылардың білім сапасын арттырудың һәм танымын жан-жақты дамытудың басты құралы екені қарастырылған.

Баяндама жұмысының өзектілігі: Қазіргі уақытта оқыту парадигмасы өзгерді. Білім беру мазмұны жаңартылып, жаңаша көзқарас пайда болды. Осыған байланысты мұғалімдердің алдында оқыту әдістерін үнемі жаңартып отыру және технологияларды игеру, оларды тиімді пайдалану міндеті өте өзекті болып тұр. Мемлекетіміздің білім беру үдерісіне енген жаңартылған білім беру бағдарламасы-бұл болашақ ұрпақтың заманауи талаптарына сай келетін жаңа бағдарлама[1, 12 б.]. Болашақ мұғалімдер қазіргі заманға бейімделген мамандар болуы керек. Жаңа технологияларды игеру мұғалімнің зияткерлік, кәсіби, адамгершілік және басқа да көптеген қасиеттерін қалыптастыруға ықпал етеді, оқу процесін дұрыс ұйымдастыруға ықпал етеді.

Баяндаманың мақсаты: Оқытудың инновациясы туралы сипаттама бере отырып, инновациялық білімді дамыту, өзгеріс енгізу, жаңа идеялар мен жаңалықтарды оқу-тәрбие үрдісінде қолдану жолдарын айқындау

Баяндама жұмысының міндеттері:

- Мектеп оқушыларының білім деңгейін дамытудың инновациялық әдістерін зерделеу.
- Мектеп оқушыларының білім деңгейін дамыту бойынша шаралар жүйесін іске асырудың тетіктерін анықтау.
- Математиканы оқытуда кең тараған инновациялық әдістерге шолу жасау;
- Орта мектепте оқыту үрдісінің сапасын арттыру мақсатында негізгі сабақ түрлерінің және оқыту әдіс-тәсілдерінің күрделі педагогикалық проблемасына теориялық түсінік беру, сабақ түрлерінің және әдіс-тәсілдерінің көп қырлы мәнін, олардың арасындағы байланысын, топтастырудың әр түрлі жолдарын және жеке оқыту әдістерінің мазмұнын, рөлін, тиімділігін анықтау.

Жаһандану жағдайындағы ХХІ ғасырда әлемдік білім берудегі әлемдік өркениетке енген Қазақстанның қоғамдық-саяси, экономикалық, мәдени дамуындағы жаңа бастамалар мен түбегейлі өзгерістер білім беру жүйесіне өз әсерін тигізуіне, білім беру деңгейін, оқыту әдіснамасын жетілдіруде жаңа

ізденістер жасауға мүмкіндік беруіне, білім мазмұнын жаңарту жағдайында педагогтердің кәсіби құзіреттілігін дамытуға байланысты мен өз алдыма мынадай мақсаттар қойдым.

- Жаңа технологияларды қолдану арқылы білім беру сапасын арттыру;
- Жаңа ақпараттық және телекоммуникациялық технологияларды енгізу арқылы білім беру мазмұнын жаңарту;
- Жаңа технологияларды қолдану саласында оқушыларға кәсіптік оқыту тетігін құру;

Осылайша, жаңа технологиялардың дамуы жаңа тәсілдердің пайда болуына ықпал етеді және сонымен бірге олардың сапасын арттырады. Педагогикалық технологиялар-бұл білім берудің басым мақсаттарымен біріктірілген пәндер мен әдістемелердің күрделі және ашық жүйелері; жалпы тұжырымдамамен біріктірілген оқу-тәрбие үдерісін ұйымдастыру мазмұнының міндеттері, нысандары мен әдістері. Мұнда әр ұстаным басқаларға әсер етеді және қорытындылай келгенде оқушының дамуына қолайлы жағдайлар жасайды.

Ахмет Байтұрсынұлы – ұлттық білім беру әдістемесінің негізін қалаған ғалым-әдіскер екендігін бүгінгі ұрпаққа қалдырған әдістемелік мұраларынан белгілі. Ұлы ұстазымыздың өз заманында қарапайым қазақтың сауатын ашқан «Әліппе», «Сауат ашу», «Тілашар» т.б. оқу-құралдары күні бүгінге дейін әдістемелік және тілтанымдық тұрғыдан өз мәнін жоймаған құнды еңбектер екені даусыз. Ғалымның «Әдіс – керекшіліктен шығатын нәрсе. Әдістің жақсы-жаман болмағы жұмсалатын орнының керек қылуына қарай» деген сөздері әрбір педагогқа бұлжымас қағида болары сөзсіз.

Бүгінгі білім беру кеңістігінде шетелдік және отандық әдіскерлер «Сын тұрғысынан ойлау» технологиясы, «Инсерт» стратегиясы сияқты тағы басқа оқытудың түрлі әдістерінің ерекшеліктері мен ұстанымдарын айқындап көтеріп жүр. Өткенге барлап қарасақ, бүгінгі жаңашыл деп табылған оқыту технологияларының Ахмет Байтұрсынұлының жоғарыда аталған еңбектерінен бастау алатынын атап өткен жөн болар. Бұны біз ғалымның өз заманындағы балалар мен ересектердің сауатын ашуға арналған оқу құралдарынан да, шағын мақаларынан да аңғарамыз. Мәселен, Ахмет Байтұрсынұлының бастауыш мектептеріне арналған «Әліпбиі» (Жаңа құрал) оқулығын жазуда көрнекілік, түсініктілік, жүйелілік, өмірмен байланыстылық, т.б. дидактикалық ұстанымдарды, дамыта оқыту идеясын басшылыққа алғанын анық аңғаруға болады. Себебі, автор бұл еңбекте білім белгілі бір жүйемен, ретпен берілуін ескеріп, балаға әлі келетін білімді ғана ұсынған. Баланың ойлау қабілетін дамытумен қатар, оларды іс-әрекетке жаттықтыру қажеттігін де ескерген.

Осылайша қазіргі жаңашыл деп танылып жүрген технологиялардың түр түрін ғұлама ағартушының еңбектерінде көрініс табады. Бұдан біз сан жылдар бойы жұртшылыққа ұсынылмай, әділ бағаланбай келген Ахмет Байтұрсынұлының оқу ағарту саласындағы әдістерінің өміршеңдігіне көз жеткізуімізге болады.

Соңғы кезде педагогика ғылымына «инновация» деген термин енді. Ол өткен ғасырдың 50-ші жылдарында АҚШ, Германияда пайда болды. Ғылымда пайда болған жаңалықтарды зерттейтін орталықтар жұмыс істей бастады. Инновация дегеніміз – кезкелген үрдіске, не процесске жаңалық ендіріп мәселені жаңаша шешу. Қазір әлем қарқынды өзгеру үстінде. Ғылым мен техниканың қарқынды дамып келе жатқан кезеңдері. Жас ұрпақ ұялы телефонсыз және интернетсіз сабақ жасай алмайтын дәрежеге жеткен уақыт. Сол себепті біз оқулықты оқушының қолынан көре алмаймыз. Ендігі кезекте оқушыға білім беріп, оны жан-жақты тәрбиелеу мұғалім жұмысының өзекті мәселесіне айналды. Сондықтан мұғалім уақыт талабына сәйкес өзгеруі керек. Білім беру саласында қол жеткізілген бүкіл әлемдік бітімнің мәні оқушылар үшін білімнің де, дағдылардың да тең дәрежеде болуы. Жаһанда болып жатқан өзгерістер мұғалімдердің біліктілігін арттыру жүйесіне де әсер етеді[2, 214 б.].

Өзімнің үздік тәжірибелерімнің негізгілері ретінде инновацияның үш кезеңін бөліп ұсынбақпын:

Бірінші кезеңде инновация туралы ақпарат жинаймын, инновацияның қажеттілігін дәлелдеймін, содан кейін әр түрлі инновациялардан қажетті жаңалықты таңдап, оны қолдану туралы шешім қабылдаймын.

Осылай инновациялық қызметтің екінші кезеңіне өте отырып, яғни іске асыру кезеңдерін зерттеймін, іске асыру жоспарын жасаймын және жаңалықты пайдаланамын. Бұл кезеңде мен жаңалықтарды енгізуге кедергі келтіретін факторларды ескере отырып, оқу–тәрбие процесіне өзгерістер енгізуіме болады, жаңашылдық мерзімдерімен байланысты жұмыстарды жүргіземін.

Инновацияны енгізу уақыты аяқталғаннан кейін инновациялық қызмет үшінші кезеңіне өтемін. Бұл кезеңде ұйымдастырылған оқу – тәрбие жұмысының нәтижелерін арттыруға инновацияның әсерін анықтаймын, оқу – тәрбие жұмысына жаңашылдықты тиімді енгізу шарттарын белгілей келе және оны таратуды ұсынамын. Оқытудың инновациялық жүйесі, оқыту процесінде жаңа технологияларды пайдалана білуіміз қалыптасуы тиіс. Мектеп оқушыларына инновациялық ақпараттық қарым-қатынас технологиясының құралдарын қолданудың мақсаты-оқушының танымдық қызығушылығын қалыптастыру. Яғни, оқушының танымдық қызығушылығының болуы оларға білім беру іс-әрекетінде белсенді, білімінде сапалы болуға, жағымды мінез- құлықты қалыптастыруға мүмкіндік береді деген пікірдемін.

Бүгінгі күні мектептегі оқу пәндерінің ішіндегі ең күрделісі әрі қиындығы мол деп. саналатын пәндердің бірі – математика.

Математика – ерекше құдіретті ғылым. Қазіргі заман –математика ғылымының өте жан-жақты тараған кезеңі. Оқушыларға математикалық жүйелі білім беру, олардың өздерінің алған білімдерін өмірде қолдана білуге және арнайы дамытуға тәрбиелейтін-мұғалім.

Математика пәнін оқыту процесінің негізгі мақсаты – арнайы педагогикалық әдістермен тәсілдерді мақсатты, жүйелі түрде пайдаланып, оқушылардың танымын , шығармашылық ойлауын, ғылыми көзқарасы мен белсенділігін қалыптастыру, өз бетімен білім алу дағдыларын дамыту болып

табылады. Оқушылардың өз бетімен жұмыс істеуін қалыптастыру - оқушының пәнге деген қызығушылығынан және қажеттілігінен туады.

Математика сабағында оқушылардың шығармашылығын қалыптастыру үшін сабақта заманауи технологияларын қолдану қажет. Қазіргі заман технологиялары сабақтың сапасын көтеруге, оқушылардың білімге деген қызығушылығын арттыруға, қазіргі қоғам талабына сай білім алуына көп әсерін тигізеді.

Қазіргі кезде қолданып жүрген жаңа педагогикалық технологияның негізіне мыналар жатады:

- а) әрбір оқушының жеке және дара ерекшеліктерін ескеру;
- ә) оқушылардың қабілеттері мен шығармашылықтарын арттыру;
- б) оқушылардың өз бетінше жұмыс істеу, іздену дағдыларын қалыптастыру.

Білім беру саласында озық технологияларды енгізу мұғалімнің ойлау стилін, оның жеке бағдарын өзгертеді. Оқушыларды оқытуда озық технологияларды қолданудағы басты мақсатым-оқушыларға заманауи білім беру процесінде көмектесу. Ерекше орын алатын: оқу бағдарламалары, виртуалды зертханалар, оқуда қолдануға арналған электронды оқулықтар, тексеру бағдарламалары мен тестер, өзіндік жұмыс.

Математиканы оқыту мен тәрбиелеудің нәтижелерінің бірі балалардың заманауи компьютерлік технологияларды игеруге дайындығы және одан әрі өзін-өзі тәрбиелеу үшін олардың көмегімен алынған ақпаратты жаңарту мүмкіндігі болуы керек. Осы мақсаттарды жүзеге асыру үшін математика пәні мұғалімінің оқу процесінде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану қажеттілігі туындайды[3, 29-30 б.].

Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды оқу процесіне қосу мұғалімге сабақтардағы оқу-танымдық іс-әрекеттің әртүрлі формаларын ұйымдастыруға, оқушылардың белсенді және мақсатты өзіндік жұмысын жасауға мүмкіндік береді. АКТ-ны дереккөзді, оның ішінде Интернет желісінде іздеу, жинау және онымен жұмыс істеу мүмкіндігін, сондай-ақ ақпаратты жеткізу және сақтау құралын қамтамасыз ететін оқу ақпаратына қол жеткізу құралы ретінде қарастыруға болады. Оқу процесінде АКТ қолдану оқуматериалын игеру сапасын арттыруға және білім беру әсерін күшейтуге мүмкіндік береді.

АКТ саласындағы көптеген әзірлемелер электронды оқулықтарға арналған. Сабақтарда электронды оқу материалдарын қолданатын мұғалімдер бірқатар оң үрдістерді көрсетеді, атап айтқанда:

- Оқушылардың дидактикалық қиындықтарының санын азайту;
- Оқушылардың белсенділігі мен бастамашылдығын арттыру;
- Оқу мотивациясының оң динамикасы;

Оқушылардың өздігінен білім алуы үшін жаңа ақпараттық технологияларды пайдалану дағдысын қалыптастыру.

Дәл осындай әдістер қолданылады: түсіндірмелі және иллюстративті, репродуктивті, ішінара іздеу және т.б.

Бүгінгі таңда мектеп сабақтарында математика есептерін шешуге арналған көптеген компьютерлік бағдарламалар бар. Мұндай бағдарламаларға Фракцион, Система, Wincalc, Алгебратор, Winmat, Wingeom, GeoGebra, Mathcad және басқалар кіреді. Ең көп тарағандарын қарастырмақпын, олардың мүмкіндіктері мен сабақта қолданылуы туралы айтпақпын.

Fraction бағдарламасын пайдалану оңай, ол қарапайым фракциялармен әрекеттерді орындайды. Бұл бағдарлама қарапайым фракциялармен барлық әрекеттерге кездейсоқ мысалдар келтіреді. Барлық материалдар әр іс-әрекет бойынша сабаққа бөлінеді

Sistema бағдарламасы да қарапайым. Бұл сандарды бір сандық жүйеден басқа сандық жүйеге ауыстыру үшін қажет.

Wincalc бағдарламасы-бүтін сандар калькуляторы. Wincalc қолданушыға миллиондаған сандардан тұратын бүтін сандардың үстінен есептеулер жүргізуге, санды бір сандық жүйеден екіншісіне аударуға, сандарды факторға бөлуге, сандарды модульмен салыстыруға және тағы басқаларға мүмкіндік береді.

Mathcad жүйесінің білім берудегі рөлі ерекше. Күрделі математикалық есептерді шешуді жеңілдете отырып, жүйе математиканы оқудағы психологиялық кедергіні жояды, оны қызықты және өте қарапайым етеді. Жүйені оқу процесінде дұрыс қолдану математикалық және техникалық білім берудің іргелі сипатын арттыруды қамтамасыз етеді, оқу процесінің шынайы интеграциялануына ықпал етеді. Mathcad жүйесі соңғы мультимедиялық құралдарды, соның ішінде гипермәтіндік және гипермедиялық сілтемелерді, керемет графиканы (анимацияны қоса алғанда), бейнеклиптер мен дыбысты пайдалана отырып, электронды сабақтар мен кітаптарды дайындауға мүмкіндік береді.

Математика сабақтарында атап өткен бағдарламаларды қолдану тәжірибесі оқытудың тиімділігі мен оқушылардың іргелі математикалық ұғымдарды меңгерудегі және практикалық математикалық есептерді шешудегі дағдыларын тез бекітудегі математикалық сауаттылығы артқанын көрсетті. Бұл компьютерлік бағдарламаларды пайдалану математика сабақтарын тиімдірек, ал оқу үдерісін – қызықты және көрнекі етуге мүмкіндік береді. Бұл бағдарламалардың басты ерекшелігі - күрделі мәселелерді шешуге көмектесу.

Осылайша, келесі қорытынды жасауға болады: мұғалім салған базалық білімсіз оқушы бұл бағдарламалармен жұмыс істей алмайды, өйткені ол мәселені шешудің мәнін түсінбейді, яғни шешім алгоритмін құрастырып, жауапқа келе алмайды; сонымен қатар оқушы дұрыс графикті құрастырып, оны талдай алмайды. Мұндай бағдарламаларды пайдалану күрделі есептерді, қосу алуды есептеу және т.б. сабақтарда көбірек есептерді шешуге, нақты жауап алуға және талдауға уақытты үнемдеуге көмектеседі. Мысалы, ұқсас бағдарламаларды пайдалана отырып, функция есепті зерттеу кезінде бағдарламалық түрде есептеу арқылы нақты жауап алуға болады[4, 97 б.].

Қорытындылай келе, мұғалім ең алдымен ХХІ ғасырда инновация туралы түсінікке ие болуы керек деп келесідегідей ойымды тұжырымдаймын. Қазіргі

педагогикадағы инновация – білім беру, тәрбие жұмысына жаңашылдықты енгізу, яғни жаңа әдістер, құралдар, жаңа тұжырымдар жасау және оларды қолдану ретінде анықталады. Инновация құрал және процесс ретінде кез-келген жаңалық енгізу жұмыстарын қамтиды. ХХІ ғасырда Инновацияға деген қажеттілік белгілі бір мәселені шешу жолында туындайды. Қазіргі мектеп жағдайындағы білім берудің ұлттық моделіне өту оқыту мен тәрбиелеудің соңғы әдіс-тәсілдерін, инновациялық педагогикалық технологияны игерген, психологиялық-педагогикалық диагностиканы қабылдай алатын, педагогикалық жұмыста қалыптасқан бұрынғы ескі сұрлеуден тез арадаарылуға қабілетті және нақты тәжірибелік іс-әрекет үстінде өзіндік дағдылы жол салуға икемді, шығармашыл педагог-зерттеуші, ойшыл мұғалім болуын қажет етеді.

Мен өзімнің еңбек өтілімнен алынған тәжірибем бойынша айтар болсам, оқушыға математиканы оқытуда интернет-платформалардың мүмкіндіктері өте тиімді. Себебі бүгінгі ұрпаққа білім беруде біз әлемдік көшбасшы елдерден тіпті бір секундқа да артта қалмауымыз керек. Сондықтан да мен оқушыларымасабак беруде daryn.kz, [bilimland](http://bilimland.kz) және де әлі күнге дейін қолданатын басқа белгілі интернет-платформаларды пайдаланудамын. Осы платформалардағы бейнероликтер, тапсырмалар, тест сұрақтары оқушылар үшін түсінікті және қолжетімді жағдайда құрастырылған. Мұндай сабақтарды мұғалімдер өздері жасайды және әртүрлі сайттарға жүктейді, бұл қазіргі заманғы интернет жүйесімен басқа әріптестерімізбен қашықтықтан тәжірибе алмасуға мүмкіндік береді.

Жоғарыда ұсынған платформалар мен әдістерімнің мақсаты оқушының математиканы ғана емес жалпы пәндерді терең түсіну қабілетін дамыту, алған білімдерін сыныптан тыс жерде, кез келген жағдайда тиімді пайдалана білуін қамтамасыз ету болып табылады. Ақпараттандыруды қолдана отырып, әдіс-тәсілдерді қолдану оқушыға нақты білім беруді мақсат тұтқан мұғалімнің өз сабақтарын оқушының идеясы мен білім-біліктілігін дамытуға ықпал ететін міндеттерге сай ұйымдастыруын талап етеді. Мұндай міндеттер оқушылардың оқыған тақырып бойынша білімдерін өз деңгейінде көрсетіп, кейбір болжамдар бойынша өз ойларын жеткізе алатындай, пікір - көзқарастарын нақтылап, жаңа ұғым-түсініктерін дамытуға орайластырылып құрылады. Осы технологияларды, платформаларды сабақта қолдану барысында мұғалім жекелеген оқушылардың сабақ тақырыбын қабылдау ерекшеліктерін түсінуге ұмтылу, оқушылардың білім түсініктерін жетілдіру немесе жақсарту мақсатында олармен жұмыс жүргізу қажеттігін ұтымды және кейбір оқушылардың тақырыпты өзінеоңтайлы бірегей тәсілдермен меңгеретіндігін жете түсінуі сынды басымдықтарға ие болады [5, 177 б.].

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. К.Ж. Бұзаубақова. Жаңа педагогикалық технология. (оқулық) Тараз. ТарМУ, 2003ж. -12 бет.
2. Назарбаев Н.Ә. Тәуелсіздік дәуірі.- астана. 2017 ж- 214б

3. Головашкина, Л. Сдвоенный урок как обмен житейским опытом / Л. Головашкина// Педагогическая техника.- 2010.- №1.-С.29-30.
4. Қ. Өстеміров, А.Айтбаева, Қазіргі білім беру технологиялары, Алматы, 2006ж. -91 бет.
5. Педагогика жаршысы №4 2010 ж.-177 бет.

Ұлттың ұлы ұстазы

Кузембаева Галия Амангельдиновна,
Солтүстік Қазақстан облысы Петропавл қаласындағы Қожаберген жырау
атындағы №6 орта мектебінің тарих пәнінің мұғалімі,
kuzembaev.7@mail.ru

Түйінсөз

Түйін сөздер: Ахмет Байтұрсынов халқымыздың рухани көсемі бола білді.

А. Байтұрсынұлы - ақын, жазушы, аудармашы, публицист, қоғам қайраткері, ағартушы, этнограф, фольклорист, түркітанушы, әдебиетші, тілші, ғалым. Оның бүкіл еңбегінің мәнін бір ауыз сөзге сыйғызып айтар болсақ, ол бас әріппен жазылған Ұстаз, халық ұстазы. Ахмет Байтұрсыновтың өмір жолы қазіргі Қостанай облысы Жангелдин ауданы Ақкөл жағасындағы Сарытүбек деген жерде басталды. Алдымен ауыл мектебінде (1882-1884), кейін Торғайдағы орыс-қазақ училищесін (1891), Орынбор мұғалімдік мектебін бітірген. 1895-1909 жылдары Ақтөбе, Қостанай, Қарқаралы уездерінде мұғалімдік қызмет атқарды. Отаршылдыққа қарсы күрес үшін бірнеше рет тұтқындалды, жер аударылды (1909). 1913-1917 жылдары «Қазақ» газетінің редакторы, 1918-1919 жылдары Алашорда қатарында, ал 1919 жылдан қазақ өлкесін басқаратын әскері – революциялық комитеттің мүшесі, 1922-1925 жылдары Қазақстан Халық ағарту комиссариаты жанындағы Ғылыми әдеби комиссиясының төрағасы, халық ағарту комиссары, 1925-1929 жылдары Қазақ Халық ағарту институтында және ҚазПИ-де оқытушылық қызмет атқарды.

Ф.И.Голощекиннің нұсқауымен Алаш қозғалысы қайраткерлеріне қарсы жасалған қуғын-сүргін кезінде, 1929 жылы 2 маусымда 43 Алаш қозғалысы қайраткерлерімен бірге ол Алматыда тұтқынға алынып, осы жылдың соңында тергеу үшін Мәскеудегі Бутырка абақтысына жөнелтілді. КСРО Халық комиссарлар кеңесі жанындағы ОГПУ «үштігінің» 1930 жылы 4 сәуірдегі шешіміне сәйкес Байтұрсынов ату жазасына кесілді. Бұл шешім бірнеше рет өзгерістерге ұшырады: 1931 жылы қаңтарда 10 жылға концлагерьге ауыстырылса, 1932 жылы қарашада 3 жылға Архангельскіге жер аударылсын деп ұйғарылды. 1937 жылы 8 желтоқсанда ату жазасына кесілді. Абақтыда отырған кезінде тергеушілердің қойған сауалына: Менің идеалым – қазақ халқының тұрмыс жағдайын, мәдениетін мүмкін болғанша көтеру, ал мұның өзі оның Ахмет Байтұрсынұлы- қыры мен сыры мейлінше мол адам. Біріншіден, ол гiлiктi дамуының алғышарты болғандықтан мен осы мұратты қандай билік қамтамасыз ете алса, соған риза болмақпын» деп жауап қайтарған еді.

А.Байтұрсынов қазақ тілінің тұңғыш әліппесі мен оқулықтарының авторы, соңынан із салған жаңашыл ағартушы. Ол жазған мектеп оқулықтары 1914-1915 жылдан 1927-1928 жылға дейін пайдаланылып келді. Қазақ оқушыларының бірнеше буыны сауатын Байтұрсынұлының "Әліпбиімен" ашып, ана тілін Байтұрсынұлының "Тіл құралы" арқылы оқып үйренді. Ахмет

Байтұрсынұлының жас қазақ ғылымына еткен қызметі тек тіл білімі саласында ғана емес, әдебиет тану саласында да айтарлықтай болды деп санаймыз. Өткен ғасырдың II- жартысында- ақ халық ауыз әдебиеті үлгілерін жинап, 1923 ж. "Ер Сайын" жырын Москвада шығарады. 1926 ж. "23 жоқтау" атты жинағы жарық көреді. Бұл да қазақ ауыз әдебиеті үлгілері. А. Байтұрсыновтың "Әдебиет танытқыш" атты көлемді еңбегі- әдебиеттану ғылымы мен қазақ әдебиеті тарихына арналған тұңғыш зерттеу жұмысы. Қазақтың ұлттық әдебиеттануының ғылыми негізі, әдістемелік арналары, басты-басты терминдері мен категориялары түп-түгел осы кітапта қалыптастырылған. Ахмет Байтұрсынұлы- ақын және мықты ақын. Оның өлеңдері "Қырық мысал", "Маса", "Үзік" деген аттармен 1912 жылдан 1922 жылға дейін бірнеше рет жарияланған. "Масаға" енген өлеңдер қараңғылық, надандық, шаруаға енжарлық, қазақты шағуға дайын тұрған жылан.

Оның иесі аяқтары ұзын, сары маса болып ызындап, ұйықтап жатқан халқын оятпақшы ызындап ұшқан мынау біздің сары маса,

Сап- сары аяқтары ұзын маса,
Өзіне біткен түсі өзгерілмес,
Дегенмен қара яки қызыл маса.
Үстінде ұйықтағанның айнала ұшып.
Қаққы жеп қанаттары бұзылғанша.
Ұйқысын аз да болса бөлмес пе екен,
Қоймастан құлағына ызындаса?

Қазақ қоғамына рухани тәрбие беруде рөлі өлшеусіз және бүгінгі күні де осы қуатынан айрылмаған осы кітапшаға бағаны қазақтың ұлы ақыны Сұлтанмахмұт Торайғыровтың сөзімен бергеніміз жөн болар. Сұлтанмахмұт бір үйге келіп отырып: "Оқитын кітаптарың бар ма деп сұрағанда, оған үй иесі: "Маса" дейтін бірді айтып бірге кететін бір қиссамыз бар",- деп, қолына Ахметтің кітабын беріпті. Соған назаланған Сұлтанмахмұт "Тұтқындағы Байтұрсынның "Масасына" деген өлеңін жазған екен /1914 ж/.

Бағың жоқ көр соқырдың көзі алдында,
Мұңыңды жылап шақшы өз алдыма:
Гауһар тұрсын, айырып алтыныңды.
Аузына керек тас деп бір алды ма?

Сұлтанмахмұттың осындай бағасынан кейін "Маса" жинағына қандай да болмасын пікір айтудың өзі артық болардай! Қалай да халықты ояту, оның санасына, жүрегіне, сезіміне әсер ету жолдарын іздеген ақын ұлы Абай тапқан соқпақ орыс әдебиеті үлгілерін пайдалану, аударма жасау дәстүріне мойынсұнады. И. А. Крылов туындыларын аударып, "Қырық мысал" деген атпен 1909 жылы Петербургте бастырып шығарды. Мысалдарда әр түрлі аңдар, әр түрлі адамдар кейпінен хабар беріп, ишара тұжырым жасалады. Кісілердің мінезі, өмір ағысы, тағдыр сабағы, заман қабағына қатысты көптеген жайттар- ды, әсіресе, патша отаршыларының зорлық- зомбылығы, жуандардың, байлардың тепкісі, елдің азып- тозуына байланысты сарындарды А. Байтұрсын-ұлы жұмбақтап, тұспалдап жеткізеді.

А. Байтұрсынұлына М. Әуезов былай баға берген: "Бір басында сан салалы өнер тоғысқан, телегей- теңіз энциклопедиялық білім иесі, қайшылығы мол тартысты ғұмырында қараңғы қалың елін жарқын болашаққа сүйреуден басқа бақыт бар деп білмеген ірі тұлға, халықтың "рухани көсемі".

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Байтұрсынов Ахмет Әдебиет танытқыш.Зерттеу мен өлеңдер. Алматы.Атамұра,2003.-208 бет.
2. Байтұрсынұлы Ахмет / Алаш қозғалысы. – Алматы: «Сардар» баспасы, 2014. – Б.107-110
3. Ахмет Байтұрсынұлы – қазақ руханиятының көсемі. Халықаралақ ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы: Елтаным баспасы, 2013. – 416 б

Ахмет Байтұрсынов – ұлттың ұлы ұстазы

Кабдуали Шарипа,
Павлодар облысы, «Ақтоғай ауданының жалпы білім беретін Шолақсор
орта мектебі» КММ-нің қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі
sharipa_k@mail.kz

Бүгінгі ұрпақ ұлы ғұлама ғалым, аса көрнекті қоғам және мемлекет қайраткері Ахмет Байтұрсынұлының қазақ тілі білімінің қалыптасуына ұйытқы болған орасан зор еңбегі жайлы терең оқып таниды.

Оқу-ағарту идеясы – Ахмет Байтұрсынұлының әлеуметтік қызметінің арқауы, азаматтық борышының негізі, идеологиялық платформасының тіреуі. Бұл платформаны мықтап ұстауға итермелеген - оның туған халқыныңтағдырын ойлаған қамқор - әрекеті. XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамыжатқан отар ел болатын. Халқы үшін сол кезде белең қаққан ойшылдардың көзімен көріп, сөзімен айтқанда, бұл тұстағы қазақ халқы «көгі қараңғы, көңілі ұйқылы, еспесі жоқ қайығы қалтылдақ, малы талауда, жаны қамауда» болған «қайран ел, қайран жұрт» еді. Қазақ халқын әлеуметтік теңдікке, азаматтық мәдениетке жеткізетін, амал- әрекеттің бастысы «түгел қазақты» сауатты етіп, көзін ашу, «надандық, өнерсіздік ата жолдасымыз болған соң, олжалы жерде үлестен қағылғанымыз, ордалы жерде орыннан қағылғанымыз, жоралы жерде жолдан қағылғанымыз – бәрі надандық кесапаты».

1913 жылдың өзінде ол «Қазақ» газеті мінбесін пайдаланып, қазақ қоғамына оқу - білімнің қажеттігін халықтың экономикалық тұрмыс жағдайымен байланыстырып дәлелдейді. Ахмет бұдан 80 жылдай бұрын байқап - түйгендері, айтқан пікірлері дәл бүгінгі күні айтылып жатқан мәселелерімізбен үндес келеді. «Қазақ жерінде өндіріс жоқ, шикізатын сатады, сол шикізатынан жасалған өнімді екі- үш есе қымбат түрде сатып алады. Бұл надандықтан келген кемшілік» деп жазды «Қазақ» газетінде. Надандық депотырғаны — халқының білім - ғылымнан қалыс келе жатқандығы. Қалыс қалуғаүлкен себеп — қазақ жерінде мектептер аз, сол аз мектептердің өзінде мұғалімдер жетіспейді, ұлт кадрларын даярлайтын орындар жоқ дейді. Демек, қазақ халқы қараңғы дегенде, кінә халықта емес, сол қараңғылықтан құтқаратын мүмкіндіктердің жоқтығында екендігін «алты миллион қазаққа алты ат жегіп, тарта алмады деп өкпелеу жөн бе!» деп бейнелі түрдегі тілмен білдіреді.

Қазақ тіл білімінің ана тіліміздегі іргетас қалаудағы Ахметтің тағы бір зор еңбегі — ғылымының осы саласының терминдерін жасауы. Ғалым қазақ тілі грамматикасына қатысты категориялардың әрқайсысына қазақша атау ұсынды. Осы күні қолданылып жүрген зат есім, сын есім, етістік, есімдік, одағай, үстеу, шылау, бастауыш, баяндауыш, жай сөйлем, құрмалас сөйлем, қаратпа сөз деген сияқты сан алуан лингвистикалық атаулардың баршасы Ахмет Байтұрсынұлынікі. Бұлар не бұрынғы қарапайым сөздің мағынасын жанғырту

арқылы, не жаңа тұлғадағы сөз жасау арқылы дүниеге келген соны сөздер, сәтті шыққан атаулар екенің олардың күні бүгінге дейін қолданылып

Ахмет Байтұрсынұлының 1928 жылы Қызылордада жарық көрген екі бөлімнен тұратын екі кітапты «Тіл жұмсар» деген еңбегі белгілі.

Ол методика саласында 1910 жылдардан бастап 1927-1928 жылдарға дейін бірнеше материалдар жинаған. Жазу таңбаларын үйрету амалдарын түсіндіретін «Баяншы» атты кітапшасы 1912 жылы жарық көрген. Жалпы сауат аштыру әдістерінің жөн-жобасын «Әліп-би астары» атты методикалық еңбегінде тағы көрсетеді. 1927-1928 жылдары «Жаңа мектеп» журналында қазақ тілі методикасына арналған бірнеше мақала жариялайды. Қазақ тілін ана тілімізде тұңғыш зерттеуші Ахмет Байтұрсынұлы өзінің алдына жүйелі бағдарлама қойғанға ұқсайды: ол әуелі қазақтың ұлттық жазуын (графикасын) жасауды мақсат еткен, бұл үшін араб алфавиті негізіндегі «Байтұрсынов жазуы» дүниеге келген, екінші-сол жазумен сауат аштыруды ойлаған, бұл үшін «Оқу құралы» атты әліппе оқулығын жазған, одан соң қазақ тілінің грамматикалық құрылымын ана тілінде талдап беру мақсатын қойған, бұл үшін «Тіл құралды» жазған.

Ахметтің қазақша әліппе жасауы, араб жазуына кіргізген реформасы, қазақ тіл білімінің негізгі терминдерін жұртымыздың образды ойлау мүмкіндігімен сабақтастырып өз топырағымыздан тауып, оларға тұңғыш анықтама бергені, дыбыс жүйесін (фонетика), сөз жүйесін (морфология), сөйлем жүйесін (синтаксис) қалыптастырып шығарған ұлы еңбегі өз кезінде де айтылған болатын. «Ахметтің Октябрь төңкерісіне дейін қазақ халқын оятуретінде көп еңбегі сіңді. Қазақ мектебі, қазақ тілі секілді орында оның еңбегі мол... Әр тілдің айдауында жүрген қазақ балаларына қазақ тілімен кітап жазған, қазақ тілінің негізін жасап, қазақ мектебінің іргесін қалаған алғашқы адам – Ахмет. Ахметтің бұл тарихи еңбегі бағаланбай қалмақ емес. Бұны пролетариат та бағалайды», – деп жазды Сәбит Мұқанов, 1929 жылы 5 мамырда Ахмет Байтұрсыновтың өз қолымен жасап берген газет және журналдарда жарияланғаннан басқа ғылыми, ғылыми-методикалық, еңбектердің тізімі» деген құжат ҚазПУ архивінде сақталған.

Өз қолымен жазған «Өмірбаянында» (1929, 8 наурыз) Ахмет Байтұрсынов былай дейді: «Орынборға келгеннен кейін, біріншіден, қазақ тілін фонетикалық, морфологиялық және синтаксистік тұрғыдан зерттеумен; екіншіден, қазақ алфавитін, орфографиясын жеңілдету және реттеу үшін реформа жасаумен; үшіншіден, қазақ жазба тілін лексикалық шұбарлықтан, басқа тілдердің синтаксистік ықпалынан тазартумен; ақыры, ең соңында, төртіншіден, проза тілін кітаби тіл арнасынан стилистикалық өңдеу, қазақ сөздерінен термин жасау арқылы халықтың жады тілінің арнасына көшіру істерімен айналыса бастадым. Бұлар өзім жасаған оқулықтар және өзім редакциялаған «Қазақ» газеті арқылы іске асты».

Бұл жолдарда ғалымның өмір бойы жасаған істері тиянақты, жүйелі түрде айтылған. «Тіл – адамның адамдық белгісінің зоры, жұмсайтын қаруының бірі. Осы дүниедегі адамдар тілінен айрылып, сөйлеуден қалса, қандай қиындық

күйге түсер еді, осы күнгі адамдар жазудан айрылып, жаза алмайтын күйге ұшыраса, ондағы күйі де тілінен айрылғаннан жеңіл болмас еді. Біздің заманымыз жазу заманы – жазумен сөйлесу ауызбен сөйлесуден артықдәрежеге жеткен заман...”, – деп жазды ол. Бұдан кейін жазуға үйрету, хат таныту мәселелері сөз болады. Қазақ мектептеріндегі оқыту жайлы, олардың қиындықтарын таратып айта келіп, автор өзінің оқыту әдістерін ұсынады. Жалпы ғылыми мәні бар пікірлерді де айтып отырады. Мына тұжырымға көңіл бөліп, ой жүгіртіп көріңіз:

«Дүниедегі жұрттардың тілі негізінде үшке бөлінеді:

- 1) түбіршек тіл
- 2) жалғамалы тіл
- 3) қопармалы тіл.

Түбіршек тіл түпкі қалыбынан өзгерілмей жұмсалады, мәселен: қытай, жапон тілдері. Жалғамалы тіл сөздің аяғына жалғау қосылып өзгерілетін тіл, мәселен: түрік, финн тілдері.

Ахмет Байтұрсынұлы қазақ әліппесі мен қазақ тілі оқулықтарын жазуды 1910 жылдардан бастап қолға алады. Онымен қоса қазақ графикасын жасауға кіріседі. Қазақ графикасының негізіне қазақтың мәдени дүниесінде көп ғасырлық дәстүрі бар, өзге түркі халықтарды да пайдаланып отырғандықтан, туыстық, жақындық сипаты бар араб таңбаларын алады. Оны қазақ фонетикасына икемдейді, ол үшін қазақ дыбыстары жоқ таңбаларды алфавиттен шығарады, арабша таңбасы жоқ дыбыстарына таңба қосады, қазақ тілінің жуанды-жіңішкелі үндестік заңына сай жазуға ыңғайлы дәйекші белгі жасайды.

Сөйтіп, 24 таңбадан тұратын, өзі «қазақ жазуы» деп, өзгелер «Байтұрсынов жазуы» деп атаған қазақтың ұлттық графикасын түзеді. Одан осы жазуды үйрететін әліппе жазады.

Ахмет Байтұрсынұлы сөздің мәндік, грамматикалық сырын, сипатын өте терең де нәзік біліп, зерттеген. Тілдің жалпы қасиеттері туралы ол: “Сөз өнерінде жұмсалатын зат – сөз”, – дейді. Сөздің мағынасы өте күрделі, көп екенін былай баяндайды: “Қазақ тілі қазақ ортасындағы бәріне бірдей ортақ мүлік болғанымен, бәрі бірдей пайдаланбайды. Әркім әр сөзді өзінше қолданады, өзінше тұтынады”, – дегенді айтады. Сонда, тілдің құрылымын зерттегенде “Дыбыс заңы”, “Сөз жүйесі”, “Сөйлем жүйесі” деп бөліп, тілге таң қаларлықтай жүйелі түрде қараған, қазіргі лингвистикалық түсініктерді алдын ала балжай білген. Ахмет Байтұрсынұлының қазақ, түрік ғылымы үшін аса бағалы еңбектері – “Тіл құрал” деген кітаптары. “Тіл құрал” деуде түзуші тілдің құралдық қызметін жоғары қойған. Мақсат – ана тілінде зерттеу керек екенін Ахмет Байтұрсынұлы жақсы білген. Сондықтан да, “Тіл құралдары” тек оқулық емес, ғылыми еңбек дәрежесінде жазылған, өз заманындағы теңдесі жоқ еңбектердің бірі болды.

Ахмет Байтұрсынұлы: “өз тіліне ерекше мән берген: “...hәр жұрт баласын әуелі өз тілінде оқытып, өз тілінде жазу-сызу үйретіп, өз тілінің жүйесін білдіріп, жолын танытып, балалар әбден дағдыланғаннан кейін басқаша оқыта

бастайды. Біз де тіліміз бұзылмай сақталуын тілесек, өзгелерше әуелі өз тілімізбен оқытып, онан соң басқаша оқытуға тиіспіз” Бақытжан Хасанұлы: “Ахаң ана тілінде оқыту үшін бел шешіп күресті”. “Біздің қазіргі ел ішіндегі мектептерімізде жоғарыда айтылған шарттардың біреуі-ақ бар, ол бар дегеніміз – ана тілмен оқыту” – деп қазақтан өзге ұлттарды да ана тілінде оқытуға шақырады.

Ахмет Байтұрсынұлы тіл дамытарлық 3 бағытта бірдей қалам тартты. Олар: тілдің таңбалануы, тілдің жаңаруы және тілдің қалыпқа түсуі, яғни нормалануы. Енді осы принциптерге қысқаша тоқталып кетсек, тілді жазу тіліне айналдыру, жазуды жетілдіру – адамдардың тілді саналы түрде дамытуының бірден-бір көрінісі. Ахмет Байтұрсынұлы “Тіл – құрал” атты еңбегінде жазудың маңызын былайша баяндайды: “Осы күні адамдар жазудан айырылып, жаза алмайтын күйге ұшыраса, ондағы күйі де тілінен айрылғаннан жеңіл болмас еді. Біздің заманымыз – жазу заманы: жазумен сөйлесу ауызбен сөйлесуден артық дәрежеге жеткен заман. Алыстан уақытпен сөйлесуге болмайды: жазумен дүниенің бір шетіндегі адам екінші шетіндегі адаммен сөйлеседі, сондықтан сөйлей білу қандай керек болса, жаза білудің керектігі одан да артық. Сөйлегенде сөздің жүйесін, қисынын келтіріп сөйлеу қандай керек болса, жазғанда да сөздің кестесін келтіріп жазу сондай керек. Сөздің жүйесін, қисынын келтіріп жаза білуге: қай сөз қандай орынды қалай өзгеріп, қалайша бір-біріне қиындасып, жалғасатын дағдысын білу керек”.

Сонымен, Ахмет Байтұрсынұлы: “Қазаққа керек оқу екі түрлі: бірі – мұсылманша оқу, бірі – орысша оқу”, – дейді. Мұсылманша болғанда ол қазақша оқуды айтады. Ғалым: “Қазақша оқу дегенде мен осы күнгі мұсылманша жүрген жолмен оқуды айтпаймын, қазақтың тіліменен оқуды айтамын” – деп нақтылайды. Ахаңша “Орысша оқу қазақша оқығанның үстіне керек”. Осыдан біз Ахмет Байтұрсынұлының ойын тұжырымдасақ, орыс тілі бізге әлі керек, керек болғанда ана тілімізден кейінгі екінші тіл ретінде керек.

Ахмет Байтұрсынұлы I Бүкілодақтық түркішілдер құрылтайында былай дейді: “... Мы все иностранные слова будем брать в таком виде, чтобы это было легко для произношения казаков”. Осыдан-ақ, Ахмет Байтұрсынұлының астарлы саясатын көреміз.

Ахмет Байтұрсынұлы өз еңбектерінде тек тілді оқыту әдістемесінің мәселелері мен тіл тарихы мәселелерін ғана зерттеген жоқ. Оның шығармаларында, біздіңше, бірінші қатарда тіл теориясының мәселелері тұрды. Солардың бір қатарының ғылыми шешімін Ахмет Байтұрсынұлы лингвистикада бірінші болып тапты, ғылыми шешім табуға бірінші болып әрекет жасады. XX ғасырдың басында Ахмет Байтұрсынұлы қазақ тілінің материалында терең және кең лингвистикалық, методикалық зерттеулер жүргізді.

Қорытынды

Ахмет Байтұрсынұлы мұрасы – барлық түркі халықтарын байланыстыратын алтын өткел. Оның әралуан ғылым саласында көп оқып, батыс, орыс әдебиетін жақсы білгендігі барлық еңбектерінде айқын көрініп

тұрады. Ахмет Байтұрсынұлы – ең бірінші болып тіл біліміндегі өзекті мәселелерді ғылыми тұжырым жасаған тілтанушы ғалым.

Ахмет Байтұрсынұлы реформалаған қазақ жазуы өз кезінде қазақ халқының өмірінде, оның мәдениеті мен ғылымында үлкен роль атқарды. Жаппай көпшілік қауымды сауаттандырған, жазу мәдениеті мен жазба әдеби тілінің дамуына әсер еткен, мәні мен маңызы зор құбылыс болды. Оның қазақ тілінің дыбыстық жүйесіне сәйкестендіріп жасаған әліппесі, оның емлесін туған тілімізде дұрыс беруі қазақ фонетика ғылымында тұңғыш рет іс жүзінде жүзеге асқан еңбек болды. Ол қазақтың дыбысына, сөзіне, арнап әріп шығарды, әріптен әліпби түзеді, оқу құралдарын жазды, қазақ халқын бостандыққа, жарқын өмірге бастады, жол көрсетті. Бұрынғы қарапайым қара сөздерді жаңғыртып, халық санасына қалыптастыру басты мақсаттарының бірі. Көкейіндегі түйілген ойды ана тіліндегі асыл, ұтқыр сөздермен жеткізе білген. Өлеңдеріндегі сөздердің өзі адам көңіліне талпыныс, алға қарай жол бастапкөш артында қалып қоймауға себепші болған. Қазақ тілін болашақ ұрпақтарға дамыта түскен қалпында басқа тілдерден биігірек ұстап, тазалығын сақтауға демеу болады. Қазақ тілінің табиғатын, құрылымын танудағы қызметі қазіргі мектептерде қазақ тілін пән ретінде үйрететін оқулықтар жазумен ұласады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Байтұрсынов А. Дыбыстарды жіктеу Қазақ тілі, 1922. – № 22.
2. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.
3. Жүсіпұлы М. Ахмет Байтұрсынов және қазіргі қазақ тілі фонологиясы. – Алматы: Ғылым, 1998. – 216 б.
4. Қордабаев Т. Ахмет Байтұрсынұлы және қазақ тіл білімі Орталық Қазақстан, 1992. – 2 шілде.
5. Сыздықова Р. Сан қырлы саңлақ ақын Социалистік Қазақстан, 1989. – 4 январь.
6. Сыздықова Р. Ахмет Байтұрсынов. – Алматы, 1990. – 51 б.
7. Ұлттың ұлы ұстазы: “Ұлы тұлғалар” атты ғылыми-библиографиялық серия Құрастырушы В.Қ. Күзембаева. – Алматы: Қаз. Рес. Білім және ғылым министрлігі, Орталық ғыл. кітапхана, 2001. – 305 б.
8. Ұлттық рухтың ұлы тіні. Ғылыми мақалалар жинағы (қазақ, орыс, ағылшын т.б. тілдерде). – Алматы: Ғылым, 1999. – 568 б.

Жаңа Қазақстандағы заманауи мұғалімнің іс – әрекеті

Жылкайдарова Шырай Сакеновна,
Павлодар облысы Екібастұз қаласының №11 жалпы орта білім беру мектебінің
биология пәнінің мұғалімі
Shiko_1980@mail.ru

«Мұғалім қандай болса, мектебінде сондай болмақ»

«Мен Мемлекет басшысы ретінде өскелең ұрпақтың болашағына баса мән беремін. Жастарға зор үміт артамын. Жастарымыз атқарылып жатқан ауқымды жұмыстың, реформалардың игілігін міндетті түрде көреді. Олардың арасында көзі ашық, көкірегі ояу, ойы ұшқыр азаматтар аз емес. Біз өскелең ұрпаққа жол ашу үшін барлық жағдайды жасауымыз керек», – деді Президентіміз Қасымжомарт Кемелұлы өз жолдауында. [1]

Мемлекетіміздің білім саласын дамытуда атқарып жатқан ауқымды істерін біздер педагог ретінде бар күш - жігерімізді аямай қолдауымыз қажет. Қазақ ұстазының осы саладағы атқарар міндетінің сара жолын салуда ұлы ұстаз Ахмет Байтұрсыновтың еңбегі орасан зор.

Бүгінгі таңда дамыған мемлекеттердің қатарына енудің ең басты жүйесі – білім беру жүйесі. Өйткені, болашақ өскелең ұрпақтың қолында. Жас ұрпаққа білім беру әріп танып, жазумен ғана шектелмейді. Өскелең ұрпаққа ең қажеттісі – сапалы білім.

Сапалы білімді беретін ұстаз қандай болуы керек? Оның осы бағыттағы іс – әрекеті қандай болмақ.

Менің мамандық таңдауыма себепкер болған әкем еді. Ол кісінің айтуынша ертеде үлкен қариялардың қолына су құйған балаларға ұстаз бол деп бата берген екен. Ұстаздың есімі әрқашанда сыйлы, сөзі бағамды орны төрде болған дейтін. Ендеше мен өзімнің осы ұғымға сай болуым керек екенін мамандық таңдағаннан бастап ой – санаммен сезіндім.

Дәл бүгінгі уақытта ұстазға деген жауапкершіліктің еселеп артқанын күнделікті жүргізіліп жатқан реформалардан сезініп, білуге болады.

Осыған орай өзімнің биология пәнін оқытуда қолданатын әдіс – тәсілдерімді жинақтап, оның ішінен ең тиімдісін қолдануды және оның нәтижесін саралап отыруды әдетке айналыруды мақсат еттім. Себебі ұстаз үнемі дамып отырмаса, оның шәкірттерінің де шың басына шығуы екі талай.

Ұстаздың жұмысының жемісті болуына әсер ететін қазіргі заманауи технологиялардың көмегі көп. Оның бір дәлелі ретінде пандемия кезінде қашықтықтан оқыту кезінде қолданған ақпараттық технологиялардың түрлерін атап өтсек болады.

Себебі үйде отырып қашықтықтан білім алған оқушылармен байланысқа түсудің құралдары ретінде whatsapp, zoom қосымшалары кеңінен пайдаланылды. Осы бағытта ұстаздардың заманауи технологиялардың көмегін пайдалана отырып, өз бетімен іздену, қосымшалар арқылы түрлі

бейнероликтермен презентацияларды жариялап, емін – еркін сабақтарын жүргізе алды.

Кейін мектепке оралған соң балалармен ашылған whatsapp қосымшасындағы жеке чаттарды сабақ беру кезінде қолдануды жалғастырып кеттім.

10-11 сыныптарда биология пәнін оқытуда қолданып жүрген оқулықтарымыз аптасына 4 рет оқытылатын оқу бағдарламасымен жасалған. Оқушыларға берілетін оқу жүктемесінің азаюына орай кейінгі кездері бұл сыныптарда биология аптасына екі рет өтетін болып өзгерді. Былайша айтқанда оқулықтағы тақырыптардың барлығын қамту үшін бір сабақта бірнеше тақырыпты қамту қажеттілігі туды. Осы мәселе өзіме де оқушыларға да ыңғайсыздық туғызды. Мен осы тұста «Төңкерілген оқыту» әдісін зерттеп оны біртіндеп сабаққа қолдану туралы шешім қабылдадым. Осы әдіспен таныстырып өтуді жөн санадым.

«Төңкерілген оқыту» – барлық НЗМ мектептерінде қолданылып келе жатқан жаңа педагогикалық әдіс. Бұл әдіс арқылы оқушыларды ынталандырып, көптеген жетістіктерге жете алады және өз бетінше білім алуына жағдай жасалады. Аталған педагогикалық әдіс жаратылыстану пәндерінде ақпараттық технологияларды тиімді қолдануға және оқушылардың өз оқуы үшін жауапкершілікті сезінуіне оң әсерін тигізеді. Оқушылардың оқуы сыныптан тыс үйде жалғасып, сабақ барысында олар мұғалімнің көмегімен білімдерін бекітеді. Оқушылар алдын ала теориялық материалды меңгеріп келгендіктен, сабақта мұғалімнің көмегімен теориялық білімін қолданып, тәжірибе жүзінде тапсырмаларды орындайды. [2]

АҚШ университеттерінде «төңкерілген сынып» әдісін қолданудың негізгі эффектілерінің ішінде мыналарды атаған:

- ✓ сабаққа қатысудың артуы;
- ✓ өзара әрекеттестік пен ынтымақтастықты ынталандыру;
- ✓ шектеулі аудитория үшін өтемақы;
- ✓ оқу үлгерімін жақсарту;
- ✓ оқушылардың ынтасын, белсенділігін арттыру;
- ✓ саралап оқыту

2007 жылы АҚШ мектебінде алғаш өз тәжірибелерінде қолданған америкалық химия пәнінің мұғалімдері Аарон Самс пен Джонатан Бергманн «Төңкерілген оқыту» технологиясын сипаттады. Тәжірибе жасау барысында оқушылардың жаңа тақырып бойынша лекцияны қарастырып, сыныпта соған негізделген тапсырмаларды орындады. Екі ұстаз алдын ала сабақтарға видео түсіріп, оны оқушыларың үйде қарап шығып, сол ойынша өз беттерімен білім алуларына бағыттады. Бұл әдіс қайта қарауды қажет ететін, әсіресе сабақтан көп қалатын оқушыларға көмектесетін- жақсы идея деп санады.

«Төңкерілген сынып» бұл - оқытудың инновациялық сценарийі. «Төңкерілген сыныптың» әдістемесі негізгі үш компоненттен тұрады:

1. Мұғалімдердің виртуалды бағдарламаларды дайындауы (топтау немесе құру): видеосабақтар, презентациялар, басқа да материалдар және тапсырмалар,

сонымен қатар оқушылармен байланыста болу үшін электронды қызмет көрсету;

2. Оқу іс-шараларын ұйымдастыру: мұғалімнің тақырып бойынша негізгі құзыреттілігін анықтау, сыныпта оқитын оқушылармен жұмыс істеу формалары, сыныптағы оқушылардың жұмысына арналған тапсырмаларды дайындау.

Сонымен қатар, оқушылар мұғаліммен бірге жұмыс жасау барысында қосымша тапсырмаларды шешеді: материалды тереңдете, біріктіреді және қайталайды;

3. Оқушылардың білімі мен құзыреттілігін ағымдағы және қорытынды бағалау. Мұғалім оқушылармен бірге соңғы жұмыс түрлерінің бірнеше түрін таңдай алады, мысалы, тест немесе жоба ретінде [2]

Биология сабағында «төңкерілген сынып» тәсілін қолдану өте тиімді. Себебі, биологияда тақырыптар теория және зертханалық жұмыстан тұрады. Зертханалық жұмыстарды орындауда уақыттың жетіспеушілігінен туындаған кейбір оқушылар сабақ мақсатына толық қанды жете алмайды.

	Дәстүрлі оқыту	Төңкерілген оқыту
Оқушы	«Тыңда, есте сақта және орында» схемасы бойынша ғана жұмыс жасау. Сабақ барысында белсенділіктің болмауы	Оқу үрдісінде оқушылардың тікелей қызығушылықтарының оянуы
АКТ	Технологиялар мен веб-құрылғыларды пайдалану	АКТ бойынша жұмыс жасаудың формасы мен әдісінің өзгеруі
Мұғалім	Үйретуші, оқушылардың тәртібін қадағалаушы және оқушылардың білімін бағалаушы	Оқушылардың өздігінен жұмыс жасауға көмек көрсетуші, сенімді қарым-қатынас
Әдістер	Пассивті түрдегі білім беру, мұғалімнің оқушыға берген білімі ғана	Белсенді және интерактивті білім беру. Жекеленген-бағытталған қатынас
Сабақтың құрылымы	Сыныптағы сабақ кезінде мұғалім оқушыларға сабақ түсіндіреді, ал үй тапсырмасын өздігінен орындайды және көмек сұрауға мүмкіндігі болмайды	Үйде өздігінен тақырып бойынша видеолекциялар, слайд қарастырады, ал сыныпта өзге оқушылармен бірге тапсырмалар орындап, үй тапсырмасын бекітіп, тақырыпты толықтай меңгереді

«Төңкерілген сынып» әдісін биологияда қолдану:

1. Биология пәнен оқу тақырыптары бойынша аптасына бірнеше бейнелекциялар дайындайды немесе бұл смк.еду.кз сайтындағы дайын мәліметтер болуы мүмкін;

2. Оқушылар мұғалім дайындаған бейнелекцияларды үйде зерделейді. Бейнесабактың ерекшеліктері:

- оқушы өз темпі бойынша тақырыпты қарастыра алады;
- уақыт бойынша шектеу болмайды;
- өзінің сыныптастарымен және ұстаздарымен онлайн дискуссия жүргізе алады;

-биологиядан жаратылыстану құбылыстарын ашқан ғалымдар туралы, құбылыстар жайлы өз қызығушылығы бойынша қосымша мәліметтер іздестіре алады.

3. Сабак уақыты зертханалық және басқада оқу әрекеттеріне арнала алады;

4. Білім алушылар білім деңгейіне қарап емес, жұптық, топтық және ұжымдық болып бөлініп бейне материалды қарастыруға, оқулықпен жұмыс жасауға немесе жұмыс жазуға бөліне алады. «Оқулықпен жұмыс» жасайтындар кітапты оқып, «жұмыс жазатындар» постер немесе қабырға қағазын жасап, ал бейнематериалдармен жұмыс жасайтын оқушылар жаңа ақпарат көздерін қарастырады. Осының нәтижесінде әр топта әртүрлі ойлау перспективасы мен ақпарат қабылдау қалыптасады. Нәтижесінде бір-бірімен ақпарат алмасып, сабактың мақсаты орындалады.

Артықшылығы	
Оқушылар үшін -сапалы білім ресурсы; -оқуға деген жоғары мотивация; -сабакқа деген қызығушылық; -әркім өз темпі бойынша оқу; -сабак материалының қолжетімді болуы; -топтық жұмыстың маңыздылығы; -сыныптан тыс уақытты тиімді пайдалану; -сабак уақытында бір-біріне көмектесу; -ақпарат көзін бағалау; -әркім өз әрекеті үшін жауапкершілікті болу.	Мұғалім үшін -сабакта бағыт-бағдар беруші; -оқытуға жеке көзқарас; -білім беру қызметін басқа жолмен ұйымдастырады; -студенттер тапсырма бойынша автоматты түрде жұмыс істейді; -білім сапасын диагностикалаудың жеңіл тәсілі; -оқу процесіне ата-аналарды тарту мүмкіндігі
Кемшіліктері	
Оқушылар үшін -компьютердің алдында көбірек уақыт жұмсау; -Интернетке тең емес қол жеткізу; -бұл сабакқа үйрену қиын; -ақпарат көздерін табу және сыни	Мұғалім үшін -маңызды бастапқы жүктемесі болады; -АКТ-технологиялар саласында білікті болуыңыз керек; -топтық жұмыс технологиясын

бағалау; -үй тапсырмасы сабақтың міндетті бөлігі болып табылады.	иеленуіңіз керек; -ата-аналарға әдіснаманың маңыздылығын түсіндіру.

Жоғарыда аталып өткен кемшіліктерді жою үшін алдымен, мақсаттар мен міндеттерді айқындап алып, оқушылармен тығыз қарым-қатынаста бола отырып жұмыс жасау керек. Мұғалімдер оқушы алдында беделді болу керек, ол өз бойындағы қасиеттерімен оқушыларға ұнай білуі қажет. Сонда оқушылардың бойында сыйласымдылық қасиеті туындайды. Оқушылар мұғалімді құрметтеу арқылы пәнге деген қызығушылығы арта түседі. Мұғалімдер оқушыларды шағын топтарға біріктіру, жауапты бірлесе іздестіру арқылы жұмыстың нәтижелі болуына ат салыса алады. Бұл әрекеттің мәні: «топішіндегі тақырыпты түсініп, оқыған оқушы тақырыпты түсінбеген оқушыға айту арқылы барлық топ мүшелері қамтылады». Қорыта айтқанда, оқушыларға оқу тапсырмасын ұсынғанда немесе сұрақ қойғанда, оларды бірлесе жұмысжасауға ынталандыру керек.

«Төңкерліген сынып» технологиясын қолдану арқылы әрбір оқушының маңайына қолау ортасы құрылады. Жауапкершілік жүктеледі. Өз бетімен ізденуіне жол ашады. Білімді дайын күйде алмайды, сондықтан дайын білімнің қадірі кетпейді. Өзінің білетіні мен білгенін толықтыру әрі онымен бөлісуге асығатын оқушыда пәнге деген мотивация пайда болады.

Осы бағытта жүргізген 1 сабағымнан үзінді көрсеткім келеді. Тақырып бойынша оқушыларға жаңа сабақтың тақырыбы мен мақсаты беріледі. Үйде қарастыратын мәліметтер жаңа тақырыпқа ссылақ және qrcode арқылы беріледі. Келесі сабақта оқушылардың ақпараттар көзінен алған білімдері бойынша тапсырмалар беріліп, талданады, бағаланады, бекітіледі.

Сабақтың тақырыбы: Тістің құрылысы мен қызметі, сүт тістердің тұрақты тістерге ауысуы. Тіс гигиенасы. Адамның асқорыту жолдарының құрылысы, асқорыту бездері. Асқорыту мүшелерінің қызметі.

Сабақтың мақсатын кою: «Бұлтты сөздер» әдісі арқылы топтастыру 	Сабақтың дәйексөзін құрастыр: «Ас сіңімді болсын десең, асқазанды таза ұста»	Сабаққа арналған презентация QRcode арқылы беріледі.
Тапсырма №1 Жаңа тақырып бойынша тезис құрастыр.	Сабаққа арналған видеоға ссылақ немесе QRcode арқылы беріледі. https://youtu.be/48uMwRNF2 	Тапсырма №2 Жаңа тақырып бойынша лекция жаз.

Өз тәжірибемнен айтарым, кез – келген оқушы кедергіге кездеседі. Менің бұл әдіс – тәсілді қолдануым бірден оқушылар тарапынан қолдау тауып кете қойған жоқ. Үнемі кері байланыс жасаумен оқушыларға түсіндіру жұмыстарын көптеп жүргізумен уақыт өте келе жол таба бастап, тиімді әсерін көрсете бастады. Кедергінің бірі оқушылардың ғаламтор байланысына қол жетімсіздігі, ұзақ уақыт компьютерде отыруларының денсаулыққа кері әсері, тез шаршайтындықтары т.с.сияқты жағдайлар болды.

Сол уақытта оған қолдау беріп, дұрыс бағыт көрсетітсек аз уақытта ол жетістік көрсете бастайды.

Әрбір педагог алдында отырған әр шәкірттің жүрегіне жол тауып қана қоймай, қалай тиімді, нәтижелі, табысты оқыту керектігін тереңірек зерделеген дұрыс.

Жаңа Қазақстандағы білімді ұрпақты оқытып тәрбиелеуде ұстаз үнемі оқып іздену мен тәжірибе жасаудан жалықпауы қажет.

Ең алдымен, жай Жеңіске ұмтылыс жеткіліксіз, оған шынайылық, шыдамдылық, табандылық т.б. қасиеттермен өзөзін үздіксіз жетілдіре отырып, нақты мақсат қоя білгенде ғана нәтижеге бағыттай алады. «Кеңес беретін айна» қағидаттарына сүйенсек, «Біздің басты зерттейтін адамымыз – өзіміз». Өз кемшіліктеріміз бен игі істерімізді ішкі жан-дүниемізге үңілгенде ғана сезінеміз. Түпкі нәтиже – сапа!

Қолданылған әдебиетер тізімі

1. <https://anatili.kazgazeta.kz/news/60048>
2. «Төңкерліген оқыту» әдісін оқыту үрдісінде тиімді қолдану. Назарбаев зияткерлік мектептері» ДҰҰБ оқу – әдістемелік құралы
3. <https://externat.foxford.ru/polezno-znat/metodika-perevernutij-klass>

Ахаңның «Масасы» Қазақстанның басқа өңірлерінің масасына ұқсайды ма?

Найманбаева Жансая Бугембаевна,
Қостанай облысы Рудный қаласы «Бейімбет Майлин атындағы №7 мектеп-
гимназиясының» орыс тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі,
daad.2010@mail.ru

Түйін сөздер: балалар әдебиеті, Ахмет мұрасы, диалект сөздер, Қазақстан өңірлері, Қостанай, Торғай өңірі, қазақ әдеби тіл нормалары.

Бала жасымыздан алғаш қолымызға «Ана тілін» ұстап, әріп таныған соң мәтіндермен таныса бастағалы әр қазақтың баласының санасына оқуға, білімге, ғылымға деген сүйіспеншілікті үйреткен авторлар: «Кел, балалар, оқылық!» - деп мектепке шақырған Ыбырайдан бастап, алғаш қазақ әліпбиін жасаған Ахмет Байтұрсынұлының атымен жалғасып кете барады. «Бір Аллаға сыйынып», «Бісміллә» - деп сөз бастаған ұлт ағаларының дінге етене жақын болғанын егемен ел болғалы ғана ашық айта бастадық. Кеңес үкіметінің құдайсыз заманындағы цензурадан өтпеген бұл сөздер кейінгі тыныш замандарға дейін ұмыт келді.

Жалпы, қазақтың жері кең ғой, шіркін! Әр өңірінің өзіне ғана тән сөйлеу мақымы, өзіне ғана тән диалектілері бар. Тіпті сөйлеу мәнеріне қарап, қайөңірдің қазағы екенін де танып біліп жатамыз. Ол ол ма, «ең таза қазақ тілі Семейдікі» - деп семейліктер, «біздікі» - деп орталық қазақтары, солтүстік пен батыс та өзіне тартып жатады. Десек те, әдеби тіл нормалары бар, соған сай сөйлейтін өңірдің тілі таза әдеби қазақ тілі болып қала береді.

Ендігі сөз дүйім Алашқа аты таныс Ахмет атамыздың 1911 жылы Орынборда жарық көрген «Маса» жинағына қатысты болмақ. Биылғы жылы мемлекет деңгейінде Ахаңның 150 жылдығын дүркіретіп тойлап жатырмыз. Өзім Қарағанды облысының тумасы болғандықтан, Қостанай өңіріне қонысаударғалы мен үшін қызық көрінген бір жайтқа кезіктім. Ол осы «маса» сөзі еді. А. Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университетінде білім алып жатқан кезде, жатақханада Торғай өңірінің (Ахмет атамыздың жерлестері) қыздарымен етене жақын араластық. Көктемнің жайма-шуақ күндерінің бірінде терезені ашып шай ішіп отырғанымызда қыздардың бірі: «Терезені жабындар, маса кіріп кетті», - деді. «Осы кезде маса ұшады ма?» - деп, мен аңтарыла масаны іздей бастадым. Қыздардан масаны қайдан көріп тұрғандарын сұрасам, «көрмей тұрсың ба? Міне жүр ғой ызыңдап», - деп қантты айналшақтап жүрген шыбынды көрсетті. Міне керемет! Олардың маса деп отырғандары, біздің ауылдағы дихлофоспен тұншықтырып өлтіретін шыбынымыз екен. Сол отырғаннан Торғайдың қыздарымен бұның маса емес шыбын екенін дәлелдеп мен әлек, оның маса екенін маған дәлелдеп олар әлек болып, ұрысып қала жаздадық. Біздің шыбынды Торғай өңірі маса, біздің масаны сары маса деп атайды екен. Шыбын мен маса бір біріне мүлде ұқсамайтын жәндіктер болса да,

қара маса һәм сары маса болып аталатын сонда біліп, ойыма Ахаңның «Маса» жинағы орала кетті.

Мектепте осы жинақпен мұғаліміміз алғаш таныстырғанда Ахаңның маса сияқты ызылдап, ұйқыда жатқан қалың қазақты оятып, оқуға шақыратын өлеңдердің жинағы екенін айтқан болатын. Масаның ызылдайтыны рас, ұйқыңды бұзатыны да рас. Бірақ Ахаңның «масасы» - Орталық өңірдің шыбыны. Орталықта «маса» деп атайтын жәндік сары, қан сорғыш, шаққанжері қызарып ісіп, қышитын маса. Ахаң туып-өскен Торғай, Қостанай өңірінің масасы ауылда есікті жаппай кетсең, үйге топ-тобымен кіріп, дастарханыңның берекесін кетіретін, ұйықтап кетсең ызылдап бетіңе, қолыңа қонып тітіркендіретін, қолыңа ұрғышты алып, қабырғаға соғып, одан қалса ұстатпай кететін қара, қанатты жәндік. Біздің тілдегі шыбын.

Бұл ойға өте қонымды. Себебі, қан сорғыш масаны ұйықтап жатсаң байқамай да қаласың. Қалағанынша қаныңды ішіп, естімесең, оған керегі сол, ұшып кете барады. Ал Ахаңның масасы ұйқыңнан оятпай қоймайды. Сол себепті, Қазақстанның масаны маса, шыбынды шыбын дейтін өңірлеріне үндеуім осы. Қазақ әдебиетінің оқытушыларының құлақтарына алтын сырға – Ахаңның «Масасы» - сіздердің өңірдің масасындай қаныңды ішіп алып, ұшып кетпейді, оның «Масасы» - ұйықтап жатқан жеріңнен «қаныңды ішіп» оятатын шыбын. Сабақ барысында бұл ақпаратты «Қызықты мәлімет», «Сен білесіңбе?» деген сияқты танымдық рубрикаларға енгізуге болады. Оқушылар үшін қазақ тілінің диалектілерін, өңірлердің сөйлеу мәнерін зерделеуге талпыныс беретін әрекет болады.

**Ахмет Байтұрсыновтың 150 жылдығына «Дәуірдің жарық жұлдызы»
интеллектуалды танымдық марафоны**

Гульнар Камзиновна Норпеисова,
Павлодар қаласының № 44 сәбилер бақшасының басшысы,
Гульзам Бахытовна Кырыкбаева,
Павлодар қаласының № 44 сәбилер бақшасының әдіскері

Қатысушылар: Мектепалды даярлық топтары, 3 команда (4 баладан). Әр топтың аты, ұраны, эмблемасы мен киімі болуы керек.

Мақсаты: Балалардың ойлау қабілетін, ой ұшқырлығын арттыра отырып, ұйымшылдыққа топпен бірлесе отырып жұмыс істей білуге және өз білімдерін көрсете білуге үйрету. Балалардың тілін және ойлау қабілетін дамыту.

Шаттық шеңбері: Біз тәртіпті баламыз,
Айтқан тілді аламыз,
Үлкенге де сіз,
Кішіге де сіз,
Бас иеміз біз.

– Рахмет балалар, олай болса орындарыңа жайғасуларыңа рұқсат.

Ал, келіндер, келіндер,
Біріңе – бірің еріндер,
Біліміңді тексеріп,
Ойынға қатысып көріндер
Жүйрік озар сайыстарда неше бір,
Сарапқа сап әділдікпен шеше біл.

Жүргізуші: Сәлеметсіздер ме құрметті қонақтар, қатысушылар «Дәуірдің жарық жұлдызы» интеллектуалды танымдық марафонына қош келдіңіздер!

Бүгінгі біздің марафонымыз ұлт ұстазы, Алаш қайраткері Ахмет Байтұрсынұлына арналып отыр. Олай болса сендерге Ахмет атамyz туралы қысқаша мәлімет айтып өтейін. Ал сіздер мұқият тыңдап, экранға назар аударыңыздар.

Жүргізуші алғы сөз - Ахмет Байтұрсынов туралы қысқаша мәлімет (слайд көрсетіледі)

Ахмет Байтұрсынұлы 1872 жылдың 5 қыркүйек күні, қазіргі Қостанай облысы, Жангелді ауданы Ақкөл ауылында дүниеге келген. Және 1937 8 желтоқсан күні 65 жасында алматы қаласында дүниеден өтті. Ол қазақтың ақыны, әдебиет зерттеуші ғалым, түркітанушы, публицист, педагог, аудармашы, қоғам қайраткері. Қазақ халқының 20 ғасырдың басындағы ұлт- азаттық қозғалысы жетекшілерінің бірі, мемлекет қайраткері, қазақ тіл білімі мен әдебиеттану ғылымдарының негізін салушы ғалым, ұлттық жазудың реформаторы, ағартушы, Алаш-Орда өкіметінің мүшесі.

Жүргізуші: Бүгінгі біздің марафонымыз 4 кезеңнен тұрады.

Сайысымыздың бет ашарын бастайық,

Көрерменді бір серпілтіп тастайық.
Таныстырып сайыскерлер өздерін,
Өнеріне ду қол соғып қостайық,- деп кезекті сөзді қатысушыларымызға береміз.

1 кезең - Бәйге (топты таныстыру)

2 кезең - " Сөз өнері " А.Байтұрсыновтың өлеңдерін жатқа мәнерлеп оқу.

Келесі кезеңге өтсек, бұл жерде қатысушылар Ахмет Байтұрсыновтың бір өлеңін жатқа мәнерлеп айтуы керек.

1. «Оқуға шақыру»

2. «Тарту»

3. «Қазақ қалпы»

Мықты болсаң - алдағыны басып оз,

Мықты болсаң – арттағыны жеткізбе.

Мықты болсаң – тайғанама көк мұзда,

Мықты болсаң – бөгеттерді бұзып өт, - деп сайысымыздың үшінші кезеңіне өтеміз. Бұл «Аталы сөз» кезеңінде мақал-мәтелдер сайысы, бұл жерде ұяшықтар таңдау арқылы, сурет белгілерімен жасырылған мақал-мәтелдерді табуларың керек.

3-кезең «Аталы сөз» мақал-мәтел сайысы

1. Кітап оқығандікі, білім тоқығандікі

2. Кітап - қаймақ, білім - оймақ.

3. Отан отбасынан басталады.

4. Отанын сүйген: отқа жанбайды, суға батпайды.

5. Денсаулық - зор байлық.

6. Ел көркі - мал, өзен көркі - тал.

7. Ер қанаты - ат.

8. Өнер алды қызыл тіл

9. Інісі бардың тынысы бар

Ағасы бардың жағасы бар.

10. Өз үйім - өлең төсегім.

11. Білім — таусылмайтын байлық.

12. Еңбекпен ер өседі,

Егізден төл өседі.

Сергіту сәті

Келесі кезеңіміз «Мысалдан терер тәрбие» деп аталады. Бұл кезең үй тапсырмасы болып табылады, яғни қатысушы топтар үйге берілген А. Байтұрсыновтың бір мысалын сахналауы керек. Олай болса қатысушылар дайын болсаңыздар ортаға шығуларыңызды сұраймын.

4-кезең «Мысалдан терер тәрбие»

1. «Қарға мен түлкі»

2. «Аққу, шортан һәм шаян»

«Қасқыр мен тырна»

5. Биғали АҚЕРКЕНІҢ орындауында «Балдырғандар» әні

6. Қорытынды сөз әділ қазылар алқасының марапаттауы. (Алғыс хат, медаль)

Қоштасу.

Олай болса бүгінгі ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлына арналған «Дәуірдің жарық жұлдызы» атты интеллектуалды танымдық марафонымыз өз мәресіне жетті. Құрметті әділ қазылар алқасы, қатысушылар сіздерге рақмет. Келесі кездескенше сау болыңыздар!

Жалпы ұзақтығы 30-40 мин

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Имаханбет Р.С. Ахмет Байтұрсынұлы: ғұмырбаяндық деректер. «Алаштың Ахметі»: Респ. Ғыл.-тәж. конф. Материалдары.-Қарағанды: «TENGRI Ltd», 2013.-382 б.

2. Нұрпейісұлы К. Ғасыр басындағы ұлттық интеллигенция. // Егемен Қазақстан. 1997 ж. 5 желтоқсан. —3-5 бб.

3. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 3-том. - Алматы: «Атамұра», 2002. — 768 б.

4. «Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық» Алматы 2010

Ахмет Байтұрсыновтың ағартушылық шығармалары

Шайманова Еркегул Маратовна
Павлодар қаласының № 19 сәбилер бақшасының басшысы
yaslisad19@mail.ru

Түйін сөздер: А.Байтұрсынов, әдістемелік кітаптар, әліпби, тіл құралы, тіл тазалығы,

«Ұлтын керек қылып, халыққа қызмет қылатын деген қазақ балалары қазақ жұмысына қолынан келгенше қарап тұрмай кірісіп істей білсе – ұлт жұмысы ұлғайып, толықпақшы»
Ахмет Байтұрсынов

XX ғасырдың басында қазақ халқы аса ірі қоғамдық-саяси өзгерістермен қатар ауқымды рухани жаңғыруларды да бастан кешті. Ұлттық мәдениет пен әдебиеттің, білім мен ғылымның туын көтерген, жұртшылықтың санасына демократиялық ойлар сіңіріп, алға жетелеуге ұмтылған зиялы топ қалыптасты. Халықтың зердесіне сәуле түсіріп, санасын оятқан осы топтың рухани көсемі Ахмет Байтұрсынов. Қазақ халқының рухани көсемі болып, болашақтың жарық, тыныш, көк аспан астында өмір сүруіне өзінің ақылын арқау еткен.

Халықты ағарту баладан, мектептен бастау алады. Ең алғаш қазақ тілінде Әліппе кітабын жинақтаған Ахмет еді. Қазақ балалары көзі ашық, сауатты азамат болып шығуға септігін тигізген. Қазақ әдебиетінің атасы Ахмет Байтұрсынов кітап жазумен қатар орыстың белгілі жазушыларының белгілі еңбектерін ана тілімізге аударып, көпшілікке ұсынған. Көкейіндегі түйілген ойды ана тіліндегі асыл, ұтқыр сөздермен жеткізе білген. Ахмет қазақ әліпбиінің атасы, түркі тілтану ғылымның ағартушысы. Ахмет Байтұрсынұлының мол шығармашылық мұрасының тарихи маңызы жоғары. Ахметтің ілімдері – әлі зерттелетін үлкен ғылым. Ахмет Байтұрсыновтың ұлтым деп соққан жүрегі, үлгі-өнегесі – қазіргі жаңа заманға өте керек.

Баяндаманың негізгі мақсаты – Ахмет Байтұрсынұлының өмір жолы мен мол шығармашылық мұрасын талдап, тарихи маңызын анықтау. Ахмет Байтұрсынұлы 1872 жылы 5 қыркүйекте Қостанай округі, Торғай уезі, Тосын болысының 5-ауылына қарасты Сартүбек елді мекенінде дәулетті отбасында дүниеге келген. Ахметтің ұлы бабасы-Үмбетей ру басына айналған үлкен ата. Байсейіт атадан жалғыз, оның әкесі Қалқаман Көшейұлы (5 ағайынды). Қалқаманның сүйегі —Арғын. А.Байтұрсыновтың замандасы әрі қаламдасы М.Әуезов 1923 жылы Ахметке арнаған мақаласында, оның тегі жөнінде. «... Сүйегі-Арғын, оның ішінде Үмбетей болады. Бергі аталары Үмбетейден шыққан Шошақ, Түбек. Ақаң Шошақтың немересі. Өз әкесінің аты —Байтұрсын» деген мәлімет береді.

Байтұрсынұлы әліпбиі қазақ тілінің табиғатына бейімделген араб жазуы негізінде жасалды. Ол Қазақ білімпаздарының тұңғыш съезінде (Орынбор,

1924), құрылтайында (Баку, 1926) араб жазуындағы әліпбидің қажеттілігін, құндылығын жан-жақты тұжырыммен дәлелдеген ғылыми баяндама жасады. Бұл әліпби ұлттық жазудың қалыптасуындағы ірі мәдени жетістік болып табылады. Ол халыққа ғылым-білімнің қажеттілігін түсіндірумен ғана шектелмей, білім беру ісін жолға қоюға күш салды. Орыс, татар мектептерінен оқып шыққан ұлт мамандарының өз тілін қолданудағы кемшіліктерін көріп:

«[[Әр жұрттың түрінде, тұтынған жолында, мінезінде қандай басқалық болса, тілінде де сондай басқалық болады. Біздің жасынан не орысша, не ноғайша оқыған бауырларымыз сөздің жүйесін, қисынын нағыз қазақша келтіріп жаза алмайды не жазса да қиындықпен жазады, себебі, жасынан қазақша жазып дағдыланбағандық» деп жазды. Байтұрсыновтың «Оқу құралы» (1912) – қазақша жазылған тұңғыш әліппелердің бірі. Бұл әліппе оқытудың жаңа әдістері тұрғысынан өңделіп, 1925 жылға дейін бірнеше рет қайта басылды.

«Оқу құралы» қазіргі әдістеме тұрғысынан әлі күнге дейін маңызды оқулық ретінде бағаланады. Байтұрсынұлы қазақ тілінің тазалығын сақтау үшін қам қылды. Өзі жазған «Өмірбаянында» (1929): «...Орынборға келгеннен кейін, ең алдымен, қазақ тілінің дыбыстық жүйесі мен грамматикалық құрылысын зерттеуге кірістім; одан кейін қазақ әліпбиі мен емлесін ретке салып, жеңілдету жолында жұмыс істедім, үшіншіден, қазақтың жазба тілін бөтен тілдерден келген қажетсіз сөздерден арылтуға, синтаксистік құрылысын өзге тілдердің жат әсерінен тазартуға әрекеттендім; төртіншіден, қазақ прозасын жасанды кітаби сипаттан арылтып, халықтық сөйлеу тәжірибесіне ыңғайластыру үшін ғылыми терминдерді қалыптастырумен айналыстым» деген. Б. қазақ мектептерінің мұқтаждығын өтеу мақсатында қазақ тілін пән ретінде үйрететін тұңғыш оқулықтар жазды. Оның үш бөлімнен тұратын «Тіл – құрал» атты оқулығының фонетикаға арналған бөлімі 1915 жылы, морфологияға арналған бөлімі 1914 ж., синтаксис бөлімі 1916 жылдан бастап жарық көрді. «Тіл – құрал» – қазақ тілінің тұңғыш оқулығы. Оқулық қазіргі қазақ тілі оқулықтарының негізі болып қаланды. «Тіл – құрал» қазақ тіл білімінің тарау- тарау салаларының құрылымын жүйелеп, ғылыми негізін салған зерттеу. Оның тілдік ұғымдарға берген анықтамаларының ғылыми тереңдігі, дәлдігі қазіргі ғылым үшін өте маңызды. Ол тұңғыш төл грамMAT. терминдерді қалыптастырды. Мысалы, зат есім, сын есім, етістік, есімдік, одағай, үстеу, бастауыш, баяндауыш, пысықтауыш, шылау, сөз таптары, сөйлем, құрмалас сөйлем, қаратпа сөз, т.б. жүздеген ұлттық терминдерді түзді. Сондай-ақ Байтұрсынұлы практикалық құрал ретінде «Тіл жұмсар», мұғалімдерге арналған «Баяншы» деген әдістемелік кітаптар жазды. Ол – қазақ тілін оқыту әдістемесінің іргетасын қалаған ғалым-ағартушы. Байтұрсынұлы оқулығындағы тілдік категорияларды ұғындыру мақсатында енгізген «сынау»,

«дағдыландыру» деген арнайы бөлімдер қазіргі заманғы әдістеме ғылымы үшін де өз маңызын жойған жоқ. Байтұрсыновтың ақын, аудармашы, ғалым-тілші, әдебиеттанушы ретіндегі ұлан-ғайыр еңбегі өз дәуірінде зор бағаға ие болды. 1923 жылы Байтұрсыновтың 50 жасқа толғаны Орынбор, Ташкент 1922 жылы қалаларында салтанатты түрде аталды. С.Сәдуақасов, С.Сейфуллин, М.Әуезов,

М.Дулатов, Е.Омаров сияқты замандастары баспасөзде мақалалар жариялап, Байтұрсыновтың қазақ халқына сіңірген еңбегін өте жоғары бағалады. Өмірі мен қызметіне, шығармашылығына ғылыми пікір-тұжырымдар айтылды. Әуезов Ахмет туралы «Ақаңның елу жылдық тойы» деген мақаласында «...Кешегі күндерге дейін бәріміз жетегінде келгенбіз. Қаламынан туған өсиеті, үлгісі әлі есімізден кеткен жоқ. Патша заманындағы хукіметтік өр зорлыққа қарсы салған ұраны, ойымызға салған пікірі ... әлі күнге дейін үйреніп қалған бесігіміздей көзімізге жылы ұшырайды, құлағымызға жайлы тиеді» деп жазды.» (Мәскеу) Байтұрсынұлы тұлғасына «аса көрнекті қазақ ақыны, журналисі және педагогы. Ол қазақ тілі емлесінің реформаторы және қазақ әдебиеті теориясының негізін салушы» деген ғылыми әділ баға берілді. Бүкіл саналы өмірін қазақ халқының бақытты, берекелі, бірлікшіл ел болуын аңсаған, сол жолда аянбай еңбек еткен ақын, аудармашы, тілші, ғалым, көрнекті қоғам қайраткері Ахмет Байтұрсынов қазақ елін отырықшылыққа, мектеп ашып білім алуға шақырған ағартушы. Ол бірнеше оқулықтардың авторы: (“Әліпби”, “Тіл құралы”, “Баяншы”, “Әдебиет танытқыш” т.б.) Ол И.А.Крыловтың бірнеше мысал өлеңдерін аударып, 1909 ж. Петербургте “Қырық мысал” деген атпен бастырып шығарды.

А.Байтұрсынов М.Дулатовпен бірігіп 1913-1917 ж.ж. Орынборда “Қазақ” газетін шығарды. Онда мектеп, оқу-ағарту ісі, отырықшылық, сауда, ел билеу ісі, Мемлекетік Думаға қатынас мәселелерін сөз етті. Алдыңғы қатарлы елдерді үлгі етті. Надандықтан құтылудың жолы оқу-ағарту ісі деп қарады. Мектептерге білімді мұғалім кадрларын даярлауды көтерді. Қазақ алфавитін жаңартып араб әрпіне жаңа әліппе жасады. 1922-1925 жылдары Қазақстан Халық ағарту комиссариаты жанындағы ғылыми-әдеби комиссияның төрағасы, Халық ағарту комиссары, Бүкілресейлік ОАК-ның, ҚР ОАК-нің мүшесі, Түркістан Компартиясы ОК-нің органы «Ақ жол» газетінде қызметкері, Жетісу және Сырдария облыстарын қосуға арналған өкілетті комиссияның мүшесі, Қырғыз облысының зерттеу қоғамының құрметті төрағасы болды.

Сонымен қатар, 1921-1925 жылдары Орынбордағы Қазақ халық ағарту институтында қазақ тілі мен әдебиетінен сабақ берді. 1925-1928 жылдары Ташкентте Қазақ педагогикалық институтында оқытушысы болып жұмыс істеді. 1928-1929 жылдары Алматыдағы Қазақ педагогикалық институтының қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының профессоры болды.

Жиырманшы ғасырдың жиырманшы жылдары Қазақстан үшін өте ауыр болды. Сол жылдары зиялы қауым өкілдерін белсенді қудалау басталды. 1929 жылдың 2 маусымында Ахмет Байтұрсынұлы тұтқындалып, бірнеше аптадан кейін Архангельск облысына жіберілді. Ал отбасы, әйелі Александра мен қызы Шолпан Томскіге жер аударылады. Жазушының барлық туындылары, өлеңдер мен аудармалары, мақалалары мен ғылыми зерттеулеріне тыйым салынып, оқусыз қалды.

1937 жылы Байтұрсынұлы қуғын-сүргіннен оралады. Оның бостандыққа шығуына Максим Горький мен және оның жұбайы Пешкованың хаты себепші болды. Ол Халықаралық Қызыл Крест делдалдығында әрекет етіп, көптеген

кінәсіз тұтқындардың босатылуына көмектесті. Алматыда Байтұрсынұлын жұмысқа алудан бас тартады.

1937 жылы 8 қазанда ол қайтадан тұтқындалып, біраз уақыттан кейін ату жазасына кесіледі. Ұлттық-азаттық қозғалыстың көрнекті көшбасшысы, ұлағатты ұстаз Ахмет Байтұрсынұлы тек 1989 жылдың қараша айында айқалады.

Ахмет Байтұрсынұлы фольклор бойынша жазылған көптеген сыни мақалалардың, заманауи қазақ поэзиясы және прозасы проблемаларының авторы. Ол қазақ тілінің негіздерін негіздей отырып, ауызша халық шығармашылығының үлгілерін зерттеді. 1923 жылы Мәскеуде «Ер Сайын» атты қазақ эпосты басып шығарып, оған алғысөз жазады, басылымды ғылыми анықтамалық материалмен дәлелдейді.

1926 жылы Ахмет қазақ халқының қаза тапқандарды еске алатын күрделі кезеңдердегі қазақ тілінің байлығын куәландыратын «Жоқтау» жинағын шығарады. Бұл жинақта Қазыбек би, Абылай хан және басқа да танымал халық қаһармандары және батырлары туралы халықтық жоқтау әндері шығарылды.

Ахмет Байтұрсынұлының әдеби және ғылыми мұрасы өзінің жақсы атымен қатар ақталып, біздің заманымызда XX ғасырдың сексенінші жылдарындағы халыққа қайтарылды.

Ахмет Байтұрсынұлының барлық шығармалары көрші халықтардың, орыс және қазақ мәдениетін байланыстыратын, жаңа тарихи қоғамдастықтың іргетасын қалайтын әдебиеттің жалпы қабатын қалыптастыруға қызмет етті. Ол көрнекті түркітанушы болды. Ахмет Байтұрсынұлы қазақ фольклорына үлкен үлес қосқан ағартушы. Фольклорлық жұмыстарды жинау және жариялаумен айналысты. Атап айтқанда, ол «Жоқтау» жинағын шығарды, ал 1895 жылы «Торғай» газетінде Ахметтің өзі жинаған «Қазақтың ырымдары мен мақал-мәтелдері» жарияланды.

Байтұрсынұлы қазақ тіл білімін дамытуда айрықша маңызға ие болған тұлға. 8 ғасырдан бастап қазақ даласына исламның таралуына байланысты араб жазуы біртіндеп ене бастады. Араб әліпбиінде қазақ тілінің барлық дыбыстарының нақты көрінісі үшін қажетті көптеген әріптер жетіспегеніне қарамастан, қазақ тілі араб әріптері негізінде құрылды. Ахмет Байтұрсынұлы қазақ тілінің табиғатын терең зерттеп, араб тілінің негізінде жаңа қазақ алфавитін құрды.

Ол сол кезде қазақ тілінің даму қажеттіліктерін қанағаттандырмайтын, оның грамматикалық және фонетикалық құрылымын көрсетпейтін латын, әсіресе орыс алфавитін енгізуге қарсы болды. Ол өз халқына әліпби сыйлап, қазақ тілінің фонетикасы, морфологиясы, синтаксисінің негізін қалады, алғашқы оқулықтарды жазды. Ресми түрде ҚР Ғылым Академиясының Тіл білімі институты Ахмет Байтұрсынұлының есімімен аталды.

Ахмет Байтұрсынұлы қазақ әдебиетінің тарихы мен әдебиет теориясы бойынша зерттеулерге үлкен үлес қосты. Мысалы, ол Абай оқуларының негізін қалаған, сонымен бірге Абай Құнанбаевтың туындыларының рөлі мен маңызы туралы алғашқы мақалалар Байтұрсынұлының қаламынан туған. Абайдың

романдары, фольклор тасымалдаушылар туралы жазды. 1920 жылы Қазан қаласында «Баяншы» кітабы жарық көрді. Сондай-ақ, «Әдебиет теориясы» еңбегі де қазақ әдеби сынының дамуында ең маңызды рөл атқарды.

Оқыту әдістерін жетілдіруді, оқытудың әдіс-тәсілдерін жаңартуды көреді. “Оқыту жайында” атты мақаласында “Оқу жұмысының үш жағы үш нәрсеге тіреледі. Бірі ақшаға, бірі құралға, бірі мұғалімге. Осы үш тіреуі бірдей тең болса, оқу қисаймайды, ауытқымайды, түзу жүреді... дейді.

Оқу ісін жолға қою үшін ғылыми жүйелілік жасалған оқу бағдарламасы болуы керек. Сол бағдарламаға негіздей жазылған оқулық болуы тиіс. Оқулықтағы білімді оқушы бойына дарыта білетін әдіскер мұғалім керек дегендерді көтереді. Сондай-ақ А.Байтұрсынов білім негізі бастауыш сыныпта салынады деп қарады. Бастауыш мектептерде қандай пәндер оқытылуы керек дегенге арнайы тоқталып, ол пәндерді: оқу, жазу, дін, ұлт тілі, тарихы, есеп, шаруа-кәсіп, қолөнері, жағрафия, жаратылыс деп саралап көрсетіп берді. Байтұрсынов осы пәндердің оқулықтарын шығаруды қолға алды. Өзі бастауыш мектепке арнап “әліппе” кітабын жазды. Сондай-ақ оның “Тіл жұмсар” деген атпен екі бөлімді грамматикасы кітабы (1925) шықты. Ал М.Дулатов бастауыш мектепке арнап “есеп” кітабы мен қирағат (ана тілі оқу) кітабын жазды.

А.Байтұрсынов пәндерді оқытудың әдістемесімен де айналысты. 1928 ж. “Жаңа мектеп” журналының 8-санында жарияланған “Қай әдіс жақсы?” деген көлемді мақаласында ұлы педагог Л.Н.Толстойдың “Үйрету әдістері туралы” деген еңбегіне талдау жасай отырып, “әдіс деген қатып-семіп қалған догма емес... Жақсы дерлікте, жаман дерлік те бір әдіс жоқ. Олқылықтың белгісі – бір ғана әдіспен болу. Шеберліктің белгісі – түрлі әдісті болу” деп ойын тұжырымдайды.

Ол сауаттылықты негізгі жазуға жаттықтыру деп қарады. Жазу дегеніміз – әріптердің суретін салу, ал оқу дегеніміз – суреті салынған әріптердің дыбысын дұрыс айту. Балалар дыбысты ажыратып үйренген соң, сол дыбыстың таңбасы – кәріпті көрсету керек. Оны меңгергеннен кейін оқу, жазу жұмыстарының бәріне сол тіреу болады деп балаларды оқуға, жазуға үйретудің әдіс-тәсілдерін сөз етті. 1920 ж. Қазанда “Баяншы” деген атпен тілді оқытудың методикасына арналған әдістемелік құрал шығарды.

А.Байтұрсынов оқытудың білімділік-танымдық жағымен біргетәлімгерлік қызметіне де баса көңіл бөлді. Әрбір оқылатын тақырыптардың білім бере отырып, тәрби де беруін қарастыруды талап етті.

А.Байтұрсынов өзінің барлық саналы өмірін қазақ қоғамында білім-ғылымның дамуына, мектеп ағартушылық ісінің жанданып кемелденуіне бағыштады. Ол ауыл мектептерінде, семинарияларда бала оқытты, оқу тәрбие жұмысын жетілдіру саласында көп ізденді, «Әліпби», «Тіл құралы», «Әдебиет танытқыш» атты кітаптарды қазақ тілінің табиғаты, өзгешеліктері, араб алфавитінің жайы, терминдер, қазақ тілін оқытудың әдістемесі туралы көптеген мақалалар жазады. Байтұрсынов алғаш ағартушылық ой-пікірлері сонау 1913-17 жылдары Орынборда шыққан «Қазақ» газетінде жарияланған мақалаларынан айқын көрінеді. Ол туған халықының білім-ғылымға ұмтылуын әр қазақтың ең

болмаса бастауыш білім алуын аңсады. «Адамға тіл, құлақ қандай керек болса, бастауыш мектепте үйренетін білім де сондай керек»-деп жазды. Байтұрсынов мұғалімдерді педучилищелер ашып арнаулы оқу орындары арқылы даярлаудың тиімділігін айта келе, ондай оқу орындары қазақ даласында жоқтығын ескеріп, орыс мектептерінен де қазақ медреселерін оқып бітірген жастардың талаптыларын мұғалімдік жұмысқа қоса пайдаланайық деген ұсыныс жасайды. Медреседе оқығандардың педагогика, әдістемеден хабарсыз, ал орыс мектептерінде оқығандардың мұсылманша хат білмейтіндігін қынжыла сөз етеді. Олардың білімін жетілдіру үшін жаз айларында 1-2 айлық қысқа мерзімді курс ашуды ұсынады. Сонымен қатар ол бастауыш мектептерінде қандай пәндер оқытытлу керек дегенге арнайы тоқталып, ол пәндерді оқу, жазу, ұлт, дін, ұлт тарихы, есеп, қолөнер, жағрафия, жаратылыс болу керек екендігін нақтылап көрсетті. Байтұрсынов осы пәндердің оқулықтарын шығарудың қолға алынғанын, алайда арнайы баспахана болмағандықтан кейбір оқулықтарды шығару ісіндегі қиыншылықтарды қынжыла баяндайды. Ол қазақ мектептеріне ең зәру ісі – оқулық жазумен айналысады. Ол үшін ең алдымен қазақ тілінің фонетикалық жүйесін зерттеумен айналысты. «Тіл құралын» жазбас бұрын ең алдымен жазу графикасын жөндеп алудан бастаудың қажеттігін сезінген Байтұрсынов 1912 жылдан бастап, «Айқап» журналы мен «Қазақ» газетінің беттеріне араб таңбаларын жетілдіру, лингвистикалық терминдерді тілге енгізу (дыбыс, әріп, жуан, жіңішке, т.б.) туралы ой-пікір қозғады. Оның араб жазуын қаза тіліне икемдеген нұсқасын қазақ жұртышылығы, әсіресе мұғалімдер жылы лебізбен қабылдады. Себебі, бұл реформа қазақ тілінің табиғатына, яғни сингармонизм заңдылығына сүйеніп, ғылыми түрде жасалған еді. Сондай-ақ Байтұрсынов ұсынған емле 1913 жылдан бастап мұсылман медреселерінде де, орыс-қазақ мектептерінде де қолданыла бастады. А.Байтұрсынов 1926 жылы «Әліпбидің» жаңа түрін осы күнгідей суреттерімен берілген Әлеппе кітабын жазды. Ал бұл «Әліпбидің» 1928 жылы Қызылордада шыққан 3-басылымы қазақ тілінде басылған кітаптар арасында былай бағаланды: «Жаңа құрал қазақ тұрмысына үйлесімді суреттері бар... Ахметтің 7 рет басылған бұрынғы «Әліпбиі» қазақ жұртына орасан зор пайда келтірген еді... Мынау жаңа «Әліпбиі» бұрынғысынан артық. Мұның мазмұны қазақ жағдайына сай болып шыққан. Әңгімелері бала үшін қызықты, жеңіл, заманға лайық.» 1912 жылы мектеп балаларына қазақша сауаттандыратын «Оқу құралын» жазған соң, көп ұзамай енді мектепті қазақ тілін пән ретінде үйрететін оқулық жазуға кіріседі. Бұл оқулықтың фонетикаға арналған 1-бөлімі «Тіл құралы» деген атпен алғаш рет 1915 жылы жарық көрді. Морфологияға арналған 2-бөлімі 1914 жылы, ал синтаксиске арналған 3-бөлімі 1916 жылы басылып шығарылды. «Тіл құралы» — қазақ мәдениетінде бұрын соңды болмаған құбылыс. Оның қазақ жұртышылығы үшін мүлде тың дүние екендігін оқулықтың кіріспесінде автор арнайы атап көрсетті. Ол осы оқулықта қазақ грамматикасына қатысты категориялардың әрқайсысына тұңғыш қазақша терминдерді ұсынады. Күні бүгінге дейін қолданылып келе жатқан «зат есім, бастауыш, шылау, баяндауыш, етістік, сан есім, одағай, есімдік» деген т.б. сан алуан лингвистикалық ғылыми

терминдердің баршасы А.Байтұрсыновтікі. Ахмет Байтұрсынұлының әдебиет майданындағы есімі әр жас ұрпақ жүрегінде Ахмет Байтұрсынұлы мұрасы, тарихтағы орны ғалымдық, ақындық, публицистік, қайраткерлік істері аса жоғары бағаланған. Өз уақытының аласапыран құбылыстарын бағалау болашақ алыс өрістерді көруге келгенде алмағайып ағыстарға малтығып, қалың тұманда адаспай Ахмет Байтұрсынұлының әуелі тарихтағы орнына тоқталып өткен жөн. Ақан ашқан қазақ мектебі, Ақан түрлеген ана тілі, Ақан салған әдебиеттегі елшілдік ұраны, «Қырық мысал», «Маса» еңбегі, «Қазақ газетінің» 1916 жылдағы қан жылаған қазақ баласына істеген еңбегі, өнер-білім, саясат жолындағы қажымаған қайраты, біз ұмытқанда да, тарих ұмытпайтын істер болатын. Оны жұрттың бәрі де біледі. Бұның шындығына ешкім дауласпайды деп ұлы данышпанымыз Абай есімін бар әлемге таныстырған Мұхтар Омарханұлы Әуезов айтқан болатын. Ахмет атамыздың тарихтағы орнын, әлеуметтік-қоғамдық істерін, дүниетанымдағы кейбір қайшылықтарын өз кезінде дұрыс көрсетіп, әділін айтқан адамдардың бірі – Сәкен Сейфуллин. Ол «Еңбекші қазақ» газетіндегі өз мақаласында былай деген екен: «А.Байтұрсынұлы қарапайым кісі емес, оқыған кісі. Оқығандардың арасынан шыққан өз заманында патша арам қулықты атарман-шабармандарының қорлығына, мазағына түскен халықтың намысын жыртып, дауысын шығарған кісі. Өзге оқыған мырзалар шен іздеп жүргенде, қорлыққа шыдап, құлдыққа көніп ұйқы басқан қалың қазақтың ұлт намысын жыртып, ұлттың арын жоқтаған патша заманында жалғыз-ақ Ахмет еді. Қазақтың ол уақыттағы кейбір оқығандары губернатор, соттарға күшін сатып, тілмаш болып, арларын сатып, ұлықтық істеп жүргенде, Ахмет қазақ ұлтына жанын аямай, қызметтерін қылды. Қалай болса да, жазушысы аз ғана, әдебиеті нашар қазақ жарлыларына оқу хәм тіл құралдарымен қылған қызметі таудай». Ахмет атамыздың әдебиет майданында есімін асқақтатар болсақ, қалайда халықты ояту, оның санасына, жүрегіне, сезіміне әсер ету жолдарын іздеген ақын ұлы Абай тапқан аударма жасау дәстүріне мойын ұсынады. Бұрынғы ескі ертегі, хикая үлгілері емес, енді жаңа өлеңдік форма – мысал арқылы көшпелі елдің жақсы білетін стихиясы – жан-жануар өмірінен алынған шығармалар арқылы әлеуметтік ойға ықпал ету мақсатымен Иван Андреевич Крыловтың туындыларын аударып, «Қырық мысал» деген атпен 1909 жылы Петербургте бастырып шығарды. Бір жағынан қызықты форма, екінші жағынан ұғымды идея, үшінші жағынан қазақ тұрмысына ет-жақын суреттер ұласа келіп, бұл өлеңдерді төл дүниесіндей етіп жіберді. Әртүрлі аңдар, әртүрлі адамдар кейпінен хабар беріп, ишара тұжырым жасалады. Адамдардың мінезі, өмір ағысы, тағдыр сабағы, заман қабағына қатысты көптеген жайттарды әсіресе патша отаршылардың зорлық-зомбылығы, байлардың, жуандардың тепкісі, елдің азып-тозуына байланысты сарындарды А.Байтұрсынұлы жұмбақтап, тұспалдап жеткізеді, кейде ашық дәл айтылатын ойлары да кездеседі. Алуан-алуан ойға жетелейтін «Қайырымды түлкі», «Ала қойлар», «Үлес», «Қартайған арыстан», «Өгіз бен бақа», «Ат пен есек» мысалдарында әлеуметтік-қоғамдық жағдайларды меңзейтін оқиғалар, адамдар психологиясымен сарындас әуездер, тағылымды, ғибратты тұжырымдар мол

орын алады. Аудармашы негізгі түп нұсқа мәтініне орайластырып, көркем ойға ой, суретке сурет қосып, пікірді ұштап, жаңа сарын-әуез қосып отырады. Ақын аудармаларында сюжет сақталғанмен еркіндік басым, қазақ тұрмысына жақын идеялар, заман тынысын таңытатын жаңа ойлар айтылады. Түп негізі қысқа болғанымен аудармашының аудармасы ұзақ болып келеді. Мысалы, «Өгіз бен бақа» орысшада-17, қазақшада-36 жол, «Қасқыр мен тырна» орысшада-19, қазақшада-76 жол, «Қасқыр мен қозы» орысшада — 37, қазақшада-68 жол. Бұдан біз Ахмет атамyzдың жаңа, ұлттық төл туынды жасағанын көреміз. 1911 жылы Орынбор қаласында «Маса» жинағы жарыққа шығады. Мұнда Ахметтің өз басынан кешкен қиын-қыстау күндер, ауыр жолдар, қуғын-сүргін, жетімдік-жоқтық бір талай өлеңдерге арқау болады. Ел тағдыры, халық қамы, бостандық арманы басты сарын. «Маса» кітабына енген өлеңдерде жеке бастың мұң-шері, тұрмыс-салт суреті емес, негізінен әлеуметтік, қоғамдық ойлар, азаматтық идеялар айтылады. Өзін-өзі күйттеген, байлық үшін, мансап үшін ар-абыройын сатқан, «жақсылығы өз басынан артылмаған», «бос белбеу, босаң туған боз бала», «бір тойғанын ар қылмаған шалдар», «қайырсыз кеше сараң байлар» сыналады. «Туысыма», «Досыма хат», «Қазақ қалпы», «Жұртыма» өлеңдерінде ұлы Абай сатирасын еске түсіретін сарындар, ойлар, образдар бар. «Анамахат», «Жауға түскен жөн сөзі» — қорлық-зорлыққа мойымаған, бостандық, еркіндік жолында бәріне көнген қайратты ерлер тұлғасын мүсіндеген жырлар. Қарқаралы тұтқынынан Семейге айдалған А. Байтұрсынұлы «Қарқаралы қаласына» деген өлеңін жазады: Қош, сау бол, Қарқаралы, жуылмаған, Айдай бер қалса адамың қуылмаған. Әдепті, сыпайы елдің қалпында жоқ, Жасырын дыбыс шықты шуылдаған. Бүркеніп арсыздардың шайнауына, Жем тапты пісірмеген, қуырмаған. Шыққан соң талғамайтын доңыздардың Қасыңа қиын болар жуу маған. Екі жинақ — «Қырық мысал», «Маса» қазақ әдебиетін жаңа тақырыптармен, идеялармен, ойлармен өрнектеп байытты. Абайдың ақындық дәстүрі ілгері жалғасты заман талабына сай жігерлі поэзия туды. А. Байтұрсынұлының қазақша әліппе жасауы, араб жазуына кіргізген реформасы, қазақ тілі білімнің негізгі терминдерін жұртымыздың образды ойлау мүмкіндігімен сабақтастырып, өз топырағымыздан тауып, оларға тұңғыш анықтама бергені, дыбыс жүйесін (фонетика), сөз жүйесін (морфология), сөйлем жүйесін (грамматика) қалыптастырып шығарған ұлы еңбегі өз кезінде де айтылған болатын. «Ахметтің Қазан төңкерісіне шейін қазақ халқын ояту ретінде көп еңбегі сіңді. Қазақ мектебі, қазақ тілі сықылды орындарда оның еңбегі мол... Әр тілдің айдауында жүрген қазақ балаларына қазақ тілінен кітап жазған, қазақ тілінің негізін жасап, қазақ мектебінің іргесін қалаған алғашқы адам — Ахмет. Ахметтің бұл тарихи еңбегі бағаланбай қалмақ емес. Мұны пролетариат та бағалайды», — деп жазды Сәбит Мұқанов. Хаббас Тоғжанов пікірі де осымен сабақтас: «Бір кезде сары маса боп ызындап оятқан Ахметті қазақ еңбекшілері де қадірлей біледі, сөзін оқып сүйсінеді». Ірі ғалым-тілші, әдебиет зерттеуші, тюрколог, дарынды ақын-аудармашы Ахмет Байтұрсынұлының есімі бүгінгі таңда әр жас ұрпақ жүрегінде жатталып, мәңгі есте қалары хақ.

Қазақ әдебиеті тарихында Абайдың орны қандай болса, қазақ тіл білімі мен мәдениеті тарихында Ахмет Байтұрсыновтың орны сондай. Оның өмірбаяны, бар тірлік-тынысы, ой-арманы туған халқына деген қалтқысыз қызметтен тұрады. Оның өмірін сондықтан да жеке адамның, жеке бір маманның өмірі деп қарауға болмайды. Ол халықпен біртұтас, қалың елмен тамырлас, ел жүгін қайыспай көтерер нағыз халық перзенті.

Ахмет Байтұрсыновтың ақын, публицист, ғалым, қоғам қайраткері санатында жасаған барлық еңбегі, тартқан қорлық, көрген азабы, болашаққа сенген үміт-арманы – баршасы осы ұлы миссияны орындауға, туған халқы үшін қасықтай қаны қалғанша қалтқысыз қызмет етуге арналған.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Имаханбет Р.С. Ахмет Байтұрсынұлы: ғұмырбаяндық деректер. «Алаштың Ахметі»: Респ. Ғыл.-тәж. конф. Материалдары.-Қарағанды: «TENGRI Ltd», 2013.-382 б.
2. Нұрпейісұлы К. Ғасыр басындағы ұлттық интеллигенция. // Егемен Қазақстан. 1997 ж. 5 желтоқсан. –3-5 бб.
3. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 3-том. — Алматы: «Атамұра», 2002. — 768 б.
4. «Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық» Алматы 2010

«Flipbook» технологиясы арқылы мектепке дейінгі жастағына балалардың қазақ тілін оқытуда сөйлеу мәдениетін қалыптастыру

Мустафина Жанара Хасановна,
Павлодар облысы Павлодар қаласының КМҚК «Павлодар қаласының №3 сәбилер бақшасы – Мектепке дейінгі экоцентр орталығы», қазақ тілі мұғалімі
zhanara_2711@mail.ru

Түйінді сөздер: қазақ тілі, флипбук, дидактикалық ойыны, технология, сөздік қор, сөйлеу, сөз.

«Flipbook» (ағылшын тілінен flip – ақтару, аудару, book – кітап дегенді білдіреді. Flipbook – беттердің ақтарған кезде суреттері қозғалып тұрғандай әсер беретін суретті кітапша [1, 2 б.].

Флипбуктің ең көне прототипін Тинь Хуанг б.з.д. II ғасырда ойлап тапқан зоотроп – олардың қозғалысының елесін жасайтын суреттері бар айналмалы барабан. Ағылшын Джон Бернс Линнетт «Кинеограф - жаңа оптикалық иллюзия» патентіне ие /1868/. Флипбуктың қазіргі түрін американдық Генри ван Говенберг 1882 жылы патенттеді [2].

Біз бұл материалды мектепке дейінгі балалармен жұмыс жасау үшін бейімдедік. Флипбуктің нақты түрін алмай, оның принципін қолданамыз. Бүгін мен қалай балғанын көрсеткім келеді.

Бұл жұмыстың мақсаты мен міндеттерін айтып кетейін.

Мақсаты: Flipbook дидактикалық ойындары арқылы мектеп жасына дейінгі балалардың қазақ тілін үйренуіне коммуникативті жағдай жасау.

Міндеттері:

- Балалардың коммуникативті белсенділігін, дербестігін, бастамашылығын дамыту.
- Зерттелген тақырып бойынша ақпаратты өздігінен жинау және жүйелеу мен сөздік қорын жинақтау дағдыларын игеруге ықпал ету.
- Игерілген материалды жақсы түсінуге және есте сақтауға ықпал ету.
- Құрдастарымен және ересектермен белсенді қарым-қатынас жасау, бірлескен іс – әрекетерге қатысу дағдыларын қалыптастыру.
- Алған білім мен практикалық тәжірибені бастауыш мектепте қолдану.

Өзектілігі

Мектеп жасына дейінгі балалардың қазақ тілі сабақтарында коммуникативті белсенділігін қалыптастыру мәселесі біздің заманымызда өте өзекті болып табылады.

Балалар көбінесе қазақ тілінде балабақшаға келгенде сөйлейді. Өйткені ата-аналары орысша сөйлейді, сонымен қатар қосымша сабақтары , ертеңгіліктері орыс тілінде өткізіледі. Осылардың барлығы қазақ тілін үйренуге септігін тигізеді.

Флипбук принципі бойынша дидактикалық ойындарды қолдану қазақ тіліндегі сөздер мен сөз тіркестерін жақсы есте сақтауға, ал баланың флиптермен жұмыс жасау белсенділігі пассивті сөздік қорларын белсендіге айналдыруға ықпал етеді.

Flipbook технологияны қолданудың тиімділігі

FLIPBOOK - бір тақырыптағы материалдарды қамтитын кітап. Бұл белгілі бір тақырыпты мектеп жасына дейінгі балалармен біріктірудің, кітаптың мазмұнын түсінудің, зерттеу жұмыстарын жүргізудің тамаша тәсілі, оның барысында бала ақпаратты іздеуге, талдауға және сұрыптауға қатысады.

FLIPBOOK мектепке дейінгі білім берудің мемлекеттік білім беру стандартының талаптарына сәйкес келеді және мектепке дейінгі білім беру ұйымдарында білім беру қызметін ұйымдастыру тәсілін айтарлықтай өзгертті. Бүгінгі күні мемлекет алдында мүлдем жаңа ұрпақ дайындау міндеті тұрды: белсенді, ізденімпаз.

FLIPBOOK

Вариативті – барлық құралдар жан жақты қамтылған, яғни түрлі тапсырмалар орындауға болады. Мысалы: Донгелектерден жасалған флипбук ол баумен байланылады және ашылады, оны бала өзі жинай алады. Бұл флипбук бойынша дыбысқа жеке тоқталып, және тақырып бойынша шағын мәтін құрастырып әңгімелеуге болады. «Арбаны» кез келген тақырыпқа алуға болады. «Арба» құралының барлық жерлері жұмыс жасауда. Донғалақтары де, арбаның өзі де жұмыс барысында қолданылады. Фетрден жасалған екі жолдары жылжымалы және алынады. Барлық карточкалар жабыстырылып алынады. Мысалы «Көкөністер мен жемістер», «Жабайы жануарлар» тақырыптары алынса, балалар алдымен донғалақтармен жұмыс жасайды: алма болса, алма қандай түсті, пішіні, қайда өседі деген сұрақтарға жауап береді де, одан кейін арбаның екі жолдарымен

1. Жұмыс жасайды. Алманы сипаттап шығады.

2. ақпаратты – флипбукпен жұмыс жасағанда көп ақпаратты ашып айтуға болады. Флиптар арқылы сөздік қорларын молайтуға, дыбысты алсақ тілдік жаттығуларды орындауға, монолог, диалог түрінде жұмыс жасауға болады. Тақырыптар мен тапсырмалар балалардың жас ерекшеліктеріне сай құрастырылады. «Арбада» мысалы карточка бойынша атау, «Мынау не?» сұраққа жауап беру; сөз тіркес құрап сөйлей – жасыл алма, қызыл қызанақ,

және логикалық тапсырма «Не артық?» артық карточканы таңдап, сол карточка бойынша арбаның негізгі бөлігінде монолог түрінде сөйлеу.

3. Көпфункционалды – «арба және дөнгелек флип» арқылы кез келген тақырыпта, баланың жас ерекшелігіне және қабілетіне қарай тапсырмалар құрауға болады. Флиптермен жұмыс жасау балаға өте ыңғайлы.

Балалар «Қ» дыбысын анық айтуға үйренеді. «Қ» дыбысы бар сөздерді атап флипта сол карточкаларды қалдырады.

Флипбуктің мазмұны белгілі бір лексикалық тақырып бойынша білім беру бағдарламасының қандай міндеттерді көздейтініне байланысты болады. Флипбуктің мазмұны әр түрлі болуы мүмкін, бұл балалардың жасына және бағдарлама мен мұғалімнің қойған міндеттеріне байланысты. Флипбук білім мен тәрбиені біртұтас білім беру үдерісіне біріктіре отырып, мұғалімге әр баланың жеке ерекшеліктеріне негізделген іс-әрекеттерді жүзеге асыруда өз білім мазмұнын таңдауда белсенді болатын жағдай жасауға мүмкіндік береді. Мектеп жасына дейінгі бала - бәрін білгісі, бәрін түсінгісі, бәрін анықтағысы келетін қажымас зерттеуші.

Ата-аналармен тығыз байланыста болу керек. Мұғалімнің ата-аналармен өзара әрекеттесуі өте күрделі процесс болып табылады және ол балалардың ата-аналарына бірнеше бағыт бойынша арнайы дайындықты қажет етеді. Қоғам дамуының барлық кезеңінде де мамандардың көмегіне мұқтаж болды.

Мұғалім мен ата-ана талаптарының бірлігі - табысқа жетудің негізгі жолы.

Сонымен FLIPBOOK жасау үшін бізге ақ немесе түрлітүсті картон, фломастерлер, түрлітүсті қарындаштар, желім, қайшы, сызғыш және жай қарындаш керек. Әр беті бір түсті және де түрлітүсті болуы мүмкін.

Кітаптың қандай түрінде болатынын шешу керек. Ол дөнгелек, шарша немесе тік төртбұрышты болуы мүмкін

Біз шартшы түрінде жасауды таңдадық.

Бірінші беті 13 те 13 см., әріқарай 2 см қосылады, яғни 13 те 15 см, 13 те 17см, 13 те 19 см және 13 те 21 см деп алдық.

Тақырып: «Жабайы жануарлар»

Кітаптың бірінші бетінде орман суретін салдық. Бала «Орманда» деп қайталап айтып шығады, сөйлемді есіне сақтайды.

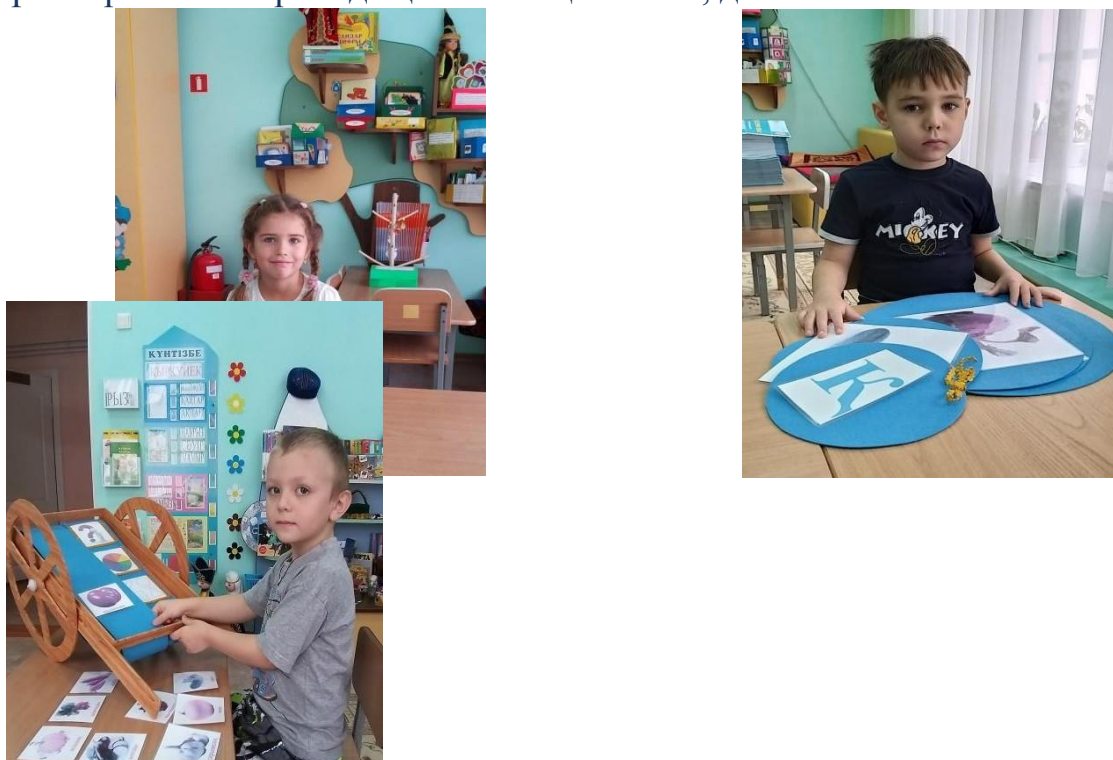
Екінші бетіне аюдың суретін жабыстырады, «Мынау - аю» деп сөйлем құрап сөйлейді.

Үшінші бетіне қоянның суретін жабыстырады, «Мынау қоян» деп айтады.

Төртінші бетіне қасқырдың суретін жабыстырады, «Мынау - қасқыр» деп сөйлем құрап айтып шығады.

Кітаптың бесінші бетіне орманның және жануарлардың суреттерін жабыстырып, қорынды сөйлем құрап сөйлейді «Аю, қоян, қасқыр орманда мекендейді» [3, 4].

«ФЛИПБУКпен» жұмыс жасауда – балалармен белгілі бір тақырыпты қорындылап бекітудің тамаша тәсілі. Флипбук принципі арқылы балалардың сөз тіркес, сөйлем, шағын әңгіме құрау қабілеттерін, ауызекі сөйлеу қабілеттерін, логикалық ойлау қабілеттерін жетілдіруге болады. Сонымен, FLIPBOOK деп балалардың шығармашылық қабілетін дамытуға бағытталған плакат, кітаптың және үлестірмелі материалдың жиынтық бейнесі, деп айта аламыз.

Қорыта айтқанда FLIPBOOK балалардың шығармашылық қабілеттерін, ой-өрісін кеңейтіп қана қоймай, сонымен қатар мәдени сөйлеу дағдыларын қалыптастыратын бастамасы деп айта аламыз.

FLIPBOOK технологиясы арқылы қазақ тілін үйренуге қойылған міндеттер:

- алған білімдерін, сөздерді дұрыс анық айтып, тиімді қолдану;
- тірек –сызбалар арқылы сөйлемдерді құрастыру;
- сөйлемдерді күрделендіруге үйрету;

- 2 - 3 сөзден тұратын сөйлемдерді құрастырудан бастап, 4 – 5 сөзден тұратын сөйлемдер құрастыру;

- қарапайым сұрақтар қою және оларға жауап беру;

- 2-3 сөйлеммен жақын маңдағы заттарға, ойыншықтарға, жемістерге қысқа сипаттама беру;

- шағын қарапайым мәтіндерді, тақпақтар мен өлеңдерді түсініп жатқа айта алу.

- FLIPBOOK элементтері арқылы шағын мәтін құрастырып әңгімелеу.

Оқу жылының бастапқы кезеңінде балалардың қазақ тілін игеру білім деңгейі келесі көрсеткіштерін көрсетті: Мектепалды даярлық тобында - 80%, ересек тобында - 75%. Балалар көбінесе жеке сөздер мен сөзтіркестерін нақты пайдаланады және жеке - жеке жай сөйлем құрастыра отырып шағын әңгіме құрастырып шығады.

FLIPBOOK технологиясының принципін қолдана бастаған кезінен балалар ашылып, сабаққа қызыға қатысып бір – бірімен жақсы қарым-қатынас жасай бастады. Балалардың сабаққа деген ынтасы пайда болды, жұптық жұмыс жасауда бір-бірін тыңдай бастады, қателерін түзетіп, қазақ тіліне тән дыбыстарды анық дұрыс айтуды үйренді. Өйткені бұл технология нақты балалардың сөйлеу мәдениетін дамытуға бағытталған.

Тобы	Бастапқы	Аралық	Қорытынды	Динамикасы
Мектепалды даярлық «Б»	80%	90%	96%	6%
Мектепалды даярлық «В»	85%	88%	98%	10%
Мектепалды даярлық «Г»	88%	91%	96%	5%
Ересек «Б»	80%	87%	95%	8%

Бақылау нәтижелері көрсеткендей, балалар ересектермен белсенді қарым-қатынас жасай бастады, бірлескен іс-шараларға қатысуға қызығушылық таныта бастады. Берілген міндеттерді шешуде танымдық белсенділік, білуге құштарлық, тәуелсіздік және бастамашылық айтарлықтай өсті. Зерттелген материалды балалар күнделікті өмірде сәтті қолданады.

Қазір біз FLIPBOOK технологиясының принципін ғана қолданудамыз, бірақ болашақта FLIPBOOK – тің нақты түрін жасауды жоспарладық.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Самоучитель журналы №3 (27) наурыз 2015ж.

«Новые форматы книг и формы их рекомендации читателям» Л.В.Глазунова.

2. <http://animabooks.ru/blog/histori>

3. <http://handmadeidea.com.ua/flipbuk-svoimi-rukami-so-smeshnumi-licami/>.

4. <http://pin.it/xyekoQp>

Экологиялық тәрбиедегі музыканың маңызы

Малышева Светлана Ильична

Павлодар қаласының КМҚК «Павлодар қаласының №3 сәбилер бақшасы – Мектепке дейінгі экоцентр орталығы», ән-күй жетекшесі

Балалардағы сезімдерді тәрбиелеу ақыл-ой қабілеттерін дамытудан кем емес маңызды педагогикалық міндеттердің бірі болып табылады. Баланың қоршаған әлемге қатынасы сезім мен эмоцияларға байланысты, сондықтан ЕС қалыптастыру. «Балалық шақ жылдары-бұл ең алдымен жүректі тәрбиелеу» (В.Сухомлинский).

«Жүрек тәрбиесіз» мектеп жасына дейінгі балаларды экологиялық тәрбиелеу мүмкін емес. Мұнда музыка көмекке келеді. Музыка балалардың жүрегінде адамның жоғары сезімдерін оята алады. Ол табиғаттың сұлулығын көруге, оны жақсы көруге және қорғауға көмектеседі. Балалар әдемі музыка тыңдауы керек. Бұл адам рухының, адам сезімдерінің, ойларының сұлулығын тудырады. Музыканың өзі ұлы табиғаттың арқасында туады. Бұған дәлел ұлы неміс композиторы Бетховеннің: «Сіз мені өз идеяларымды қайдан аламын деп сұрайсыз ба?». Мен оларды табиғаттың құшағында, орманда, серуендерде, түнгі тыныштықта, таңертең ақынның көңіл-күйімен толқып, мен дыбыстарға айналамын, олар менің алдымда ноталар түрінде пайда болғанша ашуланады». Экологиялық білім беруде музыканы неғұрлым толық пайдалану үшін ойластырылған оқыту мен тәрбиелеу жүйесі, сондай-ақ жас психологиясы мен педагогикасын ескеретін жағдайлар жасау қажет.

Мен өз жұмысымда музыкалық сабақтардың әртүрлі түрлерін қолданамын: күрделі, тақырыптық, интеграцияланған, басым, қарапайым. Сабақтар көбінесе саяхат, ертегілер түрінде өткізіледі.

Сабақтарды ұйымдастырған кезде келесі тармақтарды ескерген жөн:

➤ Табиғат объектісін білу тәрбиеші немесе эколог жүргізетін байқаудан басталады. Содан кейін бұл бақылаулар музыка тыңдаумен, көркем сөзбен, суреттермен, бейнелі қозғалыстармен толықтырылады ("снежинкалар түседі", "мысық жүреді"). Осылайша, музыка эмоционалды көмекші ретінде әрекет етеді, балалар көргендерін толықтырады, нақтылайды.

➤ Бір тақырыпқа бірнеше рет жүгіну керек. Бұл балалардың назарын дамытуға және бір тақырыпқа деген тұрақты қызығушылықты сақтауға ықпал етеді. Бір уақытта балаларда ақыл-ойды қалыптастыру мүмкін емес.

➤ Табиғаттағы маусымдық құбылыстар музыкалық сабақтарда жарқын, бейнелі түрде қабылданады. Табиғат туралы музыка мен өлеңдерді тыңдау-баланың экологиялық тәрбиесінің пайдалы элементтері. Балалар рационалдыдан гөрі эмоционалды, ал музыка мен поэтикалық сөз олардың эмоцияларына тікелей әсер етеді. Демек, музыканың көмегімен кішкентай адамға айналамыздағы өсіп келе жатқан және қозғалатын барлық нәрсе өзіне мұқият қарауды қажет ететін тірі екенін түсіндіру оңайырақ.

➤ Сабаққа арналған материалды (музыкалық және экологиялық) таңдағанда, мен алдымен осы материалдың бала үшін тартымдылығынан шығамын, содан кейін ғана оның маңыздылығына ауысамын, өйткені басқаша мектеп жасына дейінгі балалардың назарын аудару мүмкін емес. Барлық материалдар балалардың түсінуіне қол жетімді болуы керек және біртіндеп күрделене түсуі керек.

➤ Экологиялық музыкалық сабақтар-тәрбиешінің, экологтың, әдіскердің, бейнелеу өнері мұғалімінің, дене тәрбиесі мен музыка жетекшісінің бірлескен қызметі.

➤ Музыкалық білім мен даму балабақшадағы басты мақсат емес. Бұл балалардың әлеуетті мүмкіндіктерін дамытудың құралы ғана. Сондықтан музыкалық іс-әрекеттің әртүрлі түрлерін басқа сабақтарға, ЕС қалыптастыруға бағытталған балалардың танымдық іс-әрекетінің басқа түрлеріне (көп мақсатты және көп өлшемді білім беру тұжырымдамасы) интеграцияланған түрде енгізу керек.

Көп жағдайда музыка басқа сабақтарда тыңдау түрінде қолданылады, сондықтан біз музыкалық іс-әрекеттің бұл түрін толығырақ қарастырамыз. Мектеп жасына дейінгі балалар негізінен көрнекі-бейнелі ойлауды дамытады, табиғаты бойынша еріксіз және тұрақсыз зейінмен есте сақтау қабілеті аз. Сондықтан музыка тыңдаумен қатар тақырыптық принцип бойынша күрделі сабақтардың негізін құрайтын басқа да іс-әрекеттерді қолдану қажет.

Вариативтілік: тыңдау-қозғалыс

тыңдау-ойын

тыңдау-ән айту

тыңдау-балалар оркестрі

тыңдау-сурет салу

тыңдау-әңгіме

тыңдау-бақылау

тыңдау-өлеңдер

тыңдау-балалар шығармашылығы

тыңдау-табиғаттағы еңбек.

Тыңдауға деген көңіл-күйді қалыптастыру, балалармен қарым-қатынас мейірімді болуы керек. Қызығушылық танытып, музыканы жеке түсіндіруге назар аудару керек. "Музыка туралы сөз" мұқият ойластырылуы керек. Ол ақпаратты алып жүруі керек, қысқа, жарқын, бейнелі болуы керек. Егер баланың көзі" сөніп қалса", сіз музыка тыңдауды аяқтап, басқа іс-әрекетке көшуіңіз керек, өйткені мектеп жасына дейінгі баланың тұрақты қызығушылығын осылай ғана сақтауға болады.

Мектепке дейінгі тәрбие тұжырымдамасы баланың жеке мәдениетінің негізін қалыптастырудағы басым бағыттардың бірі ретінде оның табиғатқа деген көзқарасын қалыптастырады.

Табиғат арқылы бала жалпыадамзаттық құндылықтардың кең ауқымына қосылады. Олардың ішінде танымдық құндылық бар: бала өзін ашушы ретінде сезіне бастайды, жансыз табиғат объектілерімен тәжірибе жасау қуанышын

сезінеді, жаңа таныс пен таныста жаңасын ашады, қарапайым заңдылықтарды есептейді, олардың ашылмаған табиғатын түсінеді.

Трансформация құндылықтары: табиғи ортаға ұқыпты қарауға, табиғат байлығын сақтауға және көбейтуге деген ұмтылыс бар.

Тәжірибенің құндылықтары: бала табиғат құбылыстарының құпиясын, құпиясын қызықтырады, оның сұлулығына, барлық тіршілік иелеріне жақындығына енеді, айналасындағы әлемнің объектілері мен құбылыстарымен ортақтығын сезінеді және оларды жандандырады. Мұның шарты-баланың қызығушылығы, ол ересектерге барған сайын күрделі және әр түрлі нысандарға барады. Ересек адам баланы Сұлулық, ұлылық, табиғи құбылыстардың әртүрлілігі туралы тәжірибе аймағына тартады, бірлескен эмоционалды тәжірибе аймағын жасайды. Бұл жағдайда ересек адам әр балаға өзін не болып жатқанын "жауапты адам" ретінде сезінуге мүмкіндік береді.

Осылайша, мектепке дейінгі жас-тұлғаның экологиялық мәдениетін дамытудағы оңтайлы кезең. Алайда, отбасында, балабақшада және жақын жерде қолайлы әлеуметтік жағдайларда ғана.

Қоршаған орта-денсаулық кепілі

Токенова Асель Ережеповна
«Павлодар қаласының №3 сәбилер бақшасы-Мектепке дейінгі экоцентр
орталығы» КМҚК
asel.tokenova@list.ru

Түйін сөздер: қоршаған орта, денсаулық, экология, сауықтыру, табиғат, тірі заттар, табиғи объектілер.

Біздің болашағымыз-бұл біздің балаларымыз. Балалардың денсаулығы әр ұлттың маңызды әлеуметтік құндылығы болып табылады, сондықтан жас ұрпақтың денсаулық жағдайындағы қолайсыз өзгерістерді қоғамның даму деңгейінің жетекші көрсеткіші деп тану керек. Қоғамның әл-ауқаты көбінесе балалардың денсаулық жағдайына байланысты. Соңғы онжылдықта бүкіл әлемде балалар денсаулығының нашарлау үрдісі байқалды. Экологиялық проблемалар, әртүрлі теріс тұрмыстық факторлар, тамақ өнімдеріндегі химиялық қоспалар, сапасыз су, экономикалық жағдайға байланысты қоғамда тітіркенулер – бұл мектеп жасына дейінгі баланың денсаулығына агрессивті әсер ететін кейбір факторлар.

Мектепке дейінгі жас физикалық және психикалық денсаулықтың негізін қалыптастыруда шешуші болып табылатыны белгілі. Өйткені, 7 жасқа дейін адам өмір бойы қайталанбас үлкен даму жолынан өтеді. Дәл осы кезеңде органдардың қарқынды дамуы, ағзаның функционалды жүйелерінің қалыптасуы, негізгі жеке қасиеттер, мінез-құлық, өзіне және айналасындағы әлемге деген көзқарас қалыптасады. Мектепке дейінгі білім беру мекемесі баланың дамуына негіз құруға және оның денсаулығын, үйлесімді физикалық, психикалық және әлеуметтік дамуын қалыптастыру үшін қолайлы жағдайларды қамтамасыз етуге арналған. Мектеп жасына дейінгі балалардың денсаулығын сақтау мен нығайтудың шешуші факторы мектепке дейінгі мекемелерде денсаулық сақтайтын, денсаулықты нығайтатын жағдайлар жасау болып табылады. Табиғат, сауықтыру факторы ретінде балабақшаларда бұрыннан бері қолданылып келеді, бірақ оны сауықтыру мақсатында қолдану әдістері мен бағдарламалары жақында пайда болды. Экологиялық-сауықтыру жұмыстарын ұйымдастыру мектепке дейінгі мекемелер қызметінің жаңа бағыттарының бірі болып табылады.

Экологиялық-сауықтыру жұмысы-бұл экологиялық тәрбие және табиғаттың табиғи күштері арқылы балаларды сауықтыру және салауатты өмір салтының алдын алу бойынша педагогтердің, медицина қызметкерлерінің және ата-аналардың арнайы ұйымдастырылған қызметі. Экологиялық-сауықтыру бағытындағы жұмысты бастап, біз балаларды сауықтыру мәселесі – бір күндік және бір адамның жиынтығы емес, бүкіл ұжымның ұзақ мерзімге мақсатты, жүйелі, жоспарлы жұмысы екенін түсіндік.

Басты мақсат: балаларды өз денсаулығы мен өміріне табиғатпен үйлесімді қарауға үйрету. Жас ұрпақтың экологиялық мәдениетін қалыптастыру, жеке тұлғаның физикалық, психологиялық және рухани-адамгершілік дамуы негізінде салауатты өмір салтын ұстану, педагогтердің, балалар мен ата-аналардың бірлескен іс-әрекеттері арқылы ғана мүмкін болады.

Осы мақсатқа жету үшін келесі міндеттер қойылды:

1. Балабақшадағы экологиялық және сауықтыру жұмыстарына жағдай жасау.
2. Табиғат арқылы балаларды сауықтыруға тұтас көзқарасты жүзеге асыру.
3. Балалардың, педагогтердің және ата-аналардың экологиялық санасын арттыру.

Мақсаты: экологиялық және валеологиялық мәдениеттің негіздерін қалыптастыру, мектеп жасына дейінгі балалардың дене, психикалық және әлеуметтік денсаулығын сақтау және нығайту.

Негізгі міндеттері- төмендегідей түсінік қалыптастыру:

- денсаулыққа әсер ететін оң факторлар;
- дұрыс тамақтану, оның режимі, құрылымы, пайдалы өнімдер;
- күн тәртібін ұтымды ұйымдастыру;
- қозғалыс белсенділігіне күнделікті қажеттілік;
- табиғаттың құндылығы және ондағы мінез-құлық ережелері туралы;
- балалардың денсаулығына қауіп төндіретін жағымсыз факторлар (ақпараттық қауіпсіздік қағидасын ескере отырып) (қозғалыс белсенділігінің төмендеуі, инфекциялық аурулар, шамадан тыс жұмыс және т. б.);
- оң және теріс эмоциялардың денсаулыққа әсері;

балаларды үйрету:

- денсаулықты сақтауға және нығайтуға мүмкіндік беретін іс-әрекеттерді, мінез-құлықты саналы түрде тандау;
- жеке гигиена ережелерін сақтау және олардың негізінде өз денсаулығын сақтау;
- эмоциялық әселердің (релаксацияның) қарапайым дағдылары;
- дұрыс тыныс алу, дене жаттығулары, табиғи факторларды пайдалану дағдыларын игеру арқылы денені сауықтыру;
- табиғи объектілердің жағдайын бағалау, олардың денсаулыққа қауіптілік дәрежесін.

қалыптастыру:

- табиғаттағы әр түрлі іс-әрекеттегі және оның объектілерімен экологиялық бағдарланған өзара іс-әрекеттегі іскерліктер;
- денсаулық мәдениеті мен салауатты өмір салтының негізгі компоненттері туралы түсінік;
- экологиялық мәселелерді шешуде белсенді болу қажеттілігі;
- салауатты өмір салты;

Ата-аналармен жұмыстың инновациялық формаларын әзірлеу және қолдану арқылы денсаулық құндылықтарын қалыптастыру мәселелерінде отбасының педагогикалық әлеуетін жандандыру;

табиғат факторларымен балаларды сауықтырудың заманауи технологияларын зерделеу және енгізу;

балалардың жас ерекшеліктеріне және табиғи ортасына сәйкес олардың физикалық және психикалық денсаулығын сақтау, нығайту үшін жағдай жасау.

Біздің балабақша-бұл экологиялық бағыттағы мамандандырылған мектепке дейінгі мекеме екенін ескере отырып, табиғи объектілермен байланыста болған кезде балалардың денсаулығын (әсіресе психикалық денсаулықты) қорғауға ерекше назар аударғым келеді. Табиғаттың тікелей сенсорлық білімін онымен тікелей қарым – қатынас жасау арқылы ештеңемен алмастыруға болмайды-танымдық жағынан да, моральдық жағынан да. Тағы бір нәрсе, бірқатар табиғи нысандар адамдарға қауіп төндіруі мүмкін-шынайы немесе қиял. Біздің әртүрлі жастағы балалармен (мектеп жасына дейінгі балалардан бастап жоғары сынып оқушылары мен студенттерге дейін) жұмыс тәжірибеміз балалар мен жастардың табиғи нысандармен байланысының негізгі проблемаларын және шынайы және ойдан шығарылған қорқыныш көздерін анықтауға мүмкіндік берді.

Біздің ойымызша, кез-келген жастағы адамдарда тірі заттардан қорқудың құрамдас бөліктерін келесіден көруге болады:

1. Өмірге қауіп – нақты немесе ойдан алынған. Мүмкін, бұл қорқыныш адамның табиғатында, жануарлардан жаратылу тарихынан басталады. И.Ял [1] адам мінез-құлқының негізгі қозғаушы күші болып табылатын өлімнің алғашқы қорқынышын жариялағаны кездейсоқ емес. З. Фрейд [2] алаңдаушылықтың басқа түрлерінен шынайы мазасыздықты бөліп көрсете отырып, оның өмір мен денсаулықты сақтаудағы оң рөлін атап өтті. Болашақта өзін-өзі сақтаудың бұл табиғи инстинкті қоршаған табиғи нысандар туралы әртүрлі ақпаратты қамтиды, бұл, өкінішке орай, қауіпсіздікті арттыруға ғана емес, сонымен қатар қорқыныш невротдары мен жеткіліксіз әрекеттерге әкеледі.

2. Ауырсыну немесе жағымсыз сезімдерден қорқу. Ол көбінесе жеке немесе ұжымдық өмірлік тәжірибеден туындайды, ал әртүрлі ақпарат көздеріне қол жеткізе алатын саналы жастағы адамда сатып алынған ақпарат (сенімділіктің әртүрлі деңгейі) арқылы күшейтіледі.

3. Тірі заттар болуы мүмкін жұқпалы аурулардан қорқу. Бұл жеке өмірлік тәжірибемен ең аз байланысты, алынған ақпарат есебінен қалыптасады және көбінесе невротикалық форманы алады. Оның пайда болу көзі бойынша табиғи нысандардан қорқуды үш топқа бөлуге болады:

1. Сыртқы-объектінің морфологиялық қасиеттері. Біздің бақылауларымызға сәйкес, балалар мен бастауыш және жасөспірімдер сыныптарындағы студенттерден, сондай-ақ көптеген орта мектеп оқушыларынан, студенттерден және ересек адамдардан қорқыныш келесі сыртқы белгілері бар заттарды тудырады: өте үлкен (әсіресе жәндіктер, өрмекшілер, ұлулар), дененің пропорционалды емес ұзын немесе қалыңдатылған бөліктері бар, ұсақ және жас омыртқасыздар (әсіресе шынжыр табандар). шыбықтар мен өсінділер (Су шаяны, ранатра), дыбыстар шығарады,

тым ашық түсті немесе тез қозғалатын заттар (олар қуып жетеді, тістейді, жарақаттайды деп қорқады).

2. Баланың немесе жасөспірімнің (сондай-ақ ересек адамның) өткен өмірлік тәжірибесі. Бұл тікелей өмірлік тәжірибе болуы мүмкін – бала немесе жасөспірім бұрын осы немесе ұқсас затты кездестірген кезде және бұл байланыс жағымсыз тәжірибелермен (жылан шағу, улы жәндік, қандай да бір өсімдікпен улану, аллергиялық реакциялар), ұқсас заттарға өмірлік тәжірибені жобалау, сондай-ақ жанама өмірлік тәжірибе. көргендерден алынған (бұл, психологтардың пікірінше, мінез-құлық реакцияларын қалыптастыруда маңызды емес [2]). Қорқыныш баланың өмірлік тәжірибесінен тыс бейтаныс заттардан туындауы мүмкін.

3. Белгілі бір табиғи объект туралы теріс ақпарат көздері. Мұндай дереккөздердің ішінде библиогендік ақпарат (оқуды білетін балалар үшін), сондай-ақ үлкен және маңызды адамдардан (ата-аналар, туыстар, мұғалімдер) алынған ақпарат болуы мүмкін. Мектеп жасына дейінгі балалар мен бастауыш сынып оқушыларында сыни ойлаудың болмауы алынған ақпаратты бұрмаланған түсінуге әкеледі, бұл ақылға қонымды сақтықты тәрбиелеудің орнына обсессивті қорқыныштың көзі бола алады. Осыған байланысты білім берудің кез келген сатысындағы педагогтарға ұсынылатын кез келген ақпаратқасыни қарау керек; ең бастысы – онда табиғи объектілерге теріс қатынас болмауға тиіс.

Балалардың қорқыныштарының қайнар көзі ретінде жасөспірімдер мен жасөспірімдер субмәдениетінің басқа да құбылыстарын қоса алғанда, құрдастар арасында таратылатын стихиялық ақпарат ерекше назар аударуға тұрарлық [4]. Ішінара жанама аудио өмір тәжірибесімен байланысты. Мұндай ақпарат шыншылдық пен ғылыми емес, оңай таралады және подсознаниеға тез енеді, көбінесе ересектерден жасырылады және олардың тарапынан бақыланбайды. Сіз бұл ақпараттың әсерінен жасына байланысты (адам балалар мен жасөспірімдер субмәдениетінен "асып", құрдастарымен бірге шыққан кезде) немесе сыни талдаумен сенімді көздерден ақпарат алу арқылы – егер жасөспірім бұған өз құрдастарынан ертерек жетсе, өзіңізді босата аласыз. Бірақ балалар мен жасөспірімдер-жастар субмәдениетінің белгілі бір әсері ересектерде табиғат пен оның жеке объектілері туралы қорқыныш тудырып, өмір бойы қалуы мүмкін.

Табиғи нысандардан балалар мен жасөспірімдердің қорқынышын жою жолдары мен мүмкіндіктері келесідей.

1. Ауызша әсер ету (шабыттандыратын және сендіретін [5], сондай – ақ олардың үйлесімі) маңызды, беделді, жасы үлкен адамнан, ақпаратты қабылдауға ықпал ететін ортада (табиғи ландшафт, Табиғат мұражайы, табиғи тарих кабинеті, конференц-зал) тиімді., онда шақырылған маманмен әңгіме өтеді). Бұл табиғи нысандармен байланысты қорқыныш пен фобияны жою үшін түзету жұмыстарының басталуы керек. Ұсынылған ақпарат ақпаратты қамтуы мүмкін: - адаммен байланыста болған кезде осы өсімдіктің немесе жануардың нақты зиянсыздығы туралы; - тірі объектінің эстетикалық сұлулығы, оның

фольклордағы, әдебиеттегі, өнердегі көрінісі туралы; -табиғи экожүйелердегі, тамақтану тізбектеріндегі, реттеудегі және экологиялық тепе-теңдікті сақтаудағы Өсімдіктердің немесе жануарлардың қандай да бір түрінің маңызды рөлі туралы;

- биологиялық түрдің адамның шаруашылық қызметіндегі маңызы туралы (дәрілік және өнеркәсіптік шикізат көзі, ауыл және орман шаруашылығы жаулары санының табиғи реттегіші); - тірі организмдердің қауіпті түрлеріне (улы өсімдіктер, жануарларды ұрып-соғу) қатысты сақтықшаралары туралы-Адамның қауіпсіздігі табиғи объектілердің өздеріне емес, оның сақтығына байланысты болатындығын атап өту. Адам-биосфераның энергетикалық-ақпараттық кеңістігіндегі "ең жоғары нұсқа", ол" төменгі нұсқаларды " оқи алады және оқи алады (Windows компьютерлік жүйесінің нұсқаларына ұқсас) – жануарлардың психикасы мен мінез-құлқы, олардың мінез-құлқын қоршаған тірі заттардың ерекшеліктеріне бейімдеу үшін өсімдіктердің қорғаныс бейімделуі.өзінің жайлылығы мен қауіпсіздігінқамтамасыз ету.

2. Демонстрациялық іс-шаралар табиғатты жақсы көретін және білетін ересек адамдардан (мұғалімдер, ата-аналар) басталуы керек. Бұл ауызша әсерден кейінгі түзету жұмыстарының екінші кезеңі. Біздің пікірімізше, тірі объектілермен осы іс-әрекеттердің тиімділігіне мынадай жағдайларда қол жеткізіледі: - егер олар жасырын қорқыныш пен жеккөрушіліксіз жасалса; - егер оларда демонстрациялық батылдық болмаса және ересектер өз әрекеттерінің қауіпсіздігіне сенімді болса; - егер ата-аналар немесе тәрбиешілертабиғатты шын жүректен жақсы көрсе; - егер бұл әрекеттердің мақсаты, ең алдымен, батылдық пен ерік – жігерге емес, табиғатқа деген сүйіспеншілікке тәрбиелеу болса, тіпті одан да көп-тәуекелге және экстремалды сезімге бейімділік емес. Мұндай демонстрациялық әрекеттердің ішінде мыналар болуы мүмкін: - табиғи нысандардың коллекцияларын, тұлыптарын, дымқыл препараттарын және басқа да мұражай экспонаттарын көрсету;; - табиғи ландшафттарға экскурсияларда көптеген табиғи объектілермен (соның ішінде қорқыныш немесе жиіркеніш тудыратын) байланыс;

- адамдардың жануарлармен және өсімдіктермен байланысы бейнеленген иллюстрациялар мен бейнематериалдарды көрсету; - үйде немесе мектептің тірі бұрышында жануарларға күтім жасау әдістерін көрсету (бұл дәстүрлі үй жануарлары ғана емес, сонымен қатар эстетикалық, ғылыми және оқу-әдістемелік мақсаттарға арналған экзотикалық және жабайы түрлер де болуы мүмкін).

3. Балаларды табиғи объектілермен практикалық іс-әрекетке тарту. Оқушылардың табиғи объектілерге қатысты практикалық іс-әрекеттері ауызша және демонстрациялық әсер ету кезеңдерінде басталған түзету жұмыстарымен толықтырылуы керек. Бұл әрекеттер үй және экзотикалық жануарларға, жабық өсімдіктерге – өздігінен немесе ересектердің бақылауымен көрінуі мүмкін. Табиғат қорқынышын жеңуде студенттерді жаратылыстану ғылымдары саласындағы ғылыми-зерттеу жұмыстарына тарту (жобалау қызметі) маңызды

рөл атқара алады, оның барысында материалды жинау және өңдеу процесінде таңдалған жұмыс объектісімен байланыс қажет болады. Бұл тұрғыда оқушыларды, сондай-ақ балабақшаның ересек топтарындағы балаларды табиғи нысандардан биология кабинетіне Көрнекі құралдар жасауға тарту пайдалы болады (мысалы, гербарий, жапырақтардан жасалған қолөнер, жәндіктер коллекциясы).

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. И .Ялом психотерапиялық әңгімелер. – М.: ЭКСМО, 2008. – 544 б. 2. Л.Хьелл, М.Зиглер тұлға теориялары: негізгі ережелер, зерттеу және қолдану. 2-ші басылым., испр. - Санкт-Петербург.: Петр, 1999. – 608 б. ("Психология шеберлері" сериясы).
3. А.Е. Личко жасөспірімдердегі психопатия және мінез-құлық екпіні. – Л.: Медицина, 1977.
4. М.Мид балалық шақ мәдениеті мен әлемі: таңдамалы шығармалар. – М.: Ғылым, 1988. – 429 Б.
5. Г.М. Андреева. Әлеуметтік психология. - М.: Аспект-Баспасөз, 1997.

Команда құру негізі ретінде «Тимбилдинг» балалар командасы

Ольга Николаевна Жигалова

Әдіскер, «Павлодар қаласының № 3 сәбилер бақшасы-Мектепке дейінгі
экоцентр орталығы» КМҚК
Olga.10.69@mail.ru

Түйінсөз: Команда құру негізі ретінде «Тимбилдинг» балалар командасы.

Түйінді сөздер: балалар, тимбилдинг, ойын, команда, ұжым, ұйымшылдық, шығармашылық, өзектілік.

Баяндаманың негізгі мәтіні

Қазіргі педагогиканың өзекті мәселелерінің бірі:

1. Баланың әр түрлі іс-шараларға дайындығы мәселесі.
2. Нақты өмірлік міндеттерді Шығармашылық орындау.
3. Қоғамдағы жұмыс пен өмірге дайындық.

Біз қазіргі әлемде өмір сүріп жатырмыз және командада жұмыс істеу қабілеті ерте жастан қалыптасуы керек. Кез-келген командада әртүрлі темпераменті, мінезі және өмір салты бар адамдар жұмыс істейді. Бұл ерекшеліктер ұжымның жұмысына кедергі болмауы керек.

Командада жұмыс істей білу қазіргі қоғам қызметінің барлық салаларында үлкен маңызға ие. Командалар күн сайын адамның іс-әрекетімен бірге жүреді және өндірістік және жеке өмірдің көптеген салалары үшін олар ажырамас бөлікке айналады.

Әлеуметтік белсенді бала қоғамдық қызметті дамыту процесінде Өзін-өзі ұйымдастыру, ұжымдық және командалық іс-әрекет дағдыларын дамытады. Алайда, балалар тобы мен пікірлестер тобы бірдей емес.

Мұнда тимбилдинг мұғалімге көмекке келеді, оның мақсаты: Балалар тобында ұжымдық, гуманистік көзқарастарды қалыптастыру, басқа адамдарға құрмет, басқа адамдардың қажеттіліктеріне жауап беру қабілеті.

Міндеттері:

- * ортақ игілік үшін өзара әрекеттесуді үйрету, бір-біріне көмектесу және қолдау
- * балалар арасындағы қызғанышты жоюға ықпал етеді
- * сауда-саттықты табуға, біреуге ғана емес, бәріне де дивидендтер әкелетін мақсатты көруге үйретеді
- * мектеп жасына дейінгі балалардың өзара табысты іс-қимылын іске асыру үшін жағдай жасайды.

Балаларға арналған Тимбилдинг-бұл балаларды команданың маңызды мүшесі сезінуге үйрететін, көшбасшының бейімділігі мен өзіне деген сенімділікті қалыптастыруға, қораптан тыс ойлауға және тез шешім қабылдауға үйренуге, ұжымдағы өзара әрекеттесу мен бейімделу деңгейін арттыруға, басқаларды тыңдауға және құрметтеуге және өз ойларын нақты білдіруге көмектесетін белсенді ойын. Ойын түрінде, қарапайым, бірақ тиімді

тапсырмалар арқылы мектеп жасына дейінгі балалар қандай да бір жеңістерге, спорттық нәтижелерге қол жеткізуге үйренеді, жетістікке жетеді, онда әркім өзін көрсетеді және жалпы бизнеске өз шеберлігінің бір бөлігін енгізеді.

Балаларға арналған ойындардың көпшілігі бәсекелестік принциптеріне негізделген. Бала үшін жеңіс өте маңызды болады, ал жеңіліс оны нағыз трагедия ретінде қабылдайды. Сондықтан, мұндай ойындар көбінесе балалар арасындағы жанжалдарға әкеледі. Сонымен қатар, ойында жиі жеңілістер баланың өзін-өзі бағалауы төмен. Балалар тимбилдингі балаларға достасуға, командада жұмыс істеуге үйретуге және бірге табысқа ұмтылуға көмектеседі, өмірде жалғыз өзі жасай алмайтын нәрсе бар екенін түсінуге көмектеседі, ал достарымен бірге бұл оның қолынан келеді. Ойын ойнау, біріктіретін ойындар ойнау арқылы балалар достық қарым-қатынас орнатуды, бір-бірінің пікірімен санасуды, ортақ бизнесте жетістікке жету үшін әрқайсысының артықшылығын пайдалануды үйренеді.

Балалар Тимбилдингін ұйымдастыру кезінде спорттық ойындар мен эстафеталар

«Сиқырлы жол»

Мақсаты: командада жұмыс істей білуді дамыту, жолдастарға қолдау көрсету.

Ойын барысы: жүргізуші - бала, ол қалған қатысушыларға сиқырлы орман арқылы қалай өту керектігін көрсетеді. Балалар оның бағытын қайталауы керек. Адам балалардың бірі "шыршаға" айналады. Команданың міндеті-оны құтқару, тарату. Мұны істеу үшін оған жағымды нәрсе айтып, құшақтап, ұрып-соғу керек.

«Орама»

Мақсаты: топтық ұйым құру.

Ойын барысы: балалар қолдарын ұстап, қатарға тұрады. Алдымен тұрған бала өз осіне айнала бастайды, артынан келе жатқан балаларды алып кетеді. Осылайша, балалар белгілі бір "орамды" құрайды. Жаттығу кезінде қолды босатпау керек. Тапсырманы балаларға "орамды айналдыруды" ұсыну арқылы қиындатуға болады.

«Шыны арқылы сөйлесу»

Мақсаты: қарым-қатынаста мимика мен қимылды қолдануды үйрену.

Ойын барысы: Балалар жұптасады. Мұғалім тапсырма береді: біреуіңіз дүкенге барғаныңызды елестетіп көріңіз, ал екіншісі көшеде қалды, бірақ досыңызға дүкеннен сатып алу керек екенін айтуды ұмытып кетті. Сатып алу туралы келісу үшін қимылдарды қолданып көріңіз. Дауысты пайдалану мүмкін емес, өйткені дүкенде өте қалың әйнек бар және ол арқылы ештеңе естілмейді.

«Құпия»

Мақсаты: ұялшақтықты жеңу, құрдастарымен қарым-қатынас жасау, өз мақсатына жетудің әртүрлі тәсілдерін табу. Ойын барысы: үй иесі қатысушыларға кішкене заттарды таратады: түйме, брошь, кішкентай ойыншық және т.б. бұл "құпия". Қатысушылар жұптасады. Олар бір-бірін өздерінің "құпиясын" көрсетуге көндіруі керек.

«Шеңберге бер»

Мақсаты: үйлесімді әрекет етуді үйрену, Достық ұжым қалыптастыру, қозғалыстар мен қиялдарды үйлестіруді дамыту.

Ойын барысы: балалар шеңберге отырады. Мұғалім қиял тақырыбын шеңберге жеткізеді: ыстық картоп, мұз, Бақа, құм дәні. Тақырып бүкіл шеңберден өтіп, өзгерместен жүргізушіге оралуы керек (картоп салқындамауы керек, мұз ериді, құм дәні жоғалады, Бақа секіреді).

«Броундық қозғалыс»

Мақсаты: кіші топта жұмыс істеуді үйрену, құрдастарымен қарым-қатынас жасау, бірлесіп шешім қабылдау.

Ойын барысы: ойыншылар бөлмеде еркін қозғалады. Жүргізушінің сигналы бойынша олар топтарға бірігуі керек. Топтағы адамдардың саны үй иесінің қанша рет қол шапалақтауына байланысты (сіз картаны санмен көрсете аласыз).

«Аспазшылар»

Мақсаты: зейін, топтық бірлікті дамыту.

Ойын барысы: барлығы шеңберге шығады – бұл табақ. Енді біз сорпа дайындаймыз (компот, винегрет, салат). Әрбір ойыншы не болатынын біледі (ет, картоп, сәбіз, пияз, қырыққабат, ақжелкен, тұз және т.б.). Суреттерді таратуға болады. Жүргізуші кезек-кезек кастрюльге салғысы келетінін айтады. Өзін таныған адам шеңберге секіреді, келесі секіргенде, алдыңғы қолды алады. Барлық "компоненттер" шеңберде болғанша, ойын жалғасады. Нәтиже-дәмді, әдемі тағам.

«Дос тап»

Мақсаты: зейін, топтық бірлікті дамыту.

Ойын барысы: Балалар екі топқа бөлінеді, олардың біреуі көзді жұмып, бөлмеде жүруге мүмкіндік береді. Оларға бір-бірімен танысуға және танысуға кеңес беріледі. Сіз қолдың көмегімен біле аласыз, шашты, киімді, қолды сезінесіз. Содан кейін дос табылған кезде ойыншылар рөлдерді өзгертеді.

«Тарих жазайық»

Мақсаты: біртұтас командалық рухты дамытуға ықпал ету.

Ойын барысы: жүргізуші оқиғаны бастайды "бір балабақшаның ересек тобының балалары өмір сүрді...", қатысушы жалғастырады және мак одан әрі шеңбер бойынша. Кезек қайтадан жүргізушіге келгенде, ол оқиғаның сюжетін түзетеді, мағыналы етеді және жаттығу жалғасады.

«Сиқырлы орындық»

Мақсаты: мейірімді болуға тәрбиелеу, балалардың сөйлеуінде нәзік нәзік сөздерді белсендіру.

Ойын барысы: бала орталыққа, "сиқырлы" орындыққа отырады, қалғандары ол туралы жылы сөздер, мақтау сөздер айтады. Сіз отырушыны ұра аласыз, құшақтай аласыз, сүйе аласыз.

«Тірі мүсін»

Мақсаты: бірлесіп әрекет ете білу; балаларды жақындастыру

Ойын барысы: қатысушылар бірге еркін тұр. Хост бір балаға орталыққа баруды және оған ыңғайлы позаны қабылдауды ұсынады. Келесі қатысушыдан оған қандай да бір позамен қосылуды сұрайды. Содан кейін олар үшінші позицияға қосылады. Және т.б. сіз жалпы мүсіннің суретін жасай аласыз, содан кейін оның не екенін талқылай аласыз.

«Сиқырлы таяқша»

Мақсаты: басқа балалардың жауаптары мен мәлімдемелерін бағалауға, өз пікірлерін көпшілік алдында білдіруге үйрету.

Ойын барысы: балаларға "сиқырлы таяқша" ұсынылады. Сиқырлы, өйткені ол әлемдегі барлық сұрақтарға дұрыс жауаптарды біледі. Қазір ол менде. Сондықтан мен жүргізушімін. Мен шеңберде серіктес таңдаймын, сұрақ қоямын. Егер жауап дұрыс болса, таяқша жауап берушінің қолына өтеді, егер жоқ болса, жүргізушіде қалады. Барлық басқа қатысушылар жауаптарды қадағалап, сиқырлы таяқшаға көмектеседі. Бірақ мұны ережелерге сәйкес жасау керек. Егер сіз жауаппен келіссеңіз, сіз бұл таяқшаны шапалақпен хабарлауыңыз керек. Егер жоқ болса, топаньмен хабарлаңыз.

«Мысықтар мен иттер»

Мақсаты: командалық рухты дамыту.

Ойын барысы: әр бала мысық немесе ит болуды таңдайды. Содан кейін балалар көзді жұмады. Ойынның мақсаты-әріптестеріңізді (мысықтар немесе иттер) табу. Мұны істеу үшін балалар шабады немесе үреді. Ойын мысықтар мен иттер бір-бірін тапқан кезде аяқталады.

«Айдаһарды оятуға болмайды»

Мақсаты: командалық рухты дамыту.

Ойын барысы: Балалар – ұзақ уақыт бойы отпен дем алатын айдаһарды қорқытатын ауыл тұрғындары. Одан құтылудың жалғыз жолы-қатарға өсу. Бірақ балалар айдаһарды оятпау үшін мұны үнсіз жасауы керек. Олар түзелгеннен кейін, олар бірге айқайлауы керек: "алыста!». Содан кейін Айдаһар ақыры жоғалып, ауыл тұрғындарын қорқытуды тоқтатады.

Нәтижесінде, балалар тимбилдингті балаларға бір-біріне шыдамды болуға, жиі бірге ойнауға, аз ұрысуға көмектеседі, сондай-ақ қарапайым белсенді ойын-сауықтан болашақта психологиялық тұрақты және табысты адамның негізін қалайтын қызықты және қуатты құралға айналады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Сулеева, М. Т. Технологии тимбилдинга как форма работы с педагогическим коллективом / М. Т. Сулеева. — Текст : непосредственный // Педагогика: традиции и инновации : материалы VIII Междунар. науч. конф. (г. Челябинск, январь 2017 г.). — Челябинск : Два комсомольца, 2017. — URL: <https://moluch.ru/conf/ped/archive/210/11645/> (дата обращения: 24.11.2020).

Балалардың ойлау қабілетін ұлттық ойындар арқылы дамыту

Мағауова Алия Бахитовна
Павлодар облысы Ақсу қаласы

Түйін сөздер: ұлттық ойын, білім, ойын түрлері, балалар, мектепке дейінгі білім беру, әдістеме, педагог, салт-дәстүр, сабақ.

Адамзат қоғамының дамуы әр түрлі ғылыми зерттеулерге арналған пәндерден тұрады, онда барлық алдыңғы ұрпақтардың тәжірбиесі мен білімі синтезделіп, жаңа ұрпаққа беріледі. Ерекше сабақтардың бірі - ойын. Ойынның білім беру қызметіне тән бірқатар қасиеттері бар екені белгілі. Бұл оқушылардың білімі мен дағдыларын қалыптастыруға деген назарын айқын көрсетеді. Осылайша ойын оқушылардың қызығушылығын арттыруға көмектеседі тек ақыл - ой қабілеттерінде ғана емес, сонымен қатар терең ойлау мен көз қарасты өзгертуде де бірқатар ерекше қасиеттерге ие: балалар мен жасөспірімдер үшін, оның қарапайымдылығы мен басқаруларында, олар сізге шындықтың әртүрлі аспектілерін модельдеуге мүмкіндік береді және оларды игеру керек ең алдымен. Қазақ елінің тұлғасы Абай Құнанбаев «Ойын ойнап ән салмай, өсер бала болама?» деп атап өткендей, балалық шақта ойын ерекше мәнге ие болып табылатыны анық. Қоршаған орта арқылы балалардың психологиялық ерекшеліктері өзеріп, ойын арқылы дамып қарқынды жетіледі. Балалар ойын ойнау арқылы өздерін еркін сезініп бала бойында ізденпаздық, шапшандық, тапқырлық, сезіну, қабылдау, зейін қою қасиеттері байқалады.

Ұрпақтан ұрпаққа жетіпкізіп тарихымызда болған құнды мәліметтерді елеп ескеріп жаңғыртып отырғанымыз жөн. Ойындарды мақсатты қолдану мәселесі бойынша, бастауыш сынып оқушылардың тәрбие беру барысында ойындарды мақсатты қолдану барысында оң нәтижеге жетуге болады.

Қаншама мыңдаған мұғалімдер мен әдіскерлер былай деп қортындыға келеді «қызықты жүргізген тапсырмалар мен жаттығулар» баланың ой - өрісін жетілдіреді. Сонымен бірге рөлдік ойынның алатын орны ерекше. Алайда рөлдік ойындарды жиі сабақ барысында қолдану мүмкін емес. Сонымен қатар, қазіргі уақытта ойынның екінші қатарға шығуы жиі байқалады. Ойын тек алынған білім мен дағдыларды бекіту құралы ретінде танылады. 1 және 2 сыныптардың арифметикалық курсы үшін ойын жүйесін жасаған әдіскер Огарова Н.В. да осындай қортындыға келген.

Көптеген әдістемелік әдебиеттер мен зертеушілік жұмыстарда, оқыту үдерісінде ойын элементтерін дұрыс қолданылмайтыны жүйесіздігі мәліметтердің аздығы әдістемелік нұсқаулықтардың кемдігі қазіргі таңда ойын элементтерін дұрыс пайдалануына кедергі келтіруде екені анық.

Бүгінгі таңда мектептердегі жұмыстардың бастапқы мазмұны құрылып қоғам мүшесінің бастапқы кезеңі адам болып табылатыны заң тарапынан

көрсетіліп көптеген педагогтар өз еңбектерінде атап өтекен және мұрағаттары адамзат тәрбиесіне пайдаланып қолдануға зейін қойдыртқан.

Оқыту жүйесінде көптеген педагог ғалымдардың ұлттық ойындардың қазақ халқы үшін маңызды рөл алатынын өз еңбектеріне көрсеткен. Сонымен бірге еңбектері аз емес.

Қазақ халқының ұлы перзенттерінің бірі, аса көрнекті жазушы М.Әуезов: «Біздің халқымыздың өмір кешкен ұзақ жылдарында өздері қызықтаған алуан өнері бар ғой. Ойын деген менің түсінуімше көңіл көтеру, жұрттың көзін қуантып, көңілін шаттандыру ғана емес, ойынның өзінше бір ерекше мағыналары болған», – десе, Кеңес одағының батыры, қазақтың даңқты батыр ұлы – Момышұлы Б: «Асық – үлкен халықтық тәрбие», - деп тегіннен тегін айтпаса керек [1].

Негізінде ойын - жас өспірімдердің негізгі әрекетінің түрі, сол себепті балалар әлеміндегі ойын білім мен тәрбиетің қайнар көзі болып табылады. Балалардың қоршаған әлеммен адамдар ортасындағы қарым-қатынас жақсы болуын сезінуі ойын негізінде қарастыруға болады. Ойынның танымдық тәрбиелік маңыздылығының артуын, ойын түрлерінің дұрыс ұйымдастырып тақырыпқа сай келуіне байланысты болады. Егерде ойынды сабақ барысында ұтымды пайдалана білсе, сабақтың әсерлі және қызықты жоғары деңгейде өтіп қана қоймай оқушылардың сабаққа деген құлшыныстары арта. Ғұлама ғалым ағартушы Ахмет Байтұрсынов: «Басқадан кем болмас үшін біз білімді, бай һәм күшті болуымыз керек. Күшті болуға бірлік керек. Осы керектердің жолында жұмыс істеу керек» деген екен. Білім беру ісіндегі бүгінгі күннің өзекті мәселесі ел ертеңін ойлайтын білімді де, білікті зейінді де зерделі ұрпақ тәрбиелеу. Балаларды мейірімділікке, әділеттілікке, әдептілікке тәрбиелеу.

Қазақ халқы ежелден жас ұрпақты сегіз қырлы, бір сырлы болып өсуін мақсат тұтқан. Баланы үнемі қамқорлыққа алып тәрбиелеп отырған. Қазақ тың салт - дәстүрі бүгінгі таңда ұрпақ тәрбиесінің негізіне айналуы - ел мүддесі заман талабы.

Қазақ халқы мәдени мұраларға бай халық екендігі сөз жоқ. Сондай бір қомақты дүниелер қатарына қазақтың салт - дәстүрлерін жатқызамыз. Қазіргі жас ата - аналардың көпшілігі өкінішке орай өз ана тілін білмегендіктен салт - дәстүрді де толық білмейді.

Салт - дәстүр бағзы заманнан бергі ұрпақ тәрбиесінің алтын дінгегіне айналған. «Ел болам десең, бесігіңді түзе» дейді атам қазақ. Болашақтың ірге тасы саналатын бала әуелі отбасында, содан кейін мектепке дейінгі мекемелерде, одан мектепте қалыптасатыны баршамызға белгілі. Сол себептен қазақтың салт - дәстүрі «Сәлемдесу», «Сүйінші», «Көрімдік», «Базарлық», «Бата беру», «Шілдехана», «Бесікке салу», «Балаға ат қою», «Тұсау кесер», «Сүндет той», «Атқа мінгізу», «Тіл ашар» өткізу арқылы балаларымыздың бұл дәстүрлер жөнінде кеңірек түсінулеріне мүмкіншіліктер береміз. Бала салт - дәстүрде өмірде көрген білгеніне, өзіне ұнаған іс - әрекетке еліктей отырып, соны бейнелей ойнайды. Балаға тән бір қасиет бәрін өзім істеймін деп талаптанады. Баланың осы талпынысын қолдап, көмектесіп, сенім білдіріп

отыру тәрбиенің ең бір ұтымды әдісі. Өйткені ересек адамдардың баладан айырмашылығы сан - сезімі мен тәжірибесінің молдығы ғана. Сондықтан өз білгенін балаға үйретуден жалықпау ересек адамдардың борышы.

Ал адам бойында әдептілік, инабаттылық, мейірімділік, имандылық қасиеттер бір күнде қалыптаса қалатын қасиет емес. Бала қазақтың салт - дәстүрлері арқылы дүниені танып түсінігі арқылы қабылдап, ересектерге еліктей жүріп үйренеді, өз бойына қабылдайды. Қазақтың салт - дәстүрлеріне сүйене отырып, баланы ізеттілікке, мейірімділікке, имандылыққа тәрбиелеу тәрбиешілердің және аналардың парызы. «Елдің ертеңі бүгіннен басталады», «Ұяда не көрсең - ұшқанда соны ілесің» деген сөздердің мағынасы терең, тәлім - тәрбиелік бастау жатыр. Қазақтың салт - дәстүріне, оның ерекшелігіне, оны әрі қарай жалғастыруға, оның алғашқы негіздерін балалар саналарына ұялату.

Ұлттық ойындар сол халықтың әлеуметтік экономикалық жағдайларына байланысты туып дамығанына қазақ халқының ұлттық ойындары мен таныса отырып көзіміз әбден жетеді себебі қазақ халқының ұлттық ойындары өте ертеде туып, оның көші-қоны тұрмыс жағдайларына байланысты болған. Ұлт ойындар осылайша атадан балаға, үлкеннен кішіге мұра болып жалғасып отырған және халықтың дәстүрлі шаруашылық, мәдени өнер тіршілігінің жиынтық бейнесі, көрінісі де болған. Алғашқы қауымдық кезеңнен біздерге жетіп, ойналып жүрген ұлт ойындарының ішіндегі әр алуан құмалақ ойындары, бестас, асық, садақ ату, қарагие тағы басқалары шамамен алғанда 5000 жылдар айналғандығы жайында ағылшын ғалымы, Маккей Э “бұл ойындарының барлығы дерлік Азия елдерінде тайпалық одақтардың арасында тарағанға ұқсайды” дейді. Сондай-ақ мұндай пікірлерді Венецияның саяхатшысы Марко Поло да қостайды. Ол өзінің Жетісу бойында болған сапарында көрген

«Қызбөрі» ойыны да Қазақстан территориясындағы тайпалардың пайда болған кезімен яғни таптық қатнастан бірге туғандығы жайлы ескертеді. Ұлттық ойындарға бай халықтардың бірі біз. Біздегі көптеген ұлттық ойындар ұмыт болды. Себебі бұрынғы заманда ата - бабаларымыз ауыз екі тілде жеткізген. Заман өзгере келе ауыздан ауызға жеткізу қалып қойды [2].

Ұлт ойындардың пайда болу кезінде тек қана жас балаларға ғана ойнатып қоймай сонымен қатар ересек буындарда ұлттық ойындарды арасында демалып сергу мақсатында да ойнаған екен.

Қазақ жұртының басты кәсіптерінің бірі мал шаруашылығы болғандықтан адамдар ән айтса, жыр жырласа, ертегі айтса осы халық өмірінде жануар төрт түлік малдын алатын орны ерекше екені белгілі. Сол себепті халық мәдениетімен әдебиеттерде жан - жануарлар туралы айтуды тыс қалдырмаған. Төрт түлікке қатыстырып ұлттық ойындарды өткізген. Мысалы: «Көкпар», «Бәйге», «Қыз қуу», «Асық», т.б.

Материалдық денелерді қолданып ойнайтын ойындарға жатқызады. Олар: «шалма», «бөрік», «жасырмақ», «түйілген шыт», «тақия телпек» т.б ойындар. Бұл ойындардың ішіндегі ең бір қызықтысы - «түйілген шыт» ойыны. Ойын жүргізуші ойнаушыларды өзінің айналасына жинап алды да, бір, екі, үш, деп дауыстайды. Осы кезде ойнаушылар жан-жаққа бытырап кетеді. Ал ойын

жүргізуші қолында түйілген орамалмен бар ойыншыны қуалайды. Ол ойыншымойын жүргізуші жете бергенде қолындағы орамалды басқа ойыншыға лақтырады. Осылайша ойын жүргізушісі орамалды біреудің қолынан алғанша ойын жалғаса береді. Ал орамалмен ұстаған ойыншы көпшіліктің ұйғаруымен ортада тұрып өнер көрсетеді. Содан соң жүргізуші ауысып ойын ойын жалғаса береді [4]. Келесі топқа жататыны - жас өспірім , жігіттер ойындары. Бұл ойындар белгілі бір ортада жастардың мінез - құлықтарының, өмірге, дүниеге деген көзқарасының дұрыс қалыптасуына бағыт істейді, жігіттердің қоғамның саяси құрылысына араласуына әсер етеді.

«Ойын» ұғымына түсінік берсек - бұл адамның мінез - құлқын өзі басқарумен анықталатын қоғамдық тәжірибені қалыптастыруға арналған жағдаяттар негізіндегі іс - әрекеттің бір түрі. Адамзат тәжірибесінде ойын әрекеті мыныдай қызметтерді атқарады:

- ойын-сауық;
- коммуникативтік немесе қарым - қатынастық;
- диагностикалық (ойын барысында өзін-өзі тану);
- коррекциялық (өзін-өзі түзету);
- әлеуметтендіру.

Әлде де болса ойынның адамның дамуына, қалыптасуына, тәрбиесіне байланысты функциялары анықталуда. Ойын - адам өміртанымының алғашқы қадамы. Сондықтан ойын арқылы балалар өмірден көптеген мәліметтер алып, білімін жетілдіреді. Ойын - бір қарағанда қарапайым құбылыс не әрекет іспетті. Ол міндетті түрде ұжымдық әрекет. Ойынның ережелері ойнаушылардың қисынды ой қабілетінің дамуы, бір - біріне деген сыйластық қажеттіліктерімен санасуы әр ойыншының жеке әрекеттерінен туындайды. Әуезов М ойынның басты шарты жеңіске жету болса, әр ойыншы өз қарсыласының мүмкіндігімен санасып, бір - біріне деген сенімін арттырады. Ойынның да өзіне тән мотивтері болады.

Мектепке дейінгі балалардың негізгі әрекеті - оқу, қарым - қатынас, ойын және еңбек болса, бұлардың әрқайсысы негізгі функцияларды атқарып, баланы дамытады. Оқу - білім алу мен білік дағдыны қалыптастырса, қарым – қатынас - бұл балалардың бірін - бірі дұрыс қабылдап, сонымен қатар жаңалық алмасуын арттырады. Ал ойын - баланың дамуын арттырады [9].

Алғашқы ұлттық ойындар туралы мәліметтер қағаз сыртына 18 ғасырдан бастап жазыла бастады. Қазақ жұртының ұлттық ойындары жайлы пікір білдірушілер мен жеке нұсқаларын жинаушылар ұлт ойындарын жоғары дәрежелеп, көшпелі елде бұндай өнердің барына сенбеушілік танытқан басында. Кейіннен қазақ өнеріне тәнті болған.

8 - ғасырдың бірінші жартысында Италия саяхатшысы Плано Карпини Хорезм, Жетісу және Тарбағатай арқылы Монғолияға барып, одан еліне қайтқан сапарында жинаған материялынан «Монғолия тарихы» атты еңбегін жазды. Мұнда ол Монғолияның көршісі болған орта жүздің бір руы Тарбағатай наймандарының өмірі мен әдет - ғұрыптары, демалыс уақытын өткізгендегі ойын – сауықтары жайлы, жауынгерлік ерліктері туралы айтылады.

20 ғасырдағы көрнекті Нидерланды ойшы басында былай деп жазған : «Ойнаушы адам» мағынасы «Жасаушы адам» негізінде қарастырылады. Адам бойындағы психофизиологиялық және интеллектуалдық ерекшеліктерін ешқандай мүскінділіктер айқындай алмайды. Ал ойын болса адамдарға тек көтеріңкі көңіл күй,қызығушылық,белсенділік,демалыс сыйлайды. Егерде балаларды ойыннан бөлетін болса онда баланың дамуытежеліп,шығармашылық ойлау қабілеті төмендеп,қоршаған ортаны тануда қызығушылығы болмауы әбден мүмкін. Ойын - балалардың өмір бойы бағыт - бардарларына әсер етеді. Сонымен қатар дидактикалық ойындарда өз ықпалдарын тигізеді таным белсенділіктерін дамытады. Бала бойындағы құнды қасиеттерді жандандырады. Ойын ойнау арқылы жетіледі,өмірге деген көз қарасы өзгереді өзінің басты тұлға екеннін сезінеді [10].

Рухани мәдениет дегеніміз ол сол ұлттың - тілі, діні, салт-дәстүрі, өнері, әдебиеті және бұларды ұлттық мейрамдарда, ұлттық ойындарды көбірек көрсету арқылы дамытып, әрі қарай сақтауға болады, ұрпақтан ұрпаққа таратуға болады. Немесе өткен замандағы қазақ халқының ұлттық ойындарына зер салып қарайтын болсақолар көшпенді ел болған соң мал шаруашылығымен айналысқан соң жазық,кең далада жазда жайлау да, қыста қыстау да, күзде күздеуде өмір сүргеніне қарамастан ұлттық ойындарды ойлап тауып ойнап сонымен қатар елін сүйуге тәрбиелеген дана халық боған

Қазақ балалары ерте заманнан – ақ, өмірде кездесетін түрлі заттарды өздеріне икемдеп, ойыншықтар жасап, ойын түрлерін молайтып отырған. Ойын дегеніміз – адамның ақыл - ойын дамытатын, қызықтыра отырып ойдан - ойға жетелейтін, тынысы кең, алысқа меңзейтін, қиял мен қанат бітіретін ғажайып. Қазақ халқының ұлы ойшылы Сұлтанмахмұт Торайғыров: «Балалықтың қанына ойын азық» деп айтқандай,балалардың әлемінде ойын жоғары екеніайқын.Ойын балалар өмірінің нәрі, сол себепті баланың рухани жан дүниесінің дамуымен табиғи жетілу мен физикалық даму кезеңдерінде көру, есту, сезу қабілеттері мен ұшқырлық, тапқырлық,шапшандылық пен зейін шоғырлануы жетіле түседі.Балалар ойын ойнау арқасында қоғамдағы тәжірбиені меңгеріп қана қоймай психологиялық дағдыларын жетілдіреді

Ойын ойнау жүйесінде сөйлесу қарым - қатынасы бастапқы орынды алатыны мәлім. Бір - бірімен әңгімелесіп сөулеу арқылы балалар өзара пікір алмасып,алған әсерлерімен бөліседі. Жас жеткіншектер арасында ойын олардын ой өрісін,сөйлеу дағдыларын,қимыл-қозғалысын,белсенділіктерін,өз арасларындағы қарым - қанынасты реттеп барынша құрбы - құрдастарымен сыйластығы мен ұжымшылдығынның артуына түрткі болады.

Арнайы ойын ұйымдастырылған оқу іс - әрекетінің мазмұнына қарай танымдық, дамытушы ойындарды, тапсырмаларды қолдану, балаларды заттарды бір - бірімен салыстыруға, оларды қасиетіне қарай ажыратуға және оны танып білуге үйретеді. Сөйтіп бала топтағы жасына сәйкес бағдарламалық міндетті меңгереді. Ойын ұйымдастыруда балаларға жетекші бола отырып, ойнай білуге, ойын ережесін сақтауға, әрі оларды ойната отырып ойлануға

бағыттады, заттың атын немесе қасиетін есінде сақтап қалуға жол ашады, ойынға қызықтыра отырып зейінін, қиялын дамытады.

Қазақ халқының мындаған тарихи - мәдени мұралары бар. Олардың әр - қайсысы адам қажеттілігін өтеуге және қызмет етуге бағытталған. Сонымен қатар бағалы мәдени құндылығымыздың бірі - ұлттық ойындар болып саналады. Қазақтың ұлттық ойындары адам бойындағы асыл қасиеттерді шындауға, ұлтшылдықты ояту, төзімділікке бағытталған десекте болады. Яғни өжеттілікке, қайсарлыққа, батылдылыққа, ұлтшылдыққа, шыдамдылыққа, адалдыққа баулайды. «Қыз қуу», «Түйілген орамал», «Ұшты - ұшты», «Орамал байлау» сол секілді ұлттық ойындар балалардың тұла бойындағы адамгершілік қасиеттерін жоғарлатып сөздік қорларын молайтуға, ептілік қабілеттерін арттыруға өз әсерін тигізеді.

Мысалы, «Сақина салу», «Ақсүйек» т.б. ребустар шешудің баланың ой ұшқырлығын дамытуға әсері мол. Баланы ұшқыр ойға, тапқырлыққа жетелейтін жұмбақтарды әр сабақ сайын жүйелі пайдалану керек. Сабақта балаларға жұмбақтарды жатқа айтқызудың өзі тілін жаттықтырады. Қызығушылықты туғызу үшін ойын түрлерін пайдаланудың орны бөлек. Тиімді қолданылатын ойын түрлері тәрбиешінің түсіндіріп отырған материалын балалардың зор ынтамен тыңдап, берік меңгеруіне көмектеседі [5].

Ойынның нақты мақсаттарына қарай пайдалану әдістемесінің мынадай компоненттері қарастырылады: ойын мазмұны, ойынды ұйымдастыру формалары, ойын түрлері, ойындық құралдар, сондай-ақ аталған бөліктер арасындағы барлық өзара байланыстар.

Сонымен, қорытындылай келе, жас ұрпақтың ойлау қабілетін дамытуда ұлттық ойындардың орыны орасан зор екеніне жоғарыда келтірілген зерттеу жұмыстары мен дәлелдеулерден көз жеткізіп отырмыз. Ойын әрекеті балалардың санаткерлік және тілдерін дамытуға көп әсер ететіндігі жалпыға мәлім. Ойын баланың білімді игеруі үшін қажетті ерікті зейіні мен жадын дамытуға мүмкіндік береді. Ұлттық ойындардың ерекшелігі – оларды сабақта, үзілісте, сыныптан тыс жұмыстарда тиімді пайдалануға болады. Ол үшін ұлттық ойындарды тәрбие құралына айналдыру үшін бірқатар әдістемелік талаптардың қатаң сақталуын талап етеміз.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Білім жүйесінің жаңалықтары [Электрондық ресурс] Кіру режимі <https://ult.kz/post/bugingi-bilim-zhuyesinin-zhanashyldygy-kanday>
2. Мемлекет басшысы Қасым Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына жолдауы Электрондық ресурс кіру режимі <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtynkazakstan-halkyna-zholdauy>
3. Мәдени мұраны сақтаудың басты мәселері мен міндеттері [Электрондық ресурс] Кіру режимі <https://melimde.com/tol-medenietin-orfamajtin-lt--ertein-ojlamajtin-lt.html>

4. Сабақта дидактикалық ойындар пайдалану арқылы оқушылардың қызығушылығын арттыру //«Әуезов оқулары. М.Әуезов және қазақтанудың өзекті мәселелері» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның еңбектері. Шымкент-2008.– 82-84 Б.

Ұлт ұстазы - Ахмет Байтұрсыновтың шығармашылық мұрасы

А.Н. Шабекова,
Жетісу облысы Кербұлақ ауданы, Қазынсу бастауыш мектебінің
бастауыш сынып мұғалімі
kazynsu@mail.ru

XX ғасырдың басында қазақ халқы аса ірі қоғамдық-саяси өзгерістермен қатар ауқымды рухани жаңғыруларды да бастан кешті. Ұлттық мәдениет пен әдебиеттің, білім мен ғылымның туын көтерген, жұртшылықтың санасына демократиялық ойлар сіңіріп, алға жетелеуге ұмтылған зиялы топ қалыптасты. Халықтың зердесіне сәуле түсіріп, санасын оятқан осы топтың рухани көсемі Ахмет Байтұрсынов. Қазақ халқының рухани көсемі болып, болашақтың жарық, тыныш, көк аспан астында өмір сүруіне өзінің ақылын арқау еткен.

Халықты ағарту баладан, мектептен бастау алады. Ең алғаш қазақ тілінде Әліппе кітабын жинақтаған Ахмет еді. Қазақ балалары көзі ашық, сауатты азамат болып шығуға септігін тигізген. Қазақ әдебиетінің атасы Ахмет Байтұрсынов кітап жазумен қатар орыстың белгілі жазушыларының белгілі еңбектерін ана тілімізге аударып, көпшілікке ұсынған. Көкейіндегі түйілген ойды ана тіліндегі асыл, ұтқыр сөздермен жеткізе білген. Ахмет қазақ әліпбиінің атасы, түркі тілтану ғылымның ағартушысы. Ахмет Байтұрсыновтың мол шығармашылық мұрасының тарихи маңызы жоғары. Ахметтің ілімдері – әлі зерттелетін үлкен ғылым. Ахмет Байтұрсыновтың ұлтым деп соққан жүрегі, үлгі-өнегесі – қазіргі жаңа заманға өте керек.

Ахмет Байтұрсынов 1872 жылы 5 қыркүйекте Қостанай округі, Торғай уезі, Тосын болысының 5-ауылына қарасты Сартүбек елді мекенінде дәулетті отбасында дүниеге келген. Ахметтің ұлы бабасы - Үмбетей ру басына айналған үлкен ата. Байсейіт атадан жалғыз, оның әкесі Қалқаман Көшейұлы (5 ағайынды). Қалқаманның сүйегі —Арғын. А.Байтұрсыновтың замандасы әрі қаламдасы М.Әуезов 1923 жылы Ахметке арнаған мақаласында, оның тегі жөнінде. «... Сүйегі-Арғын, оның ішінде Үмбетей болады. Бергі аталары Үмбетейден шыққан Шошақ, Түбек. Ақаң Шошақтың немересі. Өз әкесінің аты - Байтұрсын» деген мәлімет береді.

Ахмет Байтұрсынов әліпбиі қазақ тілінің табиғатына бейімделген араб жазуы негізінде жасалды. Ол Қазақ білімпаздарының тұңғыш съезінде (Орынбор, 1924), құрылтайында (Баку, 1926) араб жазуындағы әліпбидің қажеттілігін, құндылығын жан-жақты тұжырыммен дәлелдеген ғылыми баяндама жасады. Бұл әліпби ұлттық жазудың қалыптасуындағы ірі мәдени жетістік болып табылады. Ол халыққа ғылым-білімнің қажеттілігін түсіндірумен ғана шектелмей, білім беру ісін жолға қоюға күш салды. Орыс, татар мектептерінен оқып шыққан ұлт мамандарының өз тілін қолданудағы кемшіліктерін көріп: «[Әр жұрттың түрінде, тұтынған жолында, мінезінде қандай басқалық болса, тілінде де сондай басқалық болады. Біздің жасынан не орысша, не ноғайша оқыған бауырларымыз сөздің жүйесін, қисынын нағыз

қазақша келтіріп жаза алмайды не жазса да қиындықпен жазады, себебі, жасынан қазақша жазып дағдыланбағандық]» деп жазды. Байтұрсыновтың «Оқу құралы» (1912) – қазақша жазылған тұңғыш әліппелердің бірі. Бұл әліппе оқытудың жаңа әдістері тұрғысынан өңделіп, 1925 жылға дейін бірнеше рет қайта басылды. «Оқу құралы» қазіргі әдістеме тұрғысынан әлі күнге дейін маңызды оқулық ретінде бағаланады. Ахмет Байтұрсынов қазақ тілінің тазалығын сақтау үшін қам қылды. Өзі жазған «Өмірбаянында» (1929): «...Орынборға келгеннен кейін, ең алдымен, қазақ тілінің дыбыстық жүйесі мен грамматикалық құрылысын зерттеуге кірістім; одан кейін қазақ әліпбиі мен емлесін ретке салып, жеңілдету жолында жұмыс істедім, үшіншіден, қазақтың жазба тілін бөтен тілдерден келген қажетсіз сөздерден арылтуға, синтаксистік құрылысын өзге тілдердің жат әсерінен тазартуға әрекеттендім; төртіншіден, қазақ прозасын жасанды кітаби сипаттан арылтып, халықтық сөйлеу тәжірибесіне ыңғайластыру үшін ғылыми терминдерді қалыптастырумен айналыстым» деген. Ахмет Байтұрсынов қазақ мектептерінің мұқтажымен өтеу мақсатында қазақ тілін пән ретінде үйрететін тұңғыш оқулықтар жазды. Оның үш бөлімнен тұратын «Тіл – құрал» атты оқулығының фонетикаға арналған бөлімі 1915 жылы, морфологияға арналған бөлімі 1914 ж., синтаксис бөлімі 1916 жылдан бастап жарық көрді. «Тіл – құрал» – қазақ тілінің тұңғыш оқулығы. Оқулық қазіргі қазақ тілі оқулықтарының негізі болып қаланды. «Тіл – құрал» қазақ тіл білімінің тарау-тарау салаларының құрылымын жүйелеп, ғылыми негізін салған зерттеу. Оның тілдік ұғымдарға берген анықтамаларының ғылыми тереңдігі, дәлдігі қазіргі ғылым үшін өте маңызды. Ол тұңғыш төл грамматикалық терминдерді қалыптастырды. Мысалы, зат есім, сын есім, етістік, есімдік, одағай, үстеу, бастауыш, баяндауыш, пысықтауыш, шылау, сөз таптары, сөйлем, құрмалас сөйлем, қаратпа сөз, т.б. жүздеген ұлттық терминдерді түзді. Сондай-ақ Ахмет Байтұрсынов практикалық құрал ретінде «Тіл жұмсар», мұғалімдерге арналған «Баяншы» деген әдістемелік кітаптар жазды. Ол – қазақ тілін оқыту әдістемесінің іргетасын қалаған ғалым-ағартушы. Ахмет Байтұрсынов оқулығындағы тілдік категорияларды ұғындыру мақсатында енгізген «сынау», «дағдыландыру» деген арнайы бөлімдер қазіргі заманғы әдістеме ғылымы үшін де өз маңызын жойған жоқ. Ахмет Байтұрсынов ақын, аудармашы, ғалым-тілші, әдебиеттанушы ретіндегі ұлан-ғайыр еңбегі өз дәуірінде зор бағаға ие болды. Ахмет Байтұрсынов тұлғасына «аса көрнекті қазақ ақыны, журналисі және педагогы. Ол қазақ тілі емлесінің реформаторы және қазақ әдебиеті теориясының негізін салушы» деген ғылыми әділ баға берілді. Бүкіл саналы өмірін қазақ халқының бақытты, берекелі, бірлікшіл ел болуын аңсаған, сол жолда аянбай еңбек еткен ақын, аудармашы, тілші, ғалым, көрнекті қоғам қайраткері Ахмет Байтұрсынов қазақ елін отырықшылыққа, мектеп ашып білім алуға шақырған ағартушы. Ол бірнеше оқулықтардың авторы: («Әліпби», «Тіл құралы», «Баяншы», «Әдебиеттанушы» т.б.) Ол И.А.Крыловтың бірнеше мысал өлеңдерін аударып, 1909 ж.Петербургте «Қырық мысал» деген атпен бастырып шығарды.

А.Байтұрсынов М.Дулатовпен бірігіп 1913-1917 ж.ж. Орынборда “Қазақ” газетін шығарды. Онда мектеп, оқу-ағарту ісі, отырықшылық, сауда, ел билеу ісі, Мемлекеттік Думаға қатынас мәселелерін сөз етті. Алдыңғы қатарлы елдерді үлгі етті. Надандықтан құтылудың жолы оқу-ағарту ісі деп қарады. Мектептерге білімді мұғалім кадрларын даярлауды көтерді. Қазақ алфавитін жаңартып араб әрпіне жаңа әліппе жасады.

Оқыту әдістерін жетілдіруді, оқытудың әдіс-тәсілдерін жаңартуды көреді. “Оқыту жайында” атты мақаласында “Оқу жұмысының үш жағы үш нәрсеге тіреледі. Бірі ақшаға, бірі құралға, бірі мұғалімге. Осы үш тіреуі бірдей тең болса, оқу қисаймайды, ауытқымайды, түзу жүреді... дейді.

Оқу ісін жолға қою үшін ғылыми жүйелілік жасалған оқу бағдарламасы болуы керек. Сол бағдарламаға негіздей жазылған оқулық болуы тиіс. Оқулықтағы білімді оқушы бойына дарыта білетін әдіскер мұғалім керек дегендерді көтереді. Сондай-ақ Ахмет Байтұрсынов білім негізі бастауыш сыныпта салынады деп қарады. Бастауыш мектептерде қандай пәндер оқытылуы керек дегенге арнайы тоқталып, ол пәндерді: оқу, жазу, дін, ұлт тілі, тарихы, есеп, шаруа-кәсіп, қолөнері, жағрафия, жаратылыс деп саралап көрсетіп берді. Байтұрсынов осы пәндердің оқулықтарын шығаруды қолға алды. Өзі бастауыш мектепке арнап “әліппе” кітабын жазды. Сондай-ақ оның “Тіл жұмсар” деген атпен екі бөлімді грамматикасы кітабы (1925) шықты.

Ахмет Байтұрсынов пәндерді оқытудың әдістемесімен де айналысты. 1928 ж. “Жаңа мектеп” журналының 8-санында жарияланға “Қай әдіс жақсы?” деген көлемді мақаласында ұлы педагог Л.Н.Толстойдың “Үйрету әдістері туралы” деген еңбегіне талдау жасай отырып, “әдіс деген қатып-семіп қалған догма емес... Жақсы дерлікте, жаман дерлік те бір әдіс жоқ. Олқылықтың белгісі – бір ғана әдіспен болу. Шеберліктің белгісі – түрлі әдісті болу” деп ойын тұжырымдайды.

Ол сауаттылықты негізгі жазуға жаттықтыру деп қарады. Жазу дегеніміз – әріптердің суретін салу, ал оқу дегеніміз – суреті салынған әріптердің дыбысын дұрыс айту. Балалар дыбысты ажыратып үйренген соң, сол дыбыстың таңбасы – қаріпті көрсету керек. Оны меңгергеннен кейін оқу, жазу жұмыстарының бәріне сол тіреу болады деп балаларды оқуға, жазуға үйретудің әдіс-тәсілдерін сөз етті. 1920 ж. Қазанда “Баяншы” деген атпен тілді оқытудың методикасына арналған әдістемелік құрал шығарды.

Ахмет Байтұрсынов оқытудың білімділік-танымдық жағымен бірге тәлімгерлік қызметіне де баса көңіл бөлді. Әрбір оқылатын тақырыптардың білім бере отырып, тәрбие де беруін қарастыруды талап етті.

Ахмет Байтұрсынов өзінің барлық саналы өмірін қазақ қоғамына білім-ғылымның дамуына, мектеп ағартушылық ісінің жанданып кемелденуіне бағыштады. Ол ауыл мектептерінде, семинарияларда бала оқытты, оқу тәрбие жұмысын жетілдіру саласында көп ізденді, «Әліпби», «Тіл құралы», «Әдебиет танытқыш» атты кітаптарды қазақ тілінің табиғаты, өзгешеліктері, араб алфавитінің жайы, терминдер, қазақ тілін оқытудың әдістемесі туралы көптеген мақалалар жазады. Байтұрсынов алғаш ағартушылық ой-пікірлері сонау 1913-

17 жылдары Орынборда шыққан «Қазақ» газетінде жарияланған мақалаларынан айқын көрінеді. Ол туған халқының білім-ғылымға ұмтылуын әр қазақтың ең болмаса бастауыш білім алуын аңсады. «Адамға тіл, құлақ қандай керек болса, бастауыш мектепте үйренетін білім де сондай керек»-деп жазды. Ахмет Байтұрсынов мұғалімдерді педучилищелер ашып арнаулы оқу орындары арқылы даярлаудың тиімділігін айта келе, ондай оқу орындары қазақ даласында жоқтығын ескеріп, орыс мектептерінен де қазақ медреселерін оқып бітірген жастардың талаптыларын мұғалімдік жұмысқа қоса пайдаланайық деген ұсыныс жасайды. Медреседе оқығандардың педагогика, әдістемеден хабарсыз, ал орыс мектептерінде оқығандардың мұсылманша хат білмейтіндігін қынжыла сөз етеді. Олардың білімін жетілдіру үшін жаз айларында 1-2 айлық қысқа мерзімді курс ашуды ұсынады. Сонымен қатар ол бастауыш мектептерінде қандай пәндер оқытылу керек дегенге арнайы тоқталып, ол пәндерді оқу, жазу, ұлт, дін, ұлт тарихы, есеп, қолөнер, жағрафия, жаратылыс болу керек екендігін нақтылап көрсетті. Ахмет Байтұрсынов осы пәндердің оқулықтарын шығарудың қолға алынғанын, алайда арнайы баспахана болмағандықтан кейбір оқулықтарды шығару ісіндегі қиыншылықтарды қынжыла баяндайды. Ол қазақ мектептеріне ең зәру ісі – оқулық жазумен айналысады. Ол үшін ең алдымен қазақ тілінің фонетикалық жүйесін зерттеумен айналысты. «Тіл құралын» жазбас бұрын ең алдымен жазу графикасын жөндеп алудан бастаудың қажеттігін сезінген Ахмет Байтұрсынов 1912 жылдан бастап, «Айқап» журналы мен «Қазақ» газетінің беттеріне араб таңбаларын жетілдіру, лингвистикалық терминдерді тілге енгізу (дыбыс, әріп, жуан, жіңішке, т.б.) туралы ой-пікір қозғады. Оның араб жазуын қазақ тіліне икемдеген нұсқасын қазақ жұртшылығы, әсіресе мұғалімдер жылы лебізбен қабылдады. Себебі, бұл реформа қазақ тілінің табиғатына, яғни сингармонизм заңдылығына сүйеніп, ғылыми түрде жасалған еді. Сондай-ақ Ахмет Байтұрсынов ұсынған емле 1913 жылдан бастап мұсылман медреселерінде де, орыс-қазақ мектептерінде де қолданыла бастады. Ахмет Байтұрсынов 1926 жылы «Әліпбидің» жаңа түрін осы күнгідей суреттерімен берілген Әліппе кітабын жазды. Ал бұл «Әліпбидің» 1928 жылы Қызылордада шыққан 3-басылымы қазақ тілінде басылған кітаптар арасында былай бағаланды: «Жаңа құрал қазақ тұрмысына үйлесімді суреттері бар... Ахметтің 7 рет басылған бұрынғы «Әліпбиі» қазақ жұртына орасан зор пайда келтірген еді... Мынау жаңа «Әліпбиі» бұрынғысынан артық. Мұның мазмұны қазақ жағдайына сай болып шыққан. Әңгімелері бала үшін қызықты, жеңіл, заманға лайық.» 1912 жылы мектеп балаларына қазақша сауаттандыратын «Оқу құралын» жазған соң, көп ұзамай енді мектепті қазақ тілін пән ретінде үйрететін оқулық жазуға кіріседі. Бұл оқулықтың фонетикаға арналған 1-бөлімі «Тіл құралы» деген атпен алғаш рет 1915 жылы жарық көрді. Морфологияға арналған 2-бөлімі 1914 жылы, ал синтаксиске арналған 3-бөлімі 1916 жылы басылып шығарылды. «Тіл құралы» — қазақ мәдениетінде бұрын соңды болмаған құбылыс. Оның қазақ жұртшылығы үшін мүлде тың дүние екендігін оқулықтың кіріспесінде автор арнайы атап көрсетті. Ол осы оқулықта қазақ грамматикасына қатысты

категориялардың әрқайсысына тұңғыш қазақша терминдерді ұсынады. Күні бүгінге дейін қолданылып келе жатқан «зат есім, бастауыш, шылау, баяндауыш, етістік, сан есім, одағай, есімдік» деген т.б. сан алуан лингвистикалық ғылыми терминдердің баршасы Ахмет Байтұрсыновтікі. Ахмет Байтұрсыновтың әдебиет майданындағы есімі әр жас ұрпақ жүрегінде Ахмет Байтұрсынұлы мұрасы, тарихтағы орны ғалымдық, ақындық, публицистік, қайраткерлік істері аса жоғары бағаланған. Өз уақытының аласапыран құбылыстарын бағалау болашақ алыс өрістерді көруге келгенде алмағайып ағыстарға малтығып, қалыңтұманда адаспай Ахмет Байтұрсыновтың әуелі тарихтағы орнына тоқталып өткен жөн. Ақан ашқан қазақ мектебі, Ақан түрлеген ана тілі, Ақан салған әдебиеттегі елшілдік ұраны, «Қырық мысал», «Маса» еңбегі, «Қазақ газетінің» 1916 жылдағы қан жылаған қазақ баласына істеген еңбегі, өнер-білім, саясат жолындағы қажымаған қайраты, біз ұмытқанда да, тарих ұмытпайтын істер болатын. Оны жұрттың бәрі де біледі. Бұның шындығына ешкім дауласпайды деп ұлы данышпанымыз Абай есімін бар әлемге таныстырған Мұхтар Омарханұлы Әуезов айтқан болатын. Ахмет атамыздың тарихтағы орнын, әлеуметтік-қоғамдық істерін, дүниетанымдағы кейбір қайшылықтарын өз кезінде дұрыс көрсетіп, әділін айтқан адамдардың бірі – Сәкен Сейфуллин. Ол «Еңбекшіқазақ» газетіндегі өз мақаласында былай деген екен: «Ахмет Байтұрсынов қарапайым кісі емес, оқыған кісі. Оқығандардың арасынан шыққан өз заманында патша арам қулықты атарман-шабармандарының қорлығына, мазағына түскен халықтың намысын жыртып, дауысын шығарған кісі. Өзге оқыған мырзалар шен іздеп жүргенде, қорлыққа шыдап, құлдыққа көніп ұйқы басқан қалың қазақтың ұлт намысын жыртып, ұлттың арын жоқтаған патша заманында жалғыз-ақ Ахмет еді. Қазақтың ол уақыттағы кейбір оқығандары губернатор, соттарға күшін сатып, тілмаш болып, арларын сатып, ұлықтық істеп жүргенде, Ахмет қазақ ұлтына жанын аямай, қызметтерін қылды. Қалай болса да, жазушысы аз ғана, әдебиетін ашар қазақ жарлыларына оқу хәмтіл құралдарымен қылған қызметі таудай». Ахмет атамыздың әдебиет майданында есімін асқақтатар болсақ, қалайда халықты ояту, оның санасына, жүрегіне, сезіміне әсер ету жолдарын іздеген ақын ұлы Абай тапқан аударма жасау дәстүріне мойын ұсынады. Бұрынғы ескі ертегі, хикая үлгілері емес, енді жаңа өлеңдік форма – мысал арқылы көшпелі елдің жақсы білетін стихиясы – жан-жануар өмірінен алынған шығармалар арқылы әлеуметтік ойға ықпал ету мақсатымен Иван Андреевич Крыловтың туындыларын аударып, «Қырық мысал» деген атпен 1909 жылы Петербургте бастырып шығарды. Бір жағынан қызықты форма, екінші жағынан ұғымды идея, үшінші жағынан қазақ тұрмысына ет-жақын суреттер ұласа келіп, бұл өлеңдерді төл дүниесіндей етіп жіберді. Әртүрлі аңдар, әртүрлі адамдар кейпінен хабар беріп, ишара тұжырым жасалады. Адамдардың мінезі, өмір ағысы, тағдыр сабағы, заман қабағына қатысты көптеген жайттарды әсіресе патша отаршылардың зорлық-зомбылығы, байлардың, жуандардың тепкісі, елдің азып-тозуына байланысты сарындарды Ахмет Байтұрсынов жұмбақтап, тұспалдап жеткізеді, кейде ашық дәл айтылатын ойлары да кездеседі. Алуан-алуан ойға жетелейтін «Қайырымды

түлкі», «Ала қойлар», «Үлес», «Қартайған арыстан», «Өгіз бен бақа», «Ат пен есек» мысалдарында әлеуметтік-қоғамдық жағдайларды меңзейтін оқиғалар, адамдар психологиясы мен сарында әуездер, тағылымды, ғибратты тұжырымдар мол орын алады. Аудармашы негізгі түпнұсқа мәтініне орайластырып, көркем ойға ой, суретке сурет қосып, пікірді ұштап, жаңа сарын-әуез қосып отырады. Ақын аудармаларында сюжет сақталған мен еркіндік басым, қазақ тұрмысына жақын идеялар, заман тынысын танытатын жаңа ойлар айтылады. Түп негізі қысқа болғанымен аудармашының аудармасыұзақ болып келеді. Мысалы, «Өгіз бен бақа» орысшада-17, қазақшада-36 жол, «Қасқыр мен тырна» орысшада-19, қазақшада-76 жол, «Қасқыр мен қозы» орысшада — 37, қазақшада-68 жол. Бұдан біз Ахмет атамыздың жаңа, ұлттық төл туынды жасағанын көреміз. 1911 жылы Орынбор қаласында «Маса» жинағы жарыққа шығады. Мұнда Ахметтің өз басынан кешкен қиын-қыстау күндер, ауыр жолдар, қуғын-сүргін, жетімдік-жоқтық бірталай өлеңдерге арқау болады. Ел тағдыры, халық қамы, бостандық арманы басты сарын. «Маса» кітабына енген өлеңдерде жеке бастың мұң-шері, тұрмыс-салт суреті емес, негізінен әлеуметтік, қоғамдық ойлар, азаматтық идеялар айтылады. Өзін-өзі күйттеген, байлық үшін, мансап үшін ар-абыройын сатқан, «жақсылығы өз басынан артылмаған», «бос белбеу, босаң туған боз бала», «бірт ойғанын ар қылмаған шалдар», «қайырсыз кеше сараң байлар» сыналады. «Туысыма», «Досыма хат», «Қазақ қалпы», «Жұртыма» өлеңдерінде ұлы Абай сатирасын еске түсіретін сарындар, ойлар, образдар бар. «Анама хат», «Жауға түскен жөн сөзі» — қорлық-зорлыққа мойымаған, бостандық, еркіндік жолында бәріне көнген қайратты ерлер тұлғасын мүсіндеген жырлар. Қарқаралы тұтқынынан Семейге айдалған Ахмет Байтұрсынов «Қарқаралы қаласына» деген өлеңін жазады:

Қош, сау бол, Қарқаралы, жуылмаған,
Айдай бер қалса адамың қуылмаған.
Әдепті, сыпайы елдің қалпында жоқ,
Жасырынды бас шықты шуылдаған.
Бүркеніп арсыздардың шайнауына,
Жем тапты пісірмеген, қуырмаған.
Шыққан соң талғамайтын доңыздардың
Қасыңа қиын болар жуу маған.

Екі жинақ – «Қырық мысал», «Маса» қазақ әдебиетін жаңа тақырыптармен, идеялармен, ойлармен өрнектеп байытты. Абайдың ақындық дәстүрі ілгері жалғасты заман талабына сай жігерлі поэзия туды. А.Байтұрсыновтың қазақша әліппе жасауы, араб жазуына кіргізген реформасы, қазақ тілі білімнің негізгі терминдерін жұртымыздың образды ойлау мүмкіндігімен сабақтастырып, өз топырағымыздан тауып, оларға тұңғыш анықтам абергені, дыбыс жүйесін (фонетика), сөзжүйесін (морфология), сөйлем жүйесін (грамматика) қалыптастырып шығарған ұлы еңбегі өз кезінде де айтылған болатын. «Ахметтің Қазан төңкерісіне шейін қазақ халқын ояту ретінде көп еңбегі сіңді. Қазақ мектебі, қазақ тілі сықылды орындарда оның

еңбегі мол... Әр тілдің айдауында жүрген қазақ балаларына қазақ тілінен кітап жазған, қазақ тілінің негізін жасап, қазақ мектебінің іргесін қалаған алғашқы адам – Ахмет. Ахметтің бұл тарихи еңбегі бағаланбай қалмақ емес. Мұны пролетариат та бағалайды», — деп жазды Сәбит Мұқанов. Хаббас Тоғжанов пікірі де осымен сабақтас: «Бір кезде сары маса боп ызындап оятқан Ахметті қазақ еңбекшілері де қадірлей біледі, сөзін оқып сүйсінеді». Ірі ғалым-тілші, әдебиет зерттеуші, түрколог, дарынды ақын-аудармашы Ахмет Байтұрсыновтың есімі бүгінгі таңда әр жас ұрпақ жүрегінде жатталып, мәңгі есте қалары хақ.

Қазақ әдебиеті тарихында Абайдың орны қандай болса, қазақ тіл білімі мен мәдениеті тарихында Ахмет Байтұрсыновтың орны сондай. Оның өмірбаяны, бар тірлік-тынысы, ой-арманы туған халқына деген қалтқысыз қызметтен тұрады. Оның өмірін сондықтан да жеке адамның, жеке бір маманның өмірі деп қарауға болмайды. Ол халықпен біртұтас, қалың елмен тамырлас, ел жүгін қайыспай көтерер нағыз халық перзенті.

Ахмет Байтұрсыновтың ақын, публицист, ғалым, қоғам қайраткері санатында жасаған барлық еңбегі, тартқан қорлық, көрген азабы, болашаққа сенген үміт-арманы – баршасы осы ұлы миссияны орындауға, туған халқы үшін қасықтай қаны қалғанша қалтқысыз қызмет етуге арналған.

«Ұлтын керек қылып, халыққа қызмет қылатын деген қазақ балалары қазақ жұмысына қолынан келгенше қарап тұрмай кірісіп істей білсе – ұлт жұмысы ұлғайып, толықпақшы»

Ахмет Байтұрсынов

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Имаханбет Р.С. Ахмет Байтұрсынұлы: ғұмырбаяндық деректер. «Алаштың Ахметі»: Респ. Ғыл.-тәж. конф. Материалдары.-Қарағанды: «TENGRI Ltd», 2013.-382 б.
2. Нұрпейісұлы К. Ғасыр басындағы ұлттық интеллигенция. // Егемен Қазақстан. 1997 ж. 5 желтоқсан. –3-5 бб.
3. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 3-том. — Алматы: «Атамұра», 2002. — 768 б.
4. «Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық» Алматы 2010

Жас ұрпаққа адамгершілік тәрбие берудің маңызы

Мейрханова Зауреш Темирбековна
Павлодар облысы, Ақсу қаласы

Түйін сөздер: мектепке дейінгі білім беру, Отан, педагогика, адамгершілік, тәрбие, ұлттық құндылықтар, сана, зияткерлік, әдістеме.

Адамгершілік тәрбие – бұл бұрын айтылмаған жаңа нәрсе емес. Керісінше, «тәрбие» ұғымы осыдан бастау алады десек болды. Рухани да, патриоттық та, әсіресе эстетикалық және көркемдік тәрбиенің емес атап айтқанда адамгершілік қасиетінің бір өзі тәрбие тұжырымдамасының бүкіл негізін құрайды. Адамгершілік - күрделі, кешенді және өзгерет беретін ұғым емес. Бұл қоғам мен адамның мәңгілік және таза құндылықтары, өзге адамдармен бірге қоғамда бірге әдемі өмір сүру, адам болу өнері.

Педагогикада бұл күнделікті қарым-қатынасқа әсер ететін моральдық қасиеттерді, мінезді, әдеттерді, дағдылар мен көзқарастарды қалыптастыру процесі деп аталады.

Мақсаты – адамгершілік мінез-құлықты, ойлауды, саналы түрде әрекеттену дағдыларын қалыптастыру.

Өз зерттеулерінде ғалым-зерттеушілер адамгершілік тәрбие берудің мақсаттарын, қағидаларын жүзеге асырудың жолдарын жан-жақты анықтап негіздеуге талпынған. А.Я.Коменский балалар мен жастар мінезінде өзін-өзі билеу, кішіпейілділік, сыпайлық, ізгілік, жауапкершілік сапаларды тәрбиелеуді талап етті. Оның еңбегінің маңыздылығы сонда, ол – орта ғасырлық мектептің жазалау тәртібіне қарсы болды, сонымен бірге, мұғалім оқушыларының тиісті мектеп тәртібін талап ете білуі керек деген тұжырым айтты [1].

Ал, И.Г.Гербардтың дәлелдеуінше адамгершілік тәрбиесінің басты мақсаты-мінез-құлықты, ізгілікті, жауапкершілікті қалыптастыру. Бұл тәрбие Гербардтың пікірінше негізінен оқу арқылы жүргізіледі. И.Г.Гербардтың дәлелдеуінше адамгершілік тәрбиесінің мақсаты-мінез-құлықты қалыптастыру[2]. Бұл тәрбие, баланың әр саналы қызығушылықтар мен адамгершілік елестетулеріне негізделіп оқу арқылы жүргізіледі.

И.Г.Пестолоции еңбек адамгершілікке үйретеді, балалардың бірімен-бірін өзара және олардың ересектермен дұрыс қарым-қатынаста болуын қалыптастырады деп санады[3].

Кеңес педагогы А.С.Макаренко болса, адамгершілік тәрбиесін ұжым арқылы қалыптастыруға аса көңіл бөлген ғалым, педагог.

Адамгершілік қатынастар моральдық нормалармен өлшенеді. Моральдың негізгі міндеті - адамның мінез-құлықын тәрбиелеу, осы арқылы олардың бойында әдеп сақтау қатынастарын қалыптастыру, адам мен қоғам арасындағы қатынасты реттеу. Адамгершілік тәрбиесі оқушылардың моральдық сенімдерін, жағымды мінез-құлық дағдылары мен әдеттерін қалыптастырады [4].

Қоғамда адамның жеке басына қойылатын жалпы адамзаттық талаптарға байланысты адамгершілік тәрбиесінің негізгі міндеттері мыналар:

1) адамгершілік сананы, тұрақты адамгершілік сенімді көзқарасты тәрбиелеу;

2) жас ұрпақтың Отанға, қоғамға, еңбекке, адамдарға, өз-өзіне деген қарым-қатынасына бағытталған адамгершілік сезімді тәрбиелеу, дамыту;

3) ізгілік, парасаттық қасиеттерді тәрбиелеу.

Адамгершілік тәрбиесінің өзекті міндеті - өзі өмір сүріп отырған кезеңдегі қоғамның алдында тұрған мақсат мүддесіне сай адамгершілік қасиеттердің тұтастығын тәрбиелеу. Әлеуметтік – психология ғылымдарының зерттеу қорытындылары бойынша жеке адамдардың бойындағы қасиеттерін төмендегідей баяндайды: барлық қасиеттердің құрлысы бірдей болады және олар төрт түрлі бөліктен тұрады - сезім, сана, мінез – құлық дағдысы. Бірақ, тәрбиелейтін қасиеттеріне қарай бұл бөліктердің тәрбие беру процесінде жетекшілік ролі өзгеріп тұруы мүмкін. Себебі, ол отбасындағы тәрбиеге, баланың жас ерекшелігіне, баланың бойында қалыптасқан қасиеттеріне, қоршаған ортасына байланысты болады [5].

Жеке адамның адамгершілік жағынан қалыптасу процесінде адамгершілік сезімдер ерекше орын алады. Адамгершілік сезімді тәрбиелеу көп қырлы процесс. Сезім дегеніміз - әлеуметтік және табиғи өмірдің сан алуан жақтарына эмоциялық қатынас. Ал, жоғары сезімдер арасында адамгершілік сезімдер ерекше орын алады. Бұл мәселе туралы белгілі орыс педагогы К.Д. Ушинский «Біздің өзімізді, біздің дүниеге қалыптасуымызды, біздің сезіміміз де, ойымыз да, тіпті қылығымыз да сезімдей анық және дұрыс білдіре алмайды, біздің сезімдеріміз де жеке ой ғана, жеке шешімдер ғана емес, адам жанының мазмұны, оның жүйесі түгелдей көрініп тұрады», - деп дәл сипаттама берген.

Адамның адамгершілік санасының дәрежесі мен мінез-құлқымен іс әрекетін анықтайды. Сананың қалыптасуы ұзақ та күрделі процесс, ол баланың мектепке бармастан бұрын, қоғам туралы алғашқы ұғымдарының қалыптасуына жақын адамдардың өзара қатынастарынан басталады. Мектепке келгеннен бастап балаларға қойылатын талап та өседі. Бірінші сынып оқушылары басқалардың жағдайларымен санаса білулері керек екендігін үйренеді, сабақта, сыныпта бір-біріне кедергі болмаудың қажеттілігін түсінеді.

Адамгершілік сенім, адамгершілік сананы, адамгершілік талаптарды білу, түсіну және соған сай қарым-қатынаста болуды қамтиды. Сенім адамның білімінің негізінде туындайды. Ол өзінің сенімін қандай бір жағдай болмасын оны қорғауға және өзінің сенімімен таймауға, қарым-қатынас жасауға тырысады, бұл үшін адамгершілік ереже, нормалар, мінез-құлық қасиеттері туралы арнайы болу керек. Өйткені адамгершілік ағарту жұмысы адам баласының ең парасатты қасиеттері, адам өмірінің адамгершілікке негізделген сал-санасы туралы кең, жан-жақты түсінік береді.

Сенім әрбір іс әрекетке, мінез-құлыққа адамның бағыт-бағдарын, принциптілігін айқындайды. Алайда күнделікті тәжірибеде сеніммен мінез-құлық, іс әрекет арасына алшақтық кездесіп отырады. Оқушы моральдық талаптарды, ережелерді түсініп, оған сенгендігіне қарамастан мінез-құлықта, адамдармен араласу барысында адамгершілікке жатпайтын теріс әрекеттер кездеседі. Сондықтан адамгершілік тәрбиесінде моральдық ереже нормалары туралы білім түсінік ұғымдардың негізіндегі адамгершілік сенімінің алатын орыны ерекше. Тәрбие жұмысында тек қана белгілі бір мінез-құлық ережелері жайлы түсіндіріп қоймай, балалар өз көз қарастарын тексеріп көре алатындай, өмір практикасында олардың дұрыстығына көз жеткізетіндей жағдай жасау керек.

Тәрбиенің пәрменділігі мектептің балаға мінез-құлықтың пайдалы дағдылары мен әдеттерін қалыптастыру туралы қаншалықты қамқорлық жасалуына байланысты. Педагогикалық тұрғыдан дұрыс ойластырған баланың күнделікті өмірі әдетте қалыптастырудың неғұрлым тиімді жолы болып табылады. Педагог тарапынан мақсатқа сәйкес ұйымдастырылған мектеп өміріндегі көптеген пайдалы әдеттер тәрбиеленушілердің өздеріне байқаусыз қалыптасады.

Балаларға адамгершілік дағдыларын қалыптастыру ұзақ уқытқа созылатын процесс болумен қатар, күрделі де, сан қырлы үрдіс. Ол оқушылардың сана сезіміне ықпал етуді, оларды жақсы әдет пен мінез-құлықты, адамгершілік сезім мен қасиеттерді қалыптастыруды және олардың еркі мен тілегін бағыттап білуді т.б. талап етеді. Адамгершілік қасиеттері мен сапалары – оқушыларды адамгершілікке тәрбиелеудің мазмұны: қазақстандық патриотизм мен интернационализмге тәрбиелейді [6]. Ал, патриотизм –өзінің тәуелсіз Отанына сүйіспеншілік, халқын, оның мәдениетін, әдет-ғұрпын, салт дәстүрін сүю болып табылады. Егеменді еліміздің азаматы деп сезіну, өз елінің халқымен тұтастығын сезіне білу. Тәуелсіз еліміздің табыстары мен болашағына кәміл сене білу. Патриоттық тәрбие берудің басты бағыты- Қазақстан Республикасының жаңа Конституциясы (Ата Заң, тамыз, 1995 жыл) және еліміздің мемлекеттік нышандарын ән-ұранын, туын, бастауыш сыныптан бастап-мектеп бітіргенге дейін оқушыларға үйрету және орындату мәселелері. Сонымен қатар оқушылармен тәуелсіз еліміздің жаңа Конституциясы мен мемлекеттік нышандарын оқыту кезеңдерінде адамдардың құқықтарға Заңды түрде баянды ету, өз елінің толық қанды азаматы екендігін, олардың алған құқықтық білімдерін қолдана тұрақты өмірлік принциппен идеялық-сенім бағытында тәрбиелеу – ұстаздардың басты міндеті. Адамгершілік тәрбиесінің маңызды бөлімінің бірі-гуманистік тәрбие. Гуманизм дегеніміз-адамды сыйлау, оған қамқорлық жасау және оның күшіне сену рухында адамның басқалармен, қоғаммен қарым-қатынастағы мінезін реттеп отыру болады.

Адамды сүю, құрметтеу, тәрбиелеу сонау балалық шақтан басталады. Егер жасөспірім басқа адам мен қарым-қатынас жасаудан өзіне қуаныш табатын болса, оған шын пейіл білдірсе , егер оны басқа біреудің тағдыры

қобалжытса, егер ол басқа біреуді қуанышқа бөлегеніне өзін бақытты сезінсе – ол Адам болады [6].

Сондай-ақ от басында гуманистік сезімді тәрбиелеудің орны ерекше. Отбасы – тату-тәтті адамгершілік қарым-қатынастарды, моральдық және инеллектуалдық мүдделердің байлығын жасайтын адамдарға, бүкіл ел мүддесіне парасаттылықты қалыптастыратын тәрбиенің бастауышы. Демакратизм оқушылардың өзін-өзі басқару іс әрекетінде қалыптасады. Оқушыны ашық сөйлеуге, берілген тапсырманы тианақты орындауға, өзіне және басқаларға сын көзбен қарауға, ұжым алдында есеп бере білуге т.б. демократизм принциптерін үйретуге бағыттайды. Демакратизм оқушылардың жеке тұлға болып қалыптасуға негіз болады.

Бастауыш сынып оқушыларын адамгершілік тәрбиелеу дегеніміз – оқушылардың бойында мақсатты түрде адамгершілік қатынастар жүйесін, атап айтқанда адамдарға, қоғамға, Отанға, өзіне және еңбекке деген дұрыс қарым-қатынас үлгісін қалыптастыру процесі.

Адамгершілік тәрбие – кең таралған құбылыс. Оның идеялары, мақсаттары мен міндеттері ұлтқа, дінге немесе дәстүрге байланысты емес. Айырмашылығы – жәй ғана білім беру әдістері, формалары мен құралдарында ғана. Бірақ мақсат әрдайым бірдей – жоғары моральдық мәдениеті бар толыққанды, үйлесімді тұлғаны тәрбиелеу, немесе аға буын әдебиетшілері өте дәл айтқандай – «адам болуға» үйрету. «Адам болу» дегеніміз – өзгелерді және олардың жеке кеңістігіне сыйластықпен қарай алатын, өз мәдениетін бағалайтын және өзгенің мәдениетін құрметтей білетін жоғары қабілетті адамгершіл тұлға болу. «Жақсы адам» ұғымын айқындайтын барлық белгілер – бұл адам бойындағы бала кезінен жинақталған жан-жақты моральдық тәрбиенің нәтижесі.

Адамгершілік тәрбиесінің ерекшелігі - оны оқшаулау, бағдарламалау, әсер етудің нақты әдістері мен құралдарын жасау мүмкін емес. Бұл тал бесіктен басталып, өмір бойы тәрбиенің барлық түрлерінен, кезеңдерінен өтетін қызыл жіп іспеттес.

Тәрбие отбасынан басталатынын бәріміз білеміз. Бірақ біздің қоғамның барлық отбасылары әрқашан бірдей деңгейде тәрбие саласында қажетті білімге, моральдық қасиеттерге ие бола бермейді және адамгершілік адами құндылықтарды кез келген қоғам мүшесі жоғары бағаламайды. Егер тәрбиелеу мәселесі толығымен отбасында қаралатын болса, онда біз апаттан алыс емеспіз. Сондықтан білім беру институттары жас ұрпақты тәрбиелеу процесінде өзіне үшін үлкен жауапкершілік алады. Мектепте балалардың психологиялық және физиологиялық ерекшеліктерін білетін білікті мамандар жұмыс істейді. Бастауыш мектеп - тәрбиенің негізі, сондықтан бастауыш сынып мұғалімдерінің алдында үлкен міндет тұр – бір уақытта оқыту және тәрбиелеу.

Адамгершілік тәрбиесінің құрамды бөлігі - ұлтжандылық, отаншылдық (патриоттық) қасиеттер.

Патриоттық сезім және ұлттық құндылықтарды құрметтеу арқылы Отанға деген сүйіспеншілік артып, оның қуатты, тәуелді болуы үшін жауапкершілікті

сезіну пайда болады. «Патриот» деген сөз, гректің - отан деген сөзі, ең бірінші рет 1789-1793 жылдары Француз төңкерісі кезінде қолданылды. В.И. Даль сөздігінде: Патриот – Отанын сүйіп, оның қуатын арттырушы, отаншыл - деп жазылса, басқа сөздікте «патриот – Отанын сүйуші, өз халқына берілген, ол үшін жанын қиып, Отан қорғау үшін ерлік көрсететін адам» - делінген. Философия сөздігіндегі «патриотизм - Отанды сүйу, оған берілгендік, оның өткені мен болашағы үшін мақтаныш, Отан мүддесін қорғауға ұмтылу». Педагогикадағы анықтамасы: адамгершілік сапа, Отанға берілуді қажетсіну, оны сүйу және адалдық көрсету, оның даңқын сезіну, рухани байланысын сезіну, ар-намысын қорғау, қуаты мен тәуелсіздігіне іс жүзінде үлес қосу. Ұлтаралық қарым-қатынас мәдениеті ұлтаралық экономикалық және руханибайланыстардан көрінеді. Адам басқа ұлт өкілдерін құрметтейді, оның тіліне, ұлттық әдет-ғұрыптарына, салт-дәстүрлеріне тіл тигізбейді.

Патриотизм мен ұлтаралық қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыру үшін істелетін тәрбие жұмыстары.

Бұл аса аяулы сезімдерді балалардың бойына ұялата білудің жолдары көп болғанымен, төрт саласына тоқталсақ. Халқымыз баланың жақсы, жаман болуы оның жаратылысынан деген қағиданы келтірді. Шындығында бала әке, шешесінің бір-біріне деген таза сезімінен жаралуы, ана құрсағында ортаның, үлкендердің, қоғамның ықпалында дамып жетілуі, ана бауырында уызына тойып, ана сөзінің үніне бағынып өсуі, жаратылысының дұрыстығы.

-Баланың ата-анасымен, өскен ортасымен ана тілінде қарым-қатынасқа түсуі.

-Бала өзінің әке-шешесі, ата-бабасы өсіп-өнген жерінде өсуі, туған-тұрған жерінің қадір-қасиетін, табиғат сырын терең ұғынып, болашақты жалғастыратын ұрпақ екендігін сезініп өсуі, өз өлкесінің суын, нуын қастерлей білуі, ұғынуы.

- Баланың туған халқының елдік, ұлттық тарихын білуі, оның ащы-тұщы кезеңдеріне мән беріп өсуі.

Жас ұрпақты адамгершілікке тәрбиелеуде ұлттық сана мен мінез ерекшеліктерінің орны ерекше.

Әдептілік, имандылық, мейірімділік, қайырымдылық, ізеттілік, қонақжайлылық құндылықтары қалыптасқан халқымыздың асыл, абыройлы қасиеттерін жас ұрпақтың ақыл-парасатына азық ету үшін, әрбір тәрбиелі ұстаз, халық педагогикасын, салт-дәстүрлерді, әдет-ғұрыптарды жан-жақты терең білуі қажет. Жетілген мінез-құлық үш нәрсенің - жүректің, ақылдық және қолдың бірлігі мен келісімі. Бала өз жүрегін тыңдауға үйренсе, жүрегінің айтқанын істейтін болса, өмірден өз орнын табады. Адам баласының өмір тәжірибесінде қалыптасқан үлкендерге құрмет көрсету ізеті өшпес дәстүрге айналған.

Адамгершілік тәрбиенің негізі отбасынан басталып, балабақша, бастауыш сыныпта өзінің жалғасын тауып, жоғары сыныптарда күрделене береді. «Адамгершілік тәрбиесі — тәлім-тәрбиенің ықпалды әсерімен моральдың сананы қалыптастырудың, этикалық білімділікті, адамгершілік

сезімді дамытудың сара жолы. Ол жанұя, мектеп, ұстаз, еңбек, қоғам, жеке ықпал арқылы іске асырылады. Жас балалардың адамгершілігін қалыптастыруда мектепке дейінгі балдырғандар үшін оларға түсінікті ғибрат сөз, әсерлі өлең, сурет, әңгімелер пайдаланылады, үлгілі, өнегелі ойын, еңбек үстінде этикалы қатынас жағдайында әдепті адамгершілік әдет-дағдылары қалыптасады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Есімбекова Б. Тәрбие туралы ойлар. – Алматы: ЖШС «Дайыр Баспа», 2013. – 80 б.
1. Байтұрсынұлы А. Қырық мысал. Өлеңдер. – Алматы: Жазушы, 2004. – 120 б.
2. Қазақстан Республикасының орта білім беру ұйымдарында оқу-тәрбие процесін ұйымдастырудың 2021-2022 оқу жылындағы ерекшеліктері туралы. Әдістемелік нұсқау хат. – Нұр-Сұлтан: Ы.Алтынсарин атындағы ҰБА, 2021. – 378 б.
3. Білім алушыларды тәрбиелеуде құндылыққа бағытталған тәсілді жүзеге асыру бағдарламасы. Бағдарлама. – Нұр-Сұлтан: Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2021. – 567 б.
4. Ғабдуллин М. Ата-аналарға тәрбие туралы кеңес. – Алматы: Мектеп, 1966. – 149 б.
5. Марденов К.Ж., Утегалиева Т.Х. Воспитание нравственных и волевых качеств. АқМУ хабаршысы, 2011 №4 (49). – 120 б.
6. Калыбекова А. Народная мудрость казахов о воспитании. 3-басылым, Алматы: БАҰР, 2011. – 512 б.
7. Қарайшықов Б. Мектеп социологиясы. – Алматы: Нұрлы әлем, 2008. – 128 б.

А.Байтұрсынұлы - ұлттық мәдениет пен халық ауыз әдебиетінің жинақтаушысы, жанашыры

Оспанова Галия Сериковна,
Солтүстік Қазақстан облысы Петропавл қаласы №8 орта жалпы білім беретін эстетикалық тәрбие мектеп – кешенінің қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімі,
galiya_ospanova.87@inbox.ru

Түйін сөз: халық ауыз әдебиеті, мысал, мақал –мәтелдер, жанашыр

Ахмет Байтұрсынұлы (1872—1937) Алаш зиялыларының көсемі, тұңғыш қазақ тілтанушы ғалымы, ақын, әдебиет зерттеуші ғалым, түркітанушы, публицист, педагог, аудармашы, қоғам қайраткері, сонымен қатар халық ауыз әдебиетінің үлгілерін жинап жарыққа шығаруда ғалым зор еңбек сіңірді. Сол себепті де мен «А. Байтұрсынұлы - ұлттық мәдениет пен халық ауыз әдебиетінің жинақтаушысы, жанашыры» деген тақырыпта мақаламды бастағым келеді.

А.Байтұрсынұлы ауыз әдебиетіндегі ұрпақтан - ұрпаққа жалғасып келе жатқан ұлттық мұраларды бір жүйеге келтіріп ғылыми түрде негіздеген. Мысал ретінде көбіне Абай, Мағжан, Нысанбай жырау шығармаларынан және «Қобыланды батыр», «Ер Тарғын», «Ер Сайын» жырларынан үзінділер алған, Оның жинақтаған ертегілері, мақал-мәтелдері, нақыл өсиет сөздері, жыр-жөқтаулары, қисса-дастандары бүгінгі жас ұрпақты халықтық педагогака негізінде тәрбиелеуде аса қажетті тәрбие көздері болып табылады. А.Байтұрсынұлы мақал-мәтелдердің мәнін, тәлімдік мүмкіндіктерін жақын көрсеткен. Мысалы «Айран ішкен құтылады, шелек жалаған тұтылады» деген халық мақалын еске салады. Ахмет мысалдарында ұлттық мақал- мәтелдер мазмұнына қарай талғампаздықпен қолданылады. Мәселен, төменде берілген кестеден байқауға болады.

Суреті	Мысал тықырыбы	Мысалда кездесетін нақыл сөздер мен мақал- мәтелдер
	«Өгіз бен бақа»	«Әлін білмеген әлек»
	«Қасқыр мысық" мен	«Не ексең, соны оарсың»

	«Қара бұлт»	«Жақсылықты басыңа қыл, Басыңнан асса, — деген, — досқа істеңіз».
	«Шымшық пен көгершін»	«Жазмыштан озмыш болмас» деген сөзді, «Алланың адам басы — добы» деген, Қуса да қалай қарай домалайды.
	«Сары шымшық»	«Ұялған тек тұрмайды» деген рас, «Қап, бәлем, тоқтай тұрмен» жұртты алдайды.
	«Қасқыр мен тырна»	«Бастан құлақ садаға»
	«Қарға мен түлкі»	«Халық айтса қалып айтпайды»

Ахмет мысалдары қазақ халқын бірлікке, ынтымаққа уағыздайды. «Аққу, шортан һәм шаян» мысалы арқылы алған жүкті үш жаққа тартқан алауыздықты шенесе, «Малшы мен масада» жылан шағайын деп келе жатқанда, шағып оятқан масаның достығын түсінбеген малшыны кінәлайды. Ақын өзін ұйқыдағы халқына достығын ұсынған масаға теңейді.

А. Байтұрсынұлы мақал-мәтелдерді оқушы бойында рухани құндылықтарды қалыптастыратындай етіп топтастыру арқылы жас ұрпақ бойында жағымды қасиеттер себуді көздеді. Ол: «Мәтел дегеніміз — кезегі келгенде кесегімен айтылатын белгілі-белгілі сөздер. Мәтел мақалға жақын болады. Бірақ, мақал тәжірибеден шыққан ақиқат жағын қарамай, әдетті сөз есебінде айтылады» -дейді.

А.Байтұрсынұлы ұрпақтан-ұрпаққа жалғасқан мақал-мәтелдерді жинақтап, анықтама беріп, олардың ара жігін, өзара ұқсастықтары мен өзіндік ерекшеліктерін зерттеп берген. Ғалым жинақтаған мақал-мәтелдер арқылы жас ұрпақ бойында рухани адамгершілік, кісілік қасиеттерді қалыптастыруға болады. Сондай-ақ, Ахмет мұрасында жас ұрпақ тәрбиесінің негізі болатын халықтық мұраның бірі -әдет-ғұрып, салт-дәстүрлердің мәні зор.

«Ғұрып сөзі» атты бөлімінде ұлттық ғұрыптарға: той бастар, жар-жар, беташар, сыңсу, неке қияр, жоқтау, жарапазан, баталардың мазмұнына тоқталып, олардың тәлімдік мүмкіндіктерін Ахмет ашып көрсетеді. Мысалы, той бастар ұғымына ол былай деп түсініктеме береді. «Тойдың кешкі ойынын өлеңмен бастайды. Сонда айтылатын өлең той бастар деп аталады». Шернияз ақынның Баймағамбет сұлтанның қызы Ақылқаныкейдің тойындағы той бастарды мысалға келтіреді:

Атаңыз қиналады сіз кеткенде,
Көзінің қарашығы қыз кеткенге.
Табылмас байекеме сіздей бала.

Алты жүз арғымақпен іздеткенге, — деп қыз баланы жат жұрттық, әкешесі қызын көзінің қарашығындай көріп қимаса да, табиғат заңына қарсы шықпай, бата беретінін айтады. Қыз өз үйінен аттанардағы айтылатын әні — сыңсудың мазмұны әке ойымен ұштасып жатады. Балалықпен қоштасып, өткенін еске алып, қимастықпен қоштасудағы қыз баланың нәзік жүрегінің қобалжуын білдіреді.

А.Байтұрсынұлы қазақ халқының күнделікті тұрмыс-тіршілігінде кездесетін ғұрыптардың педагогикалық мәніне жан-жақты тоқталды. Мысалы, қыз ұзатар кезінде айтылатын жар-жар жұбату өлеңінің мән-мағынасын ашып көрсетеді. Жар-жар өлеңі қыз үйден аттанып бара жатқан кездегі қыздар мен жігіттердің кезектесіп айтатын жұбату әні. Жалпы жұбатушы жігіттер болып табылады.

Қазіргі қоғамдағы әлеуметтік өзгерістерге байланысты жар-жардың айтылуына, мазмұнына жаңа сипат енді. Жар-жар көбіне қыз келін болып түскеннен кейін беташар тойларында айтылып жүр. Ахмет беташардың мағынасын былай түсіндіреді: «Қыз келіншек болып түскенде бетінкөрсетпейді. Ауылға келерде алдына шымылдық ұстап, перделеп келтіреді. Үйге кірген соң да алдына шымылдық тұтып, қыз — келіншек, бала — шағаларға ғана болмаса, басқаларға көрсетпей қояды. «Беташар» айтылғаннан кейін беті ашылып, шымылдық альныш, ғұрып бойынша көрінетін адамдарына келіншек сонан соң көрінеді. Беташарды әндетіп айтпайды, жай домбырамен сүйемелдеп, өлең түрінде ұяқастырып айтады. «Беташар» әуелі басында толып жатқан нұсқау, жол, түрінде айтылып, келіншекке естіртіліп, орнына келтіруге керек деген мағынада шығарған сөз».

Осы беташардан соң жүзеге асырылатын ғұрып - неке қиярға А.Байтұрсынұлы: «Неке қияр сөз» деп неке қияр кезде екі арада жүретін екі күнәнің күйеу мен қыздың ырзалығын сұраған уақытта айтатын сөздерін айтамыз. Бұл әнмен айтылмайды. Бірақ өлеңше ұяқасқан, дәйім бір қалыпта айтылады» — деген анықтама берген. Мысалы:

Куә, куә куәдүрміз,
Куәлікке жүредүрміз.
Мұнда халық қасында,
Таңда хақ қасында,
Екі кісі, хақ куәлік бередүрміз.

Пәленшеден жаралған (әкесінің есімін айтады), пәленшеден туған (шешесінің есімін айтады) пәленше қызды (қыздың есімін айтады) жұптылыққа қабыл көріп, алдыңыз ба? Қызға айтқанда да бәрін осы қалыпта айтып, аяғында «пәленшеге жұпты болдыңыз ба?» дейді — деп, неке қию рәсімінің өту барысын баяндайды. Осындай әдет-ғұрыптарымызды ұмыту, өткенді білмей алға жылжу өрескелдік. Ата-бабадан жалғасып келе жатқан асыл қазына, рухани байлық негізі осы сияқты ғұрыптар, салт-дәстүрлер.

Олардың халық ғұрпын санасына сіңірген, саналы азамат тәрбиелеуде тигізер септігі, көрсетер көмегі мол.

Қазақ халқының тұрмыс тіршілігінде, әдет-ғұрпында бата негізгі орын алады. «Бата-біреуге алғыс бергенде айтылатын сөз. Батаны ақсақал адамдар айтады. Батағой шалдар бас қойылған табақты тартуға алып келгенде, асты жеп болғанда да бата қылады. Көбінесе, бата тамақ жеп болған соң істеледі», - дейді. Ахмет Байтұрсынұлы ауыздан-ауызға тараған баталарды жинақтай келе, бір топ баталардың мазмұнын ашып көрсетеді: Құдайым жарылғасын, бай қылсын! Төрт түдігін сай қылсын! Кетпес дәулет берсін! Кең пейіл берсін! Сонымен қатар, Ахмет Байтұрсынұлы өзінің 'Тілек батам»—атты өлеңінде алты алаштыңадаспай ақ жолға түсуін, азаматтың аяғынан тартар қазақ ішінде кездесетін кертартпа сыңаржақтардың есінің кіруін тілейді. Осы тілектің қабыл болуын Алладан тілеп, қара балуан Жәнібек, Қаз дауысты Қазыбек бабаларының халқын қолдауын сұрайды. Ұрпағының тілеуін тілеп, өз батасын береді. Сондай-ақ, ғалым: «Бесік жыры, яки бала тербету - баланы ұйықтату үшін айтатын өлең, ол түрліше айтылады. Бірақ, бірдей айтылатын жерлері де бар», — деп бесік жыры үлгісінің көптүрлілігі туралы ескертеді. «Аналарымыз дәстүрлі бесік жырлары арқылы бала бойына ұлттық ерлік сезімін оятатын тәрбиенің алғашқы нәзік пернесі арқылы сәбиін тәрбиелей білген. Бесік жырларынан ананың балаға, әжесінің немерелеріне деген құлаққа сіңімді, баяу сазды әуенімен орындалатын тілегін, ана арманын айқын аңғаруға болады» — дейді.

А.Байтұрсынұлы жинақтаған бесік жырлары арқылы жас сәбиді тал бесікте тербете отырып, ананың мейірім мен шапағатқа, махаббатқа толы, әуезді үні арқылы адамгершілікке, ерлікке, анаға, Отанға, ұлтына, туған жер табиғатына деген сүйіспеншілікке тәрбиелеудің мәні зор.

А.Байтұрсынұлы өзі жинақтап, өңдеп бастырған, қазақ ауыз әдебиетінде молынан сақталған жоқтау-жырларын арнайы жүйелеп, сұрыптап, 1926 ж. «23 жоқтау» деген атпен Мәскеуде жеке кітап етіп жариялады. Бұл еңбегінде қазақ халқының 400 жылдық тарихында кездескен 23 жоқтау яғни, стратегиялық жырлар кіргізілген. Мұнда Мамай батырды жоқтау, Кеңгірбай биді, Алтайтіжіні,

Кенесары-Наурызбайды, Төлебайды жоқтау, Жантайды Шоқшалай қызының, Абайдың баласы Әбдірахманды жоқтауы т.б. енгізілген. Мысалы, Қаз дауысты Қазбекті қызы Қамқа жоқтаған. Қамқаның жоқтауы арқылы жоқтаудың бұрыннан келе жатқан салт екенін ұғамыз. Алты ағайынды әкесінің бес ағайынға аға, жол басшы болған тек ақыл иесі ғана емес, алты алаш қазаққа пана болғаны, Қазыбектің қалмақ ханы Қоңтәжіге барып қазақ мерейін асырғаны, жер, мал дауын соғыссыз шешуге қосқан зор үлесі, айтқан дуалы сөздері, батыр, хан болып жауға шапса да, батыр мен хан сасқанда қаймықпай ақылмен орап, қан шашпай, әділеттің ақ туын желбіреткен қазылығы, бар байлығы-жүйрік ойы, алғыр тілі, армандап кеткен әділетгі сара жолы екені айтылып, қалың қайғысын, жүректен шыққан толғанысын білдірген. Мысалы: Төрт тіреудің бірі едік, Қиын-қыстау іс келсе, Бәрінен де іріедік. Енді қазақ не болар Асқар тауы құлаған?! –дейді.

Сонымен қатар, А. Байтұрсынұлы қазақ музыкасы мен ән-күй өнеріне де терең ой жіберген ғалым. А.В.Затаевичтің айтуынша: «Ол өз халқының әндерін жақсы біледі және оларды тамаша орындайды, ол — жақсы домбырашы. Қазақ халқының тарихын, этнографиясын, тұрмысы мен әдет-ғұрыптарын терең білгендіктен, А.Байтұрсынұлы Торғай, Ақтөбе, Бөкей ордасы, Қарқаралы өлкесінің әндерін жазғанда маған көп жәрдемдесті, тамаша екі күүді тіпті өзі орындады» — деген пікірінен және қызы Шолпанның естеліктерінен біз А.Байтұрсынұлының тамаша өнер иесі екеніне көзіміз жетсе, мұрағат деректерінен оның ұлттық мәдениет пен өнердің тек жинақтаушысы ғана емес жанашыры да болғанын көреміз.

Ал, Орталық музейде ғылыми-кеңесші кезінде суретші Хлудов еңбектеріне жасаған талдаулары ұлттық өнер мен мәдениетті терең меңгерген ғалым екендігінің дәлелі. А. Байтұрсынұлы Хлудовтың еңбектеріне талдау жасай отырып, суретшінің қазақ халқының тұрмысымен терең таныс еместігін аңғарған. Көптеген шығармаларында ақылға сыймайтын өрескел қателер болғандықтан қайта қарап, түзетуін талап еткен. Ол мұндай ұсынысты суретшінің еңбегін жоққа шығару үшін емес, ұлтының намысы үшін жасаған. Себебі, мұндай өнер туындылары қай халықтың болмасын мәдениеті, тұрмыс-тіршілігі мен әлеуметтік жағдайынан хабар береді, сондықтан шындыққа сәйкес болуы қажет. Қазақ тілін жақсы білмегендіктен, халықтың тұрмысымен терең таныса алмағанын Хлудовтың өзі мойындап, шығармаларын қайта өңдеуді суретті Ә Қастеевке жүктеуді сұраған. А.Байтұрсынұлы оның: 1) «Көші-қон» 2) «Қой сауу», 3) «Бие сауу», 4) «Қой қырку», 5) «Қазақ әйелдері жүн түтуде», 6) «Сабын жасау», 7) «Үй диірмені», 8) «От алу», 9) «Түнгі барымта», 10) «Қаралы көш» т.с.с., басқа да көптеген суреттеріне жан-жақты терең талдау жасаған. 16 суретінің өрескел қателерін көрсеткен. Қорыта келгенде, бұданоңың өз халқының тарихын, салт-дәстүрін әдет-ғұрпын терең меңгерген және оған терең философиялық мән берген, ұлттық тәлім-тәрбие өнегесін мақтан тұтқан ұлтжанды зерделі ғалым екенін аңғарамыз, Мәселен, ол: «қазақхалқында қыз балалар ешқашан жалаң бас, шашын қобыратып, жалаң аяқ жүрмеген. Ал, Хлудов 13 жасар шамасындағы қыз баланы мүлдем жалаңаш бейнелеген. Бізде қыз баланы тек бес жасқа дейін ғана жалаңаш көруге болады. Оның өзі өте сирек құбылыс», - дейді. Сол сияқты бай адамдардың көші 2 түйе, малы 5 - 10 ірі қара, жалғыз үй болмаған. Әйелдер ешқашан қой қырықпаған. Жүн сабау кезінде тулақты пайдаланған, киіз үй ішіндегі заттар тазалық үшін түгел шығарылатын немесе алашамен, шимен заттарды бүркеп жабады. Түнгі барымтаға жалғыз-жарым емес, сақадай сай қаруланған топ болып шығады деген т.б. сын-пікірлерінен қазақ халқының тұрмыс-тіршілігін бейнелейтін туындының терең ой қозғайтындай, шындыққа жанасатындай, ұлт намысына тимейтіндей болуын талап еткендігін байқаймыз.

Қорыта келгенде, А. Байтұрсынұлы - ұлттық мәдениет, өнер және халық ауыз әдебиетінің жинақтаушысы, жанашыры ретінде ашып танытқым келді. Ғалымның барлық еңбегі жастар тәрбиесін құрғақ сөз таусылмайтын ақыл-кеңеске емес, үлгі-өнегеге, ғибратқа негіздеу. А.Байтұрсынұлы мысалдарының

тәрбиелік мәнін зерделей келе, болашақ мамандарды тәрбиелеу, кісілік келбетін қалыптастырудағы мүмкіндіктерінің мол екендігіне көзіміз жетті. Мұндай шығармалар тіл жұтандығынан арылуға, жастар арасында сирек құбылысқа айналып теңеп, салыстыра, астарлы сөйлеуге тәрбиелеуде таптырмас тиімді құрал. «Қырық мысал» еңбегінің нарық заманында өмір сүріп отырған жастарды имандылыққа, ізгілікке, адамгершілікке тәрбиелеуде маңызы мен рөлі өте зор.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Байтұрсынов, А. Әдебиет танытқыш: Зерттеу мен өлеңдер /Ахмет Байтұрсынов.-Алматы:Атамұра,2003.-206 б.
2. “Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. — Алматы: «Аруна Ltd.» ЖШС, 2010 жыл.
3. «Аңыз адам» журналы 2010 жыл. № 11 желтоқсан.

А. Байтұрсынұлының лингвистикалық мұрасы жайында

Солтанова Балжан Мағауияновна,
Павлодар облысы білім беру басқармасының білім беруді дамытудың
инновациялық орталығының әдіскері

XX ғасырдың басында қазақ халқы аса ірі қоғамдық-саяси өзгерістермен қатар, ауқымды рухани жаңғыруларды да бастан кешті. Ұлттық мәдениет пен әдебиеттің, білім мен ғылымның туын көтерген, жұртшылықтың санасына демократиялық ойлар сіңіріп, алға жетелеуге ұмтылған зиялы топ қалыптасты. Халықтың зердесіне сәуле түсіріп, санасын оятқан осы топтың рухани басшысы Ахмет Байтұрсынов еді. Ахмет Байтұрсынов өзінің алдындағы Шоқан, Ыбырай, Абайлардың ағартушылық, демократтық бағыттарын жалғастыра отырып, өз заманындағы тұтас бір зиялы қауымның төлбасы болды. Қазақ тілі білімінің ұлттық ғылым ретінде ана тілімізде қалыптасуы Ахмет Байтұрсыновтың зерттеулерінен басталады. Ахмет Байтұрсынов жат тілде зерттеліп келген қазақ тілі мәселелерін туған тілімізде зерттеп, оны ұлттық ғылым дәрежесіне көтеруді мақсат еткен. Мұндай өркениетке оқусыз, білімсіз жетуге болмайтыны белгілі. Ал оқу үшін, білім үшін қазақтарға өзіндік ұлттық жазуы, оқу құралдары, ұлттық мектептері болуы қажет. Ғалым іске кіріскен кезде бұлардың кейбіреуі тіпті болмады. Осы жоқтарды бар ету қажеттігі ғалымды, алдымен тіл мәселелерімен айналысуға, оны оқу пәні дәрежесіне дейін көтеруге мәжбүр етті. Өйткені тіл барлық істің бастамасы екенін, онсыз ешқандай ғылым-білім дегендердің болуы мүмкін еместігін жақсы білді. Оның бұл саладағы пікірлері «Тіл құралдарының» барлығында да кездеседі.

А.Байтұрсынов – қазақ балаларының ана тілінде сауат ашуына көп күш жұмсап, қазақша сауат ашатын әліппе құралын жазды. Ол «Оқу құралы» деген атпен алғашқы рет 1912 жылы Орынборда басылды. 1910 жылдан бастап қазақ қоғамында оқу-ағарту идеясының жандануына байланысты балалардың сауатын ашатын әліппе құралдарын жасау қолға алына бастады. Бірақ бұлардың көбі бірер басылымнан артық жарияланбай, кеңінен қолданыс таба алмады. Солардың қатарында шыққан А.Байтұрсыновтың әліппесі – «Оқу құралы» 1912-1925 жылдар арасында 7 рет қайта басылып, оқу-ағарту жұмысында ұзағырақ, әрі кеңірек пайдаланылды. Көп ұзамай мектепте қазақ тілін пән ретінде үйрететін оқулық жазды. «Біздің заманымыз – жазу заманы... Сөздің жүйесін, қисынын келтіріп жаза білуге, сөз қандай орында қалай өзгеріліп, қалайша бір-біріне қиындасып, жалғасатын жүйесін білу керек» болғандықтан, «қазақтың бастауыш мектебінде басқа білімдермен қатар, қазақ тілінің дыбыс, сөз, сөйлем жүйелерін де үйрету керек» дегенді өзіне міндет етіпалады да, сол міндетті атқару үшін «Тіл – құралы» деген атпен үш бөлімнен (үш кітаптан) тұратын оқулық жазған. Бұл оқулықтың фонетикаға арналған I бөлімі алғаш рет 1915 жылы жарық көрді. Қазақ тілінің морфологиясына арналған II бөлімі бұдан да бір жыл бұрын 1914 жылы баспадан шыққан. Синтаксиске арналған III бөлімі де 1916 жылдан бастап 6 рет басылған.

«Тіл – құрал» десе жұртшылық қазақ тілі оқулығын, оқулық десе А.Байтұрсыновты білетін. «Тіл – құрал» тұңғыш оқулық болумен қатар, бастауыш мектепке, яғни алғашқы 4-5 жыл оқитын шәкірттере арналғанмен, бұл – қазақ тілінің фонетикалық және грамматикалық құрылымын талдап, жүйелеп, танытып берген қазақ тіліндегі ғылыми жұмыстың басы болды. А. Байтұрсыновтың сөз болып отырған осы «Тіл – құралы» арқылы тұңғыш қазақ грамматикасының ғылыми негізі қаланғаны туралы белгілі ғалым Рысалды Құсайын былай деп жазады: «А.Байтұрсынұлы үш бөлімнен тұратын «Тіл – құралымен» қазақ тілінің грамматикалық ғылыми негізделуі дәрежесін аз уақыттың ішінде, өзінен көп ғасырлар бұрын бастау алып дамыған, ғылыми тұрғыдан кемелденген басқа тілдер грамматиканың деңгейіне жеткізді». Ал Қ. Мұсабаев А. Байтұрсыновтың тіл құрылымын тұтас біржүйе ретінде алып қарайтынын және оның бұл еңбекті жазуға жеткілікті

ғылыми дайындықпен, батыс және орыс әдебиетін жете біліп кіріскенін, сондықтан да «Тіл – құралының» тек қазақ тілі үшін ғана емес, жалпы түркология көлемінде жоғары бағаланатынын орынды атап көрсетеді: «А. Байтұрсыновтың ғылым саласында көп оқып, батыс әдебиетін, орыс әдебиетін жақсы білгендігі барлық еңбектерінде айқын көрініп тұр. Тілдің құрылымын зерттегенде «Дыбыс заңы», «Сөз жүйесі», «Сөйлем жүйесі» деп біліп, тілге таңқаларлықтай жүйелі түрде қараған, қазіргі лингвистиканың түсініктерін алдын ала болжай білген. А.Байтұрсыновтың қазақ, түркі ғылымы үшін аса бағалы еңбектері – «Тіл – құрал» деп атаған кітаптары. «Тіл құралдар» тек оқулық емес, ғылыми еңбек дәрежесінде жазылған, өз заманындағы теңдесі жоқ еңбектерінің бірі болды». А.Байтұрсыновтың қазақ тілінің «Дыбыс жүйесі мен түрлерін», «Сөз жүйесі мен түрлерін», «Сөйлем жүйесі мен түрлерін» зерттеген кітаптар сериясын, «Тіл – құралын» өзге ғалымдар да жоғары бағалайды, қазақ грамматикасының шын мәніндегі «төл басы» санайды. «Бұл оқулықтар –

«қазақ тіл білімі» атты ғылым саласының ана тіліміздегі бастамасы және дұрыс жазылған, жақсы бастамасы. Өйткені қазақ тілінің дыбыстық құрамының классификациясы да, сөз таптарын ажыратып, сөз тұлғаларын көрсетуде де, сөздердің септелу, тәуелдену, жіктелу тәртібін танытуда да, сөйлем түрлерін ажыратуда да күні бүгінге дейін А. Байтұрсыновтың аталған оқулықтарының негізі сақталып келеді. Тілдік әр категорияның классификациясынан бастап, бүкіл терминдеріне дейін қазіргі мектеп грамматикаларынан А.Байтұрсыновтың оқулықтарының ізін табуға болады», - дейді филология ғылымдарының докторы, академик Р.Сыздықова.

А. Байтұрсынов дұрыс сөйлеп, дұрыс оқып, дұрыс жазуды үйретуге көмектесетін және бір құрал – «Тіл жұмсарды» жазған. Ол 1928 жылы Қызылордада жарыққа шыққан. А.Байтұрсынов қазақ тілін оқыту әдістемесінің де іргетасын қалаушы болып саналады. Ол үшін «Баяншы», «Әліппе астары» құралдарын жазған.

Ахмет Байтұрсынов «Біз сияқты мәдениет жемісіне жаңа аузы тиген жұрт, өз тілінде жоқ деп, мәдени жұрттардың тіліндегі даяр сөздерді алғыштап, ана тілі мен жат тілдің сөздерін араластыра-араластыра, ақырында ана тілінің

қайда кеткенін білмей, айырылып қалуы ықтимал. Сондықтан мәдени жұрттардың тіліндегі әдебиеттерін, ғылым кітаптарын қазақ тіліне аударғанда, пән сөздерінің даярлығына қызықпай, ана тілімізден қарастырып сөз табуымыз керек”, – деген ұлы талабын өзі нақты іске асырды. Ахмет Байтұрсыновтың ақын, публицист, ғалым, қоғам қайраткері санатында жасаған барлық еңбегі, тартқан қорлық, көрген азабы, болашаққа сенген үміт-арманы – баршасы осы ұлы миссияны орындауға, туған халқы үшін қасықтай қаны қалғанша қалтқысыз қызмет етуге арналған. Ахмет Байтұрсынов анықтаған тілдің негізгі заңдылықтары әлі де ескірген жоқ, қазір де қолданыста.

Ахмет Байтұрсынов еңбектері күні бүгінге дейін өз маңыздылығын жойған жоқ. Оның еңбектері қазақ тіл білімінің қалыптасуына септігін тигізді:

- орыс тілінде зерттеліп келген қазақ тілі мәселелерін ана тілімізде зерттеді;

- өркениетке жетудің негізгі көзі білім екенін түсініп, оны жүзеге асырудың жолдарын іздеді;

- соған орай оқу құралдарын жазды;

- қазақ тілінің фонетикалық және грамматикалық құрылымы ғылыми тұрғыдан жүйеленіп, талданды;

- қазақ тілін оқыту мәселелерін қарастыра отырып, оның әдістемесінің негізін қалады.

Күні бүгінге дейін зерттеушілер А.Байтұрсыновтың еңбектеріндегі ғылыми тұжырымдарды, қағидаларды басшылыққа алып келеді. Бұл жоғарыда аталған жайттар А.Байтұрсынов еңбектерінің өміршеңдігін, әрі оның қазақ тіл білімінің негізін қалағандығын дәлелдей түседі.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

- 1.Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992 ж.
- 2.Құсайын Р. А.Байтұрсынұлының «Тіл құралындағы» сөз таптары туралы. Ұлттық рухтың ұлы тілі. – Алматы, 1999.
- 3.Сыздық Р. Ахмет Байтұрсынов (өмірі мен қызметі). Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992 ж.
- 4.Байтұрсынов А. Бес томдық шығармалар жинағы. 1 -том. Алматы: «Алаш», 2003ж.
- 5.Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002ж.

Жаратылыстану пәндерінің зертханалық жұмыстарын орындау барысында қолданылатын STEM технологиясының тиімділігі

Мәкенова Жанерке Жайлаубекқызы

ШҚО ББ Өскемен қаласы бойынша білім беру бөлімінің «№49 Жалпы білім беретін мектеп» КММ, биология және жаратылыстану пәнінің мұғалімі,

Қазіргі заман талабына сай адам іс-әрекетінің барлық салаларында еркін қолданысқа енген ақпараттық технологиялар біздің күнделікті өміріміздің ажырамас бөлігіне айналды. Ақпараттық технологияларды тиімді қолдану сандық үлгіде көрсетілген әртүрлі ақпараттың түрлерімен жұмыс істеу үдерісін тездетеді және жеңілдетеді. Білім берудің басым бағыттарының бірі оқушылардың компьютерлік сауаттылығын қалыптастырып ғылым, техника, медицина, білім беру және мәдениет саласына негізгі әсерін тигізеді.

Қоғам сұранысы да, жеке тұлғаның қызығушылықтары да өзгеріп жатыр, көптеген жұмыстар мен әрекеттерді роботтар, компьютерлер, сандық технологиялар орындауда.

Демек, стандартты емес ойлаудың жаңа креативті тәсілдері, жеделділік, мультифункционалдылық және жаңа технологиялардың тез өзгертін векторларына сай жылдам әрекет ету іскерлігі қажет.

Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында білім беру ұйымдарының цифрлық инфрақұрылымын (сымсыз коммуникациялар, бұлтты технологиялар, микросерверлер, компьютерлер мен перифериялық жабдықтар, жергілікті желі, кең жолақты интернетке қол жеткізу және т.б.) дамыту жұмысы жалғастырылады. Мектептер химия, биология, физика пәндері кабинеттерімен, STEM-кабинеттермен жарақтандырылады – деп атап айтылған[1].

Тез өзгертін әлем жағдайында білім беру жүйесіне де өзгеріс қажеткені сөзсіз. Бәсекеге қабілетті адами капиталды дайындау үшін жекелеген ғылымдарға оқыту жеткіліксіз. Осы орайда оқытуды интеграциялық тұрғыда қарастыру қажет, экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымының көптеген елдерінде жоғары технологиялар саласындағы мамандарды даярлаудың негізі STEM.

Заманауи цифрлық технологияларды дамыту және адам қызметінің барлық салаларын цифрландырудың жылдам қарқынмен өтуіне байланысты «STEM» білім беру маңызды және өзекті мәселе болып табылады.

STEAM – оқытудың біріктірілген тәсілі, оның шеңберінде академиялық ғылыми-техникалық тұжырымдамалар шынайы өмір контексінде зерттеледі. Сабақтарда арнайы технологиялық зертханалық және оқу жабдықтары, сонымен қатар 3D-принтерлер, визуализация құралдары және басқа да жабдықтар пайдаланылады.

STEM ерекшелігі- бұл пәнаралық байланыс принципі, яғни бірнеше пәнді біріктіре отырып, бірнеше пәндерден алған білімді қоса отырып, жаңа бір қолданбалы зат жасап шығарады. Яғни, сол затты жасап шығарғанда мысалы;

ол кішентай бір конструктор, кішкентай бір гидравликалық кран болсын соны жасағанда химия, физика, математика, геометрияны да қолданып есептей алған білімдерін біріктіре отырып жасайды

STEM – оқытудың біріктірілген тәсілі, оның шеңберінде академиялық ғылыми-техникалық тұжырымдамалар шынайы өмір контексінде зерттеледі. Мұндай тәсілдің мақсаты – мектеп, қоғам, жұмыс және бүкіл әлем арасында STEM-сауаттылықты дамытуға және әлемдік экономикадағы бәсекеге қабілеттілікке ықпал ететін нық байланыстарды орнату.

STEM жаратылыстану пәндерінің проблемалық сұрақтарын ғылыми тұрғыдан инженерлік жобалау және математикалық сипаттау арқылы білім алуға, сыни ойлау дағдыларын дамытуға, жаңа технологияларды игеруге байланысты болашақ кәсіптің іргетасын қалыптастыруға көмектеседі.

Зертханалық жұмыс физика, химия, биология т.б. және басқа пәндерді STEM оқытудың маңызды құрамдас бөлігі болып саналады. STEM зертханаларының мақсаты — теориялық материал бойынша алынған білімді тереңдету, әртүрлі шамаларды өлшеудің әдістемелерімен танысу, әртүрлі құралдардың жұмыстарын зерттеу, тәжірибелік мәліметтерді жинау және өңдеу технологияларын үйрену, инженерлік графика және дизайн жасау дағдыларын дамыту [2].

Жаратылыстану пәндеріне қатысты STEM технологиясын келесі бағыттарда қолданған тиімді болып саналады:

Макроәлемде өтіп жатқан табиғи құбылыстарды зерттеуге; мұнда шынайы өмірдегі әртүрлі нысандардың, құрылыстардың, құралдар мен жабдықтардың (ракета, машина, әуе, су кемелері, зауыттар мен фабрикалар үлгілері, кез-келген өндірістің инженерлік технологиясы, физикалық, химиялық, биологиялық құбылыстар) прототиптерін жасап шығару. Оларға STEM технологияның құрылымдау (конструирование), технологиялық модельдеу түрлері жатады.

Сандық зертханалар – жаратылыстану цикліндегі сабақтарда демонстрациялық және зертханалық сабақтарды жүргізу үшін қажетті қондырғылар мен бағдарламалық қамтамасыз ету құралдары. Сандық (компьютерлік) зертхана – әрүрлі физикалық-химиялық шамаларды тіркейтін датчиктер (құрылғылар) мен контейнерден, жеке компьютермен байланыс жасау қабілеті бар өлшеу блогынан тұрады. Мұндай зертханаларды қолдану жұмыс барысындағы көрнекілікті арттырып қана қоймай, зертхана комплектісіне енетін жаңа, сезімтал құралдар арқылы жұмыс нәтижелерін де тез, әрі жоғары дәлдікпен өңдеуге көмек береді, мысалы, химия-биологиядан (жарықталу, ылғалдылық, тыныс алу, оттегі концентрациясы, жүрек жиырылуының жиілігі, температура, қышқылдылық және т.б. датчиктер), физика зертханасында (күш, арақашықтық, қысым, температура, ток күші, кернеу, жарықталу, дыбыс, магниттік өріс датчиктері). Сандық зертханалар жабдықтары әмбебап, әртүрлі тәжірибелік қондырғыларға жалғануы мүмкін, өлшеулерді «далалық жағдайда» жүргізуге болады, мұғалім мен оқушылардың

уақытын үнемдейді, өлшеу параметрлерін өзгерту мүмкіндіктері арқылы оқушыларды шығармашылыққа жетелейді.

Еліміздің белгілі ғалымдары Г.Ахметова, А.Мурзалинова АҚШ еліне іссапар нәтижесінде жарық көрген мақалаларында былай деп жазған: STEM-білім берудің кілттік мақсаты-оқушылардың білу және істей алу қабілеттерін өнертапқыш шешімдер, зерттеушілік қызметтер және тәжірибелік форматтарда көрсету. Сондықтан да, америка мектептерінде «Ел экономикасына АҚШ өнертапқыштарының үлесі» пәнін оқытады. Күтілетін нәтиже -оқушылардың функционалдық сауаттылықтары, олардың өмірлік және кәсіби перспективалары, өз күштеріне деген сенімділік.

Ең алғаш адамның эмбрион жасушаларын 1998 жылы STEM бойынша зерттелген. Осы ғылыми STEM аурулардың түрлерін зерттей бастады. Мысалы: Паркенсен «parkinson disease», диабет-«diabetes», панкреотид-«pancreatic».

Ересек адамдардағы бағаналы жасушаларына қарағанда, эмбрионның бағаналы жасушаларына зерттеу жүргізген тиімді нәтиже береді деп болжауда, бірақ әлемнің кейбір мемлекеттеріндегі ғалымдар, адамның клондалуы мүмкін деп қолдау көрсетпей отыр. Бірақ, ересек адамдардағы эмбрионды бағаналы жасушалардан зерттелген ғылыми жұмыстары ертеден жалғасын тауып оң нәтиже беруде.

Осылайша еліміздің дамыған елдерімен бірдей бағытта ілгерілеп келеді. STEM- білім беру оқуды және мансапты қосатын көпір болып табылады. Оның тұжырымдамасы балаларды технологиялық тұрғыдан дамыған әлемге дайындайды. Келешектің мамандарына жан-жақты дайындық пен жаратылыстану ғылымдарының инженерия, технологиялар мен математиканың әр түрлі білім салаларынан алынған білім керек. STEM- білім беру саласында халықаралық ынтымақтастық жасаудың тәжірибесі де бар. Бағдарламаның мақсаты –ғылыми және инновациялық әлеуетті нығайту, мамандар алмасу және бірлескен зерттеу орталықтарын құруда екі елдің өзара іс-әрекеттесуі

Виртуальды зертхана – компьютерде химиялық, физикалық, биологиялық т.б. үдерістерді модельдейтін (үлгілейтін), оның шарттары мен жүргізу параметрлерін өзгертуге мүмкіндік беретін компьютерлік бағдарлама. Мұндай бағдарлама интерактивті оқытуды іске асыру үшін ерекше жағдай жасайды.

Виртуальды зертханалар әртүрлі үдерістердің жүру шарттары мен белгілерін сапалы деңгейде үлгілеуге мүмкіндік береді. Мысалы, химия пәнінен виртуальды зертханалардың анимациялау бағдарламасы ретінде мыналарды атауға болады: (ИНИС-СОФТ, РБ), ChemLab, Yenka және т.б..Сонымен бірге, химиялық реакциялардың жүру заңдылықтарын сандық деңгейде бейнелейтін виртуальды зертханаларды бөліп атауға болады. Бұл жағдайда сандық өзгерістер графиктер және сандық кестелер түрінде бейнеленеді. Мұндай түрдегі виртуальды зертханаларға HyperChem, ChemStations, ChemCAD және т.б. жатқызуға болады. Визуализация (бейнелеу) тәсілі бойынша екі өлшемді және үшөлшемді графика және анимациялар пайдаланылатын зертханаларды жіктейді. Бұл әдістер белгілі шетелдік жасалымдарда әртүрлі дәрежеде пайдаланылады. Мысалы, Carnegie Mellon University (АҚШ) жасалынған

Virtual Chemistry Laboratory білім беру бағдарламасы Интернет арқылы да, компакт-дискілерде де таратылады [3].

Қазіргі заманауи мұғалім оқушыларды оқыта отырып, мектеп қабырғасында алған білімдері өзгермелі әлемге бейімделе алуына көмектесетініне сенімді болуы керек. Себебі ертеңгі күнгі жұмыс орны шығармашылық пен инновацияны талап етеді. Әрине, STEM - білім беру бағдарламасының жүзеге асыру қаржылай мәселелерге алып келеді. Бірақ, білімге салынған инвестиция, ең тиімді инвестиция. Бұл бағдарлама әрбір баланың өсіп, өнуіне өз септігін тигізеді. Осылайша, біздің еліміз дамыған елдермен бірдей бағытта ілгерілеп келеді. STEM-білім беру оқуды және мансапты қосатын көпір болып табылады. Оның тұжырымдамасы балаларды технологиялық тұрғыдан дамыған әлемге дайындайды. Келешектің мамандарына жан-жақты дайындық пен жаратылыстану ғылымдары, инженерия, технологиялар мен математиканың әр түрлі білім беру салаларынан алынған білім керек.

Оқыту үдерісін жаңаша ұйымдастыру оқытушының өзін-өзі дамытуына қолайлы жағдай жасай отырып, оның шығармашылық қабілетінің артуына септігін тигізеді. Сондықтан, ғылыми-техникалық прогрестен қаламай, жаңа педагогикалық инновацияларды дер кезінде қабылдап, өңдеп, нәтижелі пайдалана білу – әрбір ұстаздың негізге міндеті.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымдыдамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 27 желтоқсандағы №988 қаулысы.
2. С.А.Шитыбаев, Н.А.Уакбаева, Э.Ө.Байғұт. Химия сабақтарында STEM оқытудың тиімділігі және оны қолдану. «Өрлеу-Шымкент» Республи-калық әдістемелік-педагогикалық журналы. №2 (38), 33-37 б.б.
3. Г.Ахметова, А.Мурзалинова. «Преимущества и перспективы STEM-образования» \ «Білімді ел – Образованная страна» №41 (102) 7 ноября 2017 г

Ключевые ценности и цели образования Республики Казахстан нацелены на повышение уровня образованности выпускников школ, формирование навыков, необходимых для реализации инноваций и лидерства через содержание школьного образования с учетом педагогического наследия ученых и педагогов – новаторов.

Сегодня наше государство, все увереннее заявляющее о себе на международной арене, не может оставаться в стороне от основных тенденций мирового развития в системе образования. Одной из актуальных проблем общества – формирование конкурентоспособной личности, готовой не только жить в меняющихся социально - экономических условиях, но и активно влиять на существующую действительность, изменяя ее к лучшему.

Инновационные педагогические идеи Казахстана связано с именем Ахмета Байтурсынова, который изучал и рассматривал проблемы начальной школы, педагогической прессы, совершенствование содержания, методов и форм обучения, духовно – эстетического воспитания подрастающего поколения. Эти проблемы являются актуальными и сегодня, так как система образования Казахстана сегодня ориентирована на мировое образовательное пространство. Ахмет Байтурсынов призывал к созданию свободной школы, школы обучения на родном языке, достойной воспитать настоящего гражданина своего отечества. В статье «Обучение по - казахски» А.Байтурсынов, мечтавший видеть свой народ образованным, пишет: «Каким бы богатством не обладал народ, не стремящийся к образованию, через некоторое время его богатство перейдет в руки более цивилизованных народов» [1]. Понимание глубокого смысла этого высказывания приводит всю систему среднего и высшего образования всего мира к таким вопросам как: Что необходимо изучать, чтобы быть успешным в 21 веке? Каково должно быть содержание образования, чтобы стать конкурентоспособным на мировом рынке? И, конечно, какими профессиональными качествами должен обладать педагог, чтобы соответствовать в вышесказанным вопросам?

А.Байтурсынов, глубоко изучая в сущность и специфику педагогической профессии, писал, что «самое важное для школы – профессиональная педагогика, методические приемы, учитель, умеющий обучать детей». Эти слова великого просветителя казахского народа приобретают особую значимость сегодня по реализации главной цели школьного образования – совершенствование педагогического мастерства педагогов.

Роли квалифицированного педагога отводил огромную роль А.Байтурсынов, который отмечал, что успех работы в школе зависит от педагогического мастерства учителя, поэтому при профессиональной подготовке учителя в учебных заведениях нужно особое внимание уделять усвоению учителем педагогической техники, умению на научной основе вести процесс обучения школьников. Вся педагогическая деятельность А.Байтурсынова была направлена на совершенствование учебного процесса в школе и подготовку квалифицированного педагога, умеющего грамотно организовать педагогический процесс. Идея А.Байтурсынова заключалась в методической и психолого – педагогической подготовке педагогов, т.есть «Люди, занимающиеся обучением детей, должны хорошо знать вопросы методики.

Педагоги должны хорошо знать природу и чувствовать настроение ребенка. Для этого

необходимо все знать о физическом и умственном развитии детей почти с самого их рождения» [1]. Высокие требования к профессии педагога, выдвинутые А.Байтурсыновым и на сегодняшний день, не утратили своей актуальности. Сегодня также остро поднимается вопрос подготовки высоко интеллектуального, разностороннего, готового к любым вызовам современного мира, конкурентноспособного, владеющего глубокими теоретическими и практическими знаниями обучения и воспитания педагога, о котором мечтал великий казахский Педагог.

А.Байтурсынов посвятил много сил, знаний и энергии совершенствованию и повышению квалификации педагогов казахских школ. Часто поднимал вопросы культурного роста педагога, необходимости совершенствования методики обучения и воспитания гармоничной, всесторонне развитой личности [2].

Во всех своих трудах по вопросам образования населения, он призывал народ стремиться к учебе, овладевать знаниями, искусством. Большое место отводится в его трудах духовному развитию личности, объясняется его необходимость и важность для молодого поколения, как будущее нации, высоко пропагандирует такие качества как нравственность, честность и благородство. Он видел большие перспективы развития культуры, считая ее залогом благосостояния и будущего Казахстана. А.Байтурсынов любил свой народ и верил в его необыкновенные природные способности, мечтал увидеть свою страну в числе цивилизованных государств в мире. Планы и надежды Великого Учителя казахской степи воплощаются в независимом новом Казахстане.

А.Байтурсынов внес неоценимый вклад в развитие казахского языкознания и литературоведения. Заслуга А.Байтурсынова в том, что он ввел новый казахский алфавит на основе арабской графики и написал первый казахский букварь «Әліппе». Его методика сыграла большую роль в ликвидации неграмотности в стране. Автор первого казахского букваря, ряда трудов в области казахского языкознания, методики преподавания казахского языка, разрабатывает принципы реформы казахской письменности, разрабатывает научную терминологию для определения категорий казахской грамматики. А.Байтурсынов оставил богатое наследие своим потомкам и сегодня в системе образования широко используются его научно – методические труды в области казахского языкознания и методики преподавания казахского языка. Он является продолжателем просветительских и критических традиций Абая и его научно – исследовательские выводы о художественном мастерстве великого казахского просветителя нашли свое отражение и развитие в казахском литературоведении. Развивая идеи Абая о демократическом обустройстве общества, газета «Казак», где он был первым ее редактором, пробуждала национальное самосознание, поднимала вопросы социально – политического характера, образования, просвещения и быта народа. Вот что говорил А.Байтурсынов в газете: «Для того, чтобы сохранить свою самостоятельность, нам необходимо всеми силами и средствами стремиться к просвещению и общей культуре, для этого мы обязаны первым делом заняться развитием литературы на родном языке. Никогда не нужно забывать, что на самостоятельную жизнь вправе претендовать только тот народ, который говорит на своем языке и имеет свою культуру...» [3]. Яркий сторонник образования, знания родного языка, культуры и традиций остается примером высочайшего патриотизма, незабвенной любви к Родине, к своему народу, культуре народа.

Многие вопросы, касающиеся науки, развития казахского языка, культуры, и

образования не потеряли своей значимости и в нынешнее время.

Ахмет Байтурсынов искренне верил в силу и возможности тех, кто хотел учиться и трудиться в сфере образования и науки. Поэтому, выступая в 1928 году при открытии первого высшего учебного заведения в Казахстане, он горячо желал, чтобы ВУЗ оправдал свое название и значение. Он считал, что «Университет – создание высшей культуры, а высшая культура – сумма максимальных постижений человечества в отношении науки и техники». Открытие университета, по его мнению, дает возможность, во – первых, учиться казахской молодежи и помочь своему народу приобщаться к высшей культуре; во – вторых, достичь равенства и справедливости, повышая культурное состояние – залог развития любого народа; в - третьих, явится «первым рассадником работников высшей квалификации в Казахстане» [5].

Во всех своих трудах, освещающих вопросы образования казахского народа, известный педагог и борец за справедливость, призывает народ стремиться к знаниям, овладевать искусством и культурой. Объясняет необходимость духовного развития личности, призывает к нравственности, к сохранению человеческих ценностей, как условию роста культурного благосостояния народа, процветания и развития казахского языка, его литературы, национальных традиций и обрядов. И в этом его призыве чувствуется огромная любовь и сострадание к своему народу, его будущему. А будущее своего народа он видел таким, каким он стал сегодня, независимым, процветающим, цивилизованным государством, подтверждением является Послание Первого Президента РК Н.А.Назарбаева народу Казахстана в 2012 году: «Новый политический и экономический курс нацелен на то, чтобы дать... молодежи лучшее образование, а значит еще более достойное будущее». Он, также как и Ахмет Байтурсынов, верит в новое поколение казахстанцев, так как «всегда старался создать все необходимые условия для обучения и роста. ... Государство делает все необходимое для того, чтобы открыть перед молодежью новые возможности» [4].

Молодое поколение, воспитанное в духе идей А.Байтурсынова, пропитанное идеей духовности и нравственности, самоуважения и самореализации, опираясь на методику, его учения в области казахского языка, литературы, психологии и искусства непременно будет тем поколением прогрессивной молодежи, которому предстоит осуществить глобальные перемены в системе образования стране в современном мире.

Литература:

1. Байтурсынов А. Об обучении по-казахски // Антология педагогической мысли Казахстана / Сост. К.Б.Жарикбаев, С.К.Калиев. - Алматы: Рауан, 1995. – 512 с.
2. Байтұрсынұлы А. Бес томдық шығармалар жинағы. 2 том. – Алматы: «Алаш», 2004.
3. Байтурсынов А. Нужды школы // Антология педагогической мысли Казахстана / Сост. К.Б.Жарикбаев, С.К.Калиев. - Алматы: Рауан, 1995. – с.18
4. Послание Президента Республики Казахстан Н.А.Назарбаева народу Казахстана «Стратегия «Казахстан - 2050». Новый политический курс состоявшегося государства». 14 декабря 2012 года. Казахстанская правда. 15 декабря 2012 года.
5. Вестник КазНУ им.Аль-Фараби. Серия «Информационная».- № 3. 1988. с.18

6.

<https://e-history.kz/ru/prominent-figures/show/12608/>

Мазмұны

1.	Ахмет Байтұрсынов – дәуірдің сөнбес жұлдызы Аблаева А.Е.	3
2.	Педагогический взгляд А. Байтұрсынова Жаныс А.Б.	5
3.	Ахмет Байтұрсынұлы – қазақ тілі әдістемесінің негізін салушы Қапасова Б. Қ.	8
4.	А.Байтұрсынұлының педагогикалық еңбектерінің құндылықтары және қазіргі білім жүйесіндегі маңызы Кантаева А.Ж.	12
5.	Ахмет Байтұрсынұлы және Алаш қозғалысы Сулейменова Н.Т.	18
6.	Ахмет Байтұрсынұлының Қазақстан білімі мен ғылымына қосқан үлесі Толеубаева К.Б.	20
7.	Ахмет Байтұрсынов – тіл білімінің атасы Кайрлиева С.Б.	24
8.	Наследие А. Байтұрсынова на уроках русского языка: поиск и опыт. Исаева Г.Д.	31
9.	Ұлт ұстазы А.Байтұрсынов - ұлттық-танымдық және тәрбиелік феномен. Токсанбиева Г.А.	35
10.	Ахмет Байтұрсынұлы еңбектеріндегі – ұлттық мүдде Жылқыбаев Н.И.	38
11.	Ахмет Байтұрсынов – просветитель, лингвист, литературовед, поэт, переводчик, общественный деятель Таджикова Ж.А.	41
12.	«Ахметтану» авторлық бағдарламасы Керейбаева Г.М.	45
13.	Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытуды дамыту моделін іске асыру контекстінде баланың тілін дамытудың педагогикалық шарттары Сағалиева Ж.К.	49
14.	Бастауыш сынып білім алушыларына Ахмет Байтұрсынұлының шығармашылығын оқытудың әдістері (А.Байтұрсынұлының «Өгіз бен бақа» мысалы негізінде) Ескалиева Т.М.	56
15.	Ахмет Байтұрсынұлы шығармаларын vark стилі негізінде оқыту Ермаганбетова А.Ж.	63
16.	Ахмет Байтұрсынұлы ағартушы-әдіскер Кулпеисова С.И.	68
17.	Ахмет Байтұрсыновтың шығармаларының мектепке дейінгі оқу- тәрбие үрдісіндегі маңызы Нуркенова З.М.	73

18.	Кітап мекені - білім алушы. Мусабаева З.К.	77
19.	Литературно-творческий проект «Қырық мысал» по творчеству Ахмета Байтурсынова Рахимжанова Д.С.	81
20.	Ахмет Байтұрсынов еңбектеріндегі оқыту әдістері мен тәсілдері Кабдиева С.Ш.	83
21.	Жаратылыстану -математика бағытындағы пәндерді оқытудағы пәндік құзыреттілікті Іс-әрекеттегі зерттеу арқылы қалай дамытуға болады? Джанылсаева А.С.	89
22.	Оқушылардың ғылыми-зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру жолдары Елемесов Ә.Қ.	93
23.	Ахмет Байтұрсынұлы-ұлт ұстазы Ашамай А.Қ.	95
24.	Математика және ұлттық құндылық Авдрасол Б.	99
25.	Мен таныған алаштың Ахметі ... Есимсеитова А.К.	105
26.	Қазақ төрінде жарқырап тұрған шоқ жұлдыз Садуакасова Б. Е.	111
27.	Ахмет – ұлт ұстазы Кыдыбекова А.А.	115
28.	Ахмет Байтұрсынұлы – қазақ әліпбиінің атасы Омарова Ш.Х.	120
29.	Ахмет Байтұрсынұлының шығармаларындағы ұлттық тәрбие мәселелерінің өзектілігі Ермаганбетова А.Ж.	123
30.	Ахмет Байтұрсынұлының ғылыми-педагогикалық мұралары Жумагулова Ж.Д.	127
31.	Ұлттың ұлы ұстазы Жапарова К.К.	131
32.	Ана тілін түрлеген ахаң Штифель Г.Б.	137
33.	Әлихан және алаш тарихы Шапауов А.К.	141
34.	Ұлттың ұлы ұстазы Шалабаева С.Г.	148
35.	Ойлы оқырманды тәрбиелеу Шаймерденова С.Е.	152
36.	А. Байтұрсыновтың еңбектеріндегі тәрбие мен оқыту мәселелері Темерханова Б.Қ.	157

37.	Ұлт руханиятындағы тұлға және тіл Бірманова Қ.И.	163
38.	Ыбырай Алтынсарин балалар әдебиетінің тарихында Абишева Г.Ө.	168
39.	Ахмет тағылымы – ұрпақ тәрбиесінің темірқазығы Тусупбекова Ж.К.	174
40.	Ахмет Байтұрсынұлы -ұлттың ұлы ұстазы Мәлік А.К.	177
41.	Ахмет Байтұрсынұлы – қазақ тілін оқыту әдістемесін қалаушы Садирмекова Н.К.	180
42.	Ахмет Байтұрсынұлы-ұлттың ұлы ұстазы Жармуханбетова А.Б.	184
43.	Ұлттың рухани көсемі Хасенова А.С.	186
44.	Балабақша мен отбасының байланысы мектеп жасына дейінгі балаларды қазақ тіліне оқыту процесінде Мусальдинова Г.Р.	190
45.	Ахмет Байтұрсынов - ұлтын ұлықтаған ұлы тұлға Кабденова Н.Б.	195
46.	Қазақ мектептеріндегі орыс тілі мен әдебиеті пәні сабағында А. Байтұрсыновтың әдеби мұраларының оқытылуы Абдрахимова З.Г.	198
47.	Ахмет Байтұрсынов- ұлт мүддесін жоқтаушы Тлеубаева А.А.	201
48.	Ахмет Байтұрсыновтың әдеби саладағы қызметі Даулбай М.О.	204
49.	Білім беру жүйесіндегі оқытудың инновациялық технологияларын пайдалану һәм жаңартылған жаңаша көзқарас Альдебекова А.Ш.	208
50.	Ұлттың ұлы ұстазы Кузембаева Г.А.	214
51.	Ахмет Байтұрсынов – ұлттың ұлы ұстазы Кабдуали Ш.	217
52.	Жаңа Қазақстандағы заманауи мұғалімнің іс – әрекеті Жылкайдарова Ш.С.	222
53.	Ахаңның «Масасы» Қазақстанның басқа өңірлерінің масасына ұқсайды ма? Найманбаева Ж.Б.	228
54.	Ахмет Байтұрсыновтың 150 жылдығына «Дәуірдің жарық жұлдызы» интеллектуалды танымдық марафоны Норпеисова Г.К., Кырыкбаева Г.Б.	230
55.	Ахмет Байтұрсыновтың ағартушылық шығармалары Шайманова Е.М.	233

56.	«Flipbook» технологиясы арқылы мектепке дейінгі жастағына балалардың қазақ тілін оқытуда сөйлеу мәдениетін қалыптастыру Мустафина Ж.Х.	242
57.	Экологиялық тәрбиедегі музыканың маңызы Малышева С.И.	247
58.	Қоршаған орта-денсаулық кепілі Токенова А.Е.	250
59.	Команда құру негізі ретінде «Тимбилдинг» балалар командасы Жигалова О.Н.	256
60.	Балалардың ойлау қабілетін ұлттық ойындар арқылы дамыту Мағауова А.Б.	260
61.	Ұлт ұстазы - Ахмет Байтұрсыновтың шығармашылық мұрасы Шабекова А.Н.	267
62.	Жас ұрпаққа адамгершілік тәрбие берудің маңызы Мейрханова З.Т.	274
63.	А.Байтұрсынұлы - ұлттық мәдениет пен халық ауыз әдебиетінің жинақтаушысы, жанашыры Оспанова Г.С.	280
64.	А. Байтұрсынұлының лингвистикалық мұрасы жайында Солтанова Б.М.	286
65.	Жаратылыстану пәндерінің зертханалық жұмыстарын орындау барысында қолданылатын STEM технологиясының тиімділігі Мәкенова Ж.Ж.	289
66.	«Культурное наследие педагогических идей Ахмета Байтурсынова» Сачанов Асхат Тюлюгенович	301